प्रस्तावना.

नुकतेंच संपलेलें एकोणिसावें शतक हें आजपर्यंत झालेल्या सर्व शतकां मध्यें सर्व प्रकारें अद्भुत आहे असें ह्मणणें अयथार्थ होणार नाहीं, ही गोष्ट कोणासही कबूल करावी लागेल. या शतकामध्यें आह्मा भारतीयांस फायदा झाला किंवा नाहीं, किंवा आमची उन्नति झाली आहे किंवा अवनति झाली आहे, हा प्रश्न एकीकडे ठेवून सर्व जगाविषयीं विचार केला, तर आपणांस आढळून येईल कीं, या शतकामध्यें जितक्या घडामोडी, सुधारणा व नवीन शोध झाले आहेत तितके पूर्वीं दुसऱ्या कोणत्याही शतकांत झाले नाहींत. फ्रान्समध्यें व सर्व युरोपमध्यें रणपटु नेपोलियनानें उडवून दिलेली गडबड, जर्मनींतील संस्थानांचें सार्वभौम नृपाच्या आश्रयछत्राखालीं एकीभवन, फ्रान्समधील अनेक राज्यक्रांति, अमेरिकेंतील संस्थानांमधील आपआपसांतील लढाई, जपानची सुधारणा, हिंदुस्थानांतील मराठी साम्राज्याचा नाश, चिनासारख्या अत्यंत प्राचीन राष्ट्राची अवनति व दुर्दशा इत्यादि गोष्टी गेल्या शतकांतील राजकीय घडामोडींमध्यें येतात. आतां या शतकांतील सर्व सुधारणा व सर्व नवीन शोध यांची जर कोणी नामावळी देऊं लागेल, तर त्यास एक स्वतंत्र छोटेंसें पुस्तक लिहावें लागेल. परंतु बारीक सारीक शोध सोडून देऊन जे मोठमोठे शोध या शतकांत झाले आहेत, त्यांविषयीं आपण विचार केला, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, या शतकांतील शास्त्रीय ज्ञान व पूर्वींच्या शतकांतील शास्त्रीय ज्ञान यांमध्यें जमीन अस्मानाचें अंतर पडलें आहे. आगगाडी, तारायंत्र, प्रकाशालेख्य विद्या (फोटोग्राफि), फोनोग्राफ, तारेवांचून बातमी पाठविण्याची युक्ति (wireless telegraphy) तारेनें चित्रें किंवा फोटो पाठविण्याची युक्ति, दोन अपारदर्शक पदार्थांमधील अदृश्य पदार्थ दृश्य करणारे एक्सरेज, इत्यादि शोधांमुळें हल्लीं मनुष्यांचें सामर्थ्य इतकें वाढलें आहे कीं, पूर्वींच्या शतकांमधील एखाद्या मनु-

। कांहीं सामर्थ्यानें जीवंत करून, इंग्लंडसारख्या एखाद्या रलेल्या देशांत नेऊन सोडलें, तर वर लिहिलेले सर्व चमत्कार हून हीं एकोणिसाव्या शतकातील मनुष्यें मायावी राक्षस आहेत वा देव आहेत, असा त्यास क्षणभर भास होईल. असो. याप्रमाणें हे अद्भुत शोध केवळ विशिष्ट शास्त्रांत झाले आहेत असें नाहीं, तर ते सर्व प्रकारच्या शास्त्रांत झाले आहेत; व त्याप्रमाणें ते वैद्यशास्त्रांत ही झाले आहेत. प्राचीन कालापासून सर्व देशांत जी पद्धति चाळत आली आहे ती चुकीच्या तत्त्वावर आहे, असें जर्मनींतील प्रसिद्ध शोधक हॅनेमान् (ज. १७५५ व मृत्यु १८४३) यांनीं सिद्ध करून होमिओपॅथी ही नवीन पद्धति शोधून काढली. पुढें एका शोधकानें या पद्धतीमध्यें सुधारणा करून. व या पद्धतीमधील औषधांपेक्षां जास्त गुणकारी औषधें शोधून काढून इलेक्ट्रो होमिओपॅथी या नांवाची एक नवीन पद्धत शोधून काढली. मध्यंतरीं जर्मनीमध्यें मेस्मर या गृहस्थांनीं मनुष्यांमध्यें कांहीं क्रियेनें समाधि उत्पन्न करून त्या योगानें त्याचे रोग बरे करण्याच्या नवीन विद्येचा शोध लावला. परंतु या सर्व उपायांनींही कित्येक लोकांचें समाधान होईना. हे सर्व उपाय कृत्रिम आहेत असा यांमध्यें दोष काढून, अगदीं स्वाभाविक रीतीनें उपाय करून रोग बरे करण्याच्या भिन्न पद्धति कित्येकांनीं काढिल्या. केवळ पाण्याच्या भिन्न प्रयोगानें रोग बरे करण्याची जी एक पद्धति (हायड्रोपॅथी) आहे, तीही या प्रकारांपैकींच एक प्रकार आहे. याप्रमाणें या एकोणिसाव्या शतकामध्यें जे नवीन शोध झाले त्यांपैकींच डा० लुइ. कुन्हे यांनीं शोधून काढलेलीं औषधें अथवा शस्त्रप्रयोग यावांचून रोग बरें करण्याचें नवीन चिकित्साशास्त्र हा एक आहे. या शास्त्रामध्यें व इतर शास्त्रामध्यें काय भेद आहे, व इतर पद्धतीहून ही पद्धति कां श्रेष्ठ आहे, या प्रश्नाचें विवेचन, या पुस्तकांत ६–१३ पानांत डा० कुन्हे यांच्या शब्दांनींच पुढें केलें आहे. आम्हाला स्वतःच्या अनुभवावरून एवढेंच फिरून सांगावयाचें आहे कीं, या पद्धतीचें अवलंबन केलें असतां, डाक्टरांचें आर्जव न

करितां व त्यांच्या खिशांत पैसे ओतून शिवाय ते आपणांस तारतात किंवा मारतात याविषयीं चिंता करण्याचें प्रयोजन न राहतां, प्रत्येक मनुष्यास थोड्या खर्चामध्यें आपला रोग बरा करितां येतो. डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरे झालेल्या पुष्कळ रोग्यांची हकीकत या पुस्तकांत आली आहे व कित्येक रोग्यांनीं कुन्हे यांस जीं आभारप्रदर्शक पत्रें पाठविलीं त्यांचाही गोषवारा या पुस्तकाच्या शेवटीं दिला आहे. परंतु त्यावर कदाचित् वाचकांची श्रद्धा बसणार नाहीं, ह्मणून आह्मी व आमचे इतर इष्टमित्र यांनीं कुन्हे यांचे उपाय करून जे रोगी बरे केले, त्यांची हकीकत या पुस्तकांत दिली आहे. ती वाचून पाहिल्यावर कुन्हे यांच्या उपायांच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल वाचकांची खात्री होईल.

या शास्त्राकडे प्रथम आमचें लक्ष कसें गेलें याविषयीं थोडी हकीकत सांगणें इष्ट आहे. सदरहू हकीकत येणेंप्रमाणें आहे. इ० स० १८९८ दिजेंबरमध्यें मला डाक्टर व वैद्य यांनीं सांगितलें कीं दोन महिन्यांत तुमचे डोळे जातील, त्यांवर डा० कुन्हे ह्यांचे उपायांनीं गुण उत्तम आला व माझा बारा वर्षांचा चष्मा सुटला व प्रकृति बरी झाली व पुष्कळ माझे मित्रांस गुण आला.

२७-१-१९०० रोजीं आमचा पांच वर्षांचा मुलगा प्लेगनें आजारीं पडला. त्यावर घरांतील माणसें हा प्रयोग करूं देईनात. तेव्हां त्यास होमोपेथिक उपचार केले, त्यानीं तो मुलगा प्लेग मधून बरा झाला. पुढें त्या मुलास गोंवराचा ताप सुरू होऊन गोंवर पोटांत पडला. व एका मागून एक निरनिराळे रोग उत्पन्न होऊन ता० १६ स मुलाचें प्राणोत्क्रमण झालें न झालें तों पुन्हां अंगांत उष्णता उत्पन्न झाली, पण मुलाचे डोळ्यांचीं बुबुळें गेलीं व तीन दिवस मुलगा बेशुद्ध होता. त्यावर येथील डाक्टर वैद्य वगैरे सर्वांचे उपाय चालू होते. नंतर डाक्टर यांनीं सांगितलें कीं, या मुलाचे डोळे येण्याची आशा आतां राहिली नाहीं. यावेळीं मला कुन्हे यांच्या नवीन चिकित्साशास्त्राची माहिती व अनुभव, आल्यामुळें व इतर सर्व घरांतील मनुष्यें निराश झालीं त्यामुळें, आमच्या मुलावर कुन्हे यांचे

प्रयोग करण्याचा आह्मीं निश्चय केला व त्याप्रमाणें प्रयोग चालू केले. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, उपाय चालूं केल्यापासून दोन दिवसांत मुलगा शुद्धीवर आला. सुमारें १॥ महिन्यांनीं मुलाचे डोळे आले. हें पाहून आमची या विशेष उपायावर श्रद्धा बसली. सदरहू मुलाचें मस्तक बिघडलें होतें, यास्तव तें सुधारावें या हेतूनें आह्मीं उपाय चालूं ठेवले. प्रयोग चालूं असतांना जानेवारीपासून मेपर्यंत, जितके रोग पूर्वी औषधानें दबविले होते ते पुन्हां उपस्थित झाले, व ते ह्याच उपायानें दूर होत गेले. कांहीं दिवसांनीं मुलाच्या मस्तकामध्येंही सुधारणा झालेली दिसूं लागली.

सदरहू मुलास हे प्रयोग अद्यापि चालू आहेत व त्यांपासून त्याची प्रकृति चांगली सुधारत चालली आहे.

याप्रमाणें आमच्या मुलावर डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा उत्तम परिणाम झाला. हें पाहून येथील हरिभक्तिपरायण पतितपावनबोवा यांच्यावर या उपायांचा आह्मीं प्रयोग केला. सदरहू बोवा यांच्या प्रकृतीस अनेक जीर्ण व दुर्धर रोगांनीं ग्रासले होतें. व पुष्कळ वैद्यांचीं व डाक्टरांचीं औषधें घेऊन ही त्यांच्या प्रकृतीस फायदा न झाल्यामुळें आपला रोग असाध्य आहे, अशी त्यांची समजूत झाली होती. परंतु असल्या दुर्धर रोगांवरही डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा अनुकूल परिणाम झाला. त्याचप्रमाणें आमचे सन्मान्य स्नेही रावसाहेब विनायकराव कान्हेरे उर्फ बाबासाहेब वाडीकर आ० माजिस्त्रेट पुणें यांनीं सदरहू उपायांचा अनुभव घेतला व त्यांपासून त्यांना उत्तम गुण वाटला. कांहीं गृहस्थांचा डा० कुन्हे यांच्या उपायांसंबंधानें काय अनभव आहे, हें सर्व लोकांस कळण्याकरितां त्यांच्या स्वदस्तुरचीं पत्रें पुढें दिलीं आहेत. ही गोष्ट येथें सांगण्याचें विशेष कारण हें कीं, आह्मा स्वतःस व इतर लोकांस या उपायांपासून उत्कृष्ट गुण वाटला हें पाहून डा कुन्हे यांच्या शास्त्राची लोकांस माहिती करून द्यावी, अशी इच्छा उत्पन्न झाली व त्याप्रमाणं गेल्या वर्षाच्या आक्टोबर महिन्यांत "मी रोगी कां निरोगी हें पुस्तक आह्मीं प्रसिद्ध केलें. सदरहू पुस्तकामध्यें डा० कुन्हे

यांच्या तत्त्वांचे संक्षेपानें वर्णन दिलें आहे व डा० कुन्हे यांच्या उपायां-पैकीं कांहीं उपाय त्यांमध्यें सांगितले आहेत. सदरहू पुस्तक हें डा० कुन्हे यांच्या "Am I Sick or well" या पुस्तकाच्या आधारें केलें आहे. इत्यादि हकीकत त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत आलीच आहे. असो. परंतु सदरहू पुस्तकावरून डा० कुन्हे यांच्या चिकित्साशास्त्राची पूर्ण माहिती होणार नाहीं, हें जाणून ती उणीव दूर करण्याकरितां हा नवीन ग्रंथ डा० कुन्हे यांच्या The new science of Healing या पुस्तकाच्या आधारें केला आहे.

येणेंप्रमाणें ग्रंथाच्या उत्पत्तीचा इतिहास आहे. हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यामध्यें अर्थप्राप्ति हा ग्रंथकाराचा मुख्य हेतु नसून, ज्यापासून लोकांचा विनाकारण खर्च न होता, त्यांना आरोग्यप्राप्ति होईल, अशा उपायांचा लोकांमध्यें प्रसार करावा व आरोग्याच्या निकृष्टावस्थेप्रत पोहोंचलेल्या या हतभागी देशांतील लोकांची स्थिति सुधारण्यास अंशतः साहाय्य करावें, हा हेतु आहे. डा० कुन्हे यांच्या पुस्तकांत जी माहिती सांगितली आहे, ती होतां होईल तितक्या सोप्या मराठी भाषेंत द्यावी, हा या पुस्तकाचा हेतु आहे.

आतां कित्येकांस हा प्रश्न उत्पन्न होईल कीं, ज्या अर्थी डा० कुन्हे यांच्या उपायापासून इतर सर्व उपायांपेक्षां चांगला गुण आला आहे, व ज्याप्रमाणें या उपायापासून आमचा व इतर रोग्यांचा फायदा झाला आहे, त्याप्रमाणें इतर लोकांचा फायदा होऊन त्यांचे या संसारयात्रेंतील क्लेश कमी करण्यास सहायभूत व्हावें, असा हा ग्रंथ छापण्यामध्यें आमचा मुख्य हेतु आहे.

जे लोक डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीच्या विरुद्ध असतील, त्यांना देखील ही गोष्ट कबूल करावी लागेल कीं, ज्वर आदिकरून तीव्र रोग व जीर्ण रोगांवर डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा उपयोग केला असतां, त्यांपासून अपाय होण्याचा संभव मुळींच नाहीं. यास्तव या उपायांचा लोकांनीं अनुभव घेऊन पहावा अशी सर्वांस विनंति आहे. निदान एक वेळ तरी [illegible]

आतां, डा० कुन्हे यांचे उपाय हे खरोखरी अगदीं नवीन शोधून काढलेले आहेत, किंवा आपल्या इकडल्या प्राचीन आर्यवैद्यकांतील कांहीं गोष्टी पाहून त्यांमध्यें कांहीं सुधारणा करून, त्या नवा शोध ह्मणून जगापुढें आणल्या आहेत, हा प्रश्न उत्पन्न होईल. हा प्रश्न आमच्या विषयाबाहेर आहे, असें आम्ही स्पष्टपणें कबूल करतों. परंतु एवढें मात्र म्हणण्यास हरकत नाहीं. कीं, डा० कुन्हे यांचे उपाय सर्वस्वीं नवीन दिसत नाहींत. **बाष्पस्नाना**पासून प्रकृतीस फार फायदा होतो व त्या योगानें कित्येक रोग बरे होतात, याविषयीं आपल्या प्राचीन वैद्यांना माहिती होती हें पुढें ९२ पानांत दिलेल्या वाग्भटाच्या अष्टांगहृदय या ग्रंथांतील **स्नेहविधि** या प्रकरणांतील उताऱ्यावरून दिसून येईल. त्याचप्रमाणें कांहीं अंशीं डा० कुन्हे यांच्या **हिप-बाथ** सारखाच **वस्तिस्नान** किंवा **अवगाहन** हा विधि आपल्या वैद्यग्रंथांत सांगितला आहे, हेंही कित्येकांस माहीत असेलच. त्याचप्रमाणें डा० कुन्हे यांनीं, ज्या तत्वावर सिटझ् (किंवा **सिटिंगबाथ** प्रतिशब्द **उपविश्यस्नान** किंवा **मार्जनविधि**) काढली आहे, त्याच तत्त्वावर कांहीं अंशानें लघुशंकेच्या वेळीं पाणी घेऊन बसण्याची चाल पाडली आहे, असेंही कित्येकांचें म्हणणें पडेल. या विषयांसंबंधानें आम्हांस वाटल्या त्या कल्पना वर दिल्या आहेत. परंतु त्यांना किती महत्त्व द्यावें याविषयीं आमच्यानें कांहीं सांगवत नाहीं. या प्रश्नाचा विद्वान वैद्यांनीं व डाक्टर व इतर सर्व लोकांनीं निकाल लावावा.

डा० कुन्हे यांच्या **चिकित्साशास्त्रांत** जे उपाय आहेत, त्यांमध्यें पाणी हा प्रधान भाग आहे. पाण्यामध्यें रोग बरे करण्याचा धर्म आहे ही गोष्ट आपल्या प्राचीन ऋषींना माहीत होती, ही गोष्ट ऋग्वेद संहितेमधील कांहीं ऋचा खालीं दिल्या आहेत त्यांवरून ध्यानांत येईल:

ऋ. मं. १ लें सूक्त २३ ऋचा १९ ते २२

अप्स्वं १ तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

उदकामध्यें अमृत आहे. (कारण अमृत हें उदकापासूनच उत्पन्न झालेलें आहे ह्मणून) व तसेंच जलामध्यें औषधेंही आहेत. (क्षुधारूपी जो रोग तो नाहींसा करणारें जें अन्न त्याचेंही कारण जलच आहे. यावरूनच सर्व रोगविनाशक औषधें जलामध्यें आहेत) म्हणून हे देवादिकहो, तुह्मी त्या उदकाच्या प्रशंसेकरतां उत्साहयुक्त सिद्ध व्हा.

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

उदकामध्यें सर्व औषधें असतात. तसेंच सर्व जगाला सुखकर असा अग्नि जलाचे ठिकाणीं आहे. व जलाचे सर्व व्यापारही विश्वाला सुखकर आहेत असें सोमदेव मला सांगता झाला.

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

हे उदकहो, माझ्या शरीरसंरक्षणार्थ रोगनिवारक औषधें पुरवा ह्मणजे आह्मी चिरकाल सूर्यदर्शनास समर्थ होऊं (अर्थात् पुष्कळ दिवस जगूं).

इदमापः यत्किं च प्र वहत दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॥ २२ ॥

हे उदकहो, जें कांहीं माझे ठिकाणीं अज्ञानजन्य किल्बिष असेल, अथवा मीं जर कोणाचा बुद्धिपुरःसर द्रोह केला असेल किंवा सज्जनाची निंदा केली असेल किंवा अनृत भाषण केलें असेल, तर तो सर्व पातकसमूह माझ्यापासून दूर करा.

मंडल १० सूक्त ९ ऋचा १–९

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

हे उदकहो, तुह्मी सुखाचें मूळ आहा. तेव्हां आह्मांला अन्नप्राप्तीकरितां योग्य करा ह्मणजे शक्ति द्या. व उत्तम प्रकारचें जें ज्ञान तें प्राप्त होण्याक-

रितां योग्य करा. आपली आई जसें मुलास पुष्ट होण्याकरितां स्तनपान देऊन सुखी करते, त्याचप्रमाणें मनुष्याला पाण्यानें पुष्टि येते.

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशती रिव मातरः ॥ २ ॥

हे उदकहो, जो तुमचा कल्याणकारक व सुखदायक असा या लोकीं रस आहे तो रस आह्मांला सेवन करण्याकरितां द्या. तो कसा, तर चांगली माता जशी आपला स्तनरस ज्याप्रमाणें मुलाला सेवन करण्याकरितां देते, त्याप्रमाणें तुह्मी द्या.

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

हे उदकहो, तुह्मी ज्या पापा (रोगा) च्या नाशाकारणें आनंदयुक्त आहात त्या पापा (रोगा) च्या नाशाकारणें आह्मी मोठ्या त्वरेनें तुह्मांप्रत मस्तकाचे ठिकाणीं स्वीकार करितों. हे उदकहो, आणखी आह्मांला पुत्रपौत्रादि उत्पत्तीविषयीं प्रेरित करा.

शं नोदेवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये ।
शं योरभि स्रवतु नः ॥ ४ ॥

हीं उदकें आह्मांला सुखकर आणि रोग नाहींसे करणारीं आहेत. व रोग उत्पन्न न होऊं देणारीं आहेत. पाण्यामध्यें झालेले रोगाचें शमन करणें, व रोगाची उत्पत्ति न होऊं देणें व मनुष्याला सुखी करणें हा गुण आहे.

ईशाना वार्याणां क्षयंतीश्चर्षणीनां ।
अपो याचामि भेषजं ॥ ५ ॥

साळी, सातू इत्यादि धान्यें उत्पन्न करणारीं व मनुष्यांची वस्ती करणारीं अशीं जीं उदकें तीं औषधें आहेत. तीं उदकें मिळावींत ह्मणून मी याचना करितों.

हें पुस्तक अतिशय थोड्या अवधींत तयार करावयाचें होतें; यामुळें ब-ऱ्याच घाईनें काम करावें लागलें व त्यामुळें त्यामध्यें बऱ्याच चुका राहिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें हें पुस्तक लवकर छापून काढून लवकर जगापुढें मांडावें या हेतूनें या पुस्तकाचीं प्रुफें तपासण्यांतही बरीच गडबड झाली; त्यामुळें पुस्तकांत बऱ्याच ठिकाणीं अशुद्धें राहिलीं आहेत. याच कारणामुळें, मूळामध्यें जेथें दोन शब्द घातले आहेत, त्यांपैकीं एक पाठीमागून खोडून टाकून एक कायम करावयाचा हेतु होता, अशा ठिकाणचे दोन्ही शब्द छापून गेले आ-हेत. या सर्व ठिकाणीं वाचकांनीं एकच शब्द वाचावयाचा आहे हें वाचकांस समजून येईलच. असो. या सर्व प्रमादाबद्दल वाचकांनीं आम्हांस माफी करावी अशी त्यांस विनंति आहे.

हें पुस्तक लिहिण्यांत व्यापारी हेतु नाहीं. तर फक्त एका नवीन उपयुक्त शास्त्राचें ज्ञान लोकांस करून द्यावें हा या ग्रंथाचा मुख्य हेतु आहे. या पु-स्तकाचे वाचनापासून लोकांस अंशतः तरी फायदा होईल, तर हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं ग्रंथकर्त्यानें जे श्रम केले आहेत,ते सफल झाले असें वाटून ग्रंथकर्त्यास आनंद वाटेल.

या ग्रंथाचा कांहीं भाग छापून तयार झाल्यानंतर त्यामधील कांहीं पारिभाषिक शब्दांत फेरफार करणें आम्हास इष्ट वाटलें; व त्याप्रमाणें ते फे-रफार पुढील मजकुरांत आम्हीं केलेही आहेत. परंतु एकाच अर्थी भिन्न प-रिभाषिक शब्द योजिल्यानें वाचकांना घोंटाळा पडूं नये, यासाठीं अशा श-ब्दांचा व त्याचप्रमाणें ग्रंथांत आलेल्या कांहीं इंग्रजी व अन्य दुर्बोध श-ब्दांचा कोश या ग्रंथांत पुढें जोडला आहे. या पुस्तकांतील मतांसंबंधानें सर्व जबाबदारी आह्मावर आहे असें आह्मी स्पष्टपणें कळवितों.

हा ग्रं० रा० रा० रामचंद्र जनार्दन गोखले बी. ए. यांचें सहाय्य घेऊन तयार केला आहे व पुष्कळ लोकांनीं मदत केली आहे त्यांचे व ई-श्वराचे आभार मानून हा ग्रंथ पुरा करतों.

पुणेंसिटी पेठ नारायण घर नंबर २४.

आपाजी विनायक जोशी.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण पहिलें.

प्रकरण दुसरें.

प्रकरण तिसरें.

प्रकरण चवथें,

प्रकरण पाचवें.

औषधें किंवा शस्त्रप्रयोग

यांवाचून रोग बरे करण्याचें

नवीन शास्त्र.

प्रकरण १ लें.

भाग १ ला.

या नवीन शास्त्राचा शोध कसा लागला.

लुई कुन्हे हे गृहस्थ २१ वर्षांचे असतांना त्यांची प्रकृति कांहीं विकारानें बिघडली. प्रथम छातींत अतिशय दुखत असे, व डोकें दुखणेंही चालू होतेंच. त्यांनीं पुष्कळ दिवस विद्वान् डाक्टरांचीं औषधें घेतलीं, परंतु त्यांपासून त्यांना कांहीं एक फायदा झाला नाहीं. आधींच कुन्हे यांची डाक्टरांवर विशेष श्रद्धा नव्हती, व जेव्हां त्यांना स्वतःस डाक्टरांच्या औषधांपासून फायदा झाला नाहीं, तेव्हां त्यांची श्रद्धा अगदीं उडाल्यासारखी झाली. कुन्हे यांच्या आईनें, ती कांहीं विकारानें आजारी असतांना, पुष्कळ वैद्यांचीं औषधें घेतलीं होतीं, परंतु त्यांपासून तिला कांहींएक फायदा न होतां अपाय मात्र पुष्कळ झाला. त्यामुळें, डाक्टर हे विनाकारण तोंडांत औषधें ओतून प्रकृति मात्र बिघडवितात, असें तिचें मत झालें होतें. ती आपल्या मुलांस "बाबानों, तुम्ही या डाक्टरांच्या नादीं लागूं नका" असें नेहमीं सांगत असे. कुन्हे यांचे वडीलही चांगल्या वैद्यांचीं औषधें घेत असतां जठरास व्रण होऊन मृत्यु-

मुर्खा पडले. ह्या गोष्टींमुळें अर्थांतच कुन्हे यांचा प्रचलित वैद्यकपद्धतीस अनुसरणाऱ्या डाक्टरांवरील विश्वास कमी झाला. पुढें पुढें तर डाक्टरांच्या औषधांपासून खरा फायदा कांहीं होत नाहीं, अशी कुन्हे यांची पक्की खातरी झाली. ह्यावेळीं जर्मनीमध्यें नेचर क्युअर (पोटांत औषधें न देतां, बस्ति, वाफेचें स्नान व पाण्याचे अन्य उपचार यांनीं रोग बरे करण्याची एक पद्धति) म्हणून एक नवीन पद्धति निघाली होती. या पद्धतीस अनुसरणाऱ्या लोकांचे मेल्ट्झर् हे अध्वर्यु होते, या मंडळींच्या वारंवार सभा होत असत, व त्यांपैकीं एका सभेस कुन्हे गेले. आपणास छातींत चमका मारतात, यावर तुमच्या पद्धतीमध्यें कांहीं उपाय आहे काय, म्हणून कुन्हे यांनीं या मंडळींपैकीं एकास हळूच विचारलें. हळू विचारण्याचें कारण हें कीं, त्यावेळीं कुन्हे यांची प्रकृति फारच बिघडून मस्तक अतिशय हलकें झालें होतें. त्यामुळें त्यांच्यानें एवढ्या जमावापुढें मोठ्यानें व न गडबडतां कधींच बोलवलें नसतें. त्या मंडळींपैकीं एका गृहस्थानें कुन्हे यांस कांहीं उपाय सांगितला. त्या उपायानें कुन्हे यांस बराच आराम वाटला. पुढें २।४ वर्षांनीं कुन्हे यांची प्रकृति कांहीं रोगानें अतिशय बिघडली. त्यांस जो रोग झाला होता, त्यावर उपचार करण्याइतकी नेचर क्युअर पद्धतीमध्यें सुधारणा झाली नव्हती. म्हणून कुन्हे थिओडोअर हॅन यांच्याकडे गेले. हॅन यांच्या उपायांपासून त्यांस बराच फायदा झाला.

कुन्हे यांच्या प्रकृतीस नेचर क्युअरच्या उपायानें कांहीं वेळ जरी फायदा वाटला, तरी फिरून थोड्याच दिवसांत प्रकृति पूर्वस्थितीवर आली. कांहीं काळानें प्रकृति तर जास्तच बिघडली. त्यांना रोगांनीं इतकें पीडिलें होतें कीं, त्यांना जीव देखील नकोसा झाला होता. त्यांच्या वंशांत परंपरेनें चालत आलेला रोग जो जठरव्रण तो त्यांस झाला. फुप्फुसें बरींच कुजलीं होतीं. मस्तकांतील मज्जातंतु तर इतके बिघडले होते कीं, यत्किंचित् कारणानें अतिशय त्रास होत असे. अशा वेळीं मस्तक शांत

करण्यास बाहेर थंड व मोकळ्या हवेंत फिरण्यावांचून दुसरा उपायच राहिला नव्हता; निवांत झोंपेचें तर नांवही घ्यावयास नको; अर्थात् कामधंदा करण्याची बिलकुल सोय राहिली नव्हती. "मी लोकांस दिसण्यांत जरी धष्टपुष्ट होतों, व माझे गाल जरी गाजरांसारखे लाल दिसत होते, तरी वारंवार मला ज्या असह्य यातना सोसाव्या लागत असत, त्यांची कल्पनाही कोणास होणार नाहीं" असें त्या वेळच्या स्थितीचें वर्णन कुन्हे यांनीं केलें आहे. **नेचर क्युअर** पद्धतींतील नानाप्रकारचीं स्नानें, बस्ति वगैरे सर्व उपाय कुन्हे मोठ्या आस्थेनें व काळजीपूर्वक करीत होते. परंतु, क्षणमात्र आरामावांचून जास्त कायम टिकणारा असा फायदा त्यांच्या प्रकृतीस कांहींएक झाला नाहीं.

कुन्हे यांस लहानपणापासून सृष्टिरचनेसंबंधीं सर्व चमत्कार पहाण्याचा नाद असे. वनस्पति व प्राणी यांचें पोषण कोणत्या रीतीनें होतें, त्यांच्या आरोग्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात, कोणत्या परिस्थितींत झाडें व प्राणी जोमदार व निरोगी राहतात, जनावरांस रोग झाले असतां तीं कोणत्या रीतीनें वागतात व त्यांचे रोग आपोआप कसे बरे होतात, इत्यादि गोष्टींचें सूक्ष्म अवलोकन कुन्हे यांनीं पुष्कळ दिवस केलें होतें. ह्या अवलोकनापासून जो अनुभव आला त्यावर कल्पना चालवून, कुन्हे यांनीं, रोगाचें कारण काय असावें, व ते कसे बरे करितां येतील, यासंबंधानें कांहीं अनुमानें काढिलीं. या अनुमानांची प्रचीति पाहण्याकरितां त्या अनुमानांस अनुसरून असलेले कांहीं उपाय कुन्हे यांनीं आपणा स्वतःस केले. या उपायांपासून, जो दुःसाध्य रोग त्यांना झाला होता, तो बरा होत चालला. कांहीं दिवसांनीं ते अगदीं खडखडीत बरे झाले. आपणास जो अनुभव आला, तो कांहीं **काकतालीय** न्यायानें आला, किंवा आपलीं अनुमानें व सिद्धांत बरोबर आहेत म्हणून आला, हें पाहण्याकरितां कुन्हे यांनीं इतर रोग्यांवर आपल्या सिद्धांतांस अनुसरून प्रयोग केले. इतर रोग्यांनाही आपल्या उपायांपासून फायदा झाला असें प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर, स्वतः

शोधून काढलेल्या तत्त्वांविषयीं व उपायांविषयीं कुन्हे यांची खातरी झाली.

स्वतःची पूर्ण खातरी झाल्यानंतर, इतर वैद्यांनीं आपले उपायांचा अनुभव घ्यावा म्हणून कुन्हे यांनीं आपलीं मतें त्यांना सांगितलीं. व ज्या उपायांनीं त्यांनीं स्वतःस व इतरांस रोगमुक्त केलें त्या उपायांचीं साधनें त्यांनीं इतर वैद्यांच्या स्वाधीन केलीं. परंतु त्या वैद्यांनीं त्यांच्या म्हणण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं, व त्यांच्या उपायांचा उपयोगही केला नाहीं. सर्व लोकांचा ज्यांवर विश्वास आहे अशा परंपरेनें चालत आलेल्या गोष्टीविरुद्ध बोलणारा किंवा नवीन गोष्ट प्रचारांत आणणारा कोणी निघाला, म्हणजे त्याचें ऐकावयाचें नाहीं, किंवा त्याची हुर्यो करावयाची, अशी सर्व ठिकाणीं व सर्व लोकांची प्रवृत्ति आहे. यास्तव वरील गोष्टीबद्दल आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. सूर्यावर डाग आहेत व तो आपल्या सभोंवतीं फिरतो म्हणून सांगणारा **ग्यालिलियो, पृथ्वी** व इतर सर्व ग्रह सूर्याभोंवतीं फिरतात असें सांगणारा **कोपर्निकस**, वाफेनें गाडी चालवितां येईल म्हणून सांगणारा **स्टीफन्सन**, व **होमिओपॅथी** या वैद्यशास्त्राचा उत्पादक **हॅनेमान** या सर्वांचे म्हणण्याचा लोकांनीं प्रथम उपहासच केला, व त्यांना वेडे ठरविलें. एवढ्या मोठ्या लोकांची जर अशी स्थिति झाली, तर कुन्हे यांच्या म्हणण्याकडे डाक्टरांनीं लक्ष देऊं नये, यांत नवल नाहीं.

केवळ लोकांस आपलें म्हणणें समजावून सांगून, किंवा आपण, आपले आप्तमित्र, व ओळखीचे लोक आपल्या उपायांनीं बरे झाले आहेत असें लोकांस सांगूनही, आपल्या मतांचा व आपल्या उपायांचा लोकांत प्रचार होणार नाहीं, अशी कुन्हे यांची खातरी झाल्यावरून सर्व लोकांच्या मनांत आपल्या चिकित्सापद्धतीसंबंधानें विश्वास उत्पन्न करण्याकरितां सार्वजनिक दवाखाना काढण्याचा कुन्हे यांनीं निश्चय केला. यासंबंधानें कुन्हे यांना प्रथम फार पंचाईत पडली. कारण या कामाकरितां चोवीस वर्षे चाललेला आपला कारखाना आपणास सोडून दिला पाहिजे व पैशाचें नुकसान करून घेतलें पाहिजे, त्यांतून नवीन दवाखाना नीट चालला तर बरें, नाहीं तर वि-

शम होईल; परंतु खात्रीनें सर्व रोग बरे होऊन रोगी वांचेलच असें म्हणतां येणार नाहीं.

कुन्हे यांच्यावर असा एक आक्षेप आहे कीं, ज्या अर्थी वैद्यास आवश्यक अशा, **शारीरशास्त्र, वनस्पतिगुणधर्मशास्त्र, आरोग्यशास्त्र,** वगैरे शास्त्रांचें शिक्षण त्यांना एकाद्या विश्वविद्यालयांत मिळालें नाहीं, त्या अर्थी वैद्यशास्त्राविषयींचीं त्यांचीं मतें व रोगचिकित्सेविषयींचे त्यांचे सिद्धांत व उपाय हे बरोबर असण्याचा संभव नाहीं. या आक्षेपांत विशेष अर्थ नाहीं हें कोणाही विचारी मनुष्यास कळून येईल. आजपर्यंत आपल्या शोधांनीं अथवा नवीन युक्तींनीं ज्यांनीं मनुष्यजातीचें हित केलें आहे अशा लोकांमध्यें ज्यांनीं त्या त्या शास्त्रांचा विश्वविद्यालयांत किंवा एखाद्या गुरूपुढें शिस्तवार अभ्यास केला नाहीं, ज्यांची लोक (त्या शोधापूर्वीं) विद्वानांत गणना करीत नाहींत असे बरेच लोक सांपडतील. पाण्याचे भिन्न रीतीनें उपचार करून रोग बरे करण्याची नवीन पद्धति काढणारा **प्रेसनीझ** हा केवळ शेतकरी होता. त्याचप्रमाणें चिकित्सापद्धतीमध्यें सुधारणा करून रोग बरे करण्याची नवीन व जुन्या पद्धतींपेक्षां श्रेष्ठ अशी पद्धति शोधून काढणाऱ्या मंडळींपैकीं **श्रॉथ** हा प्रथम केवळ हमाल होता; **फ्रँक** हा प्रथम वेदांतशास्त्री होता व **हॅन** हा प्रथम औषधें तयार करून विकण्याचा धंदा करणारा होता.

भाग २ रा.

या शास्त्राचें महत्त्व.

आतां आपण प्रचलित चिकित्सापद्धति, काय आहेत व त्यांचे गुणदोष काय आहेत, यासंबंधानें विचार करूं, व नंतर या पद्धतींची कुन्हे यांच्या पद्धतीशीं तुलना करूं.

आपले **आर्यवैद्यकांत** व त्याचप्रमाणे **इंग्रजी वैद्यकांत** हजारों रोग

मानले आहेत व तितक्या रोगांवर अनेक प्रकारचीं औषधें सांगितलीं आहेत. रोगाची परीक्षा करण्याचे अनेक प्रकार आहेत. **मूत्रपरीक्षा, नाडीपरीक्षा जिव्हापरीक्षा** वगैरे अनेक परीक्षा आपले **आर्यवैद्यकांत** आहेत व **इंग्रजी वैद्यकांत** या परीक्षा व या परीक्षा करण्याकरितां नानाविध यंत्रें असून शिवाय शरीरांतील इंद्रियें कोणत्या अवस्थेंत आहेत हें समजण्याकरितां अलीकडे अपारदर्शक पदार्थांपलीकडील वस्तू दाखविणाऱ्या **एक्सकिरणांचाही** उपयोग डाक्टर करीत आहेत. परंतु इतकीं साधनें असूनही रोगांची परीक्षा बरोबर होत नाहीं ती नाहींच. बरें, रोगाचें नांव बरोबर कळलें तरी रोगाचें **निदान** (कारण) त्यांना पुष्कळ प्रसंगीं समजत नाहीं; व खरें कारण समजलें तरी, रोगाचें मूळ कारण समूळ नाहींसें करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या औषधांत नाहीं. त्यांच्या औषधांनीं फक्त रोगाचीं बाह्य लक्षणें बंद होतात. व रोगाचीं बाह्य चिन्हें नाहींशीं झालीं म्हणजे आपणांस रोग गेलासा वाटतो, परंतु रोगाचें मूळकारण शरीरांत तसेंच रहातें. त्यांच्या चिकित्सा करण्याच्या पद्धतीनें शरीरांतील रोगाचें मूळकारण नाहींसें होत नाहीं व त्यामुळें तोच रोग फिरून उद्भवण्याचा संभव रहातो. अर्थात् मुळासकट झाड तोडून न टाकतां फक्त त्याचा बुंधाच छाटला तर फिरून अंकुर फुटून झाड येणारच.

शिवाय फार दिवसांपासून चालत आलेल्या या जुन्या पद्धतीमध्यें कधीं कधीं असें होतें कीं, एकादा रोगी दहा पांच वैद्यांकडे गेला तर प्रत्येकजण त्यास भिन्न भिन्न रोग झाल्याचें सांगतो. त्यांतून रोगाविषयीं दोन वैद्यांचें मत एक पडलें, तरी औषधयोजनेसंबंधानें त्यांचेमध्यें बहुतकरून मतभेद होतोच; इतकें असूनही, प्रत्येकजण माझीच परीक्षा बरोबर आहे व माझीच औषधयोजना बरोबर आहे, म्हणून भांडत बसतोच.

जुन्या **इंग्रजी** (**अलोपाथी**) **वैद्यांच्या** परीक्षेमध्यें असा एक कमीपणा आहे कीं, **व्रण, कफक्षय, काळपुळी,** वगैरेसारखे रोग, ते विशेष वाढे तोंपर्यंत कळून येत नाहींत. वास्तविकपणें पाहिलें असतां रोगास आरंभ हो-

तांक्षणींच आपल्यास ती गोष्ट कळली पाहिजे; कारण तेणेंकरून आपणास त्वरित उपाय करितां येईल. रोग बळावण्याच्यापूर्वी इलाज झाला असतां रोग लवकर हटतो ही गोष्ट सर्वांस माहित आहेच. रोगाचा आरंभ शरीरांत होऊनही डाक्टरांना त्याची परीक्षा होत नाहीं याबद्दल डा. कुन्हे म्हणतात कीं, ज्यांना डाक्टरांनीं " तुमचें काळीज व फुप्फुसें अगदीं शाबूत आहेत, तुम्हांस कांहीं एक रोग झाला नाहीं " असें सांगितलें होतें, असे पुष्कळ रोगी मजकडे आल्यावर मला आढळून आलें आहे कीं, त्यांचीं फुप्पुसें कुजण्यास आरंभ झाला होता. कधीं कधीं व्रण किंवा गळूं वगैरे झालें असतां शस्त्रक्रिया करण्याची आवश्यकता असते, परंतु अशावेळीं डाक्टर सांगतात कीं " अद्याप गळू पक्क झालें नाहीं. तुम्हांस आणखी कांहीं दिवस वाट पाहिली पाहिजे. सध्यां तुमचे रोगास कांहीं इलाज करितां येत नाहीं." रोग पुरा बाहेर पडे तोंपर्यंत किंवा पक्क होईतोंपर्यंत वाट पहातां पहातां रोग्याचे प्राण कंठापर्यंत येतात. रोगी इकडे रोगापासून यमयातना सोशीत असतो, परंतु रोग परिपक्कदशेस न आल्यामुळें वैद्यबोवांचे हात लुळे पडलेले असतात. रोग होतांक्षणींच तो जाणण्याचें सामर्थ्य जुन्या वैद्यकांत नसल्यामुळें प्रथम अवस्थेंत उपाय केला असतां रोगास लवकर हटविण्यांत जो फायदा होतो, तो फायदा जुन्या वैद्यांना करून घेतां येत नाहीं. शरीरास विशेष त्रास होण्याइतका जेव्हां रोग बळावेल, तेव्हांच त्यांना ज्ञान होतें, हा जुन्या वैद्यकाचा दोष नव्हे काय ? ज्ञानतंतूच्या रोगास जेव्हां प्रथम आरंभ होतो तेव्हां ती गोष्ट डॉक्टरांना परीक्षेवरून कळून येत नाहींच, परंतु रोग होऊन थोडे दिवस झाले तरी त्यासंबंधीं त्यांना लवकर परीक्षा होत नाहीं. परंतु जेव्हां रोग अगदीं विकोपास जाऊन नेहमीं डोकें दुखणें व इतर ज्ञानतंतूचे विकार उत्पन्न होतात; तेव्हां डॉक्टरांचे लक्षांत येतें कीं ज्ञानतंतूस विकार झाला आहे.

वरील विधानांची सत्यता सिद्ध करण्याकरितां डा० कुन्हे यांनीं एक स्वतःच्या अनुभवाचें उदाहरण सांगितलें आहे. ते लिहितातः " एक

लष्करी अधिकारी मजकडे औषधोपाय करण्याकरितां आला. त्याचे ज्ञानतंतू अगदीं बिघडून गेले होते. आपले ज्ञानतंतूंस विकार झाला आहे हें आपल्या मानसिक अस्वस्थतेचें खरें कारण आहे अशी त्याची पक्की खातरी होती; व तें कारण सांगून आपणास रजा मागून घ्यावी, म्हणून तो पलटणीच्या डाक्टराकडेस सरटिफिकिट मागण्याकरितां गेला. परंतु त्यास तो डाक्टर सरटिफिकिट देईना. त्या डाक्टराचें म्हणणें पडलें कीं त्या अधिकाऱ्यास कांहीं एक रोग झाला नाहीं. फक्त त्याचें पचन बरोबर न चालल्यामुळें त्याचा परिणाम मेंदूवर होऊन त्यास उद्विग्नता वाटत असे, व त्यामुळें आपल्या ज्ञानतंतूंस विकार झाला आहे अशी त्यास केवळ भ्रांति झाली होती. पुढें मोठ्या प्रयासानें त्या अधिकाऱ्यास सरटिफिकिट मिळून तो मजकडे आला. मीं त्याजवर नेहमींप्रमाणें उपचार केला व मला त्यामध्यें यश आलें."

जुन्या **वैद्यकासंबंधानें** येथवर विचार झाला, आतां आपण **होमिओपॅथीसंबंधानें** विचार करूं.

विनाकारण विषारी व घाण औषधें घशांत कोंबून रोग बरे करण्याचा आव घालणाऱ्या **जुन्या वैद्यकपद्धतीपेक्षां होमिओपॅथी** पुष्कळ प्रकारें चांगली आहे. या पद्धतीमधील औषधांचें प्रमाण इतकें सूक्ष्म असतें कीं, औषधांमध्यें कोणतें द्रव्य मिसळलें आहे हें रसायनशास्त्रज्ञांसही समजून येत नाहीं. रोग्याच्या आहारासंबंधानें **होमिओपॅथी**मध्यें जो निर्बंध आहे, तो **कुन्हे** यांच्या नवीन चिकित्साशास्त्रास विशेष संमत आहे. परंतु कोणता आहार विशेष हितावह आहे याविषयीं **होमिओपॅथी**मध्यें ठराविक नियम केलेले नाहींत, व त्या पद्धतीप्रमाणें अति सूक्ष्म प्रमाणानें दिलेल्या औषधांचाही कधीं कधीं शरीरावर अपायकारक परिणाम होतो, हें या पद्धतीचें व्यंग आहे असें **कुन्हे** यांचें म्हणणें आहे.

होमिओपॅथी बऱ्याच गोष्टींत **जुन्या वैद्यकांसच** अनुसरून आहे, फक्त औषधें देण्याची **होमिओपॅथीची** पद्धत निराळी आहे. औषध सूक्ष्म परिमाणानें

दिलें असतां त्याचा जास्त उपयोग होतो, हा नवा शोध होमिओपॅथांनें लावला आहे. ज्याप्रमाणें पाण्याची वाफ करून त्यास सूक्ष्म रूप दिलें असतां त्याचे योगानें मोठमोठीं यंत्रें चालवितां येतात, परंतु ही शक्ति स्थूलरूपी पाण्यांत नसते, त्याप्रमाणें औषधें सूक्ष्म प्रमाणानें दिलीं असतां त्यांचेपासून अपाय न होतां गुण मात्र लवकर येतो असें होमिओपॅथीचें तत्त्व आहे. औषधें देण्याचे कामांत जुन्या वैद्यकांतील कांहीं दोष कमी करून होमिओपॅथीनें सुधारणा केली आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. परंतु रोगाचे निदानासंबंधानें पाहिलें असतां, होमिओपॅथी जुन्या वैद्यकाहूनही वाईट आहे असें म्हणावें लागतें. कारण, जुन्या वैद्यकाप्रमाणें हिजमध्यें हजारों रोग मानलेले असून, शिवाय प्रत्येक रोगावर अनेक औषधें आहेत; व रोगाचीं सर्व लक्षणें पाहून त्याप्रमाणें औषधाची योजना झाल्यासच औषधाचा गुण येतो, नाहींतर सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात; शिवाय रोगाचीं सर्व लक्षणें पाहून तीं ज्या औषधाशीं जमतील त्या औषधाचें योग्य तेंच डिल्यूशन तयार करणें, हें काम इतकें भानगडीचें व बिकट आहे कीं, तो व्यासंग करणाऱ्यांना आपले कामांत पारंगतता मिळविण्याकरितां फार डोकेंफोड व दीर्घ श्रम करावे लागतात; व पुष्कळांचे हातून असे श्रम न झाल्यामुळें, त्यांचें ज्ञान अपुरतें रहातें, व भोळ्या बिचाऱ्या लोकांस विनाकारण फसविल्याचें पाप त्यांना लागतें.

रोग बरे करण्याची तिसरी पद्धत म्हणजे **मेस्मेरिझमची होय. मेस्मेरिझमनें** रोग बरे करण्याचा विशेष अभ्यास केलेले आपल्या इकडे कोणी डाक्टर दिसत नाहींत. परंतु **फ्रान्समध्यें मेस्मेरिझमनें** रोग बरे करण्याचा एक स्वतंत्र दवाखाना आहे असें ऐकण्यांत आहे. पुणें येथील प्रसिद्ध डाक्टर गर्दे यांनीं **मेस्मेरिझमनें** एकाचा धनुर्वात घालविला असेंही ऐकण्यांत आलें आहे. वर सांगितलेल्या दोन वैद्यकपद्धतींपेक्षां **मेस्मेरिझममध्यें** ही सुधारणा आहे कीं, त्यास रोग कोणता आहे हें पाहण्याची जरूर लागत नाहीं; कारण सर्व रोगांस त्यामध्यें एकच उपाय आहे. तो उपाय हा कीं

वैद्यानें आपल्या अंगांतील विद्युत् रोग्याच्या अंगांत घालावयाची. परंतु या पद्धतीमध्यें एक व्यंग असें आहे कीं, हिचे प्रयोग सर्व रोग्यांवर सारखे लागू पडत नाहींत. शेंकडा १० रोग्यांवर प्रयोगाचा उत्तम परिणाम होतो व बाकीचे नव्वदांवर कमी जास्ती मानानें परिणाम होतो. **मेस्मेराइझ** करणाऱ्याच्या **विद्युच्छक्तीचा** रोग्यावर पूर्ण अम्मल बसला, तर गुण अगदीं तात्काळ येतो, परंतु असें फार वेळां घडत नाहीं.

पहिल्या दोन पद्धतींपेक्षां ही तिसरी पद्धत एका बाबतीमध्यें चांगली आहे ती ही कीं, या पद्धतींत हजारों रोगांची भानगड नाहीं. कारण रोग पुष्कळ असले म्हणजे त्या मानानें औषधेंही अनेक पाहिजेत, व रोगास योग्य त्या औषधाची योजना नसल्यास चूक व्हावयाचा संभव असतो; परंतु ह्या पद्धतींत औषध एकच असल्यामुळें सर्व भानगडी टळतात.

ह्या तिन्ही पद्धतींहून चांगली अशी एक चवथी **नॅचरल मेथडक्युअर** म्हणून एक पद्धत आहे. या पद्धतीमध्यें केवळ पाण्याचे निरनिराळ्या प्रकारांनीं प्रयोग करून रोग बरे करतात. ह्या पद्धतीचा **जर्मनीमध्यें** फार प्रसार झाला आहे. पण या पद्धतींतही रोगाचे भिन्न प्रकार मानले असून, तीस रोगपरीक्षा वगैरे भानगडीची जरूर लागते. परंतु, या पद्धतीचें आपल्या इकडे कोणींच अवलंबन केलें नसल्यामुळें, या पद्धतीबद्दल आपणांस विशेष विचार करण्याचें कारण नाहीं. रोगाची परीक्षा नीट झाल्यावांचून ही पद्धति अनुसरणाऱ्या वैद्यांना उपायाची योजना करितां येत नाहीं.

ज्या **नवीन वैद्यकपद्धती**विषयीं आम्ही माहिती सांगणार आहोंत त्या पद्धतींत वरील कांहीं एक भानगडी नाहींत. सर्व रोगांचें कारण एक आहे व आपणांस जे अनेक प्रकारचे रोग दिसतात, हे सर्व एकाच रोगाचीं भिन्न रूपें आहेत, हें या पद्धतीचें मूळतत्त्व आहे. ज्याप्रमाणें ब्रह्म एक आहे परंतु उपाधिभेदानें अनेकरूपी दिसतें, त्याप्रमाणेंच सर्व रोगांची स्थिति आहे. व ज्याप्रमाणें यांनीं सर्व रोगांचें आदिकारण असा एकच मूळ रोग मानिला आहे, त्याप्रमाणें सर्व रोगांस यांचें औषधही एकच आहे. तें

औषध उदक हें होय. शिवाय सृष्टींतील जीवमात्रांचें आरोग्य राखण्यास स्वभावतः कारणीभूत होणारे असे हवा, उजेड, सूर्यप्रकाश इत्यादि जे पदार्थ आहेत, त्या पदार्थांचा या पद्धतीमध्यें विशेष उपयोग केला जातो. मुखपरीक्षाशास्त्रावर डा० कुन्हे यांनीं जो ग्रंथ लिहिला आहे, त्याचा अभ्यास केला असतां त्या शास्त्राचे साहाय्यानें या पद्धतीनें रोग फार त्वरित बरे करितां येतात.

शिवाय या पद्धतींत, इतर पद्धतींप्रमाणें रोग पूर्णपणें दिसूं लागेतोंपर्यंत वाट पहावी लागत नाहीं. रोगाच्या पायास शरीरांत आरंभ झाला कीं, तो मुखचर्येवरून कळून येतो, व मुखपरीक्षा नसल्यामुळें कदाचित रोग कळून आला नाहीं तरी सर्व रोगांस एकच उपाय असल्यामुळें, उपायाची योजना केल्यानें कांहीं अपाय न होतां, रोगाचें बीज शरीरांतून निघून जातें. रोग आपणांस कळेतोंपर्यंत त्यास बळावून देऊन तो दुःसाध्य होईतोंपर्यंत वाट पहाण्याची जरूरच पडत नाहीं. इतकेंच नव्हें, तर मुखपरीक्षाशास्त्राचें साहाय्यानें, रोग्यास आपणास रोग झाला आहे हें कळण्याचे पूर्वी, आपणास रोग ओळखितां येतो व त्याबरोबरच उपाय करतां येतो. मुखपरीक्षा या शास्त्राचें आपणांस ज्ञान असलें म्हणजे आपणांस, रोग्यास लक्षणें काय होतात, रोग कोणच्या भागांत झाला आहे, वगैरे कांहीं विचारावें लागत नाहीं, केवळ चेहेरा व मान पाहिल्यानें चिकित्सेस आवश्यक अशा सर्व गोष्टींचें ज्ञान होतें. आपणांस नाडी पहावी लागत नाहीं, डाक्टराप्रमाणें नळीची जरूर नाहीं, व कोठेंही जातांना रोगाची परीक्षा करण्याकरितां बरोबर भाराभर हत्यारें घेऊन जाण्याची आवश्यकता राहत नाहीं. डोळे बरोबर नेले म्हणजे दुसऱ्या कशाचीही जरुरी लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें स्त्रियांना कांहीं रोग झाले असतां जुन्या पद्धतीच्या वैद्यांकडून किंवा डाक्टरांकडून औषध घ्यावयाचें असलें म्हणजे त्यांना सर्व विनय सोडून देह दाखवावा लागतो. बरें, तसें न करावें तर रोगाची परीक्षा बरोबर होत नाहीं, व तसें करण्यापासून कित्येक स्त्रियांना,—बहुतेक सर्व संभावित हिंदु

स्त्रियांना म्हटलें असतां चालेल,–मरणप्राय दुःख होतें. या नवीन पद्धती-प्रमाणें चेहऱ्यावांचून इतर कोणताही शरीराचा भाग पहाण्याची आवश्यकता नसल्यामुळें, ही पद्धत स्त्रियांना किती सोईची व सुखावह असली पाहिजे याचा वाचकांनींच विचार करावा. शिवाय या पद्धतींतील उपाय सोपे व थोडक्या खर्चाचे असल्यानें त्यांचा फायदा सर्वांना घेतां येतो.

आतां आपण मुख्य विषयाकडे वळूं.

आपली प्रकृति निरोगी आहे किंवा नाहीं हें फारच थोडक्या लोकांना समजतें. कारण निरोगी असल्याचें लक्षण काय हें पुष्कळांस माहीत नसतें.

एक म्हणतो कीं "आपली प्रकृति अगदीं निरोगी आहे, मात्र थोडासा वाताचा विकार आहे." दुसरा म्हणतो कीं, "आपले फक्त मज्जातंतु जरा बिघडलेले आहेत व त्यामुळें कधीं कधीं मनास त्रास होतो, एरव्हीं आपली प्रकृति पूर्णपणें निरोगी आहे." याप्रमाणें बोलणाऱ्या लोकांना असें वाटत आहेसें दिसतें कीं, जणूं काय ज्यांचा परस्परांशीं निकट संबंध नाहीं अथवा ज्यांचा परस्परांवर परिणाम होत नाहीं, अशा भिन्न भागांचें अथवा अवयवांचें मिळून शरीर झालें आहे. जुन्या वैद्यकपद्धतीचें असेंच मत असावें असें दिसतें. कारण एकाद्या अवयवास किंवा शरीराच्या एका भागांत कांहीं रोग झाला असतां इतर अवयवांचा किंवा सर्व शरीराच्या अवस्थेचा विचार न करितां फक्त तेवढ्या भागापुरताच औषधोपचार जुन्या पद्धतीचे डाक्टर करितात. असें करणें अगदीं चुकीचें आहे. जे भाग किंवा अवयव मिळून आपलें शरीर झालें आहे, त्यांचा परस्परांशीं इतका निकट संबंध आहे, व त्यांचा इतका एकजीव आहे कीं, शरीराच्या एका भागांत किंवा एका इंद्रियास रोग झाला असतां त्याचा परिणाम सर्व शरीरावर (अर्थात सर्व इंद्रियांवर) झालाच पाहिजे. वास्तविक स्थिति अशी आहे हें कोणास स्वतःचे अनुभवावरून कळून येईल. उदाहरणार्थ, आपले दाढेस जर ठणका लागला तर आपणांस अन्न पाणी गोड लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें आ-

पळें नखांत जर एकादी धसडी किंवा कुसळ शिरलें, तरीही असाच परिणाम होतो. पोटांत दुखूं लागलें म्हणजे आपणांस कसलेंही काम करवत नाहीं. याप्रमाणें, कोणतेही भागांत रोग होवो, त्याच्या योगानें प्रकृतामध्यें तात्काळ अस्वास्थ्य उत्पन्न व्हावयाचेंच. मज्जातंतू शरीरांत चोहोंकडे पसरले असल्यामुळें अशा प्रकारचा परिणाम तात्काळ प्रथमतःच होतो. वास्तविकपणें एक रोग झाला म्हणजे त्याच्या पाठोपाठ इतर रोग येऊं पहात असतातच. प्रथम झालेल्या रोगाची चिकित्सा नीट झाली तर अर्थात् इतर रोगांचीही वाट बंद होतेच. परंतु जर तो रोग पुष्कळ दिवस शरीरांत राहिला तर त्यापासून शरीरावर इतर वाईट परिणाम होतात व ते बरेच दिवस टिकतात. मात्र परिणाम काय झाले आहेत हें सर्वांना समजून येण्यासारखे नसतात. यास्तव जेव्हां आपलीं सर्व इंद्रियें आपआपले व्यापार आपणांस कांहीं एक यातना, त्रास किंवा अस्वस्थता उत्पन्न न करितां चालवीत असतात व जेव्हां त्यांचा आकार जसा असावा तसा अगदीं स्वाभाविक असतो, तेव्हांच आपण निरोगी आहोंत असें समजावें. त्याचप्रमाणें निरोगी मनुष्याच्या सर्व अवयवांचा आकार त्यांना जीं विवक्षित कामें वांटून दिलीं आहेत तीं कामें करण्यास सोइस्कर असाच असला पाहिजे. याचा अर्थ असा कीं, जो मनुष्य पूर्णपणें निरोगी आहे, त्याचे अवयव प्रमाणयुक्त व अर्थात् सुंदर असलेच पाहिजेत. एकाद्या मनुष्याचे अवयव वेडेवांकडे किंवा प्रमाणास सोडून असले म्हणजे समजावें कीं, त्या मनुष्याच्या प्रकृतींत कांहीं दोष आहे. अवयवांचा स्वाभविक आकार कसा असतो व मनुष्य पूर्णपणें निरोगी असला म्हणजे त्याचा आकार कसा असतो हें कळण्यास अगदीं निरोगी अशा कांहीं लोकांचा आकार आपण बारकाईनें पाहिला पाहिजे. परंतु असे पूर्णपणें निरोगी लोक मिळणें आजकाल फार कठीण झालें आहे. तेव्हां त्यांतल्या त्यांत जे निरोगी लोक सांपडतील त्यांच्या शरीराच्या व उंचीच्या मानानें त्यांचा स्थूलपणा व त्यांच्या अवयवांमधील प्रमाण या गोष्टींमध्यें त्यांची इतर रोगी लोकांशीं तुलना करून अवयवांचा व शरीराचा स्वाभाविक आकार शरीराच्या

भिन्न प्रमाणाच्या मानानें भिन्न पुरुषांचा कसा असावा हें ठरविलें पाहिजे; यावांचून दुसरा इलाज नाहीं.

शरीरांत विकार असला म्हणजे आकारांत पडतो याचीं उदाहरणें आपल्या अगदीं अनुभवांतील आहेत. मेद फार झाल्यामुळें ज्यांचीं शरीरें वातुळ किंवा फोंफशीं झालीं आहेत, मेदाची उत्पत्ति वाजवीपेक्षां कमी झाल्यामुळें चवळीच्या शेंगेप्रमाणें जे किडकिडीत आहेत व संधिवातामुळें ज्यांचे सांधे सुजले आहेत असे लोक सर्वांनीं पाहिलेच आहेत. वाजवीपेक्षां जास्त लठ्ठ किंवा वातुळ शरीराचे लोक, व अगदीं किडकिडीत लोक, हे रोगी लोकांचे सदरांत घातले आहेत, हें पाहून आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण प्रकृतीमधील कांहीं दोषांमुळेंच असाच प्रकार घडतो. वर जे रोग सांगितले आहेत त्यांमुळें आकृतींत होणारा फेरफार जितका स्पष्टपणें दिसून येतो तितका कांहीं रोगामध्यें स्पष्टपणें दिसून येत नाहीं. परंतु प्रत्येक रोगानें चर्येंत व आकृतींत (रूपांत) फरक होतोच. मनुष्य निरोगी असला म्हणजे त्याची चर्या व त्याचें रूप कसें असतें याची कल्पना आपणा सर्वांस थोडीबहुत असतेच, व एकाद्या मनुष्याची पुष्कळ दिवसांनीं गांठ पडली, व मध्यंतरीं त्याच्या प्रकृतीस विकार जडला असला, म्हणजे प्रथम दर्शनींच आपण चेहऱ्यावरून त्या मनुष्याची प्रकृति नीट नसावी असें ओळखतों. आतां चेहऱ्यामध्यें कोणकोणता, कोणत्या ठिकाणीं व काय प्रमाणानें फरक पडला आहे, हें बारकाईनें आपणांस सांगतां येत नाहीं. परंतु फरक पडलेला आपणांस दिसून येतो हें खास आहे. यावरून शरीरास विकार झाला असतां रूपांत फरक पडतो ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते. शरीराच्या निरनिराळ्या भागांत विकार झाल्यानें रूपांत विशेषतः मुखचर्येंत कसे फेरफार होतात याविषयीं पुष्कळ रोग्यांची स्थिति पाहून कुन्हे यांनीं मुखचर्येवरून रोगपरीक्षा करण्याचें एक शास्त्र काढलें आहे. या शास्त्रासंबंधीं जास्त माहिती पुढें येईल.

आपली प्रकृति निरोगी आहे किंवा नाहीं हें ओळखण्याचें आणखी कांहीं साधन आपणांजवळ आहे किंवा नाहीं याविषयीं आतां विचार करूं.

शरीरास अत्यंत महत्त्वाचीं अशीं मुख्य इंद्रियें म्हटलीं म्हणजे **श्वासोच्छ्वास करण्याचें इंद्रिय (फुप्फुस) व पचनेंद्रियें** हीं होत. या दोहोंपैकीं **पचनेंद्रियांचें** महत्त्व फार आहे कारण **फुप्फुसें** बिघडण्याचें किंवा तीं कुजण्याचें मूळकारण, पचनेंद्रियांची क्रिया बरोबर न चालणें हें होय. यास्तव आपली प्रकृति रोगयुक्त आहे किंवा निरोगी आहे, हें आपल्या पचनेंद्रियांची क्रिया कशी चालते हें पाहून कळण्यासारखें आहे. ज्यांचें अन्नपचन उत्तम रीतीनें होतें, ते लोक निरोगी असलेच पाहिजेत. आतां खरें उत्तम अन्नपचन कशास म्हणावें, हें फारच थोड्या लोकांस समजत असेल. उत्तम अन्नपचनाचें लक्षण काय, हें पुढें सांगण्यांत येईलच. वास्तविकपणें ज्यांचें अन्नपचन अगदीं उत्तम तऱ्हेनें चाललें आहे असे या जगांत फारच थोडे लोक आढळतात. असे लोक म्हणजे, ज्यांना कांहींएक रोग न होतां जे केवळ म्हातारे होऊन मरतात, तेच होत. असे लोक फार थोडे असावे याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें बिलकुल कारण नाहीं. कारण, आपण आपल्या पोटावर जास्त ओझें लादून त्याचा इतका दुरुपयोग करतों कीं तसा दुसरा कोणत्याही इंद्रियाचा क्वचितच होत असेल. आपण खाण्यापिण्याचे कामांत बेसुमारपणानें वागतों व अनेक वेडचार करितों, त्यामुळें पचनक्रिया बिघडते. खाण्यापिण्यांत अतिरेक करून पचनक्रिया बिघडविणें म्हणजे रोगाचा पाया आपण आपल्या हातांनीं घालण्यासारखेंच आहे; कारण सर्व रोगांचें मूळकारण अपचन आहे हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. अशा प्रकारच्या अवस्थेस केव्हां आरंभ होतो याबद्दलची इशारत आपणांस आपल्या प्रकृतीकडून मिळते. ढेंकरा येणें, पोट फुगणें, नळांत वायु धरणें, मळमळणें वगैरे पचनाक्रिया बिघडल्याचीं चिन्हें आहेत. परंतु तीं दृष्टीस पडूनही आपण त्यांस जुमानितों कोठें ! त्यांचेपासून जेव्हां आपणांस विशेष त्रास होऊं लागतो, तेव्हां आपण शुद्धीवर येऊन त्या गोष्टीचा विचार करूं लागतों. येथपर्यंत स्थिति येण्याच्या पूर्वीं, आपल्या शरीरांतील पचनक्रिया बरोबर चालते किंवा नाहीं, हें समजणें अगदीं शक्य आहे व

ती रीतही फार सोपी व खात्रीची आहे. ज्या द्वारानें आपण मल बाहेर टाकतों त्या द्वाराची रचना अशी आहे कीं, आपलें अन्नपचन ज्या रीतीनें व्हावें त्या रीतीनें योग्य होत असलें, तर तें द्वार मलाचा उत्सर्ग केला असतां त्याचे संपर्कानें बिलकुल घाण होत नाहीं. म्हणजे अन्नाचें योग्य पचन झालें असतां मल इतका घट्ट व बांधिव पडतो कीं त्याचा लेप आपले अंगास लागत नाहीं व मलद्वार अगदीं स्वच्छ राहतें. जेव्हां जेव्हां शौचास झाल्यावर आपलें मलद्वार अस्वच्छ रहातें, तेव्हां तेव्हां आपण समजावें कीं अन्नाचें योग्य रीतीनें पचन झालें नाहीं. रानावनांत मोकळ्या हवेंत फिरणाऱ्या निरोगी जनावरांनीं मलविसर्जन केलें असतां त्यांचे मलद्वारास अगदीं घाण न लागतां तें निर्मळ राहतें. याविषयीं आपणांस शेळ्या, गाई, घोडे इत्यादिकांचीं उदाहरणें प्रत्यक्ष ठाऊक आहेतच. व त्याचप्रमाणें ज्या जनावराचें मलद्वार मलविसर्जनानंतर स्वच्छ राहत नाहीं तें जनावर रोगी असतें असेंही आपणांस शोधाअंतीं आढळून येईल. याप्रमाणें जर जनावरांना सामान्यतः मलद्वार स्वच्छ ठेवण्यास पाण्याची जरूर लागत नाहीं तर ती आम्हांस तरी कां लागावी? अर्थात् आपली प्रकृति त्यांचे इतकी निरोगी नाहीं. शिवाय उलट बाजूनें आपणांस असेंही दिसून येतें कीं, जीं जनावरें शहरांत कोंदट हवेंत राहतात, ज्यांना आपण वाटेल ते पदार्थ खावयास घालतों व ज्यांचेकडून आपण, दिवसां, रात्रीं, वाटेल तेव्हां-सृष्टिक्रमास सोडून, अवेळीं कामें करून घेतों, अशा जनावरांची स्थिति वरील बाबतींत रानांत राहणाऱ्या व गवत कडबा खाणाऱ्या जनावरांहून भिन्न असते. अशा शहरांत राहणाऱ्या जनावरांचें मलद्वार तितकें स्वच्छ राहत नाहीं. शहरांतील भाडोत्री गाड्यांच्या घोड्यांची स्थिति ज्यांनीं पाहिली असेल त्यांना ठाऊक असेलच कीं, अशा घोड्यांचे मलास किती दुर्गंधी असते व त्यांचें मलद्वार मल टाकल्यानंतर कधीं कधीं किती अस्वच्छ राहतें. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ज्यांची प्रकृति पूर्णपणें निरोगी आहे त्यांचा मल अशा अवस्थेंत शरीराचे बाहेर पडला पाहिजे कीं, त्याचे संपर्कानें मलद्वार घाण होतां उपयोगी नाहीं व तें

स्वच्छ करण्यास त्यांना पाण्याची जरूर पडूं नये. अशी ज्याची स्थिति आहे तो मनुष्य अगदीं निरोगी असलाच पाहिजे, मग तो दिवसांतून कितीही वेळां शौचास जावो. याप्रमाणें ज्या मनुष्याचें मलद्वार मलविसर्जनानंतर इतकें स्वच्छ रहातें कीं त्यास पाण्याची जरूर भासत नाहीं, त्या मनुष्यानें आपली प्रकृति अगदीं निरोगी आहे, असें बिनदिक्कत प्रतिज्ञेवर सर्वांस सांगावें.

निरोगी प्रकृतीचें वर सांगितलेलें लक्षण ज्यास लागू पडत असेल तो पुरुष भाग्यवान् समजला पाहिजे. निरोगी मनुष्यास नेहमीं स्वाभाविक आनंद व उल्हास वाटतो. कोणतेंही काम करण्यास त्यास नेहमीं उत्साह असतो. आपणांस शरीर आहे हें त्यास कळत देखील नाहीं.

३—त्यास शरीराकडून बिलकूल त्रास पोहोंचत नाहीं. थकवा येईपर्यंत काम किंवा श्रम करण्यास त्यास आनंद वाटतो, व थकवा आला असतां विश्रांति घेण्यांतही त्यास फार सुख वाटतें. बाह्य कारणांनीं त्रास, किंवा काळजी, किंवा दुःख उत्पन्न झालें असतां, तें सहन करणें त्यास विशेष जड वाटत नाहीं. मनास अत्यंत दुःख अथवा शोक झाला असतां रक्त जाळणाऱ्या शोकास अश्रुरूपानें वाट फुटून त्याचा हृत्ताप कमी होतो. शोक झाला असतां अश्रु येणें हें केवळ दुर्बलपणाचें किंवा धैर्याभावाचें लक्षण आहे असें समजणें अगदीं चुकीचें आहे. कारण क्षुब्ध मनाचें शांतवन होण्याचा हा प्रकृतीचा स्वाभाविक उपाय आहे. संसारांतील दुःखें, किंवा प्रपंचाची काळजी, यांमुळें निरोगी मनुष्याचें मन अगदीं डळमळून जात नाहीं. कारण, संकटांतून निभावून जाण्याचें सामर्थ्य आपले आंगांत आहे, अशी त्याच्या मनाची उमेद असते. स्त्री निरोगी असेल तर ती नेहमीं आनंदी वृत्तीनें राहील व मुलांचें संगोपन व प्रपंचाचीं कामें करण्यास तिला स्वाभाविक उल्हास वाटेल. स्वरूपानें ती साधारण असेल तर तो उणेपणा आरोग्यामुळें येणारी सतेजता व टवटवी यांनीं भरून जाईल. अशा निरोगी प्रकृतीच्या जोडप्यास निरोगी, धष्टपुष्ट, व गोंडस मुलें असतील तर त्या कुटुंबाच्या सौख्यास पारावारच

नाहीं. अशा कुटुंबांत काळजी, धुसफूस, व भांडणतंटे, यांना बहुशः जागा सांपडणार नाहीं.

भाग ३ रा.

रोगाची उत्पत्ति कशी होते ?–ज्वर कां उत्पन्न होतो ?

प्रत्येक मनुष्याचा निरोगी अवस्थेंतील एक स्वाभाविक आकार ठरलेला असतो. ह्या आकारांत फेरफार झाला म्हणजे त्या मनुष्याच्या प्रकृतीस कांहीं विकार झाला आहे असें समजावें. प्रकृतींत फेरफार झाला म्हणजे त्या मानानें चेहऱ्यावर फेरफार होतो हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आपणांस चेहेऱ्यावर व मानेंत जो फेरफार दृष्टीस पडतो, त्याच प्रकारचा परंतु मोठ्या प्रमाणावर फेरफार आपल्या **ओटीच्या** (खालच्या पोटाच्या) भागांत व **माचकण्या**जवळच्या भागांत (डुंगण)झालेला असतो. **विजातीय द्रव्य** प्रथम पोटांत सांचतें. नंतर वाढत वाढत तें तोंडावरील भागांत व मानेंत येऊन सांचतें. शिवाय असा नियम आहे कीं, पोटांत डाव्या किंवा उजव्या भागांत कमी जास्त प्रमाणानें जसें **विजातीय द्रव्य** सांठलें असेल, त्याच मानानें तें चेहेऱ्यावर डाव्या किंवा उजव्या भागांत कमीजास्त प्रमाणानें दिसतें **विजातीय द्रव्य** प्रथम जेव्हां चेहेऱ्याजवळील भागांत येतें तेव्हां तें स्नायूंमधील पोकळ भागांत सांचावयास लागतें. तेथें तें सांचलें म्हणजे कातड्यास किंचित् फुगीरपणा येतो. ह्या फुगीरपणावरून आंत **विजातीय द्रव्य** सांचलें आहे हें ओळखितां येतें. इतकीच स्थिति जोंपर्यंत असते तोंपर्यंत विशेष भीतीचें कारण नसतें. परंतु, जेव्हां विजातीय द्रव्य इतकें वाढतें कीं, स्नायूंच्या मधील रिक्त भाग व्यापून टाकूनही स्नायूंच्या शेजारील शरीराच्या त्वचेखालीं त्याचे थरच्या थर सांठतात, तेव्हां रोगाची उत्पत्ति होण्यास आपलें शरीर विशेष पात्र होतें. इतकें **विजातीय द्रव्य** सांठलें म्हणजे त्याचे गोळेच्या गोळे आपल्या चेहेऱ्यावर व मानेवर दृष्टीस पडतात. अशा प्रकारचे

गोळे किंवा थर मानेवर व चेहऱ्यावर दिसूं लागले म्हणजे पोटांत त्या त्या बाजूला त्याहून फारच मोठे **विजातीय द्रव्याचे** थर सांचले आहेत असें खात्रीनें समजावें. अशावेळीं, पोट चांचपून पाहिलें असतां आपल्या हातास पोटाचे त्वचेखालीं सांचलेले विजातीय द्रव्याचे गोळेच्या गोळे लागतील. कारण, प्रथम पोटांत विजातीय द्रव्य सांचल्यावांचून, मुखावरील भागांत त्याची उत्पत्ति होणें अशक्य आहे. रोगाचा प्रादुर्भाव होऊन त्यामुळें जेव्हां शरीरास कृशपणा येतो, त्यावेळीं देखील चेहऱ्यावर शुद्ध रक्त व मांस यांचा बहुतेक लोप होऊन त्यांचे ठिकाणीं विजातीय द्रव्य आलेलें दृष्टीस पडतें.

ज्याप्रमाणें चेहऱ्यावरील विजातीय द्रव्याची वाढ पाहून रोगाची परीक्षा करितां येते, त्याप्रमाणें पुष्कळ रोगांत त्वचेचा वर्ण पाहून रोगाची बिनचूक परीक्षा करितां येते. या ग्रंथाच्या शेवटीं—**नंबरवारीनें** सर्व आकृत्या दिल्या आहेत त्या पहा. आकृति नं. १ व नं. २ या, **कुन्हे** यांनीं बरे केलेल्या एका रोग्याचे रोग असतांना व रोग बरा झाल्यानंतर काढलेल्या फोटोग्राफावरून घेतलेल्या आहेत. या गृहस्थास काळजाचा रोग असून त्यांतच **जलोदराचा** रोग झाला होता. अशा स्थितींत असतांना त्याची आकृति कशी होती, हें नंबर १ च्या आकृतीवरून समजून येईल. चार महिने **कुन्हे** यांचें औषध घेतल्यावर त्यांच्या चर्येंत जो फेरफार झाला तो नंबर २ च्या आकृतीवरून लक्षांत येईल. नंबर दोन ही आकृति कृश मनुष्याची दिसते. अशी कृशता येण्याचें कारण, **कुन्हे** यांच्या उपायांनीं रोगाचें कारण, जें विजातीय द्रव्य तें शरीरांतून पार निघून गेलें होतें हें होय. रोगाचें कारण जें विजातीय द्रव्य, त्यानें चर्येमध्यें व शरीराच्या आकृतीमध्यें काय फेरफार होतात, यासंबंधीं विस्तारानें माहिती **कुन्हे** यांच्या **मुखपरीक्षा शास्त्र** या ग्रंथांत सांपडेल.×

शरीरामध्यें किंवा चेहऱ्यांत फेरफार करणारें जें द्रव्य आहे तें रोगाचें **कारण** आहे असें मानण्यास आधार काय? कदाचित् या द्रव्याचा शरीरास

+सदरहू ग्रंथाचें भाषांतर आम्ही लवकरच छापविणार आहोत.

उपयोग असेल अशी कित्येकांना शंका उत्पन्न होईल. शिवाय प्रथम रोग झाला म्हणजे नंतर विजातीय द्रव्य सांठतें, किंवा विजातीय द्रव्य उत्पन्न झालें म्हणजे तें रोगास कारणीभूत होतें, याविषयींही प्रथम कोणास संदेह वाटेल, परंतु अशी शंका घेण्याचें कारण नाहीं. कारण आपणांस असें आढळून येतें कीं, विजातीय द्रव्य सामान्यतः शरीराच्या एका बाजूंत दुसऱ्या बाजूपेक्षां जास्त सांठलेलें असतें. ही बाजू म्हणजे ज्या बाजूवर (कुशीवर) आपण विशेषेंकरून फार वेळां निजून राहतों ती होय. ज्याप्रमाणें इतर सर्व पदार्थ **गुरुत्वाकर्पणा**मुळें खालीं पडतात, त्याप्रमाणें त्याच नियमास अनुसरून विजातीय द्रव्यही शरीराचा जो भाग खालीं असतो त्यांत जाऊन सांचतें. ज्या बाजूकडील भागांत हें द्रव्य जास्त सांचलेलें असतें त्याच बाजूकडे प्रथम कोणत्याही विकारास आरंभ होतो. यावरून हें द्रव्य विकारांचें कारण आहे ही गोष्ट सिद्ध होत नाहीं काय? शिवाय हेंही आपण पाहतों कीं, अशा बाजूहून अन्य जी बाजू असेल, त्या बाजूच्या भागांत गळूं, वारें जाणें, वगैरे रोग कधींही होत नाहींत.

वर जें सांगितलें आहे त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते कीं, मांस, रक्त वगैरे ज्या पदार्थांचा देह बनलेला असतो त्या पदार्थांपैकीं हें द्रव्य कोणताही पदार्थ नाहीं. अर्थात् हें द्रव्य शरीराहून भिन्न जातीचें (विजातीय) आहे व यापासून शरीरास पोषण वगैरे रूपानें कांहींएक फायदा होत नाहीं. कारण ज्या पदार्थांनीं शरीराचें पोषण होतें व जे पुढें शरीराचे घटक होतात ते पदार्थ **गुरुत्वाकर्पणा**चे नियमास अनुसरून नळींत घातलेल्या खड्याप्रमाणें जी बाजू खालीं करावी, त्या बाजूकडे आपलें स्थान सोडून जात नाहींत. कारण, असें असतें तर एकाद्या निकोप प्रकृतीच्या मनुष्यास एकाच आंगावर (कुशीवर) निजावयाची संवय असेल, तर त्या मनुष्याच्या त्या भागांत मांस व रक्त विशेष सांचून, त्या बाजूचें आंग दुसऱ्या बाजूच्या आंगापेक्षां पुष्कळ मोठें झालें असतें. परंतु वास्तविक अशी स्थिति नाहीं हें आपणांस प्रत्यक्ष अनुभवावरून माहीत आहे.

अशा तऱ्हेचें द्रव्य शरीरांतून बाहेर टाकण्याचा शरीर यत्न करितें. या-

वरूनही हें द्रव्य शरीराचा अंगभूत भाग नाहीं हें सिद्ध होतें. अशा प्रकारचें द्रव्य शरीरांतून बाहेर घालवावयाचें असतें तेव्हां शरीरास अतिशय घाम सुटतो, किंवा आंगावर पुरळ येतो, अथवा शरीरास व्रणें पडतात. अशा उपायांनीं हें द्रव्य बाहेर घालविण्याचा शरीर यत्न करतें. याप्रमाणें शरीरांतील सर्व अपायकारक द्रव्यांचा निकाल झाला, म्हणजे रोग नाहींसा होतो व शरीरास आराम वाटतो.

ह्यावरून, शरीरांत विजातीय द्रव्य असणें हें रोगाचें लक्षण आहे हें सिद्ध होतें. यावरून रोगाची व्याख्या "**शरीरांत असलेलें विजातीय द्रव्य**" याप्रमाणें करण्यास हरकत दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या विजातीय द्रव्याचा शरीरांतून निकाल केला असतां जर रोग नाहींसा होईल व शरीरास स्वाभाविक आकार व रूप प्राप्त होईल तर आपली व्याख्या बरोबर आहे असें ह्मणण्यास आपणांस कांहीं हरकत नाहीं. अशी वास्तविक स्थिति आहे हें, पुढें, आजारापासून मुक्त झालेल्या अनेक रोग्यांचीं उदाहरणें घेऊन सिद्ध करून दाखविण्यांत येईल.

सध्यां, हें **विजातीय** द्रव्य कसलें असतें व तें शरीरांत कसें उत्पन्न होतें याविषयीं विचार करूं.

बाहेरील पदार्थ शरीरांत जाण्यास दोन मार्ग आहेत; ते नाक व तोंड हे होत. बाहेरील पदार्थ नाकांतून गेला तर फुप्पुसांत जातो, व तोंडांतून गेला तर पोटांत जातो. ह्या दोन्ही द्वारांमध्यें भलत्याचा आंत शिरकाव होऊं नये ह्मणून पहारेकरी ईश्वरानें ठेवलेले आहेत. हे पहारेकरी आपलें काम पुष्कळ वेळेस उत्तम प्रकारें बजावतात; परंतु कधीं कधीं त्यांचे हातून चूक होते व शरीरास अपायकारक पदार्थ पहारेवाल्यांस धक्का देऊन आंत जातात. ज्या पदार्थांची स्वभावतः रुचि चांगली असते, व ज्यांना स्वभावतःच चांगला स्वाद असतो, असे पदार्थ जोंपर्यंत आपण सेवन करितों, तोंपर्यंत नाक व तोंड या द्वारांतील पहारेकरी आपलें काम इमानानें करतात. परंतु, जेव्हां स्वाभाविकपणें घाणेरडे असे (मांसादि) पदार्थ आपण अन्य उपचारांनीं

त्यांस चव आणून खाण्याची संवय करतों, किंवा मद्यासारखे स्वभावतः चवीस वाईट लागणारे पदार्थ गुंगी किंवा कैफ येण्याकरितां तोंडांत बळें ओतूं लागतों, तेव्हां आपले पहारेकरी बेशुद्धानें वागूं लागतात; व त्यांचे हातून काम बरोबर होत नाहीं. कारण वाईट पदार्थांची त्यांना संवय झाली, व त्यांच्या संबंधाचा त्यांचा तिटकारा गेला, ह्मणजे त्यांना शत्रु व मित्र यांची निवड बरोबर करितां येत नाहीं. तंबाखू ओढणारास तंबाखूच्या धुराची घाण येत नाहीं, मांस वगैरे खाणारास मांसाची दुर्गंधी विशेष येत नाहीं, वगैरे उदाहरणांवरून वरील विधानाची यथार्थता कोणासही कळून येईल.

अनेक प्रकारचे अपायकारक व घाण पदार्थ खाऊन, आपण जिव्हा जितकी बाटविली आहे, तितकें घ्राणेंद्रिय (नाक) बाटविलें नाहीं. मांसादि अमंगळ व घाण पदार्थ मोठ्या आवडीनें खाणारे जितके लोक भेटतील त्याचा शतांशहि लोक घाण हवेमध्यें सुख मानणारे—निदान दुःख तरी न मानणारे—सांपडणार नाहींत. वरील कारणांस्तव रसनेंद्रियापेक्षां पुष्कळांचें घ्राणेंद्रिय चांगल्या स्थितींत राहिलें आहे व अपायकारक पदार्थ टाळण्यास सुचविण्याचें काम त्याच्या हातून चांगलें घडतें.

वाजवीपेक्षां जास्त अन्न खाऊन किंवा तें पचविण्याकरितां मद्यादि उत्तेजक पदार्थ घेऊन आपण आपल्या पोटाकडून फाजील श्रम करवितों. याचा परिणाम काय होतो. हें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां आपण एक उदाहरण घेऊं. एकाद्या ओझ्याच्या घोड्यास एक मण ओझें वाहण्याची शक्ति आहे; परंतु १ मण ओझें जास्त टाकलें व पाठीवर दंडुके लगावले ह्मणजे घोडें चालतें, असें पाहून मालकानें दीड मण ओझें घालण्याचा प्रघात ठेवला, तर काय परिणाम होईल बरें? प्रथम माराच्या भीतीनें तें घोडें दीड मण ओझें कांहीं दिवस वाहील, परंतु हळू हळू त्याची शक्ति कमी होऊन त्याच्यानें तें दीड मणाचें ओझें वाहवणार नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर पूर्वींचें एक मणाचें ओझेंही त्याच्यानें सहन करवणार नाहीं. जास्त ओझें घातल्या-

मुळें त्या घोड्याची शक्ति कमी झाली आहे, व त्याचे गुडघे सुजले आहेत असें आपणांस आढळून येईल. याप्रमाणेंच अगदीं हुबेहुब आपल्या पोटाची अवस्था होते. घोड्यास कोरडे लगावून पळावयास लावणें व मद्यादि पेयांनीं पोटाकडून अन्नाचें पचन करविणें या गोष्टी अगदीं सारख्या आहेत. मद्यादि पदार्थांनीं उत्तेजित होऊन जड, अपायकारक किंवा प्रमाणाबाहेर खाल्लेल्या अन्नाचें पाचन पोट प्रथम करील; परंतु असा क्रम फार वेळपर्यंत चालू ठेवला तर क्रमाक्रमानें त्याची पाचनशक्ति कमी कमी होत जाईल. याप्रमाणें प्रकृति बिघडण्यास सुरवात होते. परंतु, हा फरक इतका सावकाश होतो कीं, पुष्कळ दिवसपर्यंत आपणांस तो दिसून येत नाहीं. कधीं कधीं, दहा किंवा वीस वर्षांनंतर अशा रीतीनें झालेला बिघाड कळून येतो.

अशा रीतीनें ज्या मनुष्याचें पचन बिघडलें आहे, अशा मनुष्यानें आहाराचें प्रमाण काय ठेवावें, याबद्दल सर्वांस सारखा लागू पडणारा एकच नियम सांगतां येत नाहीं. एवढें मात्र सर्वांनीं पूर्णपणें लक्षांत ठेवावें कीं, प्रमाणाबाहेर खाल्लेलें अन्न विषवत् आहे. मनुष्य कितीही सशक्त असला, तरी ठराविक प्रमाणाबाहेर तो जेवढें अन्न खाईल, तें सर्व त्यास खात्रीनें विषवत् अपायकारक होईल; व ह्या विषाचा मळाच्या रूपानें निकाल झाला नाहीं, तर तें विजातीय द्रव्याच्या रूपानें शरीरांत सांचून राहील व रोग उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होईल. यास्तव, **खाण्यापिण्यांत नेमस्तपणा राखणें हाच आरोग्यरक्षणाचा मुख्य मार्ग आहे.**

आतां, अशा विजातीय द्रव्याची शरीरांत काय वाट लागते हा **प्रश्न** उत्पन्न होतो. त्यास उत्तर हें कीं, शरीराचीं जीं मळद्वारें आहेत, त्या मळद्वारांनीं हें द्रव्य बाहेर काढून लावण्याचा यत्न आपलें शरीर करितें. नाकांतून उच्छ्वासाबरोबर हवेच्या रूपानें फुप्फुस ह्या द्रव्यास टाकून देतें. **आंतडीं** मळाच्या रूपानें, **मूत्राशय** मूत्राच्या रूपानें व **त्वचा** घामाच्या रूपानें हें द्रव्य शरीरांतून बाहेर टाकीत असतात. याप्रमाणें, आपण केलेल्या दोषांपासून आपणांस अपाय होऊं नये, ह्मणून आपलें शरीर आपणाकरितां श्रम

करतें. परंतु जेव्हां आपणांकडून गुन्हे फार होतात, तेव्हां त्याचा नाइलाज होतो. आपण खाण्यापिण्यांत अविचार केल्यामुळें शरीरांत उत्पन्न झालेलें सर्व अपायकारक द्रव्य मूत्र, घाम इत्यादि मलांच्या रूपानें जेव्हां आपल्या शरीराच्यानें पूर्णपणें बाहेर घालवून देतां येत नाहीं, तेव्हां त्यापैकीं कांहीं भाग शरीरांत विजातीय द्रव्याच्या रूपानें शेष राहतो. ह्या द्रव्यापासून रक्त तयार होत नाहीं. अर्थात् त्याचा शरीरपोषणाचे कामीं उपयोग होत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या योगानें **रुधिराभिसरणा**स अडथळा होतो; व ज्या अर्थीं, पूर्ण **रुधिराभिसरणा**वांचून जठराकडून अन्नाचें पाचन होत नाहीं, त्या अर्थीं ह्या द्रव्यानें पचनशक्तिही कमी होते. ह्या कारणास्तव, हें द्रव्य शरीरास अनेक प्रकारें अपायकारक होतें. हें विजातीय द्रव्य शरीरांत अनेक ठिकाणीं सांठतें; परंतु विशेषतः, मलद्वारांचे आसपासच्या भागांत जास्त सांचतें. ह्याप्रमाणें ह्या द्रव्याचा शरीरांत प्रथम एकदां संचय झाला ह्मणजे त्याची वाढ पुढें भराभर होऊं लागते.

असा प्रकार सुरू झाला, ह्मणजे शरीराच्या बाह्य आकृतींत फेरफार होण्यास सुरवात होते. प्रथमतः हा फेरफार फक्त नेहमीं सूक्ष्म अवलोकन करणाऱ्या चाणाक्ष मनुष्याच्या मात्र लक्षांत येतो. अशी स्थिति प्राप्त झाली, ह्मणजे त्या मनुष्याचे प्रकृतीस विकार झाला आहे असें समजावें. आतां हा विकार एकाद्या प्रत्यक्ष रोगाचे रूपानें दृष्टीस पडणें किंवा गुप्त रूपानें शरीरांत राहणें, हें इतर अनुकूल किंवा प्रतिकूल कारणावर अवलंबून राहील. शरीरांत गुप्त रूपानें रोग राहिला, तर त्याची वाढ इतक्या सूक्ष्म प्रमाणानें होते कीं, ती त्या रोग्यासही पुष्कळ दिवसपर्यंत कळून येत नाहीं. आपणांस पूर्वींप्रमाणें भूक लागत नाहीं, पूर्वीइतकी अंगांत ताकद वाटत नाहीं, आपणांस पूर्वींप्रमाणें वाचन, अभ्यास वगैरे मानसिक श्रम होत नाहींत असें वाटूं लागलें ह्मणजे आपणांस कांहीं विकार जडला असावा अशी त्यास शंका येऊं लागते. व थोडक्याच दिवसांनीं प्रकृति बिघडली आहे अशी त्याची खातरी होते. जोंपर्यंत शौचास साधारण साफ होतें, व इतर मलद्वारें

मल बाहेर टाकीत असतात तोपर्यंत त्यास फारसा त्रास होत नाहीं. परंतु जेव्हां मलद्वारांकडून हें काम होण्याचें बरेंच कमी पडतें, तेव्हां आपल्या प्रकृतीस औषधोपचार न केल्यास आपणांस मोठा दंड द्यावा लागेल असें त्यास वाटूं लागतें.

प्रथम विजातीय द्रव्य पोटांत मलद्वारांसमीपच्या भागांत सांचून नंतर तें मान, मस्तक वगैरे भागांत जाऊं लागतें.

मानेचा भाग इतर शरीराहून लहान असल्यामुळें तेथें थोडें जरी द्रव्य सांचलें तरी त्यामुळें झालेला फरक तेव्हांच ओळखतां येतो. मान डावीकडे अथवा उजवीकडे वळविली असतां; ज्या बाजूकडे जास्त ताण बसतो, अथवा जी बाजू जास्त दडस लागते, त्या बाजूनें विजातीय द्रव्य वर मस्तकांत व मुखाचे भागांत चढलें आहे, असें समजावें.

जन्मतःच, पुष्कळ लोक निरोगी नसतात; व त्यांच्या शरीरांत जन्मतःच विजातीय द्रव्य आईबापांपासून पुष्कळ आलेलें असतें. या कारणास्तव शरीरांत विजातीय द्रव्य नवीन सांचल्यानें, त्याच्या रूपांत व आकारांत जो फरक पडतो, तो सहज दिसण्यांत येत नाहीं. जन्मतः ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य आलें नसेल, अशा लोकांचे शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचूं लागलें, ह्मणजे ती गोष्ट रूप व आकार यांमध्यें पडणाऱ्या फरकावरून तेव्हांच सहज कळून येते. अलीकडे, लहान मुलांना मुलांचे रोग ह्मणून जे ठराविक रोग (**अपस्मार, डबा, मोडशी, गोंवर**) आहेत ते फार होतात, याचें कारण असें आहे कीं, त्यांच्या शरीरांत जन्मतः विजातीय द्रव्य आलेलें असतें. हे रोग ह्मणजे, वास्तविकपणें शरीरांतील विजातीय द्रव्यरूपी विष घालवून देण्याकरितां केलेला प्रयत्न होय. हें कसें, तें पुढें व्यक्त करण्यांत येईल. विजातीय द्रव्य प्रथम पोटांत उत्पन्न होतें, व तेथून तें सर्व शरीरभर पसरूं लागतें. हें द्रव्य शरीरांत सांचलें, ह्मणजे कधीं कधीं आंगांत लठ्ठपणा येतो. परंतु हा लठ्ठपणा शक्तीचा नव्हे तर हा फोपसेपणा किंवा वात होय. अशा स्थितींत खरा पुष्टपणा शरीरास प्राप्त होत नाहीं. कारण मांस, रक्त वगैरेंनीं

जी जागा भरून जावयाची ती ह्या द्रव्यानें अडवून टाकलेली असते. शिवाय हें द्रव्य शरीरांत असल्यानें अन्नपचन व शरीरपोषण कसें बरोबर होत नाहीं हें पूर्वी स्पष्ट करून सांगितलेंच आहे.

हें विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यावर कांहीं वेळपर्यंत तसेंच राहतें; परंतु अनुकूल कारणें मिळालीं, म्हणजे ह्या द्रव्याचें रूपांतर होऊं लागतें. हें रूपांतर म्हणजे, ज्या घटक द्रव्यांपासून तें विजातीय द्रव्य झालेलें असतें, त्यांचें पृथक्करण होऊन, त्यापासून नवीन संयुक्त मिश्र पदार्थ तयार होणें हें होय. अशा अवस्थेस मराठींत ' **नासणें** ' ही संज्ञा आहे.

याप्रमाणें शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासूं लागलें, म्हणजे त्यांत सूक्ष्म जंतु उत्पन्न होतात. पिठांत ताक कालवून तें पातळ करून कांहीं वेळ ठेविलें म्हणजे नासतें, हें आपणांस ठाऊक आहेच. अशा प्रकारें पीठ नासलें, म्हणजे ज्याप्रमाणें तें फुगतें व त्याचा आकार वाढतो, त्याप्रमाणें हें द्रव्य नासलें, म्हणजे त्याचा आकार वाढतो व तें विस्तृत होतें. नासण्यानें विजातीय द्रव्य फुगतें; व त्यामध्यें पृथक्करणक्रिया चालू असल्यामुळें, त्याच्या परमाणूमध्यें हालचाल चाललेली असते. ह्या कारणांनीं, त्या द्रव्याचे घटक भाग एकमेकांवर व शेजारच्या शरीराचे भागांवर पसरतात; व या घर्षणानें उष्णता उत्पन्न होते. शिवाय पदार्थ नासण्याची क्रिया चालू असतां, जी उष्णता नेहमीं उत्पन्न होत असते, त्या उष्णतेची ह्या उष्णतेस भर पडते.

ज्या कारणांनीं पदार्थ नासतात, त्यांच्या विरुद्ध कारणांचा त्या पदार्थांवर परिणाम झाला, ह्मणजे नासणें बंद होऊन, ते पदार्थ पूर्व अवस्थेप्रत प्राप्त होतात. हें कसें होतें, तें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां पुढील उदाहरण घेतलें आहे. हिमालयावरील बर्फ सूर्याच्या उष्णतेनें वितळून त्याचें पाणी होतें, व याच पाण्यास जास्त उष्णता लागली ह्मणजे त्याची वाफ होते. आतां, या वाफेस वातावरणाच्या उच्च प्रदेशांतील हवेची थंडी लागली, ह्मणजे ती किंचित् घन (घट्ट, दाट) होऊन तिचा ढग बनतो. या ढगास जास्त थंडी लागली, ह्मणजे त्याचें पाणी होऊन पाऊस पडूं लागतो. ज्या प्रदेशांत अतिशय थंडी

असते, अशा ठिकाणीं हेंच पाणी गोठून त्याचें बर्फ होतें. याप्रमाणें, पाण्याचीं इतकीं रूपांतरें झालीं, यास कारण काय ? अर्थात् प्रथम वाढत जाणारी उष्णता, व नंतर कमी कमी होत जाणारी उष्णता (अथवा वाढत वाढत जाणारी थंडी) हें होय. वाढत्या प्रमाणानें उष्णता लागल्यामुळें बर्फाचें पाणी झालें, व पाण्याची वाफ झाली; वाढत्या प्रमाणानें थंडी लागल्यामुळें, वाफेचा ढग, ढगाचें पाणी, व पाण्याचें बर्फ झालें. या उदाहरणावरून हें लक्षांत येईल कीं, ज्या कारणांनीं पदार्थांचीं रूपांतरें होतात, त्यांच्या विरुद्ध कारणांनीं त्या पदार्थांस मूळ अवस्था आणतां येते. यास्तव, ज्या कारणांनीं विजातीय द्रव्य शरीरांत उत्पन्न होऊन तें नासावयास लागतें, त्यांच्या विरुद्ध कारणांचा शरीरावर परिणाम करविला, ह्मणजे नासलेलें विजातीय द्रव्य पूर्व अवस्थेप्रत प्राप्त होतें व त्याचा नाश होतो—त्याचा शरीरांतून निकाल होतो.

पदार्थ नासूं लागले, ह्मणजे त्यांत एक जातीचे अतिशय सूक्ष्म (केवळ सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें दिसणारे) जंतु उत्पन्न होतात ह्मणून पूर्वी सांगितलेंच आहे. हे जंतु बाहेरून शरीरांत जातात, किंवा शरीरांतच आपोआप उत्पन्न होतात, या वादाशीं आपणांस कांहीं कर्तव्य नाहीं. एवढें मात्र खरें आहे कीं, त्यांच्या जीवनास अवश्य असे घाण पदार्थ शरीरांत असल्याशिवाय, त्यांची उत्पत्ति होत नाहीं.

अशा प्रकारची घाण—ह्मणजे विजातीय द्रव्य—शरीरांत असलें व अनुकूल परिस्थिति किंवा कारणें प्राप्त झालीं, ह्मणजे तें नासण्यास आरंभ होतो. हीं अनुकूल कारणें ह्मणजे हवेमध्यें एकाएकीं होणारे फेरफार, (अतिशय गार हवा सुटणें किंवा हवेमध्यें उष्णता वाढणें) जें अन्न पोटांत नासण्यासारखें असतें व जें पोटांत वाजवीपेक्षां जास्त वेळ राहतें असें अन्न, व क्रोध, अतिशय भीति, तीव्र शोकावेग वगैरे मानसिक विकार हीं होत.

प्रथमतः पोटांतील विजातीय द्रव्य नासण्यास सुरवात होते. अशावेळीं कधीं कधीं हगवण उत्पन्न होते. व मलाच्या रूपानें सर्व विजातीय द्रव्याचा निकाल होऊन रोगाचें कारण नाहींसें होतें. परंतु जेव्हां शौचास साफ न

होतां मलावरोध होतो, त्या वेळीं विजातीय द्रव्याचा शरीरांतून निकाल न झाल्यामुळें नासण्याची क्रिया चालू राहते व तिचा प्रसार होऊन शरीरांतील सर्व विजातीय द्रव्य नासतें. एकादी बाटली आपण पाण्यानें भरली व त्या बाटलींत आपण सोडा व टार्टरिक ॲसिड यांचें मिश्रण करून, ती पूड टाकली तर फेंस उतू येऊन बाटलीच्या तोंडावाटें बाहेर पडतो. याप्रमाणें, शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासावयास लागलें असतां त्याचा जर मलद्वारें निकाल झाला नाहीं, तर नासण्याच्या क्रियेमुळें फुगणारें तें द्रव्य पोटांतून, वर मान, तोंड, मस्तक वगैरे भागांत चढूं लागतें. या कारणास्तव, प्रकृतीस विकार झाला असतां, त्याचे परिणाम प्रथम मस्तक वगैरे शरीराचे वरील भागांत दिसूं लागतात. आपलें डोकें दुखूं लागतें. नासण्याच्या क्रियेमुळें उत्पन्न होणाऱ्या उष्णतेनें शरीरांतील उष्णता वाढते. अशी उष्णता वाढली ह्मणजे आपण तीस ज्वर म्हणतों. याप्रमाणें ज्वराची उत्पत्ति आहे. यास्तव, शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलेलें असून जेव्हां शौचास साफ होत नाहीं, लघवी बरोबर होत नाहीं, त्वचेचीं रंध्रें बंद पडल्यानें घाम चांगला येत नाहीं, व श्वासोच्छ्वासाची क्रिया बरोबर चालत नाहीं, तेव्हांच ज्वराची उत्पत्ति होते.

शरीरांत विजातीय द्रव्य नासूं लागलें म्हणजे ज्वर उत्पन्न होतो, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. कांहींचें मत असें आहे कीं, शरीरांत बाहेरून विशिष्ट जातीचे सूक्ष्म जंतु गेले म्हणजे विशिष्ट प्रकारचे ज्वर उत्पन्न होतात. डा. कुन्हे ह्मणतात कीं, हें मत बरोबर नाहीं. हें कां, तें पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. एका भांड्यांत, ताकांत भिजविलेलें खळीसारखें पातळ पीठ तोंडापर्यंत भरून कांहीं दिवसपर्यंत ठेवलें असतां, तें नासलें (आंबलें) आहे, असें आढळून येईल. हें नासलेलें पीठ सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें तपासून पाहिलें असतां, त्यांत आपणांस सूक्ष्मजीव असलेले दृष्टीस पडतील. हे जीव केवळ शेजारचे हवेंतूनच त्या पिठांत जातात असें नाहीं; तर तें पीठ नासल्यामुळेंही, हे जीव आपोआप पिठांतच उत्पन्न होतात. हें मत केवळ डा० कुन्हे यांचेंच आहे असें नाहीं. पाउचेट वगैरे शास्त्रज्ञांचेंही मत असें आहे कीं,

बाहेरील जंतूंचें बीज आंत न जातां, कांहीं पदार्थांत आपोआप सूक्ष्म जीवांची उत्पत्ति होते. शिवाय, नासण्याच्या क्रियेमुळें, पिठाचें मूळस्वरूपही बदललें आहे, असें आपणांस दिसून येईल. वरील उदाहरणांतील नासलेल्या पिठाप्रमाणें, आपण सेवन केलेल्या अन्नाचें बरोबर पचन न होऊन तें नासल्यामुळें, त्यांत सूक्ष्म जंतु उत्पन्न होतात. ज्वर आला असतां, रक्तांत जे सूक्ष्म जीव दृष्टीस पडतात, त्यांची उत्पत्ति, वर सांगितल्याप्रमाणें, विजातीय द्रव्य नासल्यामुळेंच होते.

पदार्थ नासण्याचें कारण काय आहे, याचा आतां आपण विचार करूं. बीअर व इतर दारू नासूं नये ह्मणून त्यांचीं पिपें तळघरांत ठेवितात, हें कित्येकांस माहीत असेलच. असें करण्याचें कारण हें आहे कीं, तळघरांतील हवेंत, बाहेरील हवामानांतील फेरबदलामुळें, विशेष फरक पडत नाहीं, व त्यामुळें, बाहेरील हवेंत होणाऱ्या फेरफारांचा दारूशीं संबंध पोहोंचत नाहीं. ज्याप्रमाणें, उष्ण हवेनें बीयर (पिण्याची एक प्रकारची दारू) नासते, त्याप्रमाणें हवेंत उष्णता असली, ह्मणजे आपल्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य लवकर नासूं लागतें.

जर्मनी, इंग्लंड वगैरे थंड देशांपेक्षां, **हिंदुस्थान, अफ्रिका** वगैरे उष्ण हवेच्या प्रदेशांत, ज्वर वगैरे अल्पकाल टिकणारे रोग जास्त असतात; व **इंग्लंड** वगैरे थंड हवेच्या देशांत संधिवात, गंडमाळा, आदिकरून फार वेळ राहणारे रोग होतात असें आपणांस दिसून येतें. याचें कारण असें आहे कीं, उष्ण हवेच्या प्रदेशांत हवेमध्यें फेरफार फार वेळां व अतिशय होतो. अशी थंड हवेच्या देशांत स्थिति नसते. उदाहरणार्थ, युरोपांतील पुष्कळ ठिकाणीं, दिवसां उष्णता १०० डिग्री असते व तीच रात्रीं ४१ डिग्री होते ह्मणजे एकाच दिवसांत, दोन वेळच्या हवेमधील उष्णतामानामध्यें ५९ अंशांचें अंतर पडतें. परंतु थंड हवेच्या देशांत, रात्रींच्या व दिवसाच्या हवेंत ३२ डिग्रीपेक्षां जास्त अंतर पडत नाहीं. **इंग्लंड, जर्मनी** वगैरे देशांत, वसंतऋतूंतल्या हवेमध्यें, दिवसाच्या व रात्रीच्या हवेच्या उष्णमानामध्यें नेहमींपेक्षां जास्त अंतर पडत असल्यामुळें, त्या दिवसांत तापाचीं दुखणीं फार ये-

तात. लहान मुलांना गोंवर, मोडशी, देवी वगैरे जे रोग होतात, ते वास्तविक नवीन उत्पन्न झालेले रोग नसून, शरीरांतील विषारी किंवा अपायकारक विजातीय द्रव्य काढून टाकण्याकरितां त्यांच्या शरीराचें केलेलें प्रयत्न होत. अशा तऱ्हेनें रोगाचें बीज शरीरांतून काढून टाकण्याचें स्वाभाविक सामर्थ्य लहान मुलांचें अंगांत असल्यामुळें, व त्यांच्या नाजूक प्रकृतीवर हवेंतील फेरफारांचा परिणाम लवकर होत असल्यामुळें, त्यांना गोंवर, देवी, मोडशी वगैरे रोग जास्त लवकर होतात.

पूर्वीं, उदाहरणार्थ घेतलेल्या बाटलींतील पाण्याची किंवा नासलेल्या(आंबलेल्या) पिठाची जी स्थिति होते, तीच स्थिति आपल्या शरीरांत होते. विजातीय द्रव्य प्रथम पोटांत सांचतें; व हवेंतील फेरफारामुळें, किंवा शरीरास धक्काबुक्कीनें अथवा एकादा पदार्थ आपटून इजा झाल्यामुळें, अथवा दुःख आनंद वगैरे मानसिक कारणांनीं हें द्रव्य नासावयास लागतें. उदाहरणांतील बाटलींतील फेंस आलेल्या पाण्याप्रमाणें, हें नासणारें द्रव्य फुगतें; व चोहोंकडे पसरूं लागतें. हें द्रव्य पसरत पसरत त्वचेस येऊन भिडलें असतां, जर त्यास बाहेर जाण्यास वाट मिळाली नाहीं, किंवा घामाच्या रूपानें या द्रव्याचा निकाल झाला नाहीं, तर त्यास त्वचेचा प्रतिबंध होऊन त्यांतील परमाणूंमध्यें, (नासण्याच्या क्रियेनें) गति उत्पन्न होते, व तें द्रव्य त्वचा, स्नायु वगैरे शरीराच्या भागावर घांसतें. अशा प्रकारच्या घर्षणामुळें उष्णता उत्पन्न होऊन, तिच्या योगानें, व त्वचेचा व सर्व शरीराचा दाह होतो. याच दाहास आपण ज्वर म्हणतों. सर्व प्रकारच्या ज्वरांमध्यें, वर लिहिल्याप्रमाणें प्रथम क्रिया घडते व त्यामुळें शरीराची उष्णता वाढते.

मनुष्य ज्वरानें आजारी असतां, त्याचें अंग—विशेषतः तोंड—किंचित् फुगलेलें दिसतें. याचें कारण वरील विवेचनावरून तेव्हांच लक्षांत येईल. त्वचेच्या अंगीं रबराप्रमाणें ताणलें जाण्याचा धर्म असल्यामुळें, आंतील विजातीय द्रव्य नासून फुगलें, व त्वचेवर त्याचा दाब पडला, ह्मणजे त्वचा फुगते; व त्यामुळें सर्व शरीर किंचित् फुगीर दिसतें. ज्या वेळेस, ज्वरामध्यें

घामाच्या रूपानें, या द्रव्यास बाहेर जाण्यास वाट मिळत नाहीं, तेव्हां, हें द्रव्य आंत कोंडल्यामुळें, अतिशय उष्णता उत्पन्न होते; अथवा ज्वर अतिशय वाढतो. घाम येऊन या विषारी द्रव्याचा निकाल झाला, म्हणजे अंगावरील फुगीरपणा जातो व ज्वरही उतरतो. घाम आला नाहीं, तर बिचारा रोगी स्वर्गाची वाट धरतो.

वर जें बाटलीचें उदाहरण घेतलें आहे, तें सर्व गोष्टींत शरीराच्या स्थितीशीं जमत नाहीं. आंतील पाण्यास फेंस आला, तें फेंसाचें पाणी तोंडावाटें बाहेर निघून जातें. परंतु, शरीरांत तसें होत नाहीं. विजातीय द्रव्य बाहेर जाऊं लागलें असतां, त्यास शेंकडों ठिकाणीं, आपल्या शरीरांतील इंद्रियांकडून अडथळा होतो. ज्या इंद्रियाकडून अथवा शरीराच्या ज्या भागाकडून या द्रव्यास प्रतिबंध होतो, त्या भागांत उष्णता किंवा दाह उत्पन्न होतो; व दाहानें, कधीं कधीं त्या भागाचा किंवा इंद्रियाचा नाशही होतो; म्हणजे त्यास अपाय घडतो किंवा रोग होतो. शरीरांतील ज्या भागावर या प्रकारचा परिणाम घडतो, त्या भागांत रोग उत्पन्न होतो;व त्या भागाप्रमाणें, रोगांस निरनिराळीं नांवें मिळतात. शरीरांत विजातीय द्रव्य उत्पन्न झालें असतां, अमुक इंद्रियास किंवा अमुक प्रकारचा रोग होणें, हें, तें द्रव्य ज्या भागांत प्रथम सांचलें असेल, व शरीरांतील ज्या भागांतून किंवा ज्या मार्गानें तें पसरत जाईल, त्यावर अवलंबून असतें.

ताप येण्याच्या पूर्वीं कांहीं दिवस, कधीं कधीं, आपले अंगावर थंडीनें शहारे येतात. याचें कारण असें आहे कीं, ज्या विजातीय द्रव्यामुळें आपणांस पुढें ताप येणार असतो, तें विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचत असल्यानें, रक्ताचें अभिसरण बरोबर होत नाहीं; व त्यामुळें रक्तानें येणारी ऊब कमी पडून गारठा वाटतो. हें द्रव्य शरीरांत सांचूं लागतें, म्हणजे कांहीं वेळपर्यंत तें स्वस्थ (कांहीं एक हालचाल किंवा इजा न करितां) राहतें. परंतु पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें हवेमधील फेरफार, आघातानें शरीरास इजा होणें किंवा अत्यानंद, शोक इत्यादि मन उद्दीप्त किंवा क्षुब्ध करणाऱ्या कारणांनीं हें, द्र-

व्यं नासावयास लागतें. त्वचेला लागून असलेल्या सूक्ष्म रक्तवाहिन्यांत हें द्रव्य सांचल्यानें, त्यामधून रक्त बरोबर खेळत नाहीं; व त्या ठिकाणीं रक्ताचें अभिसरण बरोबर न झाल्यामुळें, त्वचेस (आंगास) गारठा येतो. अशा प्रकारें रक्ताची उष्णता कमी पडून आंगावर शहारे येणें, हें पुढें येणाऱ्या ज्वराचें सूचक चिन्ह आहे. येणेंप्रमाणें, सर्व रोगांचा राजा जो ज्वर, तो आपलें आगमन अगोदर सुचवून ठेवितो. परंतु वरील प्रकारच्या भावना होऊं लागल्या असतां योग्य उपायांचें अवलंबन केलें, तर पुढें येणारा ज्वर आपणास टाळतां येतो.

पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, विजातीय द्रव्य नासावयास लागलें ह्मणजे, त्यांत सूक्ष्म जंतु आपोआप उत्पन्न होतात. परंतु हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, विजातीय द्रव्याची नासण्याची क्रिया बंद झाली किंवा त्या द्रव्याचा शरीरांतून निकाल झाला, ह्मणजे, हे सूक्ष्म जीव आपोआप नाहींसे होतात. वस्तुस्थिति अशी असतांना, तापास कारणीभूत अशा सूक्ष्म जीवांचें बीज केवळ बाहेरूनच शरीरांत गेलें ह्मणजे ते सूक्ष्म जीव उत्पन्न होतात, असें ह्मणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. एखादा रोग झाल्यानंतर तो बरा करण्याकरितां, ज्या जंतूंची वाढ शरीरांत होऊन तो रोग झाला, ते जंतु मारण्यासाठीं औषधें देण्यापेक्षां, रोगबीजक जंतूंच्या जीवनास अवश्य असें जें विजातीय द्रव्य, तेंच प्रथमतः शरीरांतून नाहींसें करणें हा जास्त प्रशस्त मार्ग आहे. ज्याप्रमाणें जीवंत राहण्यास प्राणिमात्रांना अन्नपाण्याची आवश्यकता आहे; त्याप्रमाणें, रोगास कारणीभूत अशा सूक्ष्म जंतूंच्या उत्पत्तीस विजातीय द्रव्याची आवश्यकता आहे. व ज्याप्रमाणें पृथ्वीवर अन्नपाणीच नसतें, तर प्राणिमात्रांची उत्पत्ति तरी कशी झाली असती ? त्याप्रमाणें शरीरांत विजातीय द्रव्यच नसेल, तर सूक्ष्म जंतूंची उत्पत्ति तरी कोठून होणार? रोगबीजक जंतूंच्या जीवनास आवश्यक जें विजातीय द्रव्य, तें ज्यांच्या शरीरांत नाहीं, त्यांना संसर्गजन्य रोगांचें बीज शरीरांत जाऊन रोग होण्याची भीति मुळींच नाहीं.

कोणत्याही गोष्टीचें मूळ कारण नाहींसें करून टाकलें, ह्मणजे ती गोष्ट आपोआप नाहींशी कशी होते, हें खालील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येईल. एखादी खोली आपण सात आठ दिवस मुळींच झाडली नाहीं, व तिजमध्यें केर तसाच सांचूं दिला; व तिजमधील मोरींतून पाण्याचा निकाल होत नसतांही, आपण त्या मोरींत रोज पाणी सांडीत चाललों, असें समजा. याचा परिणाम काय होईल बरें? अर्थात् त्या खोलींत चिलटें, डांस, धुंगुरटीं वगैरे प्राणी उत्पन्न होतील. आतां, खोलींतील घाण नाहींशी न करितां, केवळ कृमिनाशक अशा विषारी औषधांनीं हे प्राणी नाहींसे करण्याचा आपण जर प्रयत्न केला, तर आपणांस फारसें यश येणार नाहीं. कारण, ते प्राणी औषधानें मेले, तरी खोलींतील घाणीमुळें त्या जातीचे प्राणी कांहीं दिवसांनीं फिरून उत्पन्न होतील. रोजच्या रोज तुम्ही हे प्राणी मारा, फिरून त्यांच्या झुंडीच्या झुंडी तेथें येणारच. असें होण्याचें कारण काय असावें बरें? अर्थात् हेंच कीं, डांस, वगैरे प्राणी उत्पन्न होण्याचें मूळकारण–घाण–जोंपर्यंत खोलींत आहे, तोंपर्यंत ते प्राणी नाहींसे करण्याचे अन्य उपाय व्यर्थ आहेत. परंतु खोलींतील घाण तुम्ही काढून टाका; कीं लागलींच, कांहीं एक दुसरा उपाय न करितां ते सर्व प्राणी आपोआप नाहींसे होतील.

ज्या ठिकाणीं घाण आहे अशा जागेंत, डांस, चिलटें, वगैरे प्राणी नेहमीं असतात, व जेथें आसपासच्या जमिनींत ओलसरपणा मुळींच नाहीं, अशा प्रदेशांत हे प्राणी नसतात, असें आपणांस नेहमीं आढळून येतें. आपण स्वच्छ व कोरड्या हवेच्या उंच प्रदेशांत डांस मुद्दाम नेऊन सोडले तर, तेथून ते आपोआप कांहीं दिवसांनीं निघून जातील. ह्मण आहे ना कीं " शितें जोंवरी भुतें तोंवरी इ० ". याप्रमाणें, मूळ जीवनाचें कारण नाहींसें झालें, म्हणजे डांस तरी कसे राहणार ?

ज्याप्रमाणें समशीतोष्ण कटिबंधांतील किंवा शीतकटिबंधांतील प्रदेशापेक्षां, उष्ण कटिबंधांतील (उष्ण हवेच्या) प्रदेशांत, प्राण्यांच्या अनेक जाती, व त्या प्राण्यांचे अनेक प्रकार, जास्त प्रमाणावर सांपडतात; त्याचप्रमाणें

थंड किंवा समशीतोष्ण हवेच्या प्रदेशांपेक्षां, उष्ण हवेच्या प्रदेशांत, जीवंत जनावरें मारून त्यांच्या किंवा मेलेल्या जनावरांच्या मांसावर उपजीविका करणारे प्राणी अधिक सांपडतात. गिधाडें, कावळे, कोल्हीं वगैरे मेलेल्या जनावरांचें मांस खाणारे प्राणी, यूरोपापेक्षां हिंदुस्थानांत जास्त आहेत. ह्या प्राण्यांचा समूळ नाश करण्याकरितां कितीही प्रयत्न केले, तरी ते व्यर्थच होतात. कारण, जेथें पुष्कळ प्राणी मरतात, व जेथें मृत प्राण्यांचे देह उष्णहवेमुळें लवकर कुजतात, अशा उष्ण हवेच्या प्रदेशांत, ह्या प्राण्यांची आवश्यकताच आहे. ह्मणून हे प्राणी सृष्टिकर्त्यानें निर्माण करून ठेवले आहेत. हे प्राणी नसते, तर या देशांत मृत प्राण्यांचीं शरीरें कुजून हवा अगदीं घाण होऊन गेली असती. ह्यावरून हें देखील उघड होतें कीं, अशा देशांत वर लिहिलेलें घाणीचें कारण नसतें, तर या प्राण्यांची उत्पत्तिही झाली नसती.

अशा प्रदेशांतील हिंसा करणाऱ्या किंवा मृत प्राण्यांच्या मांसावर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्यांचा जर आपणास नायनाट करावयाचा असेल, तर ह्याच प्राण्यांचा नुसता संहार करून कांहीं उपयोग नाहीं; तर, हे प्राणी ज्या प्राण्यांवर उपजीविका करतात, त्या प्राण्यांचा समूल नाश केला पाहिजे. अर्थात् कारण नाहींसें झालें, म्हणजे कार्याचा लोप झालाच पाहिजे.

ह्यावरून आपणांस हें दिसून येईल कीं, रोगास कारण जे सूक्ष्मजीव आहेत, त्यांना मारक अथवा घातुक अशा औषधापासून फारसा फायदा होणार नाहीं. त्यांचें समूळ उत्पाटन करण्यास, त्यांच्या उत्पत्तीचें व जीवनाचें मूळ साधन जी शरीरांतील घाण, ती नाहींशी केली पाहिजे.हें करण्याचा मार्ग ह्मटला, ह्मणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्यरूपी घाण काढून टाकणें हा होय. वरील उदाहरणांत, ज्याप्रमाणें डांस, चिलटें, किंवा गिधाडें, कावळे वगैरे प्राणी, त्यांच्या उत्पत्तीस व पोषणास पदार्थ साधनीभूत होणाऱ्या पदार्थांचा नाश झाल्याबरोबर आपोआप नाहींसे होतात. त्याप्रमाणें, शरीरांत विजातीय द्रव्यास उत्पन्न करणारे पोषक पदार्थ न मिळाले ह्मणजे,

रोगास कारण होणाऱ्या सूक्ष्म जंतूंची शरीरांत उत्पत्तीच होत नाहीं.

नासलेल्या विजातीय द्रव्याचें शरीराच्या भागावर घर्षण झाल्यानें जी उष्णता उत्पन्न होते, तिजमुळें ज्वर येतो, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. घाम आणून ह्या नासणाऱ्या द्रव्याचा शरीरांतून निकाल केला ह्मणजे, घर्षण व त्याबरोबरच त्याचा त्वचेवर पडणारा दाब कमी होतो, व उष्णता (ज्वर) कमी होते.

परंतु एकदां घाम आल्यानें, तापाचें कारण पूर्णपणे नाहींसें होत नाहीं. कारण, जेव्हां विजातीय द्रव्य नासण्यास आरंभ होतो, तेव्हां शरीरांत सांचलेलें सर्व द्रव्य एकदम नासत नाहीं. यामुळें नासलेल्या कांहीं द्रव्यांचा घामाच्या रूपानें निकाल झाला, तरी शेष राहिलेलें द्रव्य अनुकूल कारणें मिळाल्यास पुन्हां नासून, नवीन आजारास कारणीभूत होतें. या प्रकारें फिरून आजार लवकर किंवा कालावधीनें होणें, हें, या द्रव्याचें परिमाण, व इतर अनुकूल प्रतिकूल कारणें लवकर किंवा उशीरां प्राप्त होणें, या गोष्टीवर अवलंबून आहे. हें द्रव्य शरीरांत राहिलें, ह्मणजे रोगाचें मूळच शरीरांत राहिलें आहे, असें समजावें. वृक्षाचें मूळ तसेंच ठेवून, फांद्या तोडल्या असतां, ज्याप्रमाणें तो वृक्ष फिरून येणारच; त्याप्रमाणें, हें द्रव्य शरीरांत जोंपर्यंत आहे, तोंपर्यंत रोगाची उत्पत्ति फिरून होणारच. यास्तव, रोगाचें बीजच शरीरांतून काढून टाकणें असेल, तर, प्रथम, या विजातीय द्रव्याचा शरीरांतून निकाल पूर्णपणें केला पाहिजे. हें कोणत्या उपायांनीं साध्य होईल, याविषयीं माहिती पुढें येईल.

शरीरांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकण्यास व रोगमुक्त होण्यास पुढें जे उपाय सांगितले आहेत, ते चालू असतां, * रोग्यानें पूर्ण विश्रांति घेतली पाहिजे. मनही अगदीं शांत व स्वस्थ ठेविलें पाहिजे. रोग्यानें स्वतः पुस्तकें वाचणें वगैरे मानसिक श्रम करूं नयेत; एवढेंच नव्हे, तर दुसऱ्याकडून पुस्तक वाचवून आपण तें ऐकणें, अथवा दुसऱ्याशीं संभाषण करणें,

+ अतिशय ज्वरी व अशक्त.

वगैरे मनाची शांतता भंग करणाऱ्या गोष्टीही करूं नयेत. रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या गाड्यांमुळें किंवा इतर कारणांनीं होणारी गलबलही रोग्यास उपयोगी नाहीं. त्याचप्रमाणें, खोलींत दिवसा उजेडही फार असूं नये; व रात्रीं देखील होतां होईल तो उजेड करूं नये. परंतु हवा मात्र नेहमीं खुली व मुबलक असली पाहिजे.

येथवर जी माहिती सांगितली, तिचा सारांश येणेंप्रमाणे आहे:—प्रकृतीस विकार झाला ह्मणजे रूपांत व आकृतींत फरक पडतो. हा फरक पडण्याचें कारण शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें होय. हें विजातीय द्रव्य अन्नपचन बरोबर न आल्यामुळें उत्पन्न होतें. याचा संचय प्रथम ओटींत (पोटाच्या खालच्या भागांत) होतो, व नंतर हें द्रव्य शरीरांत चोहोंकडे पसरूं लागतें. शरीराचीं मलद्वारें जोंपर्यंत हें द्रव्य मूत्र, घाम इत्यादि रूपानें बाहेर टाकतात, तोंपर्यंत शरीरास प्रत्यक्ष रोग होत नाहीं. जेव्हां याप्रमाणें विजातीय द्रव्याचा निकाल न होतां, तें शरीरांत बरेंच सांचतें, तेव्हां अनुकूल कारणें प्राप्त झालीं ह्मणजे तें नासावयास लागतें; व विकार उत्पन्न होतो. ज्या इंद्रियांत हें द्रव्य विशेष सांचतें, त्या भागास रोग होतो. हें विजातीय द्रव्य शरीरांत असणें, ह्मणजे रोगाच्या बीजाकरितां नांगरून व खत घालून शरीरांत जमीन तयार करून ठेवण्यासारखेंच आहे. विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यानें जे रोग होतात, त्यांचे दोन वर्ग होतात. ज्या रोगापासून आपणास वेदना किंवा दुःख होत नाहीं, व जे गुप्त रूपानें शरीरांत असतात, ते पहिल्या वर्गांत येतात. विजातीय द्रव्य नासल्यामुळें, शरीरास तत्काळ दुर्बलता आणणारे, अथवा शरीरांत दाह, वेदना किंवा अस्वस्थता उत्पन्न करणारे जे ज्वर, वात वगैरे रोग उत्पन्न होतात, ते दुसऱ्या वर्गांत येतात. ह्या दोन्ही प्रकारांस, अनुक्रमें **जीर्ण** अथवा **दीर्घकालिक** व **शीघ्रविपाकी** रोग अशीं नांवें दिलीं आहेत.

रोगाचें मूळ कारण शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें आहे; व हें द्रव्य शरीरांतील ज्या भागांत इंद्रियाच्या व्यापारास अडथळा आणतें, अथवा

ज्या भागांतील **रुधिराभिसरणास** प्रतिबंध करतें, त्या त्या भागांत अथवा इंद्रियांत रोग उत्पन्न होतो; व त्या रोगास स्थानपरत्वें निरनिराळीं नांवें मिळतात, हें येथपर्यंत स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. यावरून असें तत्व निष्पन्न होतें कीं, सर्व रोगांचें कारण एक आहे; व सर्व प्रकारचे रोग एकाच रोगाचे भिन्न प्रकार आहेत. या सदरांत, आपटण्यामुळें, शस्त्र लागून, किंवा याच प्रकारच्या अन्य कारणांनीं शरीरास दुखापत होणें, खरचटणें, वगैरे रोग येत नाहींत.

रोगांचे कारणासंबंधानें व स्वरूपासंबंधानें वर जें सांगितलें आहे, तें सिद्ध करून दाखविण्यास प्रमाण पाहिजे, असें कित्येक वाचक विचारतील. आतां सर्व प्रमाणांत उत्कृष्ट जें प्रत्यक्ष प्रमाण, त्याप्रमाणें जर वरील तत्वाची सत्यता सिद्ध करून देतां आली, तर वाचकांची या तत्त्वावर श्रद्धा बसलीच पाहिजे. हें प्रत्यक्ष प्रमाण ह्मणजे, सर्व रोगांचें कारण जर एक आहे, तर हें कारण नाहींसें केलें असतां, आपणांस सर्व रोग बरे करितां आले पाहिजेत, हें होय. डा० कुन्हे यांनीं व आह्मीं बरे केलेल्या रोग्यांसंबंधानें जी पुढें हकीकत दिली आहे, त्यावरून हें प्रत्यक्ष प्रमाण आपणांस मिळालें आहे, असें निःशंकपणें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

भाग ४ था.

गोवर, शेंदऱ्या ताप, घटसर्प, देवी, डांग्या खोकला वगैरे लहान मुलांस होणाऱ्या रोगांचीं कारणें व तत्संबंधीं उपाय.

'मुलांचे रोग' या सदराखालीं, ज्वराच्या जातीचे देवी, गोंवर वगैरे मुलांना होणारे सर्व रोग येतात. या सर्व रोगांचेंही कारण एकच आहे, हें पुढें दाखविण्यांत येईल. विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचून नासूं लागलें, ह्मणजे रोगाचा प्रादुर्भाव होतो; एरवीं होत नाहीं, हें पूर्वीं सिद्ध करून दाखविलेंच आहे. अर्थात् ज्या मुलांच्या अंगांत विजातीय द्रव्य सांचलेलें असतें, अशाच मुलांना आजार होतात. बहुतेक सर्व मुलांना **मुलांचे रोग** होतात, याचें कारण हें आहे कीं, बहुतेक मुलांच्या शरीरांत,

जन्मतःच विजातीय द्रव्य त्यांच्या आईबापांपासून आलेलें असतें. प्रौढ मनुष्यांपेक्षां, लहान मुलांनाच आजार जास्त कां होतात, यांचें कारण पूर्वी सांगण्यांत आलेंच आहे.

परंतु, हे रोग होऊं न देणें हें आपलें स्वाधीन आहे. बंदुकीच्या किंवा असल्याच प्रकारच्या दुसऱ्या दारूचा मोठा सांठा शहरांत मध्यभागीं ठेवूं देत नाहींत, याचें कारण काय असावें? अर्थात् हें कीं, मनुष्यांनीं कितीही खबरदारी घेतली, तरी प्रसंगानुसार ती दारू पेटण्याचें भय असतें; व असें झालें ह्मणजे, मनुष्यजीवाची हानी व आसपासच्या घरांचा नाश होण्याचा संभव असतो. शहरांतील घरांचा किंवा लोकांचा नाश होऊं नये, म्हणून जी काळजी आपण घेतों, ती आपल्या मुलांकरितां आपण कां घेऊं नये, हे आम्हांस समजत नाहीं. मुलांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य म्हणजे, वरील उदाहरणांतील केवळ दारूप्रमाणें आहे. हें द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याकरितां, लहान मुलांचें शरीरास जे जिवापाड अत्यंत श्रम करावे लागतात, त्या श्रमांमुळें कधीं कधीं प्राणनाशही होतो. अशी स्थिति असतां, हें विजातीय द्रव्य शरीरांतून बाहेर काढून टाकण्याचा प्रयत्न न करणें, म्हणजे आपण होऊन आपल्या मुलांस मृत्यूच्या दाढेंत देण्यासारखें नाहीं काय? याकरितां लहान मुलांस रोग होऊं नये अशी आपली इच्छा असल्यास, आपण त्यांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा निकाल केला पाहिजे; व नवीन द्रव्य न सांचेल, अशी खबरदारी घेतली पाहिजे.

रोगांमध्यें वास्तविक भेद नसून ते एका ज्वराचेच भिन्न प्रकार आहेत, व त्या सर्वांना उपायही एका तत्वास अनुसरून केले पाहिजेत. असें जरी आहे, तरी मुलांना जे रोगाचे भिन्न प्रकार होतात, त्यांचीं बाह्य लक्षणें पुष्कळ वेळां अगदीं भिन्न प्रकारचीं असल्यामुळें, व त्यापासून होणारे परिणाम भिन्न अंशानें व भिन्न प्रकारानें घातक असल्यामुळें, त्या त्या रोगांत कसे उपचार करावे, हें स्पष्टपणें समजावें, म्हणून खालीं सर्व रोग क्रमानें देऊन त्यांवर उपचार कसे करावे, हें सांगितलें आहे.

गोंवर–प्रथम मुलास चैन पडेनासें होतें, झोंप चांगली येत नाहीं व अंग ऊन सुकें लागतें. पुढें ज्वर येतो व कांहीं वेळानें तो गोंवरावर जातो. याप्रमाणें **गोंवर** येई तोंपर्यंत आपणांस थांबण्याचें कारण नाहीं. मुलांस ताप येतां क्षणींच, पुढें लिहिल्याप्रमाणें उपाय करावे. जर उपाय वेळेवर केले नाहींत, तर पुढें गोंवर उठतो. गोंवरामध्यें पुरळ पुष्कळ येणें, हें चांगलें लक्षण आहे. कारण तेणेंकरून आंगांतील सर्व विषारी द्रव्य बाहेर पडतें. परंतु पुरळ थोडा आला, तर विषारी द्रव्य शरीरांत राहून, तेथें तें अतिशय उष्णता उत्पन्न करतें. ही उष्णता इतकी भयंकर असते कीं, तिच्या योगानें शरीरांतील सर्व इंद्रियें होरपळून जातात. ही उष्णता **फुप्फुसांत** फार झाली, म्हणजे प्राणाचें मर्मस्थान जें **फुप्फुस** त्याचा अत्यंत दाह होऊन नाश होतो व मूल दगावतें.

गोंवर पूर्णपणें बरा करण्यास, शरीरांचीं सर्व मलद्वारें खुलीं होतील असा उपाय केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें, ज्वरापासून होणारा दाह कमी करण्याकरितां, सर्व शरीरांत थंडावा येईल असे उपाय केले पाहिजेत. असे उपाय म्हणजे पुढें वर्णन केलेले नंबर* २ व नंबर+३ हे उपचार होत. घाम येण्यास उत्तम उपाय म्हटला, म्हणजे आईनें रात्रीं आपल्या कुशींत मुलास अगदीं घट्ट घेऊन निजावें हा आहे. असें करणें शक्य नसेल, तर मुलास मऊ व जाड बिछान्यावर निजवून, पुष्कळ उबदार पांघरुणांनीं अगदीं गुरगुटून द्यावें. तोंडावर पांघरूण घेऊं नये. रात्रंदिवस खोलीमध्यें स्वच्छ हवा खेळत राहील, अशी व्यवस्था करावी. एवढ्यानें काम न होईल, तर मुलास **बाष्पस्नान** घालावें व **बाष्पस्नानानंतर** लागलींच शरीरास थंडावा आणण्याकरितां, नंबर २ चा अथवा ३ चा उपाय करावा.

घाम आला कीं, रोगास पुष्कळ उतार पडेल व तापही जाईल. परंतु कदाचित् फिरून ताप आलाच, तर फिरून नंबर २ चा किंवा ३ चा उपाय करावा, व मुलास घाम येण्याकरितां पांघरुणांत गुरगुटून निजवावें. ताप अंगांतन कायमचा जाईपर्यंत. याप्रमाणें क्रम चालं ठेवावा.

*२ काटस्नान +३ फ्रिक्शनासाटगबाथ.

मस्तक, डोळे, किंवा शरीराचा दुसरा कांहीं भाग, याच्यांत सुस्ती किंवा जडपणा वाटत असेल, तर त्या भागांस, पुढें दुसरे प्रकरणांत लिहिल्याप्रमाणें वाफारा द्यावा. वाफाऱ्यानें त्या भागास घाम आला, कीं, तेथें आराम वाटेल; व तो भाग जायबंदी होण्याची भीति नाहींशी होईल. अशा प्रकारचा वाफारा दिला, म्हणजे त्यानंतर नंबर २ चा किंवा ३ चा उपाय शरीरांत फिरून थंडावा आणण्याकरितां करावा.

शेंदऱ्या ताप-गोंवर येण्याच्या पूर्वीं ज्या भावना होतात, त्याच भावना ह्या ताप येण्याच्या पूर्वीं मुलांस होतात. मात्र, पुढें ज्वर जास्त जोराचा येतो; त्यामुळें आईबापांना काळजी फार वाटते.

शेंदऱ्या तापामध्यें अंगावर प्रथम जो पुरळ उठतो, त्यांचा रंग शेंदरासारखा असतो, म्हणून या तापास **शेंदऱ्या ताप** हें नांव दिलें आहे. पुरळाचे फोड प्रथम लहान असतात, पण पुढें मोठे होत जातां जातां, एकमेकांस येऊन मिळतात व एक होतात. मात्र गोंवराप्रमाणें सर्व अंगावर पुरळ येत नाहीं. पुरळ विशेषतः मस्तक, छाती व पोट या भागांवर येतो. पायांवर क्वचित् पुरळ असतो. पाय बहुतकरून थंड राहतात. परंतु, इतर सर्व आंग तापानें होरपळत असतें. या रोगामध्यें, मस्तक व छाती या भागांस विशेष त्रास होतो, कानामध्यें ठणका वाटतो, व डोळे दुखतात. पोटांतील विषारीं विजातीय द्रव्य नासून जेव्हां वर पसरूं लागतें, तेव्हां ह्या विषारी द्रव्यास वाट देण्याकरितां अंगावर पुरळ उठतो. पुरळ पायांवर विशेष न येतां शरीराच्या वरच्या भागावर जास्त कां येतो, याचें कारण हें आहे. अर्थात् पुरळ कमी आला असतां, विषारी द्रव्याचा निकाल बरोबर होत नाहीं, व प्राणास अपाय होण्याचा संभव जास्त असतो.

या रोगामध्यें डोळे व कान यांस अपाय होण्याचा फार संभव असतो. वास्तव या इंद्रियांजवळच्या भागांत असलेलें विषारी द्रव्य काढून टाकण्याकरितां मस्तकास वाफारा दिला पाहिजे. वाफारा कसा द्यावा हें पुढें दुसऱ्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. मस्तकास घाम आला, म्हणजे कान व डोळे दु-

खण्याचें बंद होतें. एकदां घाम येऊन ठणका नाहींसा झाला, तरी तो फिरून उत्पन्न होतो. या कारणास्तव, ठणका अगदीं बंद पडे तोंपर्यंत, मस्तकास वाफारा वरचेवर देत जावा. नासगारें विजातीय द्रव्य पूर्णपणें शरीरांतून गेलें नाहीं, तर फिरून वेदना उत्पन्न व्हावयाच्याच. याकरितां सर्व मलद्वारांवाटें तें पडून जाईल असे उपाय केले पाहिजेत. या कारणास्तव **कटिस्नान** करावें; म्हणजे शौचास व लघवीस साफ होऊन, त्या द्वारांनीं विजातीय द्रव्य पडून जाईल. ज्वर येण्याच्यापूर्वी जी अन्नपचनक्रिया बिघडलेली असते, व ज्वर आल्यानंतर जी जास्तच बिघडते, ती ह्या **कटिस्नानानें** सुधारतें. मल भराभरा पुढें सरकावा, म्हणून आंतड्याच्या आंतील बाजूस जो बुळबुळित पदार्थ असतो, तो ज्वराच्या उष्णतेनें सुकून नाहींसा होतो, व त्यामुळें मलाचा निकाल होत नाहीं. असें झालें म्हणजे अर्थात् **मलावरोध** होतो; **कटिस्नानानें** हा मलावरोध नाहींसा होतो; व शौचास साफ होऊं लागलें कीं, तापाचा जोर कमी पडतोच. **गोंवरा**पेक्षां या रोगास वरील उपाय जास्तवेळां व बराच वेळपर्यंत करावे लागतात. याचें कारण हें कीं, शरीरांत विजातीय द्रव्य फार सांचलेंं असतें तेव्हांच हा रोग होतो.

हा रोग झाला असतां कसे उपचार करावे, हें स्पष्टपणें समजावें, म्हणून **डा० कुन्हे** यांनीं बरे केलेल्या रोग्यांची हकीकत खालीं देतो.

एका गृहस्थाच्या ७ वर्षांच्या मुलीस व २ वर्षांच्या मुलास **शेंदऱ्याताप** एकाच वेळीं आला. इतर वैद्यांनीं हा ताप बरा होण्यास ६।७ आठवडे लागतील म्हणून सांगितलें. हीं दोन्ही मुलें घेऊन, तो गृहस्थ **कुन्हे** यांचेकडे गेला. **कुन्हे** प्रथम ह्या मुलांस रोज **बाष्पस्नान** घालीत, व त्यानंतर **कटिस्नान** करवीत. अंगांत फार ज्वर असेल तेव्हां दर दोन तासाच्या अंतरानें **कटिस्नान** करवीत. मांस खाण्यास बिलकूल देत नसत, व फक्त खरोखरी चांगली भूक लागेल तेव्हांच खावयास देत. या प्रकारच्या उपायांनीं, तीं मुलें एका आठवड्यांत अगदीं बरीं झालीं.

घटसर्प.—पूर्वी सांगितलेल्या दोन रोगांहून ह्या रोगाचीं बाह्य लक्षणें

भिन्न आहेत. सर्वांस ज्वर हा सामान्य आहेच; परंतु या रोगामध्यें येणारा ज्वर कधीं कधीं, त्यांतून विशेषतः रोगी लहान मूल असेल तर, हातास विशेष लागत नाहीं. परंतु अशाच प्रसंगीं भीतीचें कारण विशेष असतें. वरून हातास ज्वर बेताचा लागत असतां, मुलें अंथरुणावर तळमळत असतात. याचें कारण हें कीं, शरीरांत उष्णतेचा भडका उडालेला असतो; मात्र ती उष्णता वर हातास लागत नाहीं. घसा दाबल्यासारखा होऊन, श्वासोच्छ्वास करण्याची अडचण पडते. या रोगामध्यें आंतडीं व मूत्राशय यांची क्रिया बरोबर चालत नाहीं. यामुळें, शरीरांतील विजातीय द्रव्यास आंतड्यांतून किंवा मूत्रद्वारानें बाहेर पडण्यास वाट न मिळून, सर्व विजातीय द्रव्य, मानेंत घशापाशीं येऊन सांठतें; व घशास त्याचा वेढा पडून घसा आंवळला जातो.

या घशास वाफारा दिला असतां, घशाजवळील वेदना कमी होतात. परंतु हा वाफारा पुष्कळ वेळां द्यावा लागतो. यानंतर, दुसऱ्या प्रकरणांतील नंबर ३ चा उपाय करावा. या उपायानें घशाजवळील गांठी नाहींशा होऊं लागतात. परंतु या गांठी गेल्या तरी घसा सुजलेलाच राहतो. ही स्थिति घशांत गांठ असण्यापेक्षांही, कांहीं अंशीं जास्त भयंकर असते. घटसर्पाचा रोग होण्याच्यापूर्वीं सांध्यांत विशेषतः गुडघ्यांत व खांद्यांत ठणका उत्पन्न होत असतो. ठणका एकपरी मनुष्याच्यानें सोसवेल, पण घसा सुजल्यानें जो ठणका लागतो, तो सोसणें कठीण आहे. हा ठणका नाहींसा करण्याकरितां, घशाभोंवतालच्या गांठी उतरल्यावरही, उपाय चालू ठेवले पाहिजेत. घशांत सांचलेल्या विजातीय द्रव्याचा निकाल झाला, तरी पोटांतील विषारी द्रव्य बाहेर घालविल्यावांचून रोगास पूर्णपणें उतार पडणार नाहीं. हा हेतु साधण्याकरितां आंतडीं, मूत्रद्वार व त्वचा ह्या मलद्वारांनीं शरीरांतील सर्व घाण निघून जाईल, अशी व्यवस्था केली पाहिजे.

घटसर्प झाला असतां, विशेषतः त्वचेची (घाम टाकण्याची) क्रिया बरोबर चालत नाहीं. ही क्रिया बरोबर चालावी व मुलास घाम यावा याकरि-

तां आईनें मुलास आपल्या कुशींत निजवावें. जेव्हां शौचास साफ न झाल्यामुळें, शरीरांतील घाण बाहेर जाण्यास दुसरा मार्ग रहात नाहीं, अशा वेळीं विजातीय द्रव्यरूपी घाण बाहेर काढून टाकण्यास, त्वचेचा फार उपयोग होतो. **घटसर्प** होण्याच्यापूर्वीं, घाम टाकण्याचें बंद पडून जेव्हां त्वचा शुष्क पडते, त्यावेळीं मुलास आईनें कुशींत घेऊन, आपल्या उबेनें त्यास घाम आणून, मुलास शौचास व लघवीस साफ होईल, असे अगोदर उपाय केले, तर पुढें होणाऱ्या **घटसर्प** रोगानें आयुष्य खुंटून, त्याचा प्रादुर्भावच होणार नाहीं.

येथपर्यंत सांगितलेल्या तीन रोगांचीं कारणें, व त्यांस लागू पडणारे उपचार, ह्याविषयीं विचार केला असतां, कोणासही कळून येईल कीं, सर्व रोगांचें कारण एक आहे, व तीनही रोग वास्तविक एकाच रोगाचे भिन्न प्रकार असून, केवळ बाह्य लक्षणांमुळें त्यांस भिन्न नांवें मिळालीं आहेत. हे सर्व रोग अगदीं भिन्न आहेत, असें मत केवळ वरवर पाहणाराचें मात्र होईल.

रोग्यास उपचार कसे करावे, हें खालील उदाहरणावरून कळून येईल.

एका गृहस्थाचा ९ वर्षांचा मुलगा **घटसर्पानें** आजारी पडला असतां औषधोपचाराकरितां **कुन्हे** यांचेकडे नेला होता. त्यास प्रथम **कुन्हे** यांनीं **बाष्पस्नान** घातलें. त्यानें घाम आल्यानंतर त्याचेकडून **कटिस्नान** करविलें. तेणें-करून मस्तकांतील उष्णता नाहींशी झाली. श्वासोच्छ्वास करतांना, प्रथम जी अडचण पडत असे, ती हळू हळू कमी होत चालली. ज्वर उतरण्याकरितां, तीन तासांच्या अंतरानें दिवसां व रात्रीं प्रत्येकवेळीं अर्धा तासपर्यंत नंबर ३ चा उपचार त्यास केला. मुलगा निजला असतांना, आंत स्वच्छ व ताजी हवा यावी म्हणून खिडकी थोडीशी उघडी ठेवण्यांत येत असे. या प्रकारच्या क्रमानें ५।६ दिवसांत तो मुलगा अगदीं बरा झाला.

देवी, कांजिण्या.

देवी हा फार भयंकर आजार आहे. कारण यामध्यें ताप फार येतो व औषधोपाय बरोबर झाले नाहींत, तर रोगी प्राणास मुकतो. ज्या रोगांम-

ध्यें औषधोपचार योग्य रीतीनें झाले नाहींत तर रोग लागलीच विकोपास जाऊन रोगी दगावतो ते रोग, जे रोग उपाय केले तरी कालावधीनें बरे होतात, अशा जीर्ण रोगांपेक्षां, सामान्यतः जास्त भयंकर समजले जातात. पण ही चूक आहे. कारण, योग्य उपाय केले असतां पहिल्या वर्गांतील रोग लवकर बरे होऊन, रोगी कामधंदा करण्यास मोकळा होतो; व दुसऱ्या वर्गाचे रोग पुष्कळ दिवस कुचंबतात. एवढेंच नव्हे, तर पुष्कळ दिवस उपास करूनही दुसऱ्या जातीचे रोग मोठ्या कष्टानें बरे होतात.

देवी आल्या असतां, त्यांवर औषधोपाय कसे करावे यांची साधारणतः लोकांस माहिती नसते, त्यामुळें त्यांस देवीचें भय फारच वाटतें. या भयास्तवच, देवी टोंचण्याच्या तोडग्याचा विशेष प्रचार झाला आहे. देवी टोंचल्यापासून एकंदर प्रकृतीवर कायमचा वाईट परिणाम होतो, असें कांहीं विद्वान् डाक्टरांचें मत आहे. जर डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं देवीपासून होणाऱ्या भयाचा संभव देखील रहात नाहीं, तर देवी टोंचून आपण आपल्या शरीरप्रकृतीचें नुकसान काय ह्मणून करून घ्यावें?

देवी येण्याच्या पूर्वीं प्रथम ताप येतो. नंतर अंगावर लहान वाटाण्याएवढे फोड येतात, व ते हळू हळू मोठे होत जातात. कांहीं वेळांनें या फोडांवर लहान काळे ठिपके उत्पन्न होतात. हे फोड कधीं कधीं सर्व आंगभर येतात, किंवा कधींकधीं शरीराच्या कांहीं भागावरच येतात. शरीराच्या ज्या भागांत विजातीय द्रव्य सांचलें असेल, त्या त्या भागावर फोड येतात, असा नियम आहे. जेव्हां तोंडावर फोड येतात, तेव्हां रोगापासून विशेष भीति असते.

इतर भागांपेक्षां तोंडावरच फोड विशेष येतात याचें कारण हें आहे कीं, तेथें विजातीय द्रव्य इतर भागांपेक्षां जास्त सांचलेलें असतें. पोटांतील विजातीय द्रव्य पसरूं लागलें, ह्मणजे मानेंतून मस्तकांत जातें व तेथून पुढें जाण्यास मार्ग न मिळाल्यामुळें तेथें सांचून राहातें. शरीरांतील विजातीय द्रव्य, नासण्याच्या क्रियेमुळें फुगलें ह्मणजे पसरत पसरत मस्त-

कापर्यंत जातें; व तेथें पूर्वींच जें पुष्कळ द्रव्य तुंबून राहिलें असतें, त्यामध्यें मिसळतें. यामुळें मस्तकांत विजातीय द्रव्याचा संग्रह फार होतो, व तेथें फोड पुष्कळ व जास्त जोराचे येतात.

फोड चांगले टरारून मोठे झाले, ह्मणजे विजातीय द्रव्यरूपी विष बाहेर टाकण्यास ते चांगलीं द्वारें होतात, व विषाचा लवकर निकाल झाल्यामुळें, प्राणनाशाचें भय टळतें. या रीतीनें, विषारी पदार्थांचा निकाल करण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्या प्रकृतींत नसतें, असे रोगी मृत्युमुखीं पडतात. कधींकधीं असें होतें कीं, रोगी देवींनीं मेल्यानंतर, त्याच्या शरीरावर देवींचे फोड उठतात.

यावरून, या फोडांमुळें रोगी मेला असें ह्मणणें अगदीं चुकीचें होईल. कारण, वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, हे फोड लवकर आले नाहींत ह्मणून रोगी दगावला. कारण हे फोड आले असते, तर विषारी द्रव्यास बाहेर पडण्यास वाट मिळाली असती; व त्या विषारी द्रव्यामुळें शरीरांत होणारा दाह (ज्वर) कमी पडला असता. फोड येण्याच्या पूर्वीं ताप फार असतो, व फोड येऊन ते वाहिले, ह्मणजे ज्वर कमी पडतो. यावरून, फोडांवाटें विषारी द्रव्य बाहेर पडणें, व फोड येणें हा, आपली प्रकृति विषारी द्रव्य बाहेर घालविण्यास प्रयत्न करिते त्याचा परिणाम आहे, ही गोष्ट सिद्ध होत नाहीं काय ?

अंगांत ज्वर असतांना जेव्हां फोड येतात, तेव्हां त्यांपासून फार आग होते, व त्यांना अतिशय कंडू सुटते. यामुळें, ते फोड खाजविण्याची रोग्यास इच्छा होते. या खाजविण्याचा असा परिणाम होतो कीं, ते फोड पिकण्याच्या पूर्वींच फोडले जातात, व त्यामुळें अंगावर वण राहतात. असा प्रकार होऊं नये, ह्मणून रोग्याच्या हातास फडकीं बांधण्याची चाल आहे. अशा प्रकारें हात बांधल्यानें व अंगास (फोडांस) अतिशय खाज सुटत असल्यानें, रोग्यास फारच त्रास होतो. परंतु हा त्रास चुकविण्यास मार्ग आहे. **बाष्पस्नानानें** त्वचेचीं रंध्रें मोकळीं केलीं, व अंगांतून घाम

काढला, ह्मणजे आपोआप कंडू व आग बंद होतात व सर्व त्रास चुकतो.

कुन्हे यांचे उपाय केल्यानें गुण इतका जलद व कायमचा येतो कीं, त्यामुळें या रोगाची भीति नाहींशी होते. या उपायांनीं बरे होत नाहींत, असे रोगी फार थोडके सांपडतील. हे लोक ह्मणजे ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य इतकें सांचलेलें असतें कीं, त्या सर्व द्रव्याचा निकाल करण्यास त्यांचें शरीर असमर्थ असतें; किंवा विजातीय द्रव्य घामाच्या रूपानें बाहेर घालविण्याची त्वचेची क्रिया योग्य रीतीनें चालत असली, तरी त्या क्रियेपासून प्राणांतिक अवस्था होईपर्यंत; सर्व विजातीय द्रव्याचा निकाल होत नाहीं. तरी पण हें लक्षांत ठेवावें कीं, ज्यांना हे उपाय वेळेवर पोहोंचतात असे रोगी क्वचितच दगावतात. यास्तव ताप आल्याबरोबर ह्या उपायांचा उपयोग तावडतोब करावा. ताप पुढें कोणत्या रोगावर जाईल, याबद्दल वाट पहाणें अगदीं निरर्थक व घातुक आहे. कारण हें समजण्यापासून फायदा कांहींएक नसून उलट अतिशय अपाय होण्याचा मात्र संभव आहे.

हा रोग उद्भवण्यास मूळ कारण शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें आहे. आपल्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे किंवा नाहीं, हें डा. कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्रावरून सहज समजण्यासारखें आहे. अर्थात् कुन्हे यांच्या उपायांनीं अंगांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकलें, ह्मणजे कोणताही रोग होण्याचा संभव आपणांस टाळतां येतो.

कुन्हे यांनीं देवी आलेले रोगी कसे बरे केले, याची हकीगत त्यांनीं, अशी दिली आहे.

एका गृहस्थाचीं ३ मुलें, वय अनुक्रमें ७, ९ व तेरा वर्षें, देवीनीं आजारी पडलीं. या मुलांकडून चार वेळां **बाष्पस्नानें** व १०**कटिस्नानें** करविल्याबरोबर, ताप बराच उतरला; व फोडांनीं खपल्या धरल्या. थोड्याच दिवसांनीं तीं मुलें स्वत: उठूं लागलीं, व हिंडूं फिरूं लागलीं. आणखी एक **आठवडाभर उपचार केल्यावर, तीं मुलें अगदीं बरीं झालीं. अत्याश्चर्याची**

गोष्ट ही कीं, या तीन मुलांपैकीं एकाचेंही अंगावर देवीचा वण राहिला नाहीं. त्या गृहस्थास ९ मुलें होतीं, व त्या सर्वांच्या देवी पुष्कळदां काढल्या होत्या, तरी तिघांस देवी आल्या. या गोष्टीवरून, देवी पूर्वी काढण्याचें महत्त्व वास्तविक किती कमी आहे; व योग्य उपाय केल्यानें देवींपासून होणारे सर्व अपाय कसे सहज टाळतां येतात, हें कोणासही कळून येईल. देवी टोंचण्यापासून विशेष फायदा तर होत नाहींच; परंतु विनाकारण शरीरांत लसरूपी विजातीय द्रव्य घातल्यानें, शरीरास अपाय मात्र होतो. यास्तव देवी काढण्याचे व्यर्थ श्रम न करितां, आपण वर लिहिल्याप्रमाणें उपचार करावे, म्हणजे देवींपासून कसलीही भीति बाळगण्याचें कारण राहणार नाहीं.

डांग्या खोकला—पूर्वी सांगितलेल्या रोगांइतकी ह्या रोगासंबंधानें लोकांस जरी भीति वाटत नाहीं, तरी हाही रोग बराच भयंकर आहे. ह्या रोगानें बरींच मुलें मरतात, व पुष्कळांस ह्यामुळें अतिशय त्रास व यातना सोसाव्या लागतात. येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, कोणत्याही प्रकारचा खोकला असणें, हें मोठ्या दुःसाध्य विकाराचें चिन्ह आहे. जेव्हां शरीरांतून निकाल होण्याचे मार्ग बंद झाल्यामुळें विजातीय द्रव्य वर पसरूं लागतें, तेव्हां त्याचा फुप्फसावर परिणाम होऊन खोकला उत्पन्न होतो. अर्थात् जेव्हां शौचास साफ होत नाहीं, व त्वचेची क्रिया बरोबर चालत नाहीं, तेव्हांच हे मार्ग बंद पडतात.

ज्या मुलांना डांग्या खोकला होतो, त्यांचे शरीरांत विजातीय द्रव्य नासण्याची क्रिया चालू असते. त्यामुळें त्यांचे अंगांत ज्वरही असतो. हें द्रव्य, ह्या रोगांत गळा व मस्तक यांतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतें, परंतु तेथें त्यास बाहेर पडण्यास चांगलासा मार्गच नाहीं. अशावेळीं, खोकला आला असतां मानेस व छातीस घाम आला, तर त्या घामाचे रूपानें विजातीय द्रव्याचा हळूहळू निकाल झाल्यामुळें, रोगी आपोआप बरा होत जातो. परंतु खोकतांना घाम आला नाहीं, तर रोग्याचें तोंड काळेंनिळें पडतें. अशा वेळीं

औषधोपचार योग्य रीतीनें व ताबडतोब केला नाहीं, तर रोगी मृत्युपंथास लागतो. शेवटीं डोळ्यांतून, नाकांतून व कानांतून रक्त पडतें. हें रक्त पडण्याचें कारण त्या द्वारांतून विजातीय द्रव्य जोरानें बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतें, हें होय. येथपर्यंत अवस्था येऊन पोहोंचली, म्हणजे औषधोपाय बहुतेक व्यर्थ होतात. परंतु क्वचित् प्रसंगीं योग्य उपचार झाल्यास रोगी बरा होतो.

हा रोग होण्याचें कारण पूर्वीच्या रोगासारखेंच असल्यामुळें, ह्यास उपायही तेच करावे लागतात. जें विजातीय द्रव्य छातींत जाऊन भरल्यामुळें खोकला उत्पन्न होतो, तें द्रव्य खालीं (पोटांत) उतरेल, व तेथून त्याचा मलद्वारांनीं निकाल होईल, अशी व्यवस्था प्रथम केली पाहिजे. असें करण्यास पूर्वी सांगितलेल्या उपायांचें अवलंबन केलें पाहिजे. **कटिस्नान** व **बाष्पस्नान** यांनीं मलशुद्धि साफ होऊन घाम येऊं लागला, म्हणजे खोकला लागलाच कमी पडतो; व वरील उपायांनीं अन्नपचन सुधारलें, म्हणजे खोकला अगदीं बंद पडतो. हा रोग बरा होण्यास वेळ किती लागेल, हें कांहींच सांगतां येत नाहीं. कारण, कांहीं वेळां थोडक्या दिवसांत गुण येतो; कांहीं वेळां ५।६ अथवा अधिकही आठवडे लागतात.

पूर्वीच्या रोगांप्रमाणें हाही रोग विजातीय द्रव्य नासल्यानें होतो, हें कळून आलेंच असेल. ह्या रोगामध्यें देखील ज्वर असतोच. यावरून हें लक्षांत येईल कीं, ज्वर हा शरीरांतील विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याकरितां शरीरानें केलेल्या यत्नाचा परिणाम होय. याकरितां अशाप्रकारें ताप येणें, हें एक प्रकारें प्रकृतीस हितावह आहे. कारण या योगानें शरीरांतील अपायकारक द्रव्याचा निकाल होऊन जातो. ज्वर येण्यापासून तात्कालिक होणारा परिणाम जरी अपायकारक वाटतो, तरी त्यामुळें शरीरांतील घाण जाऊन प्रकृतीस कसा फायदा होतो, हें एक उदाहरण घेऊन व्यक्त करून दाखवितों.

वर्षाकालाचे पूर्वी वळवाचा पाऊस पडण्याचे पूर्वी कडकडाट होऊन जो

विद्युत्पात होतो, त्याशीं ज्वराची तुलना केली असतां चालेल. ज्वर येण्याच्या पूर्वीं ज्याप्रमाणें अंगावर शहारे येणें, जीवास बरें न वाटणें वगैरे विकार पडतात, त्याप्रमाणें वीज पडण्याच्यापूर्वीं, जीव गुदमरेल इतकी हवा कुंद होणें, व हवेंत उष्मा अतिशय वाढणें, वगैरे पूर्व चिन्हें होतात. अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं ह्मणजे वीज व पाऊस पडणार, असें आपण समजतों.

उष्मा वाढत जातां जातां, शेवटीं मेघांचा कडकडाट होऊन वीज पडते. विजेसंबंधानें आपण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, विजेचें भय ती पडण्यापूर्वीं मात्र असतें. एकदां वीज पडून गेली, ह्मणजे अपायाचें भय रहात नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर त्यामुळें आपला फायदा झालेला आपल्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतो. वीज पडून पाऊस पडून गेला, ह्मणजे हवेंत आल्हाददायक गारवा येतो; व हवेमधील सर्व घाण व रोगबीजक परमाणु यांचा नाश होऊन ती स्वच्छ होते. ज्याप्रमाणें विद्युत्पात हा, वास्तविकपणें हवा स्वच्छ करण्याचा सृष्टिक्रमांतील उपाय आहे, त्याप्रमाणेंच शरीरांतील अपायकारक द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याचा ज्वर हा शरीराचा स्वाभाविक उपाय आहे.

डांग्या खोकला आलेला एक रोगी कुन्हे यांनीं बरा केला, त्याची हकीकत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

१८८९ ह्या वर्षाच्या मध्यंतरीं, एका गृहस्थाचा ४ वर्षांचा मुलगा डांग्या खोकल्यानें आजारी पडला. खोकला वाढतां वाढतां, आगष्टच्या आरंभीं अतिशयच झाला. त्याच वेळीं, त्या गृहस्थाची २ वर्षांची एक मुलगी त्याच विकारानें आजारी पडली. कुन्हे त्या मुलांस प्रथम ४ वेळां नंबर ३ चा उपाय रोज करीत असत. या उपायानंतर, तीं मुलें उबदार चिरगुटांत गुंडाळून निजवीत असत, किंवा घाम आणण्याकरितां त्यांना *आ**तपस्नान** देण्यांत येत असे. याप्रमाणें उपचार करून, दोन महिन्यांत तीं मुलें अगदीं खडखडीत बरीं झालीं. त्या मुलांना अगदीं साधें अन्न देण्यांत येत असे. त्या मुलांना गोड व मसाल्याचे खमंग पदार्थ खाण्याची संवय अस-

* या उपायाचें वर्णन २२ प्रकरणांत येईल.

त्यामुळें, मीठ न घातलेली अंबील तीं मुलें प्रथम पीत नसत. यामुळें त्या मुलांना तें साधें अन्न खाण्याची संवय पडेतोंपर्यंत, प्रथम थोडी पंचाईत पडली. ज्याअर्थी, साधा. आहार हा कुन्हे यांच्या उपचारांचें महत्त्वाचें अंग आहे, त्याअर्थी, लहानपणीं मुलास गोड व तिखट मिठाचे खमंग पदार्थ खाण्याची संवय लागूं देऊं नये, हें चांगलें.

लहान मुलांना कोणताही रोग झाला असतां, त्यांच्या आईनें त्यांना आपल्या कुशींत घेऊन त्यांना घाम येईल असें करणें, ही गोष्ट अत्यंत फायद्याची आहे. ह्या उपायाइतका फायदा दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें क्वचितच होत असेल. रोगी (आजारी) मूल जवळ घेतलें असतां, त्याच्या अंगांतून निघणाऱ्या विषारी किंवा रोगट वाफाऱ्यापासून आईस अपाय होईल, अशी भीति बाळगण्याचें बिलकूल कारण नाहीं. कारण, या बाबतींत आपणास इतर प्राण्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. इतर प्राणी आपलीं अशक्त किंवा रोगीं पोरें केवळ आपल्या अंगाच्या उबेनें उबवून निरोगी व धष्टपुष्ट करतात. असें करण्यापासून त्या पोरांच्या आईबापांना कांहीं इजा होत नाहीं, असें आपण प्रत्यक्ष पाहतों. यास्तव, कोणताही रोग झाला असतां, मुलास आपल्या कुशींत घेऊन त्यास आपल्या उबेनें घाम आंणण्याचा यत्न करणें, हें आईचें पहिलें कर्तव्यकर्म आहे.

गंडमाळा.

या रोगापासून आंग तापत नाहीं. यामुळें या रोगास ज्वरविशिष्ट रोगांच्या मालिकेंत बसवीत नाहींत. परंतु वास्तविकपणें पाहिलें असतां, हा ज्वराचाच एक प्रकार आहे. हा रोग पूर्वीं सांगितलेल्या रोगांपेक्षां जास्त भयंकर नसला, तरी निदान तितकाच भयंकर आहे. हा रोग जीर्ण रोगांपैकीं एक आहे. ह्मणजे, ह्या रोगाची उत्पत्ति शरीरांत झाली, तरी ती आपणास लवकर कळून येत नाहीं; व त्याचप्रमाणें, हा रोग बरा होण्यासही पुष्कळ अवधि लागतो. हा सामान्यतः जन्मतःच आईबापांपासून प्राप्त होतो. जीर्ण रोगांच्या जातीचा हा रोग असल्यामुळें, पूर्वीं दुसऱ्या भागांत

सांगितल्याप्रमाणें, तो थंड किंवा समशीतोष्ण हवेच्या देशांतच फार करून होतो. ह्या रोगाचीं बाह्य लक्षणें येणेंप्रमाणें आहेत;–मोठें डाकें, चौकोनी व थापटका चेहेरा, लाल व किंचित् तळावलेले डोळे, ढेर पोट, बारीक पाय, वेडेवांकडे किंवा विद्रूप हातपाय व मंद बुद्धि, इत्यादि या रोगाचीं लक्षणें आहेत. हीं सर्वच लक्षणें प्रत्येकास असतात असें नाहीं, तर कमी जास्त प्रमाणानें असतात. अशा मुलांचे हातपाय थंडगार असतात, व शरीरांतही ऊब कमीच असते. त्वचेखालीं व इंद्रियांत विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें त्यांच्यामध्यें पाहिजे तितकें रक्त खेळत नाहीं, व यामुळें तीं निर्जीव व थंडगार रहातात. परंतु शरीरांत उष्णता इतकी असते, कीं त्यामुळें रक्त नेहमीं जळत असतें.

त्वचा अथवा अंग गार १७५चें कारण हें आहे कीं, आपल्या शरीराच्या बाह्य भागावर त्वचेखालीं केसासारख्या ज्या हजारों रक्तवाहिन्या आहेत, त्यांमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून राहिल्यानें, रक्तास चोहोंकडे वाहण्यास मार्ग चांगला मिळत नाहीं; व या कारणानें **रुधिराभिसरण** बरोबर न झाल्यामुळें, रक्तापासून येणारी ऊब शरीरास मिळत नाहीं.

या रोगापासून शरीरास कोणत्याही प्रकारच्या वेदना किंवा दुःख होत नसल्यामुळें, हा रोग झाला आहे किंवा नाहीं, हें सर्व शरीराची अवस्था पाहून ओळखावयाचें असतें. ह्या रोगाचें मूळ कारण काय, व हा रोग कसा बरा करावा, याबद्दल इंग्रजी वैद्यांना अद्यापपर्यंत कांहीं कळलें आहे, असें दिसत नाहीं. त्यांचा या रोगावर उपाय ह्मटला, ह्मणजे रोग्यास हवा पालटण्यास सांगणें हा होय. हवा पालटण्याकरितां आपला गांव सोडून परगांवीं किंवा परदेशीं राहणें हें खर्चाचें काम आहे, त्यामुळें तें अर्थात् गरीबास साध्य नाहीं. शिवाय हवा बदलूनही गुण थोड्यांसच येतो व तोही फार दिवस टिकत नाहीं.

गंडमाळा हा रोग ज्यास असतो, त्याच्या अवयवाच्या आकारांत फरक कां पडतो त्याचीं कारणें खालीं दिलीं आहेत. प्रथमतः, पोटांत उत्पन्न हो-

णारें विजातीय द्रव्य पसरत पसरत मस्तकांत जातें, व तेथें त्यास बाहेर जाण्यास मार्ग मिळाला नाहीं, ह्मणजे सांचून राहतें. हें द्रव्य मस्तकांत पुष्कळ सांचल्यानें, मस्तकावरील त्वचा ताणली जाते; व मस्तकास चौकोनी आकार येतो.

हात व पाय वेडेवांकडे होण्याचें कारणही वर लिहिल्याप्रमाणेंच आहे. ह्या अवयवांत सांचलेल्या विजातीय द्रव्याचा निकाल त्वचेकडून झाला नाहीं, म्हणजे त्या भागांत रक्त बरोबर खेळत नाहीं; व त्यामुळें ते अवयव निर्बल व गार राहतात.

या रोगांमध्यें शरीराचा बाह्यभाग गार राहतो, परंतु आंत उष्णता रक्त जाळीत असते, म्हणून पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या आंतील उष्णतेमुळें रोगी नेहमीं अस्वस्थ असतो. ही उष्णता शरीरांतील विजातीय द्रव्याच्या नासण्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या गुप्तज्वरामुळें येते. ह्या ज्वराची चिकित्सा लवकर व योग्य झाली नाहीं तर, दुसरे भयंकर रोग शरीरास, हळूहळू जडतात. बहुतेक वेळां हा रोग पुढें क्षयावर जातो. पुष्कळ भयंकर रोगांची प्रथमावस्था हा रोग आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

आतां हा रोग कसा बरा करावा, हा आपणापुढें प्रश्न आहे. हा रोग बरा करण्यास, प्रथम आपण अंगांतील गूढ (गुप्त) ज्वर बाहेर पडेल असा उपाय केला पाहिजे. म्हणजे, ज्वर आला असतांना, पूर्वीं ज्याप्रमाणें उपाय करावे म्हणून सांगितलें आहे, त्याप्रमाणें उपाय करावे. आंतडीं, मूत्राशय व त्वचा यांची मल बाहेर टाकण्याची क्रिया सुरू करण्यास, रोग्याकडून नंबर २ चा उपाय करवावा. या उपायानें प्रथम आंग जास्त कढत होत जाईल. परंतु शेवटीं, घाम येऊन शरीरांतील कांहीं उष्णता कायमची निघून जाईल. याप्रमाणें अनेक वेळां केलें, ह्मणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्य व त्याबरोबरच सर्व उष्णता पार निघून जाईल; व रोगी बरा होईल. रोगांत उपाय किती दिवस केले पाहिजेत, याविषयीं निश्चितपणें कांहीं सांगतां येत नाहीं. कित्येक प्रसंगीं, कांहीं वर्षेंपर्यंत उपाय चालू ठेवावे लागतील. ज्यांची प्रकृति फार निःसत्व झाली आहे, अशा रोग्यांना या उपायापासून गुण येणें मुळींच शक्य नाहीं.

ज्या कारणामुळें अंगामध्यें स्वाभाविक ऊब कमी होऊन गारठा वाटतो, त्याच कारणामुळें शरीरांत ज्वरादिक रोगांतील उष्णता उत्पन्न होते, हें पूर्वी ३ ऱ्या भागांत स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. हीच गोष्ट गंडमाळा या रोगांत दिसून येते. या रोगामध्यें आंग बाहेरून जरी स्पर्शास थंडगार लागतें, तरी शरीरांत उष्णता फार असते. यावरून एकाच कारणापासून भिन्न लक्षणें उत्पन्न होतात, व त्याचप्रमाणें भिन्न बाह्य लक्षणांमुळें, रोगास भिन्न नांवें मिळालीं तरी, ते वास्तविक एकाच रोगाचे भिन्न प्रकार आहेत, ही गोष्ट सिद्ध होते.

सृष्टीमध्यें, अशा प्रकारच्या चमत्कारांचीं उदाहरणें पुष्कळ सांपडतील. घुला किंवा सुरवंट याचें रूपांतर होऊन पतंग किंवा फुलपांखरूं होतें, ही गोष्ट सर्वांचे अनुभवांतील आहे. अशाच प्रकारची सर्व रोगांची स्थिति आहे. घुला व फुलपांखरूं हे अगदीं भिन्न असे दोन प्राणी आहेत म्हणून कोणी सांगूं लागला, तर आपण त्याची अगदीं टर करूं. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, सर्व रोगांमध्यें वास्तविक भेद नसतां, ते अगदीं भिन्न आहेत, असें मानून वैद्य लोक निरनिराळ्या रोगांस निरनिराळीं औषधें शोधण्याच्या कामीं व्यर्थ उरस्फोड करीत आहेत.

गंडमाळा झालेलें एक मूल कुन्हे यांनीं बरें केलें त्याची हकीकत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

एका मुलास दुसऱ्या वर्षी हा रोग जडला. या रोगामुळें तें मूल इतकें अशक्त राहिलें कीं, पांचव्यावर्षी त्यास चालतां देखील येत नसे. मोचल्याप्रमाणें तो मुलगा लहान मुलांच्या गाडींत घालून फिरवीत असत. ह्या मुलाच्या बापानें मोठमोठ्या डाक्टरांचें औषध देवविलें. परंतु कांहीं फायदा झाला नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर औषधामुळें अपाय मात्र झाला. वैद्यशास्त्राच्या एका प्रोफेसरांनीं त्या मुलास कधींही चालतां यावयाचें नाहीं असें सांगितलें होतें. या मुलाचें डोकें मोठें झालेलें होतें. आंग कठिण लागत असे. व त्यास ठिकठिकाणीं गांठी येऊन तें बेढब दिसत असे. पूर्वी सांगितलेल्या रोगांवरील उपाय त्या

मुलास केल्यावर, त्या मुलाच्या अंगांतील गांठी नाहींशा झाल्या, व अंग मऊ पडलें. पांच सहा महिन्यांनीं त्या मुलाचें डोकें लहान होऊन, त्यांतील बोजडपणा गेला व त्यास स्वाभाविक आकार प्राप्त झाला, आणि त्या मुलाची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, तो इतर मुलांप्रमाणें धांवूं फिरूं लागला.

मुलास होणारे आंचके, डबा, हगवण, पुरळ उठणें, कर्णमूळ अथवा गालगुंड वगैरे जे बाकीचे रोग आहेत, त्या प्रत्येकासंबंधानें निराळी माहिती सांगण्याची अवश्यकता नाहीं. कारण, प्रत्येक रोगाचें कारण, पूर्वीं इतर रोगांचें कारण जें सांगितलें तेंच आहे. प्रत्येक रोगामध्यें, ज्वर कोणत्या तरी रूपानें कमी किंवा जास्त असतोच; व सर्व रोगांस पूर्वीं सांगितले हेच उपाय करावे लागतात.

सर्व प्रकारच्या रोगांमध्यें खालीं दिलेल्या दोन अवस्थांपैकीं कोणची तरी एक अवस्था असते. एक शरीरांत गारठा येणें, किंवा शरीरांतील उष्णता वाढणें. ह्या दोन्ही अवस्था ज्वरापासून उत्पन्न होतात, व या दोहोंचें कारण एकच आहे, हें पूर्वीं स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. यावरून हेंही पण उघड होतें कीं, सर्व रोगांची चिकित्सा ज्वराप्रमाणेंच केली पाहिजे.

ह्या वेळपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून जे सिद्धांत स्थापित होतात, ते एकंदर येथें सांगतों. शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्यानें रोग होतात—ह्मणजे सर्व रोगांचें मूळकारण एकच आहे. सर्व रोगांचें मूळरूप ज्वर हें आहे. अथवा, सर्व रोग हे एकाच रोगाचे (ज्वराचे) भिन्न प्रकार किंवा रूपें आहेत, असें ह्मटलें असतां चालेल. रोगाचें बीज जें विजातीय द्रव्यरूपी विष तें शरीरांतून घालवून, शरीर निरोगी करण्याकरितां शरीरानें केलेल्या प्रयत्नाचा, कोणताही रोग हा परिणाम आहे. तेव्हां, सर्व रोग बरे करण्याची रीत ह्मणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकणें ही होय. औषधांनीं रोग दबविणें चांगलें नाहीं. कारण, त्यायोगानें रोग फिरून होण्याचा संभव तर रहातोच, परंतु प्रकृतीवरही वाईट परिणाम होतो. यास्तव, रोग बरे करण्याचा उत्तम मार्ग ह्मटला ह्मणजे, विजातीय द्रव्य शरीरांतून बाहेर

घालवून देण्याकरितां शरीराकडून प्रयत्न चाललेला असतो, त्यास मदत करणें म्हणजे शरीरास अपायकारक असें विजातीय द्रव्य शरीरांतून पूर्ण-पणें काढून टाकणें हा होय.

पथ्य—आहार अशा तऱ्हेचा असावा कीं, तो पचविण्यास शरीरास अति-शय कमी श्रम पडावे. कारण, रोग झाला असतां विजातीय द्रव्य शरीरांतून काढून टाकण्याकरितां शरीराची इतकी शक्ति खर्च होते कीं, जड अन्न पचविण्यास फारशी शक्ति शिल्लक राहत नाहीं. आहार जडाचा किंवा जास्त केला, तर तो पचविण्याकरितां शरीरास जास्त श्रम करावे लागतात; व त्यामुळें, रोग आपोआप बरे करण्याचें शरीराचें काम कमी पडतें. शिवाय अन्नाचें पचन बरोबर झालें नाहीं, म्हणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्यास जास्त भर पडते; व गुण येण्यास उशीर लागतो. यास्तव पथ्यासंबंधानें हा नियम लक्षांत ठेवावा कीं, रोग्यास थोडें व हलकें अन्न द्यावें; व त्याची इच्छा असल्याशिवाय, त्यास आग्रह करून खावयास कांहींही घालूं नये.

रोग्याच्या संसर्गापासून रोग उत्पन्न होतो, अशी जी लोकांची समजूत आहे, त्याविषयीं येथें चार शब्द लिहिले पाहिजेत.

पूर्वी शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्यावांचून कोणताही रोग होणें शक्य नाहीं. यास्तव ताप, खोकला वगैरे प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या रोगांपेक्षां, वि-जातीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यानें जी रोगाची गूढावस्था उत्पन्न होते, ती जास्त भयंकर आहे. शरीरांत विजातीय द्रव्य उत्पन्न होण्याची पात्रता, व प्रत्यक्ष विजातीय द्रव्य, ह्या गोष्टी बहुतेक सर्वांस आईबापांच्या प्रकृतीपा-सून प्राप्त होतात. आईबापांप्रमाणेंच मुलांचें स्वरूप, वर्ण, स्वभाव, व बुद्धि वगैरे गुण जर असतात, तर प्रकृतिही आई बापाप्रमाणेंच असावी, यांत कांहीं एक आश्चर्य नाहीं. यास प्रत्यक्ष प्रमाण हेंच कीं, जे रोग आई-बापांस असतात, तेच रोग सामान्यतः मुलास होतात.

कांहीं रोगांमध्यें रोग्याशीं व्यवहार ठेवला असतां, आपणांसही तोच रोग होण्याचा संभव असतो. अशा प्रकारच्या संसर्गानेंच, मुलास आईबापां-

पासून रोग प्राप्त झालेले असतात. बहुतेक सर्व लहान मुलांना रोग होतात याचें कारण हेंच कीं, जन्मतः त्यांच्या शरीरांत आईबापापासून रोगाचें बीज जें विजातीय द्रव्य, तें आलेलें असतें.

आतां कांहीं रोग संसर्गानें होतात किंवा नाहीं, हा प्रश्न आहे. यास उत्तर "होय" व "नाहीं" असें दोन्हीं प्रकारें देतां येईल. जे लोक अगदीं निरोगी आहेत, म्हणजे ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्यरूपी रोगाचें बीज मुळींच नाहीं, अशा लोकांचे शरीरांत कितीही रोगजनक सूक्ष्म जंतु गेले, किंवा त्यांनीं कसल्याही रोग्याशीं व्यवहार ठेवला, तरी त्यांना कांहीं अपाय होणार नाहीं. ज्यांची अशी स्थिति नाहीं, त्यांना संसर्ग बाधेल. शरीरांत अतिशय कमी प्रमाणानें जर विजातीय द्रव्य असेल तर, संसर्गजन्य रोगापासून भीतिही अतिशय कमी असते.

कोणताही ज्वरादि शीघ्रविपाकी रोग झाला, म्हणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासण्याचें व तें शरीरांतून बाहेर काढून लावण्याचें काम चालू होतें. ही क्रिया रोग बरा होत चालला, म्हणजे जास्त झपाट्यानें चालते. संसर्गानें रोग उत्पन्न होतात याचें कारण संसर्गानें शरीरांत रोगबीज जाऊन तें शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासवितें; व रोग उत्पन्न करतें हें होय. यास्तव जेव्हां रोगी नुकताच बरा होत चालला असतो, अशा वेळीं शरीरांत विजातीय द्रव्य नासण्याची क्रिया चालू असल्यामुळें, त्यावेळीं संसर्गानें रोग होण्याची भीति फ [illegible]

ताक किंवा दहीं दु [illegible] नेहमीं-
चा अनुभव आहे. आत [illegible] किंवा ताक
आपल्या संसर्गानें दुधास [illegible] णतें; त्या-
प्रमाणें कांहीं रोग झाले असतां, रोग्यांचे श्वासोच्छ्वासाबरोबर बाहेर पडणारीं किंवा त्याचे मलमूत्रादिकांपासून उत्पन्न होणारीं रोगबीजें, ज्या मनुष्याचे अंगांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे, अशा मनुष्याचे शरीरांत श्वासाबरोबर किंवा अन्य मार्गानें शिरलीं, म्हणजे त्यास तोच रोग उत्पन्न करतात.

यास्तव हें लक्षांत ठेवावें कीं, ज्यांचे शरीरांत विजातीय द्रव्य बरेंच सांचलेलें आहे, अशाच रोग्यांना संसर्गापासून रोग होण्याची भीति किंवा पात्रता असते. संसर्गानें शरीरांत रोगाचें बीज जाणें; व देवी टोंचणें, किंवा प्लेग टोंचणें इत्यादि मानवी व कृत्रिम उपायांनीं शरीरांत लस घालणें, यांत फरक इतकाच कीं, कृत्रिम उपायांनीं जेव्हां शरीरांत लस घालतात, तेव्हां त्या लशीचें वीर्य फार कमी करून, अथवा सूक्ष्मप्रमाणानें ती शरीरांत घालतात. ह्या लशीचा शरीरावर परिणाम त्वरित होतो. *होमिओपॅथी या शास्त्राचा तर असा सिद्धांत आहे कीं, सर्व औषधें अत्यंत सूक्ष्मप्रमाणानें दिलीं असतां फार गुणकारी होतात. ज्या लशीनें देवी टोंचतात, त्या लशीनें शरीरांतील सत्व अथवा जोम कमी पडतो; व शरीरांतील रोगाचें बीज काढून टाकण्याकरितां, शरीरांत जी स्वाभाविक शक्ति ठेवलेली असते, तिचा ऱ्हास होतो. लशीच्या योगानें शरीरांतील विजातीय द्रव्य वाढतें, व त्यामुळें रोग होण्याची शरीराची पात्रता वाढते. देवी टोंचण्याच्या चालीचा प्रसार झाल्यापासून,—सामान्यतः सर्व रोग व विशेषतः जीर्ण रोग—वाढत्या प्रमाणावर होऊं लागले आहेत, यावरून वरील गोष्ट खरी आहे असें दिसून येईल. तापावर क्विनाईन, ॲन्टिपायरिन् वगैरे जीं औषधें इंग्रजी वैद्य देतात, ह्यांचाही परिणाम अशाच प्रकारचा होतो. ह्या औषधामुळें रोगबीज शरीरांतून घालवून देऊन, शरीर निरोगी करण्याचा शरीराचा जो स्वाभाविक धर्म असतो, तो कमी पडतो. कारण, ह्या औषधांनीं शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासणें कमी होतें किंवा बंद पडतें; व त्याचा (विजातीय द्रव्याचा) निकाल न होतां, तें शरीरांत तसेंच दबलें जातें. यामुळें, अर्थात् रोगाचें कारणही शरीरांत कायम राहतें. अशाप्रकारच्या उपायांचा प्रचार जास्त झाल्यापासून, पूर्वीं जे रोग क्वचित् होत असत, असे व्रण, गर्मी, क्षय, गंडमाळा ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग, अपस्मार इत्यादि रोगही फार वाढले आहेत. शरीरांत जेव्हां विजा-

* डोळे झांकून, प्लेग टोंचण्याच्या नव्या नव्या लशींनीं बरोबर उघडपणें एकही रोगी बरा झाल्याचें उदाहरण मिळाल्याशिवाय कितीयक लोक जो उद्योग करतात त्यांत किती तथ्य आहे याचा विचार करा.

तीय द्रव्य फार सांठतें, तेव्हां ज्वर उत्पन्न होतो. अशावेळीं सर्व विजातीय द्रव्याचा एकदम झाडा करण्याचें सामर्थ्य शरीरांत राहिलेलें नसतें. ह्मणून डाक्टर क्विनाईन वगैरे ज्वर दबविणारीं औषधें देतात. अशा औषधांनीं रोग शरीरांत दबतो, व त्यामुळें शरीरावर वाईट परिणाम होतो; व याकरितांच, अशीं औषधें प्रकृतीस फार अपायकारक आहेत. अर्थात्, हीं सर्व औषधें त्याज्य आहेत.

जुनीं औषधें कांहीं काळानें रोगावर चांगलीं लागू पडत नाहींतशीं होतात, म्हणून नवीन नवीन औषधें शोधून काढण्याची अवश्यकता डाक्टरांना नेहमीं भासत असते. याचें कारण असें आहे कीं, ज्या औषधांनीं रोग दबवितात, त्या औषधांची शरीरास पुष्कळ दिवसांच्या उपयोगानें (सेवनानें) संवय झाली, ह्मणजे त्या औषधांचा रोग दबविण्याचे कामीं चांगलासा उपयोग होत नाहीं. यास्तव पूर्वीपेक्षां जास्त तीव्र औषधांचा उपयोग करावा लागतो. दारू पिणारांची किंवा अफू खाणारांची अशीच स्थिति असते. प्रथम त्यांना जेवढी दारू किंवा अफू घेतल्यानें अम्मल चढतो, तेवढ्यानें कांहीं दिवसांनीं अम्मल येईनासा होतो. व पुढें जशी जशी संवय पडेल, तसें तसें त्यांना ह्या पदार्थांचें प्रमाण वाढवावें लागतें. तंबाखू खाणारांची व ओढणारांची स्थितिही अशाच प्रकारची असते. तंबाखू खाल्ल्यामुळें प्रथम ओकावयास होतें, व ओढल्यामुळेंही डोक्यास प्रथम कधीं कधीं चक्कर येते. अशा प्रकारच्या लक्षणांनीं हा पदार्थ शरीरास हितकारक नाहीं व म्हणून तो आपणास नको आहे, असें आपली प्रकृति आपणांस सुचवीत असते. परंतु तोच क्रम कांहीं दिवस चालू ठेवला असतां, या विषारी पदार्थाची (तंबाखूची) संवय शरीरास होते.

. यासारखीच वैद्यांच्या औषधांची स्थिति आहे.

औषधांनीं ज्यांच्या शरीरांतील रोग दबविले आहेत, अशा लोकांचे प्रकृतीमधील विजातीय द्रव्य घालवून देऊन रोग आपोआप बरे करण्याची शक्ति इतकी लुप्तप्राय झालेली असते कीं, विशेष प्रबळ कारण उत्पन्न झा-

त्याशिवाय ती शक्ति जागृत होत नाहीं. परंतु अशा तऱ्हेचें कारण कधीं कधीं उत्पन्न होतें. हें कारण ह्मणजे, हवेमध्यें एकदम अतिशय फेरफार होणें हें होय. अतिशय पाऊस पडल्यानंतर, किंवा अतिशय कडक हिंवाळ्यानंतर, हवेंत एकदम गरमपणा आला ह्मणजे साथीचे रोग उद्भवतात, याचें कारण हें आहे.

हें कसें होतें, हें उदाहरणानें सिद्ध करून दाखवितों. बीअर दारूनें भरलेली बाटली एखाद्या गार व अंधारकोठडींत किंवा तळवरांत ठेवली, तर तिजमधील दारू लवकर नासणार नाहीं. परंतु तीच बाटली उन्हांत किंवा उष्ण हवेच्या ठिकाणीं ठेवली, तर त्यामधील दारू बाटलीस घट्ट बूच मारलें असलें तरी, ताबडतोब नासावयास लागेल. ही दारू बाहेरील कांहीं पदार्थ जाऊन नासली नाहीं, कारण तीस घट्ट बूच मारला होता. आतां ही दारू जर तपासून पाहिली तर त्यांत आपणांस सूक्ष्मजंतू (बॅसिली) आढळतील. हे जंतु तेथें आले कोठून ? अर्थात् ते तिच्यांत आपोआप उष्णतेमुळें उत्पन्न झाले.

हवेमध्येंही, अशाच प्रकारचा चमत्कार घडतांना दृष्टीस पडतो. एके दिवशीं आकाश निरभ्र दिसतें, व चकचकीत ऊन पडलेलें असतें. दुसरे दिवशीं पहावें तों आकाशांत ढग आलेले असतात. याचें कारण हें आहे कीं, आदल्या दिवशीं हवेमध्यें जी पाण्याची वाफ अदृश्यरूपानें होती ती मध्यंतरींच्या हवेंतील थंडपणामुळें जास्त घन होऊन, तिचे ढग बनले.

उष्ण हवेच्या देशांत जेथें जमीन दलदलीची असते, अशा ठिकाणीं जमिनींतील ओलाव्यानें कुजणाऱ्या पदार्थांचे सूक्ष्म परमाणू हवेंत तरंगत असतात. अशा जागेंत, ज्याच्या अंगांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचलें आहे असा मनुष्य निजला, म्हणजे त्यास खात्रीनें ताप येतो. व ज्याप्रमाणें दुधांत ताक पडलें ह्मणजे दूध नासतें; त्याप्रमाणें, ह्या जागेंतील नासणाऱ्या (कुजणाऱ्या) पदार्थांचे परमाणू शरीरांत गेले, ह्मणजे ते शरीरांत असलेलें विजातीय द्रव्य नासवितात; व तेणेंकरून ज्वर उत्पन्न होतो. डबक्यांत सांचलेलें व बिनवहातें पाणी प्याल्यानेंही, ह्याच प्रकारचा—परंतु कांहीं कमी प्रमा-

णानें–परिणाम होतो. ज्या टाक्यांच्या तळाशीं खडक किंवा पाषाण असतो अशा टाक्यांतील पाणी स्वच्छ रहातें, याचें कारण असें आहे कीं, तळाशीं फत्तर असला ह्मणजे पाण्यांत तरंगत असणारा मळ किंवा गाळ नासत नाहीं. तेंच ज्यांच्या तळाशीं शुद्ध पाषाणाचा खडक नसतो, अशा तळ्यांतील पाणी नासून घाण व गढूळ होतें.

ज्या तळ्यांतील पाणी सामान्यतः स्वच्छ असतें, अशा तळ्यांतील पाणी हवेमध्यें एकाएकीं फरक झाला असतां गढूळ होतें. याप्रमाणें पाणी गढूळ होण्याचें कारण हें कीं, जो पाण्यांतील गाळ तळाशीं बसलेला असतो तो हवेंतील फेरफारामुळें नासतो व फसफसून चोहोंकडे पसरूं लागतो, अशा रीतीनें तळ्यांतील पाणी गढूळ झालें, ह्मणजे वरच्या (पृष्ठभागाजवळील) पाण्यांत दिसणाऱ्या गाळावरून, त्या पाण्याच्या तळाशीं गाळ कसल्या प्रकारचा आहे, हें समजून येतें. ज्याप्रमाणें, आंबलेलें दूध (दहीं किंवा ताक) दुसऱ्या चांगल्या दुधांत घातलें ह्मणजे चांगलें दूध आंबतें, त्याप्रमाणें वरच्यासारख्या नासलेल्या पाण्याचा इतर पदार्थांशीं संबंध झाला, ह्मणजे ते पदार्थ नासतात. वर लिहिल्याप्रमाणें पाणी नासतें किंवा नाहीं, हें थंडीच्या दिवसांत व उन्हाळ्यांत तळ्यांतील पाण्याच्या स्थितीमध्यें होणाऱ्या फेरफारांवरून कळून येण्यासारखें आहे. हिवाळ्यामध्यें पाणी स्वच्छ असतें याचें कारण असें आहे कीं, हवेंतील थंडीमुळें पाण्यांतील गाळ नासत नाहीं. उन्हाळ्यामध्यें पाण्यांतील गाळ नासून, तो चोहोंकडे पसरल्यामुळें पाणी गढूळ होतें.

वरील सर्व उदाहरणांवरून हें लक्षांत येईल कीं, पदार्थ नासण्याचें कारण हवेंतील फेरफार हे होत. आतां या हवेंतील फेरफारांचा सांथीशीं काय संबंध आहे तें पाहूं.

जेव्हां एखादी सांथ उत्पन्न होते, तेव्हां ती नेहमीं प्रत्यक्ष संसर्गानेंच उत्पन्न होते, असें आपणांस आढळून येत नाहीं. कारण, जेव्हां एखादी सांथ येते तेव्हां असें होतें कीं, दहा पांच ठिकाणीं एकदम एखाद्या रोगास आ-

रंभ होतो; व एखाद्या शहरीं रोगाची सांथ आली असतां असेंही घडतें कीं, ती सांथ आसपासच्या गांवांत न पसरतां, एकदम दूर अंतरावरच्या गांवीं जाते."

लोकांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य असल्यावांचून, रोगाची सांथ येणें शक्यच नाहीं. बारकाईनें पाहिलें, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, दरवर्षी बहुधा कसल्या तरी रोगाची सांथ असतेच. मात्र सर्व देशभर पसरणारी सांथ क्वचित् काळीं येते. अशा प्रकारची सांथ १८९० साली इन्फ्ल्युएन्झाची आली होती. सध्यांची प्लेगची सांथ ही, कांहीं अंशीं अशाच प्रकारची आहे. गोंवर, डांग्याखोकला, देवी, पटकी, पडसें, हिंव वगैरे रोगांपैकीं, एखाद्या तरी रोगाची सांथ दरवर्षी बहुतकरून येतेच. एका देशांत किंवा एका शहरांत राहणाऱ्या लोकांची खाण्यापिण्याची किंवा राहण्याची पद्धत पुष्कळ अंशीं सारखी असते. यामुळें, लोकांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्याची वाढही कांहीं अंशीं सारख्या प्रमाणानेंच होत असते. असें असल्यामुळें, एखाद्या ठिकाणच्या हवेंत फेरफार होऊं लागला म्हणजे, तें विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देण्याची शरीराची क्रिया सुरू होते. याच अवस्थेस आपण रोग म्हणतों, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. याप्रमाणें, पुष्कळ लोकांना एकच रोग झाला म्हणजे आपण त्या रोगाची सांथ आली आहे, असें म्हणतों. सांथीच्या रोगामध्येंही आपणास असें आढळून येईल कीं, दोन मनुष्यांस तोच रोग झाला, तर त्या रोगाचीं लक्षणें व त्याचा परिणाम दोन्ही रोग्यांमध्यें भिन्न प्रकारचा आढळून येईल. याचें कारण हें कीं, दोघांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य भिन्न प्रमाणानें असतें.

सांथ आज येथें असते, उद्यां दुसरे ठिकाणीं जाते, याचें कारण हवा होय. सांथ ही, पूर्वी सांगितलेल्या उदाहरणांतील वळवाच्या पावसापूर्वी होणाऱ्या विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें आहे. ज्याप्रमाणें, वीज आज येथें पडते, उद्यां दुसरे ठिकाणीं पडते, त्याप्रमाणेंच सांथीचीही स्थिति आहे. दोहोंचें कारण एकच हवा हें आहे.

पूर्वींच्यापेक्षां, अलीकडे सांथी पुष्कळ कमी झाल्या आहेत. याचें कारण हें कीं, डाक्टरांनीं, औषधें वगैरे कृत्रिम उपायांनीं, शरीराची रोग आपो-आप बरे करण्याची स्वाभाविक शक्ति इतकी मारून टाकली आहे कीं, जे रोग वास्तविकपणें विजातीय द्रव्य शरीरांतून घालवून देऊन, प्रकृति निरोगी करण्याकरितांच होतात, ते रोग फारसे होत नाहींत. अशा तऱ्हेचे रोग न होण्यापासून परिणाम असा झाला आहे कीं, गूढ रूपानें शरीरांत राहणाऱ्या अथवा जीर्ण रोगांचा प्रसार फार झाला आहे; नें लोक जास्त निर्बल व रोगट झालेले आहेत.

ह्या वेळपर्यंत जें विवेचन केलें आहे, त्याचा सारांश फिरून खालीं दिला आहे.

आईबापांपासून मुलास जे रोग प्राप्त होतात त्यांचें कारण, आईबापांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य मुलांचे शरीरांत येतें, हें होय. याकरितां ज्यांची इच्छा आपणांस निरोगी व सदृढ मुलें असावीं अशी असेल, त्यांनीं आपल्या शरीरांतील सर्व विजातीय द्रव्य काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा प्रकारचा संसर्ग, संसर्गजन्य रोगाच्या संसर्गापेक्षां फार भयंकर होय. कारण या संसर्गानें आपल्या सर्व संततीस दुःख भोगावें लागतें; व इतर संसर्गजन्य रोगांमध्यें फक्त ज्यांची शरीरप्रकृति पूर्वींच थोडी बिघडली असते (ज्यांचे शरीरांत विशेष विजातीय द्रव्य सांचलें असेल) अशांनाच संसर्ग बाधतो व रोग होतो. एरव्हीं होत नाहीं.

कुन्हे यांच्या **मुखपरीक्षा** शास्त्रावरून, शरीरांत विजातीय द्रव्य कोठें व किती प्रमाणानें सांचलें आहे, हें समजण्याजोगें आहे.

(२) संसर्गानें रोग होतो याचें कारण, रोग्याच्या शरीरांत नासणाऱ्या विजातीय द्रव्याचे परमाणू बहुतेक करून श्वासावाटें शरीरांत जातात, हें होय. परंतु, ज्याच्या शरीरांत नासण्याजोगें विजातीय द्रव्य नाहीं, अशा मनुष्याच्या शरीरांत अशा प्रकारचें रोगबीज श्वासाबरोबर गेलें, तरी त्यास तो रोग होणार नाहीं. कारण, रोग, योग्य जमीन असल्याशिवाय

रुजत नाहीं. रोगाचें बीं रुजण्यास, विजातीय द्रव्य सांचलेलें शरीर, व घाण व कोंदट हवा, हीं अत्यंत अनुकूल कारणें होत. या कारणास्तव कोणताही रोग झाला असतां, विशेषतः संसर्गजन्य रोग झाला असतां, रोग्याच्या खोलींत स्वच्छ हवा नेहमीं खेळती राहील, अशी व्यवस्था केली पाहिजे. घाण हवा शुद्ध करण्याचे कामीं डिसइन्फेक्टंट्सची* अथवा सुगंधी द्रव्यांचा विशेष उपयोग होत नाहीं. त्यांच्यामुळें एवढा मात्र वाईट परिणाम होतो कीं, त्यांच्या वासाबरोबर दुर्गंधि व अपायकारक पदार्थांची किंवा हवेची घाण सहन करण्याची संवय आपले नाकास होते, व ज्या पदार्थांची घाण येते, असे अपायकारक पदार्थ टाळण्याची घ्राणेंद्रियाची तत्परता कमी पडते. विषारी औषधांनीं हवेंतील घाण नाहींशी करण्याचा प्रयत्न केला, तर तो विशेष सिद्धीस जाणार नाहीं. कारण, अशा रीतीनें, हवेमध्यें पसरलेल्या रोगबीजक द्रव्याच्या सर्व परमाणूंचा नाश होणें अशक्य आहे. संसर्गजन्य रोग टाळण्याचा उत्तम मार्ग ह्मणजे रोगास मुख्य कारण जें शरीरांतील विजातीय द्रव्य तें शरीरातून काढून टाकणें हा होय. हें करण्याचे उपाय पूर्वी सांगितलेच आहेत. त्यांचें विस्तारानें वर्णन पुढें एका भागांत येईल. रोग्यांची शुश्रूषा करतांना त्यांच्यापासून निघणारी जी विषारी व दुर्गंधी वाफ आपल्या श्वासावाटें शरीरांत जाते, ती सर्व विषारी व दुर्गंधी वाफ, लागलीच पाठीमागून नंबर २ च्या उपायांतील स्नान केलें असतां, आपल्या शरीरांतून बाहेर पडतांना दिसते, असा कुन्हे यांनीं स्वतःचा अनुभव लिहिला आहे. यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते कीं, विषारी किंवा अपायकारक द्रव्य शरीरांत गेलें असतां, तें बाहेर घालवून देण्यास, शरीरांतील शक्ति जागृत करण्याचें सामर्थ्य या उपायांत आहे.

या उपायांचा उपयोग केल्यानें, सर्व संसर्गजन्य रोग होण्याचा संभव टळतो. कारण रोगबीजाचा शरीरावर परिणाम होण्यास अवश्य असें जें विजातीय द्रव्य तें शरीरांत नसल्यावर रोग कसा होणार! ज्याप्रमाणें शरीर

---

* विषारी हवा व रोगबीजक जंतु यांचा नाश करणारीं औषधें.

बाहेरून स्वच्छ ठेवण्याची अवश्यकता आहे, त्याप्रमाणेंच अथवा त्याहूनही जास्त–शरीर आंतूनही स्वच्छ ठेवण्याची अवश्यकता आहे. शरीर आंतून स्वच्छ ठेवणें, ह्मणजे त्यांतील सर्व विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकणें, हें होय. येथपर्यंत जें सांगितलें त्या सर्वांचा मथितार्थ असा आहे कीं, शरीर निरोगी ठेवण्यास किंवा करण्यास, शरीर आंतून व बाहेरून पूर्णपणें स्वच्छ ठेवलें पाहिजे.

वर जे सिद्धांत सांगितले आहेत, त्यांच्या अनुरोधानें पाहिलें असतां, आपणांस दिसून येईल कीं, संसर्गजन्य अथवा वातसंचारी रोगाचा संसर्ग बाधूं नये, म्हणून डाक्टर ज्या उपायांचा उपयोग करितात, ते उपाय जवळ जवळ निरर्थक आहेत. आपण कधीं कधीं असें पाहतों कीं, एखाद्या गरीब मनुष्याच्या मुलास देवी, गोंवर वगैरे संसर्गानें होणारा रोग झाला असतां, तें मूल (प्रत्येकास निराळा बिछाना नसल्यामुळें) एकाच अंथरुणावर आपल्या इतर भांवडांपाशीं निजतें, तरी त्या रोगी मुलाच्या संसर्गानें इतर मुलांस तो रोग होत नाहीं. असें जेव्हां घडतें, तेव्हां तसें होण्याचें कारण हें असतें कीं, इतर मुलांच्या अंगांत विजातीय द्रव्य नसल्यामुळें, संसर्ग बाधून रोग होण्याची पात्रता त्यांच्या अंगीं नसते. आतां, याच्या उलट असेंही घडतें कीं, एखाद्या कुटुंबांतील एका मुलास संसार्गानें होणारा रोग झाला असतां, हवा शुद्ध करणाऱ्या व रोगजंतुनाशक औषधांचा (डिसइन्फेक्टंट्सचा) कितीही उपयोग केला, तरी त्या रोगी मुलाच्या संसर्गानें, इतर सर्व मुलें एकामागून एक आजारी पडतात. असें होण्याचें कारण हें कीं, डिसइन्फेक्टंट्सनीं सर्व रोगबीजांचा नाश पूर्णपणें होत नाहीं; व ज्यांत **विजातीय द्रव्य** सांचलें आहे, अशा शरीरांत थोडेसें रोगबीज गेलें, तरी तेवढ्यानें रोग होतो. हे दोन्ही प्रकार कसे घडतात, याचा प्रत्यक्ष अनुभव सृष्टीमध्यें आपणांस अन्य ठिकाणींही येतो. रानामध्यें एखाद्या ठिकाणीं एक वठलेलें—किडीनें खाल्लेलें—झाड असतें, व त्याच्याच शेजारीं दुसऱ्या एखाद्या झाडाचें जोमदार रोप मोठ्या जोरानें वाढत असतें. आतां, हें रोप जन्मतः जर

रोगट असतें, तर त्यास किडीनें केव्हांच खाऊन टाकिलें असतें. परंतु तें रोप मूळचें निरोगी असल्यामुळें, व किडीच्या जीवनास व पोषणास अवश्यक जो रोगट रस तो त्यामध्यें नसल्यामुळें, त्यास किडीनें स्पर्शही केलेला नसतो. या उदाहरणावरून, विजातीय द्रव्य शरीरांत नसलें, ह्मणजे संसर्गानें रोगबीज शरीरांत जाऊन रोग होण्याची भीति कां नसतें, हें कळून येईल.

याप्रमाणें आपणांस माहीत असल्यावर, एकादी सांथ आली असतां गडबडून जाण्याचें आपणांस कारण नाहीं. कुन्हे यांच्या उपायांनीं शरीरांतील विजातीय द्रव्य घालवून शरीर निर्मळ केलें, म्हणजे आपणांस संसर्ग बाधण्याची भीतीच नको. या उपायांनीं संसर्गानें रोग होण्याची शरीराची पात्रता नाहींशी करून, आपण संसर्गजन्य किंवा स्पर्शसंचारी रोग झालेल्या मनुष्याच्या शुश्रूषेकरितां त्याच्याशीं वाटेल तितका संबंध बिनदिक्कत ठेवावा. गांवांत महामारीसारखा रोग झाला असतां, संसर्गानें आपणांस रोग होईल, अशा भीतीनें जे महामारी झालेल्या रोग्याच्या समाचारासही जात नाहींत, अशा लोकांची वरील माहिती वाचून संसर्गजन्य रोगांविषयीं भीति अंशतः जरी कमी होईल तर कुन्हे यांच्या श्रमांचें सार्थक झालें असें मानतां येईल.

भाग ५ वा.

संधिवात, आमवात, वातानें कमर धरणें, कुबड, आवाळूं वगैरे होऊन अवयवांस विरूपता येणें, हातापायांची सर्दी, मस्तकांतील जळजळ, वगैरे रोगांचें कारण आणि त्यांस उपाय.

वात हा रोग फार त्रासदायक आहे. विशेषतः, हा जेव्हां, सांध्यांमध्यें होतो, तेव्हां त्यापासून फार त्रास सोसावा लागतो. या रोगाचें कारण फारच थोड्या लोकांना माहीत असतें. अमुक खाल्लें, किंवा हवेमध्यें गारठा अल्यामुळें थंडी झाली, व त्यामुळें हा रोग झाला. असें कारण सामान्यतः

सांगण्यांत येतें. केवळ थंड हवा हें कारण बरोबर आहे [illegible] खालील उदाहरणावरून लक्षांत येईल. असें समजा कीं, वयानें व प्रकृतीनें साधारणतः सारख्या, अशा शें दोनशें किंवा हजार दोन हजार, शिपायांची पलटण गारठ्याच्या हवेंत पायवाटेनें बाहेर प्रवासास काढिली; व महिना पंधरा दिवस प्रवास केल्यानंतर, त्या सर्व शिपायांची प्रकृति तपासून पाहिली. तर आपणास काय आढळून येईल ? त्यांपैकीं कोणाला खोकला झाला आहे, कोणाला हिंव येत आहे, व कोणाचे वातानें सांधे धरले आहेत, कोणाचें मस्तक दुखत आहे, वगैरे. परंतु, ह्या लोकांमध्यें पुष्कळ लोक असें सांपडतील कीं, ज्यांचे प्रकृतीस प्रवासानें कांहीं विकार झाला नाहीं; एवढेंच नव्हे; तर, ज्यांची प्रकृति पूर्वींचा एखादा लहान सहान आजार निघून जाऊन जास्त सुधारली आहे. असे भिन्न परिणाम होण्याचें कारण काय असावें बरें ? हवा तर सान्यांना एकच होती. आतां बहुतेक लोक सांगतील कीं, त्यांच्या प्रकृतींत फेर पडण्याचें मुख्य कारण हवा हें होय. परंतु त्यांच्या लक्षांत असें येत नाहीं कीं, हवा हें जर मुख्य कारण आहे तर एकाची प्रकृति बिघडली व एकाची प्रकृति सुधारली असे भिन्न परिणाम एकाच हवेपासून कसे झाले? वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, हे भिन्न परिणाम भिन्न लोकांच्या भिन्न प्रकृतिमानामुळें घडले, व हवा ही केवळ निमित्तास कारण झाली. परंतु एवढ्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते कीं, रोगास मूळ व मुख्य कारण हवा नव्हे.

शिवाय आपणांस असें आढळून येतें कीं, वात पुष्कळ वेळां शरीराच्या एकाच बाजूस, भागास, किंवा एकाच हातास, पायास, अथवा एकाच बाजूच्या सांध्यास होतो. एवढ्यावरून कोणासही कळलें पाहिजे कीं, **आमवात** होण्यास हवा हें मुख्य कारण नसावें. कारण हवा हेंच जर मुख्य कारण असतें तर एकाच भागांत किंवा एखाद्याच अवयवास वात कां व्हावा ? हवेस सर्व शरीर जर सारखेंच आहे, तर तो सर्व शरीरांत कां होऊं नये ? त्याचप्रमाणें असेंही घडतें कीं, मनुष्य उजवा पाय खिडकीसमोर वाऱ्या-

च्या तोंडाशीं उघडा ठेवून निजतो, व त्याचा डावा पाय जरी वाऱ्यापासून दूर पांघरुणानें आच्छादलेला असतो, तरी डाव्या पायासच वात होतो. असें तरी होण्याचें कारण काय असावें बरें? याचा खालीं खुलासा करितों.

वात झालेल्या रोग्याची स्थिति जर आपण लक्षपूर्वक पाहिली, तर त्याच्याही अंगांत ज्वर असतो, असें आपणांस आढळून येईल. त्याचप्रमाणें, जो भाग वातामुळें ठणकत असतो, तो भाग सुजलेला असतो, व त्याचा दाह होत असतो. शिवाय, वात झालेल्या मनुष्याचें अन्नपचनही बरोबर होत नाहीं, असें आपणांस दिसून येईल. कोणत्याही सांध्याच्या ठिकाणीं वात झाला असतां, आपणांस नेहमीं असें आढळून येतें कीं, शरीराचे कांहीं भाग सुजलेले असतात. या लक्षणांवरून आपणास वाताचें कारण लवकर कळून येण्यासारखें आहे. सर्वां- मध्यें जेव्हां वात होतो, तेव्हां विशिष्टभागामध्येंच ठणका असतो. हा ठणका सांध्याच्या खालच्या भागांतच नेहमीं असतो. कुन्हे असें लिहितात कीं, " संधीवात झालेले मीं पुष्कळ रोगी पाहिले आहेत. परंतु त्यामध्यें ज्यांच्या सांध्याचा वरचा भाग दुखत आहे असा एकही रोगी मला आढळला नाहीं. "

कित्येक वेळां, विजातीय द्रव्याचा निकाल करण्याकरितां ज्वरादि रोग न झाल्यामुळें, शरीरांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ पसरत जाऊन तें शरीरांत अतिशयच सांचून राहतें. थंड हवेच्या प्रदेशांत २०-२५ वरील वयाच्या मनुष्याचें शरीर अशा स्थितीस विशेष पात्र असतें. अशा प्रदेशामध्यें एकदम हवेंत गारठा आला, ह्मणजे विजातीय द्रव्य आपल्या मूळ उगमस्थानाकडे जाऊं लागतें. याचें कारण असें आहे कीं, उष्णतेनें पदार्थ फुगतात, व थंडीनें संकोच पावतात, या सर्वव्यापक नियमास अ- नुसरून. हवेंतील थंडीमुळें आपले अवयव संकुचित होतात (दाबले जातात) व ते संकुचित झाल्या कारणानें, त्यांतील विजातीय द्रव्यास वाहण्यास जागा कमी पडल्यामुळें, तें द्रव्य परत आपल्या उगमस्थानाकडे, ह्मणजे

पोटाकडे जाऊं लागतें. तें परत जात असतां, वाटेंत सांध्याचें ठिकाणीं एक सारखें चलनवलन चालू असल्यानें, तेथें अडकून थांबून रहातें. येथें विजातीय द्रव्याचें शेजारचे भागावर घर्षण होऊन दाह व ठणका उत्पन्न होतो; व विजातीय द्रव्य परत जातांना, त्यांस सांध्याजवळ अटकाव झाल्यामुळें ठणका उत्पन्न होतो. या कारणास्तव, हा ठणका सांध्याच्या वरच्या भागांस कधींही असत नाहीं.

ह्या गोष्टीवरून व पूर्वी सांगितलेल्या शिपायांच्या उदाहरणावरून, हें लक्षांत येईल कीं, **आमवाताचें** मुख्य कारण हवा नसून, तें शरीरांतच असतें. हवा फक्त निमित्तकारण किंवा अनुकूल साधन होतें. मुख्य कारण ह्मणजे, शरीरांतील विजातीय द्रव्य हें होय हें सांगण्यांत आलेंच आहे. हें विजातीय द्रव्य शरीराच्या ज्या भागांत विशेष सांठलेलें असतें; तेथें हा विकार होतो

एखाद्यास झालेला वाताचा विकार पूर्णपणें बरा करणें असेल, तर ज्या अवयवास किंवा ज्या भागास तो विकार झाला असेल, तेवढ्याच भागापुरता उपचार करणें अगदीं वेडेपणाचें आहे. फक्त त्या भागांतील विजातीय द्रव्य घामाच्या रूपानें बाहेर काढण्यास, व ठणका किंवा वेदना बंद करण्यास, तेवढ्या भागालाच वाफरा द्यावा. परंतु रोग समूळ बरा करण्यास, व रोगाचें कारण शरीरांतून पूर्णपणें बाहेर काढून टाकण्यास, शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा मलद्वारांनीं पूर्णपणें निकाल केला पाहिजे.

वाताच्या चिकित्सेसंबंधानें जें वर सांगितलें आहे, तें केवळ संधिवातासच लागू पडतें असें नाहीं. तर, सर्व प्रकारच्या वातास लागू आहे. या वातामुळें जो ठणका उत्पन्न होतो, त्याचें कारण विजातीय द्रव्याचें शरीराचे भागावर घर्षण होणें हें होय. हें घर्षण मूत्राशय, जठर, काळीज, फुप्पुसें व सांधे या सर्वांवर होतें. परंतु जेथें घर्षण फार होतें, त्या ठिकाणीं ठणका उत्पन्न होतो. अर्थात् ज्या इंद्रियामध्यें हें द्रव्य फार सांचतें, त्या इंद्रियास वातामुळें कळा किंवा ठणका उत्पन्न होतो.

विजातीय द्रव्यामध्यें हालचाल होऊन तें फिरूं लागलें, ह्मणजे त्याच्या गतीनें घर्षण उत्पन्न होतें; व घर्षणामुळें ठणका, कळा किंवा जळजळ वगैरे उत्पन्न होतात.

ह्याप्रमाणें या रोगाचे निदानाची हकीकत आहे. हे रोग कसे बरे करितां येतात, यासंबंधानें माहिती व्हावी, ह्मणून कुन्हे यांनीं बरे केलेल्या रोग्यांची हकीकत दिली आहे.

एका बाईचा उजवा पाय, पाठ व मान हीं वातानें दुखत होतीं. ह्या बाईची एकंदर प्रकृति पाहतां कुन्हे यांस आढळून आलें कीं, शरीरांत गुप्त ज्वर असल्यामुळें, हे सर्व विकार उत्पन्न झाले होते. त्या बाईचें आंग इतकें ठणकत होतें कीं, त्या बाईला उचलून नं. ३ चा उपाय करण्याकरितां टबांत बसवितांना, व त्यानंतर सुमारें पंधरा मिनिटें-तिचें ओरडणें, व कण्हणें सारखें चाललें होतें. तीस कुन्हे यांनीं दुसरे भागांतील नंबर ३ चा उपाय दुसऱ्या बाईकडून करविला. पंधरा मिनिटांनंतर, त्या बाईचें कण्हणें बंद झालें, व तिनें आपणच होऊन सांगितलें कीं, वाताच्या कळा पुष्कळ कमी झाल्या; थोडक्याच दिवसांत, त्या बाईस कोणाचे मदतीवांचून आंथरुणांतून स्वतः उठतां येऊं लागलें, व स्वतः आपणास उपचार करण्याइतकें सामर्थ्य तिच्या अंगांत आलें. कांहीं आठवड्यांनीं, ती अगदीं खडखडीत बरी होऊन कामधंदा करूं लागली.

एका बऱ्याच पोक्त मनुष्यास संधिवात झाला होता. त्यावर त्यानें डाक्टरांचीं औषध घेतलीं होतीं, परंतु त्यास फायदा झाला नाहीं. नंतर तो कुन्हे यांचेकडे गेला. या गृहस्थाचा डावा पाय संधिवातानें दुखत असल्यामुळें, त्यास चालतां येत नसे; ह्मणून तो गाडींत बसून कुन्हे यांचेकडे आला. कुन्हे यांनीं त्यास वरील हकीकतींत सांगितलेला उपाय दोनच वेळां केल्यावर, त्या गृहस्थास इतका गुण वाटला कीं, तो आपल्या पायांनीं चालत घरीं गेला.

आतां या गृहस्थाच्या डाव्या पायासच वात कां झाला होता, याचें का-

रण पाहूं. ह्या गृहस्थाच्या डाव्या पायांत विजातीय द्रव्य सांचलें होतें, ह्मणून त्याच्या डाव्या पायास वात झाला होता, हें कोणाचेही लक्षांत येईल. परंतु हें द्रव्य एखाद्याच्या डाव्या बाजूच्या अंगांतच विशेष कां सांठावें, हा प्रश्न राहील. सामान्यतः असा नियम आहे कीं, विजातीय द्रव्य एकाच भागांत विशेष न सांचतां,शरीराच्या दोहों बाजूंच्या अंगांत जवळ जवळ सारखें वांटलेलें असतें. परंतु, कधीं कधीं असें घडतें कीं, विजातीय द्रव्य सांचण्यास आरंभ प्रथम एका बाजूच्या अंगांत होतो; व तेथें त्यास जागा पुरत नाहींशी झाली, ह्मणजे तें शेजारच्या भागांत पसरूं लागतें. तरी पण, जेथें प्रथम तें द्रव्य सांचण्यास प्रारंभ झाला, त्या भागांत ह्या द्रव्याचा संचय अधिक असतो.

अगदीं निरोगी प्रकृतीच्या मनुष्याच्या शरीराकडे पाहून, तो कोणत्या बाजूवर (कुशीला) निजतो, हें आपणांस ओळखतां येणार नाहीं. अशा मनुष्याला कोणत्याही कुशीवर निजलें तरी सारखेंच; त्याला कोणत्याही कुशीवर निजून झोंप सारखीच येते. परंतु ज्याच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलेलें आहे अशा मनुष्याच्या शरीरामध्यें, कोणत्या बाजूमध्यें विजातीय द्रव्य जास्त सांचलें आहे, हें **कुन्हे** यांच्या नवीन **निदानशास्त्रा**च्या सहाय्यानें ओळखितां येतें. जेव्हां शरीरांत विजातीय द्रव्याचा संचय अतिशय होतो, तेव्हां त्या मनुष्यास एकाच कुशीवर फार वेळ निजवत नाहीं. रात्रींतून पंचवीस वेळां त्यास कूस बदलावी लागते.

शरीराच्या ज्या बाजूमध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय विशेष झालेला असतो, त्या बाजूचे अवयवास विकार लवकर होतात. या कारणामुळें, पूर्वीं सांगितलेल्या उदाहरणांतील मनुष्याप्रमाणें, उजवा हात वाऱ्यावर उघडा पडला असतां, डाव्या हातास वात होणें शक्य आहे.

एकाच बाजूच्या अंगांत विजातीय द्रव्य विशेष सांचण्याचें कारण, कांहीं वेळां हें असतें कीं, जन्मतः कांहीं मुलांचे शरीरांत एका बाजूस विजातीय द्रव्य विशेष आलेलें असतें. असें होण्याचें कारण, मुलें गर्भांत असतां-

ना आई एका कुशीवर विशेष निजते, किंवा गर्भांत मुलाचें शरीर एका-बाजूवर जास्त कललें असतें. हें होय.

ह्यावरून, पूर्वीं सांगितलेल्या शिपायांच्या दृष्टांतामध्यें, कांहींना खोकला कां आला, व कांहींना पडसेंच कां आलें, याचें कारण सहज लक्षांत येईल; त्याचप्रमाणें, पूर्वीं सांगितलेल्या उदाहरणांतील मनुष्याच्या डाव्या हाताlaच संधिवात कां झाला, याचेंही कारण वरील माहितीवरून लक्षांत येईल. याचें कारण वास्तविक हें आहे कीं, ह्या मनुष्यास डाव्या कुशीवर निजण्याची संवय होती; व त्यामुळें त्याच्या डाव्या बाजूच्या अंगांत विजातीय द्रव्य फार सांचलें होतें.

कुन्हे यांनीं वात झालेले रोगी बरे केल्याचीं जास्त उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

एका मनुष्याचा गुडघा व घोटा वातानें सुजला होता व ठणकत होता. त्या मनुष्यास आपला पाय हालवितां येत नसे, किंवा सरळ करितां येत नसे. त्या मनुष्यास हा रोग दरवर्षीं होत असे व तो दरवर्षीं वाढत असे. याप्रमाणें पुष्कळ वर्षें चाललें होतें. तो रोगी पाहिल्यावर कुन्हे यांना आढळून आलें कीं, त्या मनुष्याचें शरीर नखशिखांत विजातीय द्रव्यानें भरलें आहे, व नवीन विजातीय द्रव्य गुडघ्याकडे पसरत जात आहे, व पायांतील विजातीय द्रव्य गुडघ्याकडे परत येत आहे. या कारणामुळें गुडघ्यांत विजातीय द्रव्य फारच सांचलें होतें. तेथें हें द्रव्य फार वेळ सांचून राहिलें होतें; व आणखी कांहीं दिवस तेथें तें तसेंच राहिलें असतें, तर त्यापासून गुडघ्यास आमवात झाला असता. अशी स्थिति असण्याचें कारण कांहीं अंशीं हें होतें कीं, पूर्वीं वैद्यांनीं ह्या रोग्यास उपचार करतांना, सर्व शरीराची स्थिति सुधारण्याचा यत्न न करितां, केवळ पायासच शेक देणें वगैरे उपाय केले होते. या उपायांनीं तात्पुरता फायदा झाला, परंतु रोगाचें कारण शरीरांत तसेंच राहिलें होतें.

कुन्हे यांनीं प्रथम वाफारा देऊन वात झालेल्या भागांतील दडसपणा घा-

लविला; व नंतर नंबर ३ चा उपाय कांहीं दिवस चालू ठेवला. याप्रमाणें उपाय करतां करतां, तो रोगी थोडक्याच दिवसांनीं अगदीं बरा झाला.

दुसरा एक संधिवात झालेला रोगी कुन्हे यांनीं कसा बरा केला, त्याची हकीकत येणेंप्रमाणें आहे.

एका बाईच्या हातास व पायास संधिवात झाला. ती सर्व उपाय करून थकली, व शेवटीं कुन्हे यांचेकडे गेली. त्या बाईचें अन्नपचन बरोबर होत नसल्यामुळें, तिला हा रोग झाला आहे, असें कुन्हे यांना आढळून आलें. हा रोग बरा करण्यास अर्थात् मार्ग हाच कीं, अन्नपचन सुधारणें व मूत्राशय व आंतडीं यांची क्रिया बरोबर चालेल असा उपाय करणें. त्याप्रमाणें, कुन्हे यांनीं त्या बाईस रोज तीन वेळां नं० ३चा उपाय करण्यास सांगितलें, व नवीन विजातीय द्रव्य शरीरांत उत्पन्न होऊं नये, म्हणून पथ्यपाणी काय करावें तें सांगितलें. थंड पाण्यांतील—उपचारानें त्या बाईस थंडी बिलकूल झाली नाहीं, एवढेंच नव्हे; तर, जे तिचे सांधे व शरीर पूर्वी गार लागत असे, तें, या उपायानें रक्ताभिसरण बरोबर चालू झाल्यामुळें, निरोगी मनुष्याच्या शरीराप्रमाणें ऊबदार लागूं लागलें.

एका वृद्ध बाईस संधिवात झाला होता. तिनें कुन्हे यांस बोलावणें पाठविलें, व ते आल्यानंतर त्यांना ती म्हणाली.—" कुन्हे साहेब, आपण माझ्या नातवंडांना पुष्कळ वेळां दुखण्यांतून बरें केलें आहे. परंतु, आपला मजवर कांहीं इलाज चालत असला तर पहा. मी आज तीन वर्षे अंथरुणावर पडून आहें. ह्या रोगाच्या यातनांमुळें माझ्या जीवास फार त्रास होतो, व त्यामुळें घरांतील माणसांनाही मजकरितां फार त्रास सोसावा लागतो. " कुन्हे यांनीं त्या बाईची प्रकृति पाहिली व त्यांना समजून आलें कीं, शरीराची त्वचा, आंतडीं इत्यादि मलद्वारांची क्रिया नीट चालत नसल्यामुळें, त्या बाईस रोग झाला होता. याविषयीं त्या बाईस विचारतां, ती ह्मणाली " मला पूर्वीं चांगला घाम येत असे, परंतु अलीकडे बऱ्याच वर्षांत घाम आला नाहीं. शिवाय, मलशुद्धि चांगली होत नाहीं; तीन तीन

चार चार दिवस जाण्याचें कारणच पडत नाहीं. बाकी अन्नपचन बरें होतें " मळशुद्धि पूर्णपणें झाली नाहीं तरी हरकत नाहीं, परंतु केवळ भूक लागली, किंवा पोटांत न दुखलें, ह्मणजे आपलें अन्नपचन योग्य रीतीनें होतें असें समजणारे जे पुष्कळ अज्ञानी लोक आहेत, त्यांपैकींच ही वृद्ध बाई होती. तेव्हां या बिचारीस विशेष दोष देतां येत नाहीं. शौचास साफ झाल्यावांचून अन्नपचन चांगलें होतें, असें समजणें अगदीं वेडेपणाचें आहे. कुन्हे यांनीं या बाईस रोज, तीन वेळां नंबर ३ चा उपाय करावा, व त्यानंतर, शक्य असल्यास, घाम येण्याकरितां उबदार पांघरूण घेऊन निजावें, याप्रमाणें उपाय करण्यास सांगितलें. कांहीं आठवड्यांनीं त्या बाईची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, तिला उठतां व फिरतां येऊं लागलें.

ह्या बाईचें अन्नपचन बिघडल्यामुळें तिला प्रथम **आमवात** झाला. या **आमवातापासून** पुढें **संधिवात** होण्याचें कारण, ह्याच बाईनें असें सांगितलें कीं, मला पूर्वीं दुकाना संबंधानें पुष्कळ कामधंदा व श्रम करावे लागत असत; व त्यामुळें मला रोगाकडे लक्ष देण्यास व त्यास उपचार करण्यास फुरसत सांपडत नसे.

दुकानासंबंधानें कामधंदा सोडून दिल्यावर मला आढळून आलें कीं, मला " संधिवात झाला आहे. " याचा अर्थ असा कीं, साध्या वातास लवकर उपाय केले नाहींत, म्हणजे त्यापासून पुढें **आमवात** होतो.

माचकण्यांत विजातीय द्रव्य सांचून, तें नासल्यामुळें, जो दाह उत्पन्न होतो, त्यामुळें हा रोग उद्भूत होतो. या रोगामध्यें, कमरेंत माकडहाडाजवळ फार वेदना होतात. संधिवात व आमवात ह्या रोगांप्रमाणेंच उपचार करून हा रोग बरा करितां येतो.

हा रोग झालेला एक रोगी कुन्हे यांनीं बरा केला. त्यानें खालीं लिहिल्याप्रमाणें, कुन्हे यांस कृतज्ञताप्रदर्शक पत्र पाठविलें आहे.

"महाराज, आपण मला अनंत व अवर्णनीय अशा यातनांतून सोडविलें, याबद्दल मी आपले मनापासून अत्यंत आभार मानतों.

मीं वैद्याचें औषध घेतलें, त्यापासून कांहीं फायदा न होतां, मला प्रकाश-द्वेष * डोळ्याचे पापण्यांस वारंवार कंप उत्पन्न होणें, तोंडावरील शिरां-मध्यें चमका मारणें, डोकें जड वाटणें, डाव्या हातामध्यें कळा येणें, इतके रोग जडले. शिवाय अशक्तता इतकी आली कीं, मला दुसऱ्याचे मदती वांचून पायमोजे किंवा बूट काढितां येत नसत; किंवा पलंगावर निजतां येत नसे. अशक्तता व भयंकर यातना यांमुळें माझे केंस थोडक्याच दिवसांत पांढरे पडले.

या शहरांतील प्रख्यात डाक्टर व वैद्यशास्त्राचे प्रोफेसर मिळून बारा वैद्यांनीं मजवर औषधोपचार केले. परंतु मला कांहीं गुण आला नाहीं. कांहीं प्रोफेसर असाध्य रोगाचें उदाहरण म्हणून मला आपल्या विद्यार्थ्यांस दाख-वीत असत. महिनेच्या महिने मी निरनिराळ्या दवाखान्यांमध्यें पडून राहि-लों; परंतु मला कांहीं फायदा झाला नाहीं. शेवटीं, लीप्सिक युनिव्हर्सिटी-तील एका प्रोफेसरांनीं मला आपल्याकडे जाण्यास सांगितल्यावरून, मी आपणाकडे आलों.

मीं जानेवारी २४ ला आपले उपाय करण्यास आरंभ केला. पहिल्याच उपचारानें सणसणून लघवी झाली, पोट लहान झालें, डोकें हलकें वाटूं ला-गलें; व जो मी अलिकडे पुष्कळ दिवस काठी वांचून चालण्यास असमर्थ होतों. त्या मला काठीवांचून चालतां येऊं लागलें, नंतर युनिव्हर्सिटींतील प्रो-फेसरांची खात्री करण्याकरितां, त्याच दिवशीं त्यांच्याकडे जाऊन, मीं आ-पली स्थिति त्यांना प्रत्यक्ष दाखविली.

तीन आठवडे आपले उपाय केल्यानंतर मी अगदीं बरा झालों. त्यावेळे-पासून आजपर्यंत माझी प्रकृति चांगली राहिली आहे. मला आतां सर्व प्रकारचें काम करण्याची शक्ति आली आहे. पूर्वीं ज्या मला हालतां देखील येत नव्हतें, तो मी आतां एक एका हातांत ९० पक्के शेरांचें वजन नेतों.

१८८९ पासून १८८९ सालापर्यंत मी येथील नामांकित वैद्याचें औषध

* एक प्रकारचा रोग—या रोगामध्यें प्रकाशापासून फार त्रास होत असल्यामुळें, तो नकोसा वाटतो.

घेत होतों, परंतु गुण न येतां माझी प्रकृति जास्त बिघडली. आपण जानेवारी २३ पासून फेब्रु० १३ पर्यंत आपल्या नवीन पद्धतीप्रमाणें उपाय करून, मला आरोग्य व त्याबरोबरच कामधंदा करण्याचें सामर्थ्य दिलें. ''

हातापायांस सर्दी व मस्तकांत कडकी असण्याचीं कारणें—आतां, कित्येकांचे हातपाय थंडगार कां असतात, व डोकें उष्ण कां असतें, याचा आपण विचार करूं. वास्तविक पाहिलें असतां, मस्तक थंड असावें; व हातपाय गरम असावे. परंतु ज्यांना सरदगर्मी असते, अशा लोकांची स्थिति याच्या उलट असते. पूर्वी असें सांगण्यांत आलें आहे कीं, सर्व रोगांमध्यें ज्वर कोणच्या तरी रूपानें असतोच; अथवा सर्व रोग हीं ज्वराचीं भिन्न रूपें आहेत. या आमच्या सर्वव्यापक सिद्धांतास अनुसरून, आह्मी असें सांगतों कीं, वर लिहिलेलीं लक्षणें अंत:ज्वरामुळेंच होतात. ज्वरामुळें जेव्हां विजातीय द्रव्य नासतें, व फुगून पसरावयास लागतें, तेव्हां तें शरीराच्या (हातपाय मस्तक इत्यादि) अग्रापर्यंत जाऊन तेथें थांबतें; व अर्थात् तेथें त्याचा बराच संचय होतो. जें विजातीय द्रव्य पायांत व हातांत जातें, त्यास त्या इंद्रियांत फारसा अडथळा होत नाहीं. तें द्रव्य, प्रथम अंगठा व इतर बोटें यांत जाऊन सांचतें. नंतर तळपायांत सांचतें, व तेथें जागा नाहींशी झाली, ह्मणजे वरील पायांत सांचतें. या द्रव्यानें अडथळा केल्यामुळें त्या भागांत रक्त बरोबर खेळत नाहीं; व त्यामुळें तेथें रक्तापासून उत्पन्न होणारी उष्णता कमी पडते. हातामध्येंही हीच स्थिति होते. कांहीं लोकांच्या पायाच्या बोटांच्या अग्रांस प्रथम सर्दी होते व तीं गार लागूं लागतात; कांहीं लोकांच्या प्रथम एकाच पायास सर्दी होते; परंतु, ही सर्दी वाढत जातां जातां शेवटीं गुडघ्याखालच्या पायाच्या सर्व भागास सर्दी होते. अशा प्रसंगीं पायांत पायमोजे घालून पायास ऊब आणण्याचा प्रयत्न केला, तर त्या उपायाचा कांहीं दिवसपर्यंत फायदा होतो. परंतु पुढें पायमोजांनींही ऊब येईनाशी होते. हा विकार फार वाढला, ह्मणजे पायावर कि-

तीही उबदार पांघरुणें घातलीं, तरी ऊब बिलकूल येत नाहीं. उघड आहे, तेथें रक्तच नसेल तर ऊब तरी कोठून येणार? कारण ऊब येण्याचें मूळ कारण जें रक्त, तेंच जेथें नाहीं तेथें ऊब कोठली? वास्तविकपणें पाहिलें असतां, कपडे शरीरास ऊब आणीत नाहींत, तर कपड्यांस ऊब शरीर आणतें. कारण, मूळ उष्णता रक्तापासून उत्पन्न होते, व कपडा फक्त या उष्णतेस बाहेर जाऊं न देतां, तिचा संचय मात्र करून ठेवतो. पायांत विजातीय द्रव्य सांचून, रक्तास चोहोंकडे संचार करण्यास खुली जागा नसल्यामुळें, त्या अवयवांस रक्ताचा पुरवठा जर बरोबर होत नाहीं, तर तेथें उष्णता कोठून उत्पन्न व्हावी? जेथें रक्त कमी, अथवा जेथें रक्ताचें अभिसरण बरोबर होत नाहीं, अशा शरीराच्या भागावर कितीही पांघरुणांची रास घातली, तर काय फायदा होणार!

पायांस सर्दी होण्याचें व पाय गार पडण्याचें कारण वर दिल्याप्रमाणें आहे. मस्तकांत उष्णता असण्याचें कारणही तेथें असणारें विजातीय द्रव्य हेंच होय. परंतु, ज्या द्रव्यामुळें पायांस सर्दी होऊन पाय गार रहातात, त्याच द्रव्यामुळें मस्तकांत उष्णता जास्त कां व्हावी, हा प्रश्न कित्येक विचारतील. या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, मस्तकास स्वाभाविकपणें रक्ताचा पुष्कळ पुरवठा होत असल्यामुळें, मस्तकांतील रक्त विजातीय द्रव्यास बाहेर घालवून देण्याचा यत्न करीत असतें; व या प्रयत्नामुळें, एकमेकांचें एकमेकांवर घर्षण होऊन उष्णता उत्पन्न होते. एकाच विजातीय द्रव्यामुळें पायास सर्दी कां होते, व मस्तकांत उष्णता कां उत्पन्न होते, या कोड्याचा उलगडा येणेंप्रमाणें होतो. ह्यावरून हेंही पण वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, एकाच कारणापासून अगदीं भिन्न लक्षणें होणें शक्य आहे. विजातीय द्रव्यें सांचलें असतां मस्तकांत उष्णता होणें हें एक प्रकारें चांगलें लक्षण आहे. कारण रोगाशीं झगडून त्यास हांकलून देण्याचें सामर्थ्य शरीरांत कांहीं तरी राहिलें आहे, ही गोष्ट त्यावरून सिद्ध होते. जेव्हां मस्तकांत विजातीय द्रव्य अतिशय सांचतें, व तें घालवून देण्यास प्रयत्न करण्याचें सों-

मध्यें शरीरांत रहात नाहीं, तेव्हां मस्तकांत उष्णता उत्पन्न होण्याचें बंद होतें. याप्रमाणें प्रथम मस्तकांत जळजळ होण्यास आरंभ होऊन, पुढें कांहीं दिवसांनीं ती जळजळ बंद पडून मस्तक थंडगार पडल्याचीं उदाहरणें पाहण्यांत येतात. अशा प्रकारचा प्रकृतींत फेरफार होणें, हें फार वाईट चिन्ह आहे. असो. ह्यावेळपर्यंत हातापायांस सर्दी व मस्तकांत उष्णता असण्याचें जें कारण सांगितलें, तें खरें ठरविण्यास प्रमाण हें आहे कीं, या कारणाचें स्वरूपास अनुसरून उपाय केले असतां गुण यावा. पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, प्रथम पोटांत विजातीय द्रव्य सांचण्यास आरंभ झाल्यावांचून, इतरत्र विजातीय द्रव्य प्रथम सांचत नाहीं. या तत्त्वानुरूप हातपाय व मस्तक यांतील विजातीय द्रव्याचा मूळ उगम जो पोटांतील विजातीय द्रव्याचा संचय, तो कमी करून टाकण्यास व पचनशक्ति सुधारण्यास प्रथम प्रयत्न केला पाहिजे. याप्रमाणें पोटांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकण्यास डा. कुन्हे यांचे उपाय केले असतां, वरील विकार नाहींसा होतो, असें प्रत्यक्ष अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. त्याचप्रमाणें असेंही अनुभवास आलें आहे कीं, ज्या मस्तकामध्यें, प्रथम उष्णता होऊं लागून पाठीमागून सर्दी आली होती, असें मस्तक, हे उपाय चालू असतां प्रथम उष्ण होत जातें, व नंतर थंड पडत जातें. या गोष्टीवरून, मस्तकांत उष्णता उत्पन्न होण्याचीं व ती पुढें नाहींशी होऊन त्यांत सर्दी उत्पन्न होण्याचीं जीं कारणें पूर्वीं दिलीं आहेत, त्यांच्या खरेपणाबद्दल खातरी होईल. ज्यांच्या हातापायांस सर्दी असते अशा लोकांना वातापासून कळा लागण्याचें किंवा सांधे धरण्याचें भय जास्त कां असतें, ह्याचें कारणही वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

आतां कुबड येणें व आवाळू होऊन अथवा अन्य कारणांनीं शरीराचा भाग वेडावांकडा व बेढब होणें इत्यादि शरीरास विरूपता आणणाऱ्या कारणांचा विचार करूं.

विरूपता—ह्यावेळपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून सर्व रोगांचें मूळकारण एक आहे, हें ध्यानांत आलेंच असेल. परंतु संधिवात इत्यादिकांचें विवेचन

सोडून, एकदम हा विषय हातीं घेतला हें पाहून आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण, ज्या कारणापासून शरीरास रोग होतो त्याच कारणामुळें शरीरास विरूपता येते. शरीराचा एखादा भाग किंवा अवयव बेढब किंवा वेडावांकडा असण्याचें कारण, त्यांत विजातीय द्रव्य अतिशयच सांचलेलें असतें हें होय. ज्याप्रमाणें, आमवात या रोगामध्यें आम अथवा विजातीय द्रव्य शरीराच्या एखाद्या भागात किंवा सांध्यांत सांचून तेथें किंचित् सूज व दडसपणा उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणेंच विजातीय द्रव्य अवयवांत फार सांचून, तेथें त्यास दडसपणा अथवा दाडरपणा येतो; व त्यामुळें अवयव बेढब दिसतो. हे सर्व फरफार कसे होतात, हें आकृति देऊन पुढें स्पष्ट करून दाखविलें आहे. विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचून त्यांत फरफार होण्यास बराच काळ लागतो. मध्यंतरीं एखादा रोग होऊन, त्या रोगामध्यें विजातीय द्रव्याचा निकाल झाल्यास, ह्या द्रव्यामुळें शरीरांत फेरफार होण्याचा संभव कांहीं वेळपर्यंत टळतो. ज्या विजातीय द्रव्यामुळें एकास देवी येतात, दुसऱ्यास ज्वर येतो व तिसऱ्यास संधिवात होतो, तेंच द्रव्य ज्यांच्या प्रकृतीमध्यें प्रत्यक्ष रोगाच्या रूपानें विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देण्याचें सामर्थ्य नसतें, अशा मनुष्यांच्या अवयवास विरूपता आणतें. अशा प्रकारें विजातीय द्रव्य विशेष सांचण्याचीं स्थळें ह्मटलीं ह्मणजे शरीराच्या ज्या भागांना विशेष श्रम किंवा व्यायाम घडत नाहीं, अथवा ज्या भागांमध्यें विशेष हालचाल होत नाहीं, असे भाग होत. अशा भागांचें आसपास महत्त्वाचें इंद्रिय नसलें, ह्मणजे तेथें विजातीय द्रव्य बरेंच सांचलें तरी त्यापासून शरीरास विशेष त्रास किंवा अडचण होत आहे असें आपणांस कळून येत नाहीं. शरीराच्या फक्त डाव्या किंवा उजव्याच हातानें अथवा पायानें कोणचेंही श्रमाचें काम करणें, ताठ न बसतां कुबड काढून बसणें, वगैरे बाह्य कारणांनीं हें विजातीय द्रव्य कांहीं भागांत जास्तकमी प्रमाणानें राहतें. ज्या अवयवांना किंवा शरीराच्या भागांना व्यायाम कमी, ते भाग ह्या द्रव्याच्या योगानें बेढब किंवा वेडेवांकडे होतात. ज्यांच्या शरीरा-

मध्यें विजातीय द्रव्य नाहीं, अशा निरोगी मनुष्याचें कुबड ताठ न बस त्यामुळें कधींही निघणार नाहीं. कारण, ते कितीही वेळ पाठ वांकवून ब- सले, तरी दमल्यानंतर त्यांनीं विश्रांति घेतली, ह्मणजे त्यांचें शरीर फिरून पूर्ववत् सरळ व साफ होतें.

रानांत, शेतांत वगैरे वांकून काम करणाऱ्या खेडेगांवांतील लोकांच्या पाठीस क्वचितच कुबड असतें. ते वांकून किती वेळ तरी काम करीत अस- तात; परंतु ते उभे राहिले, ह्मणजे त्यांचें शरीर अगदीं ताठ दिसतें.

शरीर विरूप होण्याचे अनेक प्रकार आहेत. अमुकच अवयव किंवा श- रीराचा अमुकच भाग विरूप होणें हें कामधंदा व इतर संवयी ह्यावर अव- लंबून आहे. शिवाय, ज्या अंगावर आपण विशेष निजतों, त्यावरही ही गोष्ट अवलंबून आहे. कांहीं वेळेस शरीराची मूळची स्वाभाविक प्रकृति– अर्थात् आईबापांपासून शरीरास प्राप्त झालेला धर्म–हें कारण असतें.

दोन अगदीं सारख्या आकाराचे मनुष्य क्वचितच असतात. तरी पण, निरोगी मनुष्याचा स्वाभाविक आकार कसा असतो, ह्याची कल्पना व्हावी, याकरितां शेवटीं निरोगी मनुष्याची आकृति नंबर ३ दिली आहे.

" **नंबर ३** " ही आकृति निरोगी मनुष्याची जशी असावी तशी ज- वळ जवळ काढली आहे. ह्या आकृतीमध्यें सर्व अवयव प्रमाणशीर आहेत. कोणताही अवयव वाजवीपेक्षां जास्त लांब किंवा आंखूड अथवा लठ्ठ, अथवा कृश नाहीं.

"**नंबर ४**" ही आकृति अगदीं निरोगी मनुष्याची नाहीं. ह्या आकृती- मध्यें डाव्या बाजूकडील खांदा व जघनभाग (ढुंगण) हे दुसऱ्या बाजूच्या त्याच अवयवाहून मोठे आहेत. त्यांत विशेषतः जघनभाग मोठा आहे. हा भाग इतर भागांपेक्षां जास्त मोठा होण्याचें कारण हें आहे कीं, जेथें विजातीय द्रव्य प्रथम सांचावयास लागतें, अशा भागाजवळ (पोटाजवळ) तो अवयव आ- हे. प्रथमतः हाच भाग मोठा होण्यास सुरवात झाली, वेळेवर उपाय केला असता, तर हा अवयव मोठा झाला नसता, व शरीरास असा आकार प्राप्त

झाला नसता. जुन्या ज्या वैद्यपद्धती आहेत त्यांमध्यें, अशी अवस्था प्राप्त झाली असतां, ती नाहींशी करण्याचे उपाय नाहींत. परंतु; डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं, अशा अवस्थेपासून पुढें एखाद्या इंद्रियास रोग जडण्याचेपूर्वी, ही अवस्था घालवून टाकणें शक्य झालें आहे.

डाव्या बाजूमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून डावी बाजू फुगली आहे व त्यामुळें ती बाजू मोठी दिसते, हें कोणासही ह्या वेळपर्यंत सांगितलेल्या माहितीवरून कळून येईल.

डा. कुन्हे यांच्या नवीन रोगपरीक्षाशास्त्रावरून अशा प्रकारच्या रोगाच्या अवस्थेस आरंभ झाला, कीं ती गोष्ट लागलींच कळून येणें शक्य आहे. हें कळल्यानंतर लागलींच उपाय केला, ह्मणजे मनुष्यास पुढें रोग होण्याची, अथवा त्यामुळें शरीर विद्रूप होण्याची भीति रहात नाहीं. कारण असा नियम आहे कीं, डावा जघन मोठा होण्याच्या पूर्वी प्रथम मान, डाव्या बाजूस विजातीय द्रव्य सांचून त्या बाजूला मोठी झालेली असते. याप्रमाणें, मानेचा आकार पाहून शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे असें कळून आलें, ह्मणजे आपण विजातीय द्रव्य घालविण्याचा स्वाभाविकपणें उपाय करूं. ज्या विजातीय द्रव्यापासून पूर्वी, ताप, देवी, वगैरे रोग होतात ह्मणून सांगितलें, त्याच द्रव्यापासून शरीरांत विरूपता उत्पन्न होते. व ज्या उपायांनीं वरील रोग बरे होतात, त्याच उपायांनीं विजातीय द्रव्य सांचून बोजड किंवा विरूप झालेल्या त्या शरीराचा आकार पूर्वीप्रमाणें करितां येतो.

" **नंबर ५** " ही आकृति ज्याचे दोन्ही जघन मोठे व लांबट झाले आहेत अशा मनुष्याची आहे. या मनुष्याच्या आकृतीकडे पाहून, या मनुष्याचें पोट व जघन वाजवीपेक्षां जास्त लांब आहे, असें सामान्य मनुष्याच्या पाहतांक्षणींच ध्यानांत येणार नाहीं. परंतु शेजारच्या निरोगी मनुष्याच्या " **नं. ३** " च्या आकृतीशीं ही आकृति ताडून पाहिली, ह्मणजे फरक तेव्हांच लक्षांत येईल. या आकृतीमधील मनुष्याचे पोटाचा खालचा भाग फार लांब झाल्यामुळें, त्याचे पाय आंखूड झाल्यासारखे दिसतात. शिवाय

खांद्याजवळील भाग हा लांबल्यामुळें मान आंखूड झालेली दिसते. आकृतीमधील मनुष्याच्या शरीराच्या दोन्ही बाजूंमध्यें विजातीय द्रव्य सारख्याच प्रमाणानें सांचल्यामुळें, त्याचे दोन्ही जघन सारखेच लांब आले आहेत. अशाप्रकारें पोटांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य पसरतां पसरतां, मस्तकांत शिरतें व त्या कारणामुळें मस्तकास बोजड असा आकार प्राप्त होतो.

शेवटीं जी आकृति " नं. ५ " दाखविली आहे त्याचे उलट आकृतीचींही मनुष्यें सांपडतात. अशा लोकांचे हातपाय जास्त लांब असतात व पोट आंखूड असतें. याचें कारण हेंच कीं, अशा लोकांचे हातापायांत प्रथम विजातीय द्रव्याचा संचय होतो व त्यामुळें त्या अवयवांतील द्रव्याचा संचय पोटापेक्षां जास्त होत जातो. ह्मणून, हे अवयव पोटापेक्षां जास्त ताणले जातात, व त्या कारणानें लांब होतात.

" नं. ६ " ही आकृति, ज्या मनुष्याचें पाठीस कुबड असून छाती आंत गेली आहे, अशा मनुष्याची आहे. पाठीवर विजातीय द्रव्याचा थर सांचून तेथें उंचवठा अथवा कुबड आलें आहे, व त्याच कारणानें छाती बरोबर न भरल्यामुळें ती सपाट किंवा कांहींशी खोलगट राहिली आहे; जणू काय छातीवरील मांसरक्त काढून पाठीमध्यें भरलें आहे. पाठीवर जो उंचवटा आला आहे तो विजातीय द्रव्यामुळेंच आला आहे, यास प्रत्यक्ष प्रमाण हेंच कीं, डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं पाठींतील विजातीय द्रव्य काढून टाकलें ह्मणजे छाती आपोआप भरून येते. अशा प्रकारच्या मनुष्याचे श्रोणिभागांतही पाठीमध्यें (विजातीय द्रव्य) सांचण्याचे पूर्वीं विजातीय द्रव्य सांचण्यास आरंभ झालेला असतो. ही गोष्ट अशा मनुष्याचें पोट फाजील मोठें (लांब) असतें किंवा तें दडस अथवा कठिण लागतें, यावरून कळून येईल. ह्या अवयवांत विजातीय द्रव्य लहानपणीं सांचल्यामुळें, किंवा जन्मतः मुलांचे शरीरांत आल्यानें मुलें ४।५ वर्षांचीं असतांनाही, त्यांची पाठ वर उचलून आलेली व छाति थापटलेली अशी दृष्टीस पडते. अशा लहान वयांत ताबडतोब उपाय केला असतां फार त्वरित गुण येतो. ह्मणजे, मोठ्या

मनुष्यास एक वर्ष लागलें, तर लहान मुलास एका महिन्यांत गुण येतो. याचें कारण हें कीं, लहान मुलांचे अंगांत जोम फार अधिक असतो.

हें विजातीय द्रव्य शरीरांतून कधींकधीं अगदीं चमत्कारिक व वेड्यावांकड्या मार्गानें जातें. तें प्रथम एका बाजूकडून दुसरीकडे जातें व फिरून परतून पहिल्या बाजूकडे येतें. अशी स्थिति झाली असतां शरीराची आकृति कशी होते हें "नं. ७" या आकृतीमध्यें दाखविलें आहे. शरीरामध्यें प्रथम हें द्रव्य पाठीच्या डाव्या बाजूमध्यें सांचलें होतें; परंतु, तें पसरत पसरत जातांना त्यास कांहीं इंद्रियांकडून अडथळा झाल्यामुळें, तें उजव्या बाजूकडे वळलें; व त्या बाजूकडे फिरून अडथळा झाल्यामुळें, तें फिरून डाव्या बाजूकडे वळलें आहे. या कारणामुळें डाव्या बाजूचा पाठीचा भाग वर व खालीं दोन्हीं बाजूला लांबट झाला आहे व मध्यभागीं उजवेकडील बाजूला ही थोडासा उंचवटा आला आहे. अशी स्थिति प्राप्त होण्यास जन्मतः त्या भागात विजातीय द्रव्य सांचलेलें असलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या रोग्यास पाठीस लांकडाच्या किंवा दुसऱ्या कसल्या पट्ट्या बांधून कुबड किंवा पाठीवरील टेंगूळ घालविण्याचा प्रयत्न केला, तर विनाकारण रोग्यास यातना सोसाव्या लागून, शिवाय कांहीं एक फायदा होणार नाहीं. कधीं कधीं असें होतें कीं, पाठीमध्यें सांचलेलें विजातीय द्रव्य पट्ट्या वगैरेंनीं दाबून तेथून घालविलें, म्हणजे तें छातीवर किंवा दुसऱ्या एखाद्या अवयवावर येऊन सांचतें. अर्थात तें द्रव्य शरीराबाहेर घालविलें नाहीं, म्हणजे दुसरीकडे कोठें तरी शिरून अपाय करणारच.

"**नंबर ८**" या आकृतीमध्यें मनुष्याच्या पाठीवर मध्यभागीं एके ठिकाणींच पुष्कळ विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें तेथें बराच मोठा उंचवटा येऊन पाठीस कायमचें कुबड आलें आहे. अशा प्रकारचीं उदाहरणें क्वचित् आढळतात. जे लोक कुबडे असतात, त्यांच्या शरीरामध्यें कुबडाच्या ठिकाणीं जन्मतः विजातीय द्रव्य आलेलें असतें, व तेथील संचय पुढें वाढत जातो.

कधीं कधीं हें विजातीय द्रव्य मानेंतून वर चढून मस्तकांत जातें, व तेथें

सांचतें. ह्या द्रव्यामुळें रक्ताचे मार्गांत अडथळा उत्पन्न झाल्यामुळें, रक्ताभिसरण बरोबर होत नाहीं; व त्यामुळें मस्तक वाजवीपेक्षां जास्त थंड रहातें. म्हणजे मस्तकांत सर्दी वाढते. व त्याचप्रमाणें हें द्रव्य सांचल्यामुळें मस्तक मोठें व बोजड होतें. अशा प्रकारचा शरीरांत फेरफार कधीं कधीं गर्भांत होतो; व त्यामुळें मूल कांहीं वेळां अडतें अशा प्रकारचें फाजील मोठें व बेढब डोकें रोगाचें चिन्ह आहे. यास प्रत्यक्ष प्रमाण असें आहे कीं, अशीं मुलें फार दिवस जगत नाहींत.

विजातीय द्रव्य एखाद्या अवयवामध्यें सांचून तो विरूप होण्याच्या आधींच, शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचण्यांस आरंभ झाल्याबरोबर, ती गोष्ट डा. कुन्हे यांच्या **मुखपरीक्षाशास्त्राचे** सहाय्यानें ओळखतां येते. आतां शरीरास विरूपता येण्याचीं डा. कुन्हे यांनीं जीं कारणें दिलीं आहेत, त्यांचें सत्यतेविषयीं कोणास शंका वाटल्यास, त्यांची खातरी करण्यास एक प्रबल साधन आहे. तें हें कीं, डा कुन्हे यांनीं विरूपतेच्या कारणासंबंधानें जें सांगितलें आहे, त्यास अनुसरूनच त्यांचे जे उपाय आहेत, ते केले असतां गुण खातरीनें येतो. हे उपाय ह्मणजे पूर्वीं गोवर, संधिवात वगैरे रोगांस जे उपाय सांगितले तेच होत. ज्या उपायांनीं ज्वर, देवी वगैरे रोग बरे करावे ह्मणून सांगितलें आहे, तेच उपाय पाठीचें कुबड घालविण्यास करावे ह्मणून सांगितलेलें पाहून, कोणास आश्चर्य वाटेल. परंतु वास्तविक पहातां, यांत आश्चर्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण सर्व रोगांचें कारण एक आहे. असा जर डा. कुन्हे यांचा सिद्धांत आहे, तर सर्व रोगांस उपायही एकच असावा यांत कांहीं विसंगत दिसत नाहीं.

"**नं. ९**" आकृति १८८९ या सालीं **मिसेस एच.** या बाई आपला एक तेरा वर्षांचा मुलगा गाडींत घालून डा. कुन्हे यांच्याकडे घेऊन गेल्या. या मुलाचें कुबड एवढें मोठें निघालें होतें कीं, त्यास दोन कुबड्या हातांत धरल्यावांचून चालतां येत नसे. कुबड्या धरूनही चालण्यास, त्यास मोठे प्रयास पडत. ह्मणून त्यास लहान मुलाच्या गाडींत घालून हिंडवावें लागत असे. ती

बाई त्या मुलास प्रथम **लीप्सिक्** एथील एका प्रसिद्ध वैद्याकडे घेऊन गेली. हा वैद्य तेथील पाठशाळेंत प्रोफेसर होता. या वैद्यानें ह्या मुलाचे कुबडावर कांहीं शस्त्रक्रिया केली; व नंतर पाठीचें कुबड काढण्याकरितां, पाठीस धातूच्या पट्ट्या बांधणें व ज्यांच्या योगानें (कृत्रिम उपायांनीं) पाठ ताणून ती साफ करितां येईल, अशा पलंगावर निजविणें वगैरे उपाय केले. या उपायांमुळें त्या मुलास पुष्कळ यातना मात्र सोसाव्या लागल्या, परंतु फायदा कांहींएक झाला नाहीं. वैद्यापासून कांहीं उपयोग होत नाहीं, असें पाहून त्या मुलाच्या आईनें घरगुती उपाय करून पाहिले. व शेवटीं **डा. कुन्हे** यांचेकडे गेली. मुलाचें कुबड घालविण्यास, त्याचे पाठीवर सांचलेलें विजातीय द्रव्य काढून टाकलें पाहिजे असें कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें. **डा. कुन्हे** यांनीं त्या मुलास **नंबर ३** चा उपाय, प्रत्येक वेळीं अर्धा अर्धा तास प्रमाणें, रोज तीन वेळां करण्यास सांगितलें. मद्य, चहा वगैरे उत्तेजक पदार्थ न घालण्याविषयीं सक्त ताकीद दिली होती, व त्या मुलास होतां होईल तितकें गांवाबाहेर मोकळ्या हवेंत ठेवण्यास सांगितलें होतें. या उपायांनीं त्या मुलावर आश्चर्यकारक परिणाम झाला. एका आठवड्या नंतर, तो मुलगा दुसऱ्याच्या मदतीवांचून दोन काठ्या हातांत घेऊन चालूं लागला. पंधरा दिवसांनीं, त्या मुलास काठीची किंवा कुबडीची जरूरच नाहींशी झाली; व ज्या मुलास पूर्वी गाडींत घालून हिंडवावें लागत असे, तो मुलगा एका महिन्यानें शाळेंत आपल्या पायांनीं जाऊं लागला. त्याचें कुबड हळू हळू कमी होतां होतां, सहा महिनेपर्यंत उपाय केल्यानंतर, त्या मुलाचें कुबड अगदीं गेलें, व त्याचें शरीर "**नं.** १० या" आकृतींत दिल्याप्रमाणें ताठ झालें.

ज्या दिवशीं वरील मुलगा **डा० कुन्हे** यांचेकडे औषधोपचाराकरितां नेला होता, त्याच दिवशीं त्यांचेकडे दुसरे दोन रोगी आले होते. एक रोगी स्त्री असून, तिला विटाळशीपणांत रक्तस्राव फार होत असे. दुसरा रोगी एक नऊ वर्षांची मुलगी होती. या मुलीस एक भयंकर त्वचेचा रोग-ज्यास दाद ह्मणतात तो झाला होता. पुष्कळ उपाय करून पाहिले पण गुण आला

नाहीं. या दोन्ही रोग्यांना त्या मुलास जो उपाय केला, तोच उपाय किंचित् फेरफार करून केला; व हे दोन्ही रोगी बरे झाले. तीन्ही रोगांचें कारण एक असल्यावांचून भिन्न प्रकारचे तीन रोग एकाच उपायानें बरे झाले असते काय ?

एका गृहस्थाच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचून, त्याचें पोट वाजवीपेक्षां लांबट झालें होतें, व त्याची मान व पाय,पोटाचे मानानें आंखूड पडले होते. या गृहस्थानें डा. कुन्हे यांचे उपाय सुरू केले. कांहीं दिवसांनीं त्याची विजार ढांडी पडूं लागली व कोट फार सैल होऊं लागला. याप्रमाणें शरीरांत फेरफार होऊं लागल्यामुळें, या गृहस्थास कांहीं महिन्यांचे अंतरानें आपले कपडे शरीराच्या मानानें फेरफार करण्याकरितां शिंप्याकडे पाठवावे लागत असत. चार वर्षें सतत प्रयत्न करितां करितां, या मनुष्याचें पोट लहान होऊन, व पाय आणि मान लांब होऊन, शरीर प्रमाणशीर दिसूं लागलें.

ह्या वेळपर्यंत सांगितलेल्या उदाहरणांवरून सर्व रोगांचें कारण एकच आहे, व सर्व रोग कांहीं फेरफार करून एकाच उपायानें बरे करितां येतात, या सिद्धान्ताविषयीं वाचकांची खातरी झाली असेल.

रोगाची परीक्षा करण्याचे जे मार्ग जुन्या वैद्यकांत सांगितले आहेत, त्यावरून एकादा रोग प्रत्यक्ष झाला असतां मात्र आपणांस समजून येतो. परंतु डा. कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षा नांवाच्या नवीन **रोगपरीक्षाशास्त्रानें**, रोगास गुप्त रीतीनें शरीरांत प्रारंभ झाला असला तरी कळून येतो. रोगपरीक्षेचे जे अन्यमार्ग आहेत, त्यांहून हा मार्ग श्रेष्ठ कां आहे, हें खालील उदाहरणांवरून समजून येईल.

एके दिवशीं एक दिसण्यांत धष्टपुष्ट व भला उंच मनुष्य **डा० कुन्हे** यांचेकडे गेला. या मनुष्याच्या चर्येकडे पाहून बहुतक लोकांना तो आरोग्याची केवळ मूर्तीच भासला असता; पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, या गृहस्थानें **डा० कुन्हे** यांस सांगितलें कीं, आपल्याला कामधंदा करण्यास अंगांत हुषारी किंवा ताकद वाटत नाहीं. आपली प्रकृति नीट नाहीं असें वाटून त्या गृहस्थानें आपली

प्रकृति पुष्कळ वैद्यांस दाखविली होती. वैद्यांनीं आपल्या सर्व साधनांनीं त्याची प्रकृति तपासून त्यास सांगितलें " तुह्मास खरोखरी कांहीं रोग नाहीं. आपणास रोग आहे, असें तुमच्या मनानें वेड घेतलें आहे असें दिसतें. तुह्मी कांहीं दिवस प्रवास करा म्हणजे, तुमचें मन इतर विषयांकडे जाऊन, आपणांस कांहीं रोग झाला आहे, ही तुमची भ्रांति नाहींशी होईल, व आपोआप तुह्मास बरें वाटेल. " त्या बिचाऱ्यानें वैद्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें केलें, परंतु त्यास कांहीं फायदा न झाल्यामुळें, तो **डा०कुन्हे** यांचेकडे गेला. **कुन्हे** यांनीं या गृहस्थाची आपल्या मुखपरीक्षाशास्त्रानुरूप त्याचा चेहेरा, मान व मस्तक पाहून सांगितलें कीं, या गृहस्थाचे शरीरांत विजातीय द्रव्याचा संचय फार झाला आहे; व त्यामुळें **रुधिराभिसरणास** अडथळा होऊन निरुत्साह, निर्बलता वगैरे विकार उत्पन्न झाले आहेत. याप्रमाणें विकारांचें निदान ठरल्यावर तदनुरूप **डा०कुन्हे** यांनीं आपले नेहमींचे उपाय चालू केले. महिन्या दीड महिन्यांत त्या गृहस्थाची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, उद्योग करण्यास त्यास पूर्वीप्रमाणें उत्साह व शक्ति वाटूं लागली. वैद्यांनीं नाडी व लघवी पाहून, व डाक्टरांनीं छातीस नळी लावून, रोग कांहीं नाहीं ह्मणून सांगितलें, तरी आपणांस उत्साह व शक्ति वाटत नाहीं, ह्मणून आपणांस कांहीं विकार झाला आहे, अशी ज्यांची खातरी झाली असेल व ज्यांना उपाय काय करावा याबद्दल विवंचना उत्पन्न होत असेल, त्यांनीं वरील उदाहरण चांगलें लक्षांत ठेवावें.

दुसरें उदाहरण, एका अठरा वर्षांच्या बाईला **क्लोरोसिस*** हा रोग जडला होता. इतर वैद्यांना त्या बाईची प्रकृति दाखविली असतां ते ह्मणत, "या बाईचें रक्त कांहींसें बिघडलें आहे, एरव्हीं यांची प्रकृति चांगली आहे. यांना कांहीं दिवस **लोह** दिला असतां यांचें रक्त सुधारेल व त्याबरोबर प्रकृतिही नीट होईल. " त्याप्रमाणें त्या बाईस लोह दिला. परंतु त्यानें

* ज्याच्या योगानें शरीरांत अशक्तपणा येऊन त्वचा निस्तेज (फिकट) व हिरवे सर होते असा रोग.

तिचें रक्त सुधारलें नाहीं व प्रकृतिही सुधारली नाहीं. वास्तविक स्थिा अशी होती कीं, त्या बाईचें अन्नपचन बरोबर होत नसे, व त्यामुळें शरीरां विजातीय द्रव्य सांचून रक्ताचा मार्ग कांहीं अशीं अडला गेल्यामुळें रक्ताचे अभिसरण बरोबर होत नसे; व रक्त शरीराच्या बाह्य त्वचेस पोंचत नसे. या कारणामुळें या स्त्रीचे अंगावर फिकटपणा येऊन त्वचेस कांहीं काळा व कांहीं हिरवा वर्ण प्राप्त झाला होता. डा० कुन्हे यांनीं या स्त्रीस, पूर्वीं सांगितलेल्या रोग्यास जे उपाय केले तेच उपाय केले, व ती स्त्री कांहीं महिन्यांनीं बरी झाली. या उदाहणावरूनही अन्य वैद्यांची रोगाचें निदान ठरविण्याची रीत किती चुकीची असते, हें लक्षांत येईल. प्रस्तुत उदाहरणामध्यें या बाईची प्रकृति बिघडण्यास मूळ कारण **अपचन** व त्यामुळें शरीरांत उत्पन्न होणारें विजातीय द्रव्य हें होतें. परंतु हें मूळ कारण लक्षांत न घेतां, इतर वैद्यांनीं, फक्त शरीरांतील रक्त बरोबर नाहीं एवढी गोष्ट पाहून, तेवढ्यापुरताच उपाय सांगितला. या उपायाचा मूळ कारणावर विशेष परिणाम होण्याचा संभव नसल्यामुळें, या उपायापासून गुण आला नाहीं यांत विशेष आश्चर्य नाहीं.

तिसरें उदाहरण--एका स्त्रीस नेहमीं मलावरोध होत असे. तिनें पुष्कळ औषधें घेतलीं, परंतु कांहीं फायदा झाला नाहीं. तिला जो वैद्य औषध देत होता त्यानें सांगितलें कीं "तुम्ही या रोगाचा नाद सोडून द्या. पुष्कळ निरोगी मनुष्यांना तरी कोठें शौचास साफ होतें! तुम्ही ह्या रोगाबद्दल काळजी करण्याचें सोडून द्या; म्हणजे आपोआप तुमच्या प्रकृतीमधील विकार निघून जाईल." ही स्त्री डा० कुन्हे यांचेकडे गेली. डा० कुन्हे यांना त्या स्त्रीची प्रकृति पाहून समजून आलें कीं, आंतड्यांत विजातीय द्रव्य सांचून तें नेहमीं नासत असल्यामुळें उष्णता उत्पन्न होते; व या उष्णतेनें आंतड्याच्या आंतील बुळबुळीत भाग शोषून गेल्यामुळें, मल आंतड्यांतून लवकर सरकत नाहीं; व त्याचा खडा बनून मलावरोध उत्पन्न झाला आहे. नंतर डा० कुन्हे यांनीं या स्त्रीस आपले उपाय करण्यास सांगितलें; व त्या उपायांनीं त्या स्त्रीस मलशुद्धि साफ होऊं लागली.

शौचास साफ होत नसलें तरी, शरीरास इतर कांहीं रोग आपल्या दृष्टीस पडला नाहीं, ह्मणजे आपली प्रकृति निरोगी आहे असें समजण्याची लोकांमध्यें जी प्रवृत्ति आहे, ती अगदीं भ्रांतिमूलक व चुकीचीं आहे. या समजूतीपासून लोकांचें फार नुकसान झालें आहे. शरीरास प्रत्यक्ष रोग दिसला नाहीं, म्हणून शरीर निरोगी समजणें हें पाण्यांत प्रत्यक्ष घाण दिसत नाहीं म्हणून पाणी शुद्ध आहे, असें मानण्याइतकेंच वेडपणाचें आहे.

शौचास साफ न होणें हें अन्नपचन बरोबर होत नसल्याचें लक्षण आहे, व अन्नपचन बरोबर न होणें हें सर्व रोगाचें आदिकारण आहे, हें सर्वांनीं ध्यानांत ठेवावें.

एक विद्वान् वैद्य डाक्टर एकदां डा० कुन्हे यांना ह्मणाले "मीं कांहीं मृत मनुष्यांचे देह फाडून पाहिले, त्यावेळीं मला आढळून आलें कीं, त्यांचीं सर्व इंद्रियें अगदीं शाबूद होतीं, व त्यांपैकीं एकामध्यें देखील रोग असल्याचें चिन्ह नव्हतें. आतां, ह्यांपैकीं कांहीं लोक अमुकच रोगानें कां मेले, व दुसऱ्या एखाद्या रोगानें कां मेले नाहींत, ह्या गोष्टीचा निर्णय करण्याच्या हेतूनें मीं विचार करून डोकें पुष्कळ झिजविलें, परंतु मला कांहीं समजून आलें नाहीं" यावर डा० कुन्हे यांनीं उत्तर दिलें कीं "रोगाचें निदान ठरविण्याच्या आपल्या व माझ्या पद्धतीमध्यें हाच फरक आहे कीं, आपण मृत शरीर फाडून त्यावरून रोगाचें कारण शोधू पहातां; व मी जीवंत व हालत्या चालत्या शरीरामध्यें, काय क्रिया व व्यापार चालतात, त्यांचा हेतु काय, व त्यामध्यें बिघाड कोणत्या कारणांनीं उत्पन्न होतो वगैरे गोष्टी पाहून रोगाचें कारण शोधतों. ह्मणून मला आपल्यासारखें निरर्थक मुडदे फाडीत बसण्याचें कारण रहात नाहीं." डा. कुन्हे यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें घड्याळासारखें एखादें यंत्र चांगलें आहे किंवा बिघडलेलें आहे हें, केवळ तें यंत्र चालू नसतां त्यामधील निरनिराळे भाग शाबूद आहेत एवढेंच पाहून कळण्यासारखें नाहीं. तर, तें यंत्र प्रत्यक्ष चालू करून या गोष्टी पाहून घेतल्या पाहिजेत. त्याप्रमाणें मनुष्याच्या शरीराची पूर्णपणें मा-

हिती करून घेण्यास मृत मनुष्यांचे देह फाडून त्यांचीं इंद्रियें न तपासतां जिवंत मनुष्याच्या शरीरांत इंद्रियांचे व्यापार कसे चालतात हें पाहिलें पाहिजे. एखादें यंत्र बरोबर चालण्यास त्या यंत्रामधील निरनिराळे भाग कसे असले पाहिजेत, त्यांपैकीं कोणते भाग बिघडण्याचा संभव विशेष असतो व अमुक भाग बिघडला असतां यंत्र दुरुस्त कसें करावें, या सर्व गोष्टींची माहिती, तें यंत्र चालू असतां, त्यासंबंधीं सर्व गोष्टी बारकाईनें पाहून करून घेतली पाहिजे. या तत्त्वास अनुसरून डा. कुन्हे यांनीं सजीव प्राण्यांच्या शरीरांतील व्यापार कसे चालतात हें पाहून सर्व रोगांचें कारण व त्यांची चिकित्सा या गोष्टी ठरविल्या आहेत. मुखचर्येव-रून रोगाचें कारण व स्वरूप जाणण्याचें जें शास्त्र डा. कुन्हे यांनीं काढिलें आहे, तेंही अशाच प्रकारच्या अवलोकनाचें फळ आहे.

सर्व रोगांचें कारण एक आहे, व सर्व रोगांचें वास्तविक स्वरूप एकच आहे, या गोष्टी अनुमानांनीं व प्रत्यक्ष अनुभवावरून सिद्ध होत असतां, अनंत रोग मानणें व त्या अनंत रोगांपैकीं प्रत्येक रोगास स्वतंत्र औषधाची योजना करणें, हा निरर्थक अट्टाहास आहे हें वाचकांचे लक्षांत येईलच. अशा प्रकारच्या पद्धतीपासून असा वाईट परिणाम होतो कीं, एखाद्या वेळीं रोगाची परीक्षा बरोबर झाली नाहीं, ह्मणजे भलत्या रोगावर भलतेंच औष-ध पोहोंचतें व औषधाचा गुण येत नाहीं. क्वचित् प्रसंगीं त्यापासून अपाय-ही होतो. डा. कुन्हे यांच्या पद्धतीमध्यें अशा प्रकारची चूक होणें मुळीं शक्यच नाहीं. हा या पद्धतीमध्यें विशेष गुण आहे. रोगाची परीक्षा करण्या-ची व रोग बरे करण्याची या पद्धतीमधील रीत फार सोपी आहे. कारण, रोगाची परीक्षा करणें, ह्मणजे शरीरास अपायकारक (अथवा विजातीय) द्रव्य शरीराच्या कोणत्या भागांत व किती प्रमाणानें सांठलें आहे हें पाहणें हें होय; व रोग बरा करणें, ह्मणजे सांगितलेल्या उपायांनीं विजातीय द्र-व्य शरीरांतून बाहेर काढून टाकणें हें होय. इतक्या सोप्या व उपयुक्त शास्त्रापासून आपला फायदा करून घेणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे असें सर्व विचारी लोकांना वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

प्रकरण दुसरें.

भाग १ ला.

डा० कुन्हे यांचे उपाय.

ह्या वेळपर्यंत अनेक रोगांचें वर्णन करून त्यांचें निदान सांगितलें. आतां, हे रोग कोणत्या उपायांनीं बरे करितां येतील याविषयीं माहिती सांगणें आवश्यक आहे. सर्व रोगांचें मूळकारण एकच आहे, हें पूर्वीं सिद्ध करून दाखविण्यांत आलेंच आहे. शिवाय या तत्त्वास अनुसरून रोग बरे करण्याचें जे उपाय पुढें दिले आहेत, त्यांवरून या सर्व उपायांचें मूळतत्त्वही एकच आहे असें आढळून येईल.

या उपायांपैकीं पहिला उपाय.

बाष्पस्नान

हा होय. या बाष्पस्नानाचे जे अनेक प्रकार आहेत ते पुढें सांगण्यांत येतीलच. शरीरांतील अपायकारक द्रव्य घामाच्या रूपानें बाहेर टाकण्याची त्वचेची क्रिया सुधारण्यास बाष्पस्नानासारखा दुसरा उत्तम उपाय नाहीं. ज्यांना रोगापासून मुक्त व्हावयाचें असेल, अथवा ज्यांना आपल्या आरोग्याचें रक्षण करणें असेल, त्यांनीं आपल्या त्वचेची क्रिया योग्य रीतीनें चालू राहील असा उपाय केला पाहिजे. शरीरांतील मळ घामाच्या रूपानें बाहेर गेला नाहीं तर, शरीर निरोगी राहणें अशक्य आहे. बाष्पस्नानानें आंगास घाम आणवून अंगांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकिलें म्हणजे, रोगाचा जोर पुष्कळ कमी होतो. आपल्या आर्यवैद्यकांत, 'स्वेद विधि' म्हणून घाम काढून रोग बरे करण्याचा जो उपाय सांगितला आहे, त्याच प्रकारचा हा विधि आहे.

वाग्भट सूत्रस्थान अध्याय १७ पैकीं श्लोक २९ वा.

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियंते ॥१॥

अर्थ—कोष्ठगत, धातुगत, स्रोतसांत लीन (विबद्ध) झालेले, व शाखा व अस्थि यांत वास करणारे असे जे दोष ते स्नेहाचे योगानें आर्द्र होऊन स्वेदानें पातळ झाले ह्मणजे कोठ्यांत येतात व मग शोधनद्वारा त्यांचा चांगला उत्सर्ग होतो.

या विधीस साधनेंही फारशीं लागत नाहींत. दोन फूट रुंद व साडेपांच फूट लांब अशा बेतानें विणलेला एक पलंग, एक घागर पाणी मावेल एवढीं तीन पातेलीं व आधणाचें पाणी, एक ब्लँकेट अथवा चांगली लांबरुंद घोंगडी, एवढीं साधनें असलीं, ह्मणजे पुरें झालीं.

बाष्पस्नानाचे जे अनेक प्रकार आहेत, त्या सर्वांस सोईवार पडावा असा एक घडीचा पलंग, व वाफेच्या पाण्याचीं भांडीं, **डा कुन्हे** यांनीं तयार केलीं आहेत. त्यांचा उपयोग करणें हे विशेष सोईचें आहे. **डा. कुन्हे** यांनीं केलेल्या पलंगाच्या योगानें इच्छेप्रमाणें शरीराच्या विशिष्ट भागास अथवा सर्व शरीरास वाफारा देतां येतो. या पलंगाची रचना अगदीं सोपी असल्यामुळें, वाटेल त्यास त्याचा उपयोग करितां येतो. शिवाय या पलंगाची घडी केली ह्मणजे खुर्ची मावेल एवढ्या जागेंत तो ठेवतां येतो; इतका तो आटपसर आहे. यामुळें, तो कोठेंही नेण्यास फारशी अडचण पडत नाहीं.

हा उपाय करण्याची रीत—चुलीवर जरूरीप्रमाणें एकपासून चारपर्यंत पाण्यानें अर्धीं भरलेलीं पातेलीं, अथवा एकच मोठें भांडें-१-१॥ घागरींचें पाणी भरून ठेवावें. पाण्यास आधण आलें ह्मणजे, **'नं. ११'** आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें, पलंगावर अथवा खाटेवर वस्त्ररहित होऊन व ब्लँकेट पांघरून रोग्यानें पडावें. ब्लँकेटाच्या चारही बाजू जमिनीस टेकेतोंपर्यंत पलंगाच्या खालीं सर्व बाजूंनीं लोंबू द्याव्या; अशाकरितां कीं, वाफ बाहेर जाऊं नये. प्रथम तोंड देखील ब्लँकेटाखालीं गुरगुटून घ्यावें. नंतर आधणाच्या पाण्यानें भरले-

ळीं पातेळीं ठॅकेट किंचित् वर उचलून पलंगाखालीं ठेवावीं. मोठ्या मनुष्यास दोन किंवा तीन पातेळीं लागतात; लहान मुलांस एकच पुरें होतें. या कामाकरितां डा कुन्हे यांनीं जीं पात्रें तयार केलीं आहेत, त्यांना झांकणें आहेत; व त्यामुळें हीं झांकणें कमी अथवा जास्त उघडून आपणांस पाहिजे असेल त्या मानानें, वाफ कमी अथवा जास्त करितां येते. साधीं पातेळीं घेतलीं तर तीं आधणाच्या पाण्यानें तीं फक्त अर्धीं भरावीं. खालीं ठेवलेल्या पातेल्याशिवाय, आधणाच्या पाण्याचें एक जास्त पातेलें जरूर पडल्यास उपयोगीं पडावें, म्हणून चुलीवर ठेवून द्यावें. जेव्हां एकच पात ठेवावयाचें असतें, तेव्हां तें धोतर नेसतांना जेथें पोटास करकोचा पडतो, त्या भागाचे खालीं ठेवावें; दुसरें पोटरी खालीं ठेवावें; व तिसरें, जेव्हां त्याची जरूर असेल तेव्हां पहिल्या पात्रावरच्या बाजूस सुमारें खांद्याखालीं ठेवावें. मुलास एकच भांडें पुरें आहे; व तें कमरेचे किंचित वरच्या अंगास पाठीखालीं ठेवावें.

या प्रमाणें भांडीं ठेवल्यावर, रोग्यानें वाफ घ्यावी. सुमारें १० मिनिटांनंतर, (वाफ कमी पडली आहे असें वाटल्यास) कमरे खालचें भांडें काढून घेऊन, त्याचे जागीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, शिल्लक ठेवलेलें आधणाच्या पाण्याचें भांडें ठेवावें, व काढून घेतलेलें पातेलें फिरून चुलीवर ठेवावें. अशाकरितां कीं, जास्त आधणाचें पाणी लागल्यास त्याचा उपयोग व्हावा. पोटऱ्याखालचें पातलें काढून घेऊन, तेथें आधणाच्या पाण्याचें नविन पातेलें ठेवण्याची जरूर पडत नाहीं. कारण पायास घाम येण्यास, एकच पातेलें पुरतें. परंतु जरूर पडल्यास तेथें ही दुसरें पातलें ठेवावें. कुन्हे यांनीं तयार केलेल्या पात्रांचा उपयोग केला, म्हणजे इतक्या खटपटीचें कारण पडत नाहीं. कारण त्या पात्रांतील पाणी, पात्राखालीं असलेल्या स्पिरिटच्या बत्तीवर तापतें; व बत्ती कमीजास्त करून, किंवा पात्राचें झांकण कमी जास्त उघडून, आपणांस हवी तेवढीच वाफ घेतां येते.

सुमारें दहापासून पंधरा मिनीटांनीं, रोग्यानें उताण्याचें पालथें व्हावें (पोट व छाती खालींकरून निजावें). असें निजलें, म्हणजे पोटास व छा-

तांस चांगली वाफ लागते. उताणें पडलें असतांना, घाम येण्यास जर सुरवात झाली नसेल तर, पालथें वळल्याबरोबर सर्वांगास व विशेषतः पायास व डोक्यास एकाच वेळेस दरदरून घाम येईल. आधणाच्या पाण्याचें एकच पातेलें मुलास पुरतें म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे; परंतु क्वचित् प्रसंगीं घाम लवकर न आल्यास, तें भांडें काढून घेऊन, त्याच्या जागीं आधणाच्या पाण्याचें दुसरें भांडें ठेवावें.

ज्यांना घाम लवकर येत नसेल, त्यांनीं ब्लँकेटाचें आंत डोकेंही झांकून घ्यावें. असें करण्यापासून जीव गुदमरेल, किंवा श्वास कोंडून त्रास होईल, अशी शंका येईल. परंतु अशा प्रकारचा त्रास होत नाहीं, व झालाच तर तो विशेष नसतो.

घाम येऊं लागल्यानंतर, जशी अवश्यकता असेल त्या मानानें, रोग्यानें पाव तासापासून अर्ध्या तासापर्यंत पडून राहून घाम येऊं द्यावा. वाफ कमी झाली आहे असें वाटल्यास, खालचें भांडें काढून घेऊन तेथें आधणाच्या पाण्याचें दुसरें भांडें ठेवण्यास सांगावें. शरीराच्या ज्या भागामध्यें विजातीय द्रव्य विशेष सांठलें आहे, तेथें घाम लवकर येत नाहीं; व त्या ठिकाणीं जास्त वाफ घेण्याची रोग्यास इच्छा होते. या कारणास्तव, अमुक ठिकाणीं जास्त वाफ लागावी अशी रोग्यानें इच्छा दर्शविल्यास, त्या भागाचे खालीं आधणाच्या पाण्याचें पात्र ठेवावें. याप्रमाणें विधि करून, सर्वांगांतून घाम काढला ह्मणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा बराच अंश घामाच्या रूपानें निघून जातो, व रोगास उतार पडतो.

जे रोगी अत्यावस्थ आजारी असतील, अथवा जे फार अशक्त असतील त्यांनीं, व ज्यांचे मज्जातंतूंस कांहीं विकार झाला आहे, किंवा ज्यांचे मस्तक फार हलकें झालें आहे, अशा लोकांनीं प्रथम **बाष्पस्नान** कधींही करूं नये. कारण रोगबीजक असें शरीरांतील विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्यास जे श्रम शरीरास करावे लागतात, ते सोसण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं नसतें. अशा लोकांनीं पुढे लिहिलेल्या उपचारांपैकीं **आतपस्नान** व त्याचे जोडीस क-

टिस्नान व उपस्थ मार्जनविधि हे उपाय करावे. या भिन्न उपायांचा परस्परांस चांगला उपयोग होतो. **कटिस्नान** व मार्जनविधि हे दोन्ही उपाय **बाष्पस्नान** अथवा **आतपस्नान** यापासून होणाऱ्या परिणामास सहायभूत होतात. ज्या रोग्यांना घाम सहज व लवकर येतो, त्यांनीं कांहीं प्रसंगीं **बाष्पस्नान** मुळींच न केलें असतां चालेल. डा. कुन्हे यांचें चिकित्साशास्त्र ज्यास पूर्णपणें अवगत आहे अशा गृहस्थाचा सल्ला घेतल्यावांचून, आठवड्यांतून दोनपेक्षां अधिक वेळां **बाष्पस्नान** करूं नये.

जेव्हां **डा. कुन्हे** यांनीं तयार केलेला पलंग किंवा साधा वेतानें विणलेला पलंग मिळण्या सारखा नसेल, साधी वेतानें विणलेल्या खुर्चीनेंही काम भागतें. वेतानें विणलेली एक खुर्ची घेऊन, तिजवर रोग्यास बसवावें; व त्या रोग्याच्या अंगाभोंवतीं व अर्थात् खुर्चीभोंवतींही ब्लँकेट किंवा घोंगडी गुंडाळावी. खुर्चीच्या चोहों बाजूंनीं ब्लँकेट जमीनीपर्यंत येऊन थोडें जमिनीवरही लोळावें, ह्मणजे वाफ बाहेर जाण्यास सवड रहाणार नाहीं. नंतर, खुर्चीचें खालीं आधणाच्या पाण्याचें भांडें ६ इंच अंतरानें ठेवावें. एक लहान भांडें, आधणाच्या पाण्यानें अर्धें भरून खुर्चीच्या पुढें ठेवावें. या भांड्यावर दोन पट्ट्या (इंच रुंदीच्या) एकावर एक आडव्या घालून (याप्रमाणें आकृती काटकोन करून) ठेवाव्या व या पट्ट्यावर रोग्यानें आपले दोन्ही पाय ठेवावे. अशा प्रकारें पायास वाफ देतां येतें. खुर्चीखालील भांड्यांतील वाफ कमी झाली आहे असें वाटल्यास, पूर्वीचें भांडें काढून घेऊन, आधणाच्या पाण्याचें दुसरें भांडें ठेवण्यास सांगावें. याप्रमाणें खुर्चीवर बसून सर्वांगास वाफ घ्यावी. व **बाष्पस्नानानंतर** सांगितलेले प्रयोग करावे. **बाष्पस्नान** होतांच **कटिस्नान** करावें.

कटिस्नान (कुक्षिस्नान) करण्याची रीतः—"नंबर १४" या आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें एक भांडें, किंवा टब, अगर पातेलें, (आठ घागरी पाणी मावेल इतक्या बेताचें) घेऊन, तें पाण्यानें इतकें भरावें कीं, त्यांत बसलें असतां पाणी बाहेर सांडणार नाहीं. नंतर त्यांत बसणारानें भांड्या-

चे बाहेर पाय ठेवून असें बसावें कीं, त्याचे बेंबीपासून मांड्यांपर्यंत पाणी राहील. पाणी, देश व ऋतुमानानें जसें थंड असेल तसें घ्यावें. पाण्यांत बसणें तें कांहीं बसल्यासारखें व कांहीं मागें टेंकल्यासारखें बसावें. याप्रमाणें पाण्यांत बसून, एका खरखरीत जाड्या भरड्या भिजलेल्या कपड्यानें ओटी पोट चोळण्यास आरंभ करावा. पोट चोळणें तें बेंबीपासून खालीं व एका कुशीकडून दुसऱ्या कुशीकडे आडवें व उभें चोळावें. बेंबीच्यावरील पोटाचा भाग चोळू नये. चोळणें तें साधारण जोरानें चोळावें. याप्रमाणें शरीरास गारवा येईतोंपावेतों चोळण्याचा क्रम चालू ठेवावा. प्रथम १५।२० मिनिटेंपर्यंत बसलें असतां काम होतें.

परंतु पुढें जशी जशी संवय होईल, त्या त्या मानानें पाण्यामध्यें जास्त वेळ पर्यंत बसावें. अगदीं अशक्त लोक व लहान मुलें यांनीं सुमारें ५।७ मिनिटांपेक्षां जास्त वेळ बसण्याची अवश्यकता नाहीं. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, पाय व छाती यांना थंडी न लागण्याविषयीं नेहमीं खबरदारी घ्यावी. कारण तसें न केल्यानें थंडानें अपाय होण्याचा फार संभव असतो. यासाठीं पायास लोंकरीचा कपडा गुंडाळावा.

ह्या स्नानानें शरीरांत येणारा गारवा जाऊन, फिरून आंगांत ऊब आणण्याकरितां, मोकळ्या हवेंत व विशेषतः उन्हांत फिरावयास जाणें इष्ट असतें. जे फार आजारी असतील अथवा ज्यांना हिंडण्या फिरण्या इतकी शक्ति नसेल, त्यांनीं ऊबदार पांघरुणें आंगावर घेऊन, बिछान्यावर स्वस्थ पडून राहावें. इतकेंही करून ज्यांना ऊब लवकर येत नसेल, त्यांनीं लोंकरीच्या जाड कापडाचा पट्टा ओटी पोटाभोंवतीं गुंडाळावा. याप्रमाणें जेथें निजणें असेल, त्या जागीं खुली हवा येण्याकरितां खिडकी किंचित् उघडी ठेवावी. **कटीस्नान** झाल्यानंतर ओटी पोटास इतर भागाप्रमाणें गरमी (किंवा उबारा) येईपर्यंत कांहीं एक खाल्लें न पाहिजे.

हें स्नान करण्याच्या अगोदर अगर हें स्नान आटोपल्यावर, मस्तकापासून पायांपर्यंत सर्व आंग थंड पाण्यानें होईल, तितक्या थोड्या वेळांत धु-

वावें व लागलीच कोरडें करावें. जास्त वेळ आंग ओलें राहिल्यास, अपाय होण्याचा संभव आहे. आतां, अशा प्रकारें आंगावर थंड पाणी घेतल्यानें अथवा थंड पाण्यांत **कटिस्नान** केल्यानें थंडी होईल, अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. कारण, असा नियम आहे कीं, शरीरांत उष्णता जों जों अधिक असते, तों तों थंडी होण्याचा संभव कमी असतो; व **बाष्पस्नानें** सर्व आंग गरम झालेलें असतें. यामुळें, आंगास थंड पाणी लागलें तरी, थंडी होण्याची मुळींच भीति रहात नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर अशा प्रकारच्या उपचारापासून शरीरास फायदाच होतो. ज्याप्रमाणें पोलाद तापविल्यानंतर, त्यास तसेंच निवूं दिलें तर तें नरम होतें; परंतु तापविल्यानंतर, थंड पाण्यांत बुडविलें ह्मणजे त्यास उत्तम पाणी चढतें; व कणखरपणा व कडकपणा येतो; त्याप्रमाणें, वाफेनें आंग गरम झाल्यानंतर थंड पाण्यांत स्नान केल्यानें सर्व इंद्रियांची तरतरी वाढते, व शरीरास हुषारी येते.

कुक्षिस्नान अथवा **कटिस्नान** जरूरीप्रमाणें दिवसांतून एकदां, दोनदां, किंवा तीनदां करावें. पाणी किती थंड असावें व स्नान कितीवेळपर्यंत चालूं ठेवावें, हे रोग्याचे प्रकृतिमानावर अवलंबून आहे. कित्येक प्रसंगी **कटिस्नानाचे** ऐवजीं पुढें वर्णन केलेला मार्जनविधि करणें हितावह असतें; व कधीं कधीं दोन्हींही उपाय करावे लागतात.

प्रसंगविशेषीं, सर्व अंगास वाफारा न देतां, तो शरीराच्या विशिष्ट भागासच देणें इष्ट असतें. या कामास **डा० कुन्हे** यांनीं केलेला घडीचा पलंग व आधणाच्या पाण्याचीं पात्रें हीं सोईचीं पडतात. परंतु त्यांवाचून नडतें, असें नाहीं. शरीराच्या विशिष्ट भागास वाफारा कसा द्यावा ह्या विषयीं पुढें माहिती सांगितली आहे.

पोटास वाफारा देणें.—पोटांतील कोणत्याही प्रकारचा रोग, क्लोरोसिस, वेळेवर ऋतु प्राप्त न होणें व याच जातीचे स्त्रियांचे अन्य रोग, इत्यादि विकारांमध्यें या उपायाचा उपयोग करावा.

हा वाफारा कसा द्यावा, हें "**नंबर १२ चे**" आकृतीवरून सहज

कळून येण्यासारखें आहे. या कामासाठीं वाफेच्या पाण्याचें एक भांडें खालीं ठेवलें असतां, पुरें होतें. मात्र वाफ जास्त हवी असल्यास, पहिलें भांडें काढून घेऊन तेथें तसलेंच दुसरें भांडे ठेवावें लागतें. याप्रमाणें पोटास वाफारा दिल्यानंतर, पोटास थंडावा आणण्याकरितां, **कटिस्नान** करावें लागतें. कांहीं रोग झाले असतां, वाफार घेतल्यानंतर, स्त्रियांनीं मार्जनविधि करणें, हें विशेष हितावह असतें. हा उपाय किंवा **कुक्षिस्नान** हें पोटांत थंडपणा आला आहे, असें वाटतोंपर्यंत चालू ठेवावें. योग्य रीतीनें उपयोग केल्यास, वाफाऱ्यापासून उत्तम प्रकारचा गुण येतो.

मानेला व डोक्याला वाफारा कसा द्यावा हें "**नंबर १३ चे**" आकृतिवरून समजून येण्यासारखें आहे. बांकावर ठेवलेल्या फळीवर वाफेच्या पाण्याचें भांडें ठेवावें; व मानेस आणि मस्तकास घाम पुष्कळ येईतोंपर्यंत वाफ घ्यावी. घाम आला कीं, त्या भागांतील कसलेंही दुखणें असलें, तरी तें बरें होतें. ही गोष्ट विशेषतः दाढेस ठणका लागतो, तेव्हां दिसून येते. वाफाऱ्यामुळें मस्तक व छाती ही ऊन झाली, तर लागलींच थंड पाण्यानें धुवावीं; व नंतर **कुक्षिस्नान** अथवा मार्जनविधि हा उपाय करावा. एकदां उपाय करून बंद राहिलेला ठणका फिरून उत्पन्न झाला तर, आळीपाळीनें एकदां सर्वांगांस वाफारा देणें (मात्र वाफ पोटास पुरेशी लागेल या विषयीं नेहमीं खबरदारी घ्यावी) व एकदां मानेस वाफारा देणें, या प्रमाणें क्रम चालू ठेवावा.

नाक, कान व घसा यासंबंधीं रोगामध्यें व विशेषतः दाढेस ठणका लागला असतां, व त्याचप्रमाणें गळवें अथवा काळपुळी झाली असतां, त्या त्या भागास वाफारा दिल्यानें, पुष्कळ आराम वाटतो व रोगही हटूं लागतो.

वर लिहिल्याप्रमाणें शरीराच्या विशिष्ट भागासच वाफ देणें असल्यास, डा० कुन्हे यांनीं तयार केलेल्या पलंगाचा चांगला उपयोग होतो. परंतु तो नसेल तर अन्य प्रकारानें आपणास काम भागवितां येतें. नुसत्या पोटास वाफारा देणें झाल्यास, तो रोग्यास साध्या खुर्चीवर बसवून ही देतां येतो. मस्तकास वाफारा देणें असेल, तेव्हां बाकाच्या टोंकाजवळ भांडें ठेवावें, व

रोग्यानें भांड्याच्या अलीकडे बसावें; आणि भांड्याच्या पलीकडल्या बाजूस बांकाचे टोंकास लावून ठेवलेल्या खुर्चीवर, रोग्यानें आपले हात ठेवावे.

आतपस्नान—जेव्हां ऊन असेल, तेव्हां हा उपाय करितां येतो. जेथें वारा अगदीं नसेल अशा जागीं, लज्जासंरक्षणापुरतें लहान व ढिलें वस्त्र नेसून रोग्यानें चटईवर निजावें-पडावें. पायांत जोडा, बूट, अथवा पायमोजे ठेवूं नयेत. मस्तकास व तोंडास ऊन लागूं नये, ह्मणून केळीचें अथवा दुसरें कसलें तरी मोठें व हिरवेगार, व तें नसेल तर लहान हिरव्यागार पानांची केलेली जाड पत्रावळ मस्तकावर टेवावी. त्याच प्रमाणें, पोटही हिरव्या पानानें आच्छादावें. हिरवें पान अथवा पानें न मिळतील तर, ओल्या कपड्यानें पोटाचें आच्छादन करावें.

अशा प्रकारें, रोग्यानें अर्धा तास ते १॥ दीड तासपर्यंत उन्हांत पडावें. ज्यांना घाम लवकर येत नसेल, त्यांनीं (उन्हापासून ग्लानि येत नसेल तर) जास्त वेळ ही उन्हांत पडून रहावें. मात्र, उन्हांत जास्त वेळ पडण्यानें ग्लानि येत असेल, तर असें करणें इष्ट नाहीं. जेव्हां ऊन फार कडक असेल, तेव्हां (हा उपाय करतांना) उन्हांत फार वेळ बसूं नये.

उन्हांत बसण्यानें ज्यांना भोंवळ येऊन डोळ्यापुढें काजवे चमकूं लागतात, अथवा ज्यांचे मस्तक दुखूं लागतें, अशा लोकांनीं **आतपस्नान** करतांना उन्हांत फार थोडा वेळ बसावें. ज्यांना घाम मुळींच येत नाहीं, अथवा आला तरी ज्यांना मोठ्या कष्टानें घाम येतो, अशा लोकांना हा नियम विशेष लागूं आहे.

अशा प्रकारें स्नान केल्यानें, जें अंगांतील अपायकारक किंवा विषारी द्रव्य शरीराच्या इतर भागापासून पृथक झालेलें असतें, त्याचा निकाल करण्याकरितां, या स्नानानंतर **कुक्षिस्नान** अथवा मार्जनविधि करावा. **कटिस्नान** अथवा मार्जनविधि केल्यानंतर ज्यांच्या आंगांत फिरून उब लवकर येत नसेल, त्यांनीं पूर्वी प्रमाणें मस्तक आच्छादून अंगांत उब येई तों पर्यंत फिरून उन्हांत बसावें, अथवा उन्हांत कांहींवेळ फिरावें. **विशेषतः**

जे फार आजारी आहेत, अथवा ज्यांची प्रकृति फार नाजूक आहे, त्यांनीं या प्रमाणें करावें. अशा रोग्यांना कित्येक वेळां हा उपाय सहन करण्याची शक्ति नसते. यास्तव, अशा प्रसंगीं हा उपाय त्यांनीं प्रथम करूं नये. रोगाचा जोर किंचित् कमी पडूं लागला, ह्मणजे हा उपाय करण्यास हरकत नाहीं.

हा उपाय करण्यास उत्तम वेळ ह्मटली, ह्मणजे सकाळचे १० वाजल्यापासून दोन प्रहरचे तीन वाजे पर्यंतची होय. जेव्हां नड असेल, तेव्हां दोन प्रहरचें भोजन झाल्या बरोबर पाहिजे तर हा उपाय करावा. परंतु भोजन झाल्यावर, अर्धा किंवा १ तास थांबणें हें चांगलें. कारण, अन्नपचनास शरीरांतील मूळच्या उष्णतेची जरूरी असते; व भोजनोत्तर लागलीच हा उपाय केला असता, ह्या उपाया नंतर जें **शीतस्नान** करावें लागतें, त्यानें शरीरांतील उष्णता कांहीं वेळपर्यंत कमी पडते, व त्यामुळें अन्नपचन बरोबर होण्यास अडथळा येतो.

पोटांत ठिकठिकाणीं गांठी उत्पन्न होणें व गळूं व्रण, दरद, व सर्व प्रकारच्या गांठी इत्यादि रोगांमध्यें, व्याधि झालेल्या शरीराच्या भागास **आतपस्नान** घातल्यापासून फायदा होतो. हा उपाय करण्याचा प्रकार असा आहे कीं, शरीराच्या ज्या भागास ऊन देणें असेल, तेवढाच भाग उघडा ठेऊन बाकी भाग पानांनीं आच्छादावा.

या उपायासंबंधानें हें लक्षांत ठेवावें कीं, पथ्य आहार व पाणी यांच्या सारखीच परंतु ज्यास्त प्रमाणानें, सूर्याच्या उन्हाच्या आंगीं रोग बरे करण्याची शक्ति आहे. **आतपस्नाना**पासून जो फायदा होतो, तो अन्य उपायानें होणें शक्य नाहीं अतिशय जीर्ण रोगांमध्यें, विजातीय द्रव्य शरीरांतून पृथक् करण्यास व त्याचा निकाल करण्यास, या उपाया इतका सौम्य व गुणकारी दुसरा उपायच नाहीं. ही गोष्ट पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येईल. मळका कपडा उन्हांत ठेवला तर, त्याजमधील मळ वाळून कपड्यामध्यें दबून बसतो; परंतु तो कपडा पाण्यांत भिजवून उन्हांत ठेवला तर, उन्हानें त्यांतील मळ निराळा निघतो, व तो कपडा स्वच्छ होतो.

माती (पृथ्वी), पाणी (आप), ऊन (तेज), व हवा यांवर सर्व प्राण्यांचे जीवित अवलंबून आहे. या चार तत्त्वांवरच वनस्पतींचें जीवन होतें. यांपैकीं एखादें तत्त्व कमी प्रमाणानें असेल, तर वनस्पतींची वाढ बरोबर होत नाहीं. व यांपैकीं एकादें तत्त्व मुळींच नसेल तर वृक्ष मरून जातो. ही स्थिति मनुष्यादि प्राण्यांनाही लागू आहे. ऊन व पाणी या अपायकारक वस्तु आहेत असें समजून, पुष्कळ लोक त्यांचा होईल तितका त्याग करतात. परंतु हें बरोबर नाहीं. नियमित प्रमाणानें व योग्य रीतीनें या वस्तूंचा उपयोग केला असतां, पुष्कळ फायदा होतो. एवढेंच नव्हे, तर जितकें ऊन शरीरास लागावें तितकें लागलें नाहीं, तर शरीर निस्तेज व रोगट होतें. निरोगी मनुष्यावर उन्हाचे वाईट परिणाम होत नाहींत. यास्तव त्यास उन्हांत फिरण्यास भीति वाटत नाहीं. परंतु ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे, अशा लोकांना ऊन साहजिकपणें नकोसें वाटतें. कारण उन्हांत फिरण्यानें त्यांच्या प्रकृतींत अस्वस्थता उत्पन्न होते. असें होण्याचें कारण हें आहे कीं, उन्हाच्या उष्णतेनें शरीरांतील विजातीय द्रव्यामध्यें हालचाल उत्पन्न होते; व त्याच्या हालचालीमुळें डोकें दुखणें, भोंवळ येणें, ग्लानि वगैरे विकार उत्पन्न होतात. अशा वेळीं शरीर, विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देण्याचा यत्न करीत असतें. त्याचीं लक्षणें हे विकार आहेत, असें समजावें. **आतपस्नाना**नंतर कुक्षिस्नान अथवा उपस्थमार्जन केल्यावांचून, **आतपस्नाना**पासून पूर्ण फायदा होत नाहीं. कारण, **आतपस्नानानें** जी ग्लानि येते ती घालविण्यांत व अंगांत हुषारी आणविण्यास वर सांगितलेल्या शीतलजलस्नानासारखें दुसरें साधन नाहीं. पाणी व ऊन हीं सर्व प्राणिमात्रांचें व वनस्पतिमात्रांचें जीवन आहेत झाडांना देखील ऊन व पाणी हीं क्रमानें मिळालीं, तरच तीं चांगली वाढतात. त्यांना पाणी न मिळतां नुसतें ऊनच मिळालें, तर तीं तेव्हांच सुकून—करपून—जातील. सृष्टीमधील या क्रमास धरूनच, आधीं **आतपस्नान** व नंतर **शीतस्नान** अशी योजना केली आहे. **आतपस्नानामुळें** डोकें दुखणें वगैरे जे क्षणिक विकार उत्पन्न

होतात, त्यांचें शमन करण्यास **शीतस्नान** हा उत्तम उपाय आहे.

कित्येकांची अशी समजूत असेल कीं, अंगांत कपडे घालून उन्हांत बसलें असतां, उन्हाचा जो परिणाम होईल तो, उघडें बसल्याच्यापेक्षां जास्त कडक होईल. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. याविषयीं पुढील उदाहणावरून खात्री होईल. द्राक्षाच्या वेलावरील द्राक्षें बहुशा पानांच्या आड लपलेलीं असतात; व याप्रमाणें पानांनीं आच्छादलेलीं द्राक्षेंच चांगलीं पक्क होऊन मधुर लागतात. परंतु जीं द्राक्षें पानांच्या आड नसून सर्वस्वीं उन्हांत असतात, तीं मोठीं होत नाहींत; व चवीसही आंबट लागतात. इतर फळांच्यासंबंधानेंही हीच स्थिति आढळून येईल. पक्क होण्याच्या स्थितींत, फळांना पानांचा आश्रय असल्यावांचून तीं चांगलीं पक्क होत नाहींत. या उदाहरणावरून व्यवहित व अव्यवहित सूर्यतापाचा (ह्मणजे ऊन प्रत्यक्ष उघड्या अंगावर घेणें व तें कपडें घालून आडपडद्यानें अंगावर घेणें याचा) काय भिन्न परिणाम होतो हें समजून येईल.

मस्तक उन्हांत उघडें ठेवलें तर, त्यापासून अपाय होतो व अनेक प्रकारचे विकार उत्पन्न होतात. आपण उन्हांत बसलों असतांना, आपल्या अंगांत कपडे असले, ह्मणजे त्वचेचीं सूक्ष्म रंध्रें मोकळीं होऊन, त्यांमधून घाम वाहूं लागतो. परंतु कपड्यांच्या ऐवजीं, आंत पाणी असूनही कोरडें असें आच्छादन अंगावर असलें, ह्मणजे उन्हाचा परिणाम उत्तम घडतो; व अंगांतून घाम पुष्कळ वाहूं लागतो. अशा प्रकारचें आच्छादन ह्मटलें ह्मणजे ताजीं व हिरवीं मोठीं पानें होत.

काळ्या, पांढऱ्या, वगैरे भिन्न रंगांचे कपडे अंगांत घातले असतां, शरीरावर उन्हाचे भिन्न परिणाम होतात, हें पुष्कळांस ठाऊक आहेच. यास्तव, **आतपस्नान** करतांना शरीरावर वाटेल तें आच्छादन घालूं असें ह्मणून चालावयाचें नाहीं. या उपायाकरितां हिरव्या पानांचाच उत्तम उपयोग होतो, असा **डा० कुन्हे** यांचा पुष्कळ वर्षांचा अनुभव आहे. पोटामध्यें गुल्म, गांठ वगैरे रोग होतात, तेव्हां **आतपस्नानाचा** विशेष उपयोग,

होतो. याशिवाय डा० कुन्हे यांचे इतर उपाय चालू ठेवावे लागतात, हें सांगणें नकोच.

फ्रिक्शन सिटिंग बाथ या उपायाचा, प्रदर (धुपणी) इत्यादि स्त्रियांच्या विकारामध्यें विशेष उपयोग होतो. हा उपाय करण्याची कृति, खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

कटिस्नानाकरितां जें पात्र आपण घेतों, तसलें पात्र घेऊन त्यामध्यें ४ पासून ६ इंच उंचीची लहान घडवंची, किंवा तितक्याच उंचीचा एक लांकडाचा ठोकळा ठेवावा. नंतर त्या घडवंचीच्या कांठापर्यंत पाणी येईल, इतकें पाणी त्या भांड्यांत ओतावें. घडवंचीची वरची बाजू कोरडी रहावी. नंतर रोग्यानें भांड्यांच्या बाहेर पाय ठेवून भांड्यांतील घडवंचीवर बसावें, व हातांत जाडाभरडा व खरखरीत असा रुमाल (टॉवेल–टुवाल) घेऊन तो खालील पाण्यांत भिजवावा, व त्यानें जननेंद्रियाचें प्रक्षालन करण्यास आरंभ करावा. धुतांना, वरचेवर रुमाल पाण्यांत भिजवून व रुमालानें पाणी वर आणून इंद्रिय हळु हळू धुवावें. जननेंद्रियावर ओंठाप्रमाणें जो चर्माचा भाग असतो, त्या चर्माचा फक्त बाह्य भाग धुवावयाचा असतो. आंतील भाग धुण्याचें मुळींच कारण नाहीं. त्याचप्रमाणें, जो भाग धुवावयाचा असतो, तो जोरानें घांसतां उपयोगी नाहीं. फक्त रुमालानें प्रत्येक वेळीं पाणी वर आणून किंचित् हळू घांसून धुवावा.

हा उपाय करतांना, हातपाय, छाती वगैरे भाग भिजण्याचें कारण रहात नाहीं. परंतु पाणी वर आणण्यानें, स्टूल ओलें होऊन नितंबभाग (ढुंगण) भिजला, तरी त्याबद्दल फिकीर करण्याचें कारण नाहीं. कारण, त्या योगानें कांहींएक अपाय होत नाहीं. उलटा फायदाच होईल. अस्पर्श असतांना स्त्रियांनीं हा उपाय करूं नये. २।३ अथवा फार झालें तर चार दिवसपर्यंत, निरोगी स्त्रियांचा विटाळ वहात असतो. याहून जास्त दिवस ज्यांचा विटाळ वहातो, अथवा ज्यांना वेळेवर विटाळ होत नाहीं, अशा स्त्रियांनीं हा उपाय विटाळामध्येंही करावा.

या उपायाकरितां पाणी घेणें तें ऋतुमानाप्रमाणें ज्या देशांत जितकें थंड मिळेल व सोसेल तितकें घ्यावें. पण जितकें थंड तितकें चांगलें. हा उपाय रोग्याच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें व वयमानाप्रमाणें, १० मिनिटांपासून १ तास पर्यंत करावा. ज्या जागेंत अथवा खोलींत उपाय करणें असेल. तेथें गारठा बिलकूल असूं नये. यास्तव थंडीच्या दिवसांमध्यें खुली व ताजी हवा आंत येण्याचें बंद न करितां, खोलींत जितकी ऊब आणवेल तितकी आणावी. पाणी जितकें थंड असेल, तितकें चांगलें. मात्र रोग्याचे हातांस सहन न होईल, इतकें थंड नसावें. एखाद्या देशांत अथवा स्थळीं, हवा विशेष उष्ण असल्यामुळें, फार थंड पाणी न मिळेल तर, तेथें जितकें थंड पाणी मिळेल तितकें घ्यावें. पाणी कमी थंड असल्यामुळें, गुणामध्यें कमीपणा येत नाहीं. कारण सृष्टीचा नियम असा आहे कीं, ज्या देशांत जितकें थंड पाणी मिळतें, तितकेंच थंड पाणी त्या देशांत मानवतें.

वर सांगितलेल्या आकाराचें भांडें न मिळेल तर, दोनपासून चार घागरीभर पाणी मावणारें एक पातेलें घ्यावें. पाणी घडवंचीचे वरील कांठास टेकेल इतकें असावें. पाणी कमी पडल्यास तें लवकर ऊन होतें, व त्यामुळें या उपायाचा चांगलासा उपयोग होत नाहीं. विहिरीच्या अथवा झऱ्याच्या जड पाण्यापेक्षां वाहतें व हलकें पाणी चांगलें. अशा प्रकारचें पाणी मिळणें जेव्हां शक्य नसेल, तेव्हां मिळेल तें पाणी घ्यावें व तें कांहीं वेळपर्यंत पातेल्यांत तसेंच ठेवून नंतर हळूच ओतून घ्यावें. मात्र, तें पाणी उबट होईतोंपर्यंत भांड्यांत राहूं देऊं नये. पाणी हलकें आहे किंवा जड आहे हें ओळखण्याची खूण अशी आहे कीं, ज्या पाण्यामध्यें साबण घांसला असतां फेंस चांगला व पुष्कळ येतो, तें पाणी हलकें, व ज्या पाण्यामध्यें हातांवर साबण चोळला असतां चांगला फेंस न येतां (फेंसाऐवजीं) कवड्या बनतात तें पाणी जड आहे, असें समजावें.

हा उपाय करतांना, पुरुषांनीं इतर सर्व व्यवस्था वर लिहिल्याप्रमाणेंच करावयाची. नंतर, रोग्यानें स्टुलावर बसून, आपल्या डाव्या हाताचें

मधलें बोट व तर्जनी यांनीं जननेंद्रियाच्या मण्यावरील (अग्रावरील) चर्म पुढें ओढून, त्या (चर्मा) चा कडेजवळील भाग बाह्य एक इंच पाण्यांत बुडवून धरावा व तो बाह्य भाग उजव्या हातांत पूर्वीप्रमाणें रुमाल घेऊन, तो पाण्यांत भिजवून त्यानें पाण्यांतच चोळीत राहवें. इंद्रियाच्या अग्रभागावरून चर्म आलें असल्यामुळें, त्या भागास स्पर्श होण्याचा अथवा फडक्यानें घांसलें जाण्याचा संभव रहात नाहीं. फक्त चर्माचें अग्र रुमालानें हळूच घांसून धुवावयाचें असतें. चर्माची आंतील बाजू अथवा अग्राचे पाठीमागील भाग, किंवा जननेंद्रियाचा इतर कोणताही भाग धुण्याचें कारण नसतें. मात्र, ह्या पाण्यांत बुडविलेल्या बाह्य भागाचें अग्र चोळण्याचें काम मध्यें न थांबतां एकसारखें चालू ठेवावें लागतें, ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे.

ज्यांच्या शरीरामध्यें गुप्त व्रण किंवा विद्रधि असून व त्यामुळें ज्यांच्या शरीरांत अंतर्दाह (कडकी) विशेष आहे, अथवा ज्यांच्या शरीरामधील जीर्ण व गुप्त रोग बाहेर पडूं लागण्यास सुरवात झाली आहे, अशा लोकांनीं हा उपाय केला असतां, शरीरांतील सर्व उष्णता खालीं उतरते; व जननेंद्रियाचा जो भाग या उपायांमध्यें घासला जातो, त्या भागांत अथवा त्याच्या आसपासच्या भागांत ही उष्णता बाहेर पडते. असा प्रकार होणें हें मुळीं प्रतिकूल लक्षण नाहीं.

दुसऱ्या प्रकरणांमधील व्रणावरील भागांत, या मुद्याचें जास्त विवेचन केलें आहे. इंद्रियाचे अग्रभागावर सूज किंवा पुरळ आल्यामुळें, भिण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. पूर्वीप्रमाणेंच उपाय चालू ठेवावा. फक्त वाटल्यास, रुमाल जरा मऊ कापडाचा घ्यावा.

कित्येक प्रसंगीं स्टुलावर तीन बोटें पाणी येईल, इतकें पाणी घालून त्या स्टुलावर बसून पूर्वीप्रमाणें इंद्रियप्रमार्जन केलें असतां अति त्वरित गुण येतो. अर्थात इतकें पाणी घातलें असतां, ढुंगण पाण्यामध्यें भिजलेंच पाहिजे, ही गोष्ट उघड होते.

अंगांतील उष्णता काढण्यास इतर सर्व इंद्रियें टाकून, याच भागावर

जळाचा प्रयोग करण्याची काय अवश्यकता आहे, अशी कोणास शंका साहजिकपणें उत्पन्न होईल. असें करण्याचें कारण हें आहे कीं, जननेंद्रियामध्यें जितक्या मज्जातंतूंचीं अग्रें एकत्र झालीं आहेत, इतकीं इतर कोणत्याही भागांत नाहींत. कण्यामधून जाणाऱ्या मोठ्या मज्जारज्जूंच्या * (व विशेषतः **सिंपथेटिक नव्हस** नांवाच्या मज्जारज्जूंच्या) पुष्कळ शाखा या इंद्रियामध्यें आलेल्या आहेत. जननेंद्रियामध्यें सर्व ज्ञानतंतू एकत्र मिळतात; म्हणून एका अर्थानें, त्यास प्राणीरूपी वृक्षाचें मूळ म्हटलें असतां चालेल. वास्तव, ज्याप्रमाणें झाडाचे मुळांस पाणी मिळालें म्हणजे तें सर्व झाडास मिळून झाड ताजेतवानें होतें, त्याप्रमाणें, जळामध्यें जननेंद्रियाचें मार्जन केलें म्हणजे शरीरांतील उष्णता कमी होते, क्षुभित किंवा तप्त झालेले ज्ञानतंतु शांत होतात, व त्यांची तरतरी वाढते. मनाचा उत्साह व हुषारी हीं मज्जातंतूंच्या सुस्थितीवर अवलंबून असतात. यामुळें वरील उपायानें ज्ञानतंतूंची तरतरी वाढली म्हणजे सर्व शरीरांतील वाढते. शस्त्रक्रिया करतांना अथवा अन्य कारणामुळें ज्यांच्या शरीरांतील ज्ञानतंतूंचा छेद किंवा अडथळा झालेला असतो, अशा लोकांचे प्रकृतीस वरील उपायानें फायदा होत नाहीं. कारण त्याच्या ज्ञानतंतूंचें मंडळ एकसारखें अखंड नसल्यामुळें, जननेंद्रियांतील ज्ञानतंतूंवर झालेला परिणाम सर्व शरीरभर पसरत नाहीं. अर्थात् त्यापरिणामाचा सर्व शरीरास फायदा होत नाहीं.

जे जे लोक या उपायाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतील, त्यांना आढळून येईल कीं, प्रकृतीस विकार झाला असतां, इंद्रियांचे व्यापार पूर्वस्थितीवर आणून प्रकृति निरोगी करण्याचें सामर्थ्य या उपायाच्या अंगीं आहे.

येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं,

जे हिंडते फिरते राहतात, अशा रोग्यांनींच हा उपाय केला असतां फायदा होईल. इतरांनीं हा उपाय करूं नये. हा उपाय कांहींसा बीभत्स

---

*__नव्हस सिंपथेटिकस__ ही मज्जारज्जू मेंदूपासून निघून खालीं **पेल्हिसकडे** जाते. तिच्या मुख्य दोन शाखा पाठीच्या कण्याचा दोहोंबाजूनीं जातात. या मज्जारज्जूच्या बारीक शाखा शरीरांत दूरवर पसरलेल्या आहेत.

दिसतो. यास्तव हा उपाय त्याज्य आहे असें कोणी ह्मणतील; परंतु त्यांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, हा उपाय स्त्रियांना इतराच्या मदतीवांचून करितां येतो; व त्यामुळें पुष्कळ रोगांमध्यें, स्त्रियांना वैद्याची अवश्यकता राहत नाहीं. शिवाय ज्या कित्येक रोगांमध्यें, स्त्रियांना सर्व मर्यादा एकीकडे ठेवून परपुरुषापुढें (वैद्यापुढें) अंग उघडें दाखवावें लागतें, अशा प्रकारचा प्रसंग या उपायानें टाळतां येतो. त्यांतून हें ध्यानांत धरलें पाहिजे कीं, जेथें आरोग्याचा प्रश्न आहे तेथें वाईट, चांगलें, बीभत्स, अबीभत्स या सर्व कल्पना सोडून दिल्या पाहिजेत. जे लोक अगदीं निरोगी आहेत. त्यांच्यावर या उपायाचा कांहींच परिणाम होत नाहीं; व अशांना हा उपाय करण्याचें कारणही नाहीं. त्यांना हा उपाय करण्याचा स्वाभाविकपणें कंटाळा वाटेल. परंतु ज्यांना कांहीं रोग आहे, अशांना हा उपाय बाजवीपेक्षां जास्त वेळ करण्याची इच्छा कित्येक प्रसंगीं येईल.

जलामध्यें जननेंद्रियाचें मार्जन केल्यानें शरीरांतील उष्णता कमी कां व्हावी, याचें कारण पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे. पदार्थांच्या भिन्न अवस्थेमध्यें समता उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणें, हा सृष्टिधर्म आहे. हा नियम केवळ इतर जड पदार्थांमध्यें व भौतिक सृष्टीमध्येंच दृष्टीस पडतो, असें नाहीं. तर प्राण्यांचे शरीरासही हा नियम लागू आहे ज्या प्रमाणें एखाद्या खोलींत (ठिकाणीं) तापविलेला धातूचा तुकडा आणून ठेवला, ह्मणजे त्या तुकड्यांतील उष्णता हळूहळू भोंवतालच्या हवेस प्राप्त होते, व हवेचा गारवा त्या तुकड्यास प्राप्त होतो, व याप्रमाणें, कांहीं वेळ गेल्यानंतर त्या तुकड्याची व भोंवतालच्या हवेची उष्णता सारखी होते; त्याप्रमाणेंच, मनुष्याच्या अथवा इतर प्राण्याच्या शरीराचीही स्थिति होते. याप्रमाणें शरीरांतील उष्णता बाहेरून आंत व आंतून बाहेर जातांना, त्वचेस ताण बसतो; व त्यामुळें अस्वस्थता उत्पन्न होते. ज्वर आला असतां, अशाच प्रकारची स्थिति होते. जों जों ज्वर अधिक, तों तों त्वचेस ताण अधिक बसतो; व त्यामानानें ग्लानी किंवा अशक्तता अधिक वाटते. ज्याप्रमाणें

उन्हाळ्यामध्यें अभ्र आलें असतां, उष्णतेमुळें आपणास अतिशय गदमदतें व जीव घाबरा होतो; त्याप्रमाणें विजातीय द्रव्याच्या घर्षणामुळें उत्पन्न होणारा ज्वर आला असतां होतें. जेव्हां ज्वरामुळें भोंवतालच्या हवेपेक्षां शरीरामध्यें उष्णता अधिक होते, त्यावेळीं आराम पडण्याकरितां, बाहेरील व आंतील उष्णता समान होईल असा उपाय आपणांस केला पाहिजे. हा उपाय ह्मणजे पूर्वी सांगितलेले उपाय होत. उष्णता कमी करणें, हा या उपायांचा उद्देश आहे. यास्तव या उपायास थंड पाणीच घेतलें पाहिजे, हें उघड दिसून येईल. वरील उपायापासून किती उत्कृष्ट गुण येतो, हें अनुभवांतीं कळून येईल. जेव्हां एखाद्या रोग्यास उपायापासून गुण येत नाहीं, तेव्हां त्या रोग्याचें शरीरांतील चैतन्य नष्ट झालें आहे असें समजावें.

ज्या शरीरामध्यें विजातीय द्रव्य सांठलें आहे, त्या शरीरास गंजलेल्या यंत्राची उपमा दिली असतां चालेल. ज्याचें शरीर अशा स्थितींत आहे, त्या मनुष्यानें नेहमींप्रमाणें आहार केला तर, त्याची शक्ति कायम राहणार नाहीं. शक्ति कायम ठेवून काम करण्याची ताकद अंगांत येण्याकरितां त्यास पौष्टिक व उत्तेजक पदार्थ खावे लागतात, किंवा नेहमींपेक्षां जास्त आहार करावा लागतो; व तो आहार पचविण्याकरितां पाचक औषधें किंवा मद्यादि उत्तेजक पेयें यांचें साहाय्य घ्यावें लागतें. परंतु, अशा रीतीनें शरीराची स्वाभाविक पचनशक्ति कमी होते.

शरीरांतील वीर्य वाढविण्यास एकच मार्ग आहे; व तो मार्ग ह्मटला ह्मणजे अन्नपचनाची क्रिया सुधारणें हा होय. हें कार्य व मनुष्यास स्वाभाविक असा साधा आहार व पूर्वी सांगितलेलीं शीतस्नानें (उष्णतानाशक स्नानें) यांनीं साध्य होतें. पचनेंद्रियें कितीही बिघडलेलीं असोत, जोंपर्यंत तीं सुधारण्याजोगीं आहेत तोंपर्यंत, इतर कोणत्याही उपायांपेक्षां, या उपायांनीं फार लवकर सुधारतात. शिवाय हा उपाय कृत्रिम नसून, शरीराच्या स्वाभाविक व्यापारास अगदीं अनुसरून आहे, हें यांत विशेष आहे. शिवाय विजातीय द्रव्याच्या घर्षणापासून उत्पन्न होणारी उष्णता, दाह,–ज्वरामुळें

होणारा दाह,-या उपायानें कमी होतो व त्यामुळें रोगाचा जोर कमी पडतो. ज्याप्रमाणें उष्णतेमुळें पाण्यापासून होणाऱ्या वाफेचें फिरून पाणी करावयाचें असलें, म्हणजे वाफेच्या भोंवतालची उष्णता कमी करावी लागते; त्याप्रमाणें, एखादा ज्वरादि विकार होऊन शरीरांतील उष्णता वाढली म्हणजे तो विकार नाहींसा करण्यास, शरीरांतील उष्णता कमी होईल. असा उपाय केला पाहिजे. वर लिहिलेल्या उपायांपासून शरीरांतील उष्णता कमी होते. यास्तव त्यापासून ज्वरादि विकारांमध्यें फायदा झाला पाहिजे, ही गोष्ट सिद्ध होतेच.

ज्याप्रमाणें एखाद्या यंत्राची गति जास्त किंवा कमी करण्यास विशिष्ट भागासच चालन द्यावें लागतें; त्याप्रमाणें मनुष्याच्या शरीराचीही स्थिति आहे. या कारणास्तवच, या उपायाकरितां वर निर्दिष्ट केलेल्या इंद्रियांची योजना केली आहे.

या उपायाचा प्रकृतीवर काय परिणाम होतो, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. यावरून एकाच उपायानें, दवी, महामारी वगैरे भिन्न प्रकारचे रोग कसे बरे करितां येतात हें स्पष्टपणें लक्षांत येईल. हा उपाय केल्यानें सर्व शरीरांतील चैतन्य अथवा तरतरी वाढते. शिवाय, या उपायानें शरीराच्या इतर भागांपेक्षां एक विशिष्ट भाग जास्त उत्तेजित होत नाहीं. मात्र, जेव्हां शस्त्रक्रिया करितांना एखादा मज्जातंतु तुटला गेला असेल, तेव्हां असें होणें शक्य आहे. शरीरांतील जोम या उपायानें एकाएकीं किती वाढतो यांची पुष्कळांना कल्पनाही नसते; व त्यामुळें कधीं कधीं रोग्याच्या समजुतीच्या अगदीं उलट वस्तुस्थिति असते. उदाहरणार्थ कधीं कधीं असें घडतें कीं हा उपाय कांहीं दिवस केला असतां, नेहमीं तंबाखू ओढणाऱ्या लोकांना तंबाखू ओढण्याची इच्छाच नाहींशी होते; व त्यामुळें, त्यांना वाटतें कीं, जठरास अशक्तपणा आल्यामुळें, आपणांस विडी ओढण्याची इच्छा होत नाहीं. परंतु वस्तुस्थिति ह्याच्या उलट असते. पूर्वीं, तंबाखूचें विषाचा प्रतिकार करण्याइतकी त्यांच्या शरीरांत शक्ति नव्हती, त्यामुळें,

त्यांना तंबाखू पचत होती. परंतु, या उपायानें पचनेंद्रिय सुधारून जठरांत शक्ति आली, ह्मणजे तंबाखूसारख्या विषारी पदार्थांचा जठर त्याग करतें; व त्यामुळें, तंबाखू ओढण्याची वासनाच होत नाहीं. त्याचप्रमाणें, या उपायानें मज्जातंतू तरतरीत होतात. ह्मणून, जोंपर्यंत प्रकृतीमध्यें कांहीं तरी जोम राहिला आहे, तोंपर्यंत हा उपाय केला असतां मज्जातंतूमध्यें उत्साह व तरतरी उत्पन्न होते; व त्यांच्या सहाय्यानें मलद्वारांनीं विजातीय द्रव्याचा निकाल होतो.

त्वचेचा दाह कमी करण्याकरितां किंवा शरीरांतील गुप्त विजातीय अथवा दोषिक द्रव्य शरीरापासून निराळें करून त्याचें पाणी करण्याकरितां काळ्या ओल्या मातीनें सारविलेल्या कापडाची पट्टी ओटीपोटा भोंवतीं गुंडाळल्यानें वरील उपायाप्रमाणेंच चांगला उपयोग होतो. आपटून, खरचटून किंवा अन्यप्रकारें शरीरास जखम झाली असतां या उपायापासून उत्कृष्ट गुण येतो. पट्टीवर फार पातळ माती सारवूं नये, व मातीची बाजू पोटाकडेस ठेवावी व एक किंवा दोन तासांपेक्षां जास्त वेळ ठेऊं नये. पट्टी वाळल्यावर गुण नाहीं व ह्या पट्टीवर दुसरा लोकरीचा पटा बांधावा.

परंतु कोणी असें समजूं नये कीं, वर सांगितलेल्या उपायांनीं प्रत्येक रोगी निःसंशयपणें बरा झाला पाहिजे. कारण, पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, या उपायांनीं सर्व रोग बरे करितां येतात. परंतु सर्व रोगी बरे करितां येतील असें ह्मणवत नाहीं. ज्या मनुष्याचे शरीरांत सत्व अथवा जोम बिलकूल राहिला नाहीं, ह्मणजे ज्याची अन्नपचनाची शक्ति नष्टप्राय झाली आहे, अशा रोग्यास या उपायांनीं इतर कोणत्याही उपायांपेक्षां जास्त तात्पुरतां आराम वाटेल. परंतु त्याचा रोग पूर्णपणें बरा होणार नाहीं.

कांहीं प्रसंगीं, वर सांगितलेल्या उपायांचा उपयोग फार बेतानें ह्मणजे अल्पकालपर्यंत व मध्यें बराच अवधि टाकून करावा लागतो. व कित्येक प्रसंगीं तर, तें मुळींच बंद ठेवणें इष्ट असतें. अशा वेळीं रोग्यांनीं डा०

कुन्हे यांचें चिकित्साशास्त्र ज्यास पूर्णपणें अवगत आहे अशा मनुष्याच्या साहाय्यावांचून कोणताही उपाय करूं नये हें बरें.

भाग २ रा.

आपण काय खावें व प्यावें, आपणास पथ्य आहार कोणता व कोणत्या पदार्थांस पौष्टिक समजावें ?

शरीरास रोग होण्याचें मूळकारण विजातीय द्रव्य होय, ही गोष्ट पूर्वी सिद्ध करून दाखविलीच आहे. आतां हें विजातीय द्रव्य तरी शरीरांत कां उत्पन्न होतें, हा प्रश्न येतो. याचें उत्तर कोणासही कळून येण्यासारखें आहे. कारण, अपचनावांचून विजातीय द्रव्य उत्पन्न होण्याचा संभवच नाहीं विजातीय द्रव्यावांचून रोग उत्पन्न होत नाहीं; व अपचन हें जर विजातीय द्रव्य उत्पन्न होण्याचें कारण आहे, तर, अपचन हें सर्व रोगांचें मूळकारण आहे, ही गोष्ट सिद्ध होतेच. यास्तव, अपचन कोणत्या कारणांनीं होतें व अपचन न होण्यास आपला आहार कोणत्या प्रकारचा असला पाहिजे, यांविषयीं आपण विचार करूं.

बॅटरींतून वीज कशी काढतात, हें ज्यांनीं पाहिलें आहे, त्यांना माहीत असेल कीं, विजेचा प्रवाह एकसारखा चालू ठेवण्यास विशिष्ट द्रव्यांचा विशिष्ट अवस्थेंत असतांनाच उपयोग होतो. **ग्र्व्हज बॅटरीमध्यें** गंधकाचें तेल ओतलें, ह्मणजे त्याच्या योगानें जे सूक्ष्म अणु मिळून, जस्ताचा पत्रा झालेला असतो त्यांचें पृथकरण होऊन ते भिन्न होतात. या क्रियेमुळें ज्या शक्तीच्या सामर्थ्यानें भिन्न अणु एकमेकांस चिकटून राहिले होते, ती शक्ति त्या अणूंस सोडून निराळी होते; व **विद्युत** या रूपानें आपणास इंद्रियगोचर होते. आतां, या **बॅटरींत जस्त** व **कार्बन** या पदार्थांच्या ऐवजीं, जर आपण त्यासारखेच अन्य पदार्थ घातले, किंवा तेच पदार्थ अन्य रूपानें (चूर्ण करून किंवा बारीक कीस काढून) घातले तर, त्यामुळें होणारा

फरक तावडतोब आपल्या नजरेस येईल. अशा प्रकारचा फेरफार केल्यास एक तर वीज मुळींच उत्पन्न होणार नाहीं, किंवा तिचा प्रवाह अगदीं सूक्ष्म होईल. असा फरक होण्याचें कारण काय असावें बरें ? बॅटरीमध्यें पूर्वीप्रमाणें आसिड होतेंच. परंतु जस्त व कार्बन मात्र पूर्वीप्रमाणें नव्हते. अशा प्रकारचा फरक पडण्याचें कारण हें कीं, जस्त व कार्बन हीं ज्या अवस्थेत बॅटरीमध्यें घालावयास पाहिजे होतीं, त्या अवस्थेमध्यें तीं घालण्यांत आलीं नाहींत. ह्या बॅटरीप्रमाणेंच, मनुष्याच्या शरीराची स्थिति आहे. अन्नाच्या सेवनापासून कमी अथवा जास्त शक्ति व वीर्य उत्पन्न होणें, हें आपण ज्या प्रकारचें अन्न खातो त्यावर अवलंबून आहे. जें अन्न मनुष्याच्या प्रकृतीस हितावह नाहीं, असें अन्न खाण्यापासून काय वाईट परिणाम घडतात, ते हवेच्या उदाहरणावरून चांगले समजून येण्यासारखे आहेत. आपण एखाद्या मनुष्यास, (पुष्कळ दिवस बंद असलेल्या व) नुकतेंच उघडलेल्या पेवांत ठेवलें तर, तो मनुष्य पेवांतील कोंदट हवेनें मरून जाईल. अशाच प्रकारचा परिणाम वाईट अन्न खाण्यापासून होतो. आतां अन्नासंबंधानें बोलत असतां, हवेचें उदाहरण कां घेतलें, हा कोणी आक्षेप आणतील. तर त्यास उत्तर हें आहे कीं, हवा हें नेहमींच्या अन्नापेक्षांही जास्त महत्त्वाचें अन्न आहे. कारण हवेवांचून अन्नाचा उपयोग देखील शरीरास करून घेतां येणार नाहीं.

परंतु हें मात्र खरें आहे कीं, विषारी हवेमुळें शरीरावर जे परिणाम होतात ते जसे तावडतोब दिसून येतात, तसे अहितकारक अन्नापासून होणारे दुष्परिणाम दिसून येत नाहींत. कारण त्यांची वाढ सूक्ष्म असते. मात्र कालावधीनें हे परिणाम स्पष्टपणें दिसून येतात. आतां अहितकारक अन्न कशास ह्मणावें, या प्रश्नाचा निर्णय केला पाहिजे. जे पदार्थ विषारी आहेत, व ज्यांच्या सेवनानें मृत्यु येतो, असे पदार्थ बहुतकरून ओळखतां येणें, व टाळणें, ही गोष्ट विशेष कठीण नाहीं. परंतु जे पदार्थ मनुष्यमात्राच्या खाण्यांत येतात, त्या पदार्थांमध्यें मनुष्याच्या प्रकृतीस स्वाभाविक हितका-

री पदार्थ कोणते व विरुद्ध पदार्थ कोणते याविषयीं निश्चय करणें बरेंच विचाराचें काम आहे. या विषयासंबंधानें पुष्कळ लोकांचें मत किती चुकीचें आहे, हें पुढील विवेचनावरून समजून येईल.

अन्नपचन बरोबर न झाल्यामुळें, भिन्न प्रकारचे परिणाम कसे होतात यासंबंधानें कांहीं उदाहरणें प्रथम सांगतों. आपणांस कांहीं लोक असे आढळतात कीं, त्यांचा आहार जरी अल्प असतो, तरी ते दिवसेंदिवस जास्त जास्त लठ्ठ होत असतात. अशा प्रकारचे जे लोक आहेत, त्यांच्या शरीरांत अन्नापासून पोषक रस वाजवीपेक्षां जास्त उत्पन्न होतो. ह्याच्या उलट असे कांहीं लोक असतात कीं, ज्यांना आपण पौष्टिक पदार्थ ह्मणतों अशा पदार्थांचें नित्यशः सेवन जरी त्यांच्याकडून होत असलें, तरी ते कृश राहतात. अशा लोकांचे शरीरांत अन्नांतील पोषक रस शोषून घेण्याचें सामर्थ्य नसतें, यामुळें त्यांची अशी स्थिति होते. अशा लोकांचे देह ह्मणजे केवळ सोनाराची फुंकणी होय. ‘ इकडून तिकडे गेलें वारें ’ या ह्माणीप्रमाणें, अशा लोकांनीं सेवन केलेल्या अन्नाची स्थिति होते - ह्मणजे, अन्नाचें पूर्ण पचन होण्याच्या पूर्वीं, तें शरीरांतून मळाच्या रूपानें बाहेर पडतें. या दोन उदाहरणांवरून लोकांनीं हें लक्षांत घ्यावें कीं, केवळ शरीरांत पुष्कळ अन्न गेलें, ह्मणजे आपलें अन्नपचन चांगलें आहे, किंवा आपली प्रकृति धडधाकट आहे, असें समजणें चुकीचें आहे.

थोडें अन्न खाल्लें असतांही मेद वाढून जो मनुष्य जास्त जास्त लठ्ठ होत जातो, व पौष्टिक अन्न पुष्कळ खाऊनही जो मनुष्य किडकिडित राहतो, ह्या दोघांचेंही अन्नपचन बरोबर होत नसतें. दोघेही भलत्याच प्रकारचा आहार करतात. त्यामुळें दोघांचेंही अन्न योग्य रीतीनें पचत नाहीं. अंगामध्यें मेद वाढून शरीर फोफसें होणें, अथवा पौष्टिक अन्न खाऊनही शरीर कृश असणें, ह्या दोन्ही गोष्टींचें कारण एकच आहे. तें ह्मटलें ह्मणजे दोषयुक्त पचनक्रिया हें होय. ही गोष्ट लक्षांत घेतली ह्मणजे अतिशय पौष्टिक पदार्थ खाऊनही क्षयी मनुष्य कृश कां राहतो, व दिसण्यांत धडधा-

कट व निरोगी परंतु खरोखरीं ज्याचे मज्जातंतु निर्बल व विकारयुक्त झालेले आहेत अशा मनुष्याचा अग्नि मंद कां असतो, याचें कारण लक्षांत येऊन त्याविषयीं आश्चर्य वाटणार नाहीं.

आपण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, लोकांमध्यें मांस, अंडीं, दारू, चहा, कॉफी, कोको, इत्यादि जे पदार्थ पौष्टिक ठरलेले आहेत, ते पदार्थ जड असल्यामुळें त्यांच्यापासून शरीराचें पोषण थोडक्या श्रमानें होत नाहीं. यास्तव हे पदार्थ खरोखरीं पौष्टिक आहेत असें ह्मणतां येणार नाहीं. वास्तविक पौष्टिक असे पदार्थ ह्मणजे ज्यांचें पचन लवकर व सहज होतें. पदार्थांचें पचन जितकें लवकर होतें तितका त्यापासून शरीरास पोषणाचे कामीं जास्त उपयोग होतो. अन्नाचें पचन चांगलें झालें ह्मणजे त्यापासून रक्त व शक्ति आपणांस प्राप्त होतात; असें जर आहे तर हें उघडच आहे कीं, ज्या अन्नाचें पचन लवकर होतें त्यापासून शरीरास पुष्टता व बल हीं लवकर प्राप्त झालीं पाहिजेत. अर्थात् हा सिद्धांत निघतो कीं जें अन्न स्वल्पायासानें पचतें तेंच अन्न पौष्टिक होय.

खाण्याचे पदार्थ जों जों अधिक जड असतात तों तों ते पचविण्यास शरीरास अधिक वेळ लागतो. यास्तव जड अन्न खालें ह्मणजे त्याचें पूर्ण पचन होईतोंपर्यंत आपणांस फिरून आहार करितां कामा नये. परंतु अशा समजुतीनें योग्य अवधि जाईतोंपर्यंत वाट पाहण्याचा कोणाला दम असतो ! पोटांत पुरती भूक असो वा नसो, जेवणाची वेळ झाली किंवा कोणी फराळाचें पुढें आणलें ह्मणजे बहुतेक लोक हात मारण्यास तयार असतातच. त्यांतून आमच्या धर्मशास्त्रानें कांहीं उपोषणें सांगितलीं आहेत ह्मणून बरें. नाहीं तर त्या बिचाऱ्या पोटास विश्रांति मिळण्याची आशा यावज्जीव नको. आतां वाटेल तितकीं व वाटेल तेव्हां केलेलीं सर्वच उपोषणें चांगलीं असें ह्मणण्याचा आमचा उद्देश नाहीं. परंतु योग्य रीतीनें उपोषण केलें असतां त्यापासून शरीरास फायदा होईल हें आपण विसरतां कामा नये.

रोगाचें मूळकारण जर अपचन आहे, व अपचनाचें मुख्य कारण जर

प्रमाणाबाहेर आहार करणें अथवा अहितकारक अन्न खाणें हें आहे; तर हें सिद्ध होतेंच कीं, प्रमाणाबाहेर किंवा अहितकारक अन्न खाणें हें रोगाचें मुख्य कारण आहे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, अन्न न मिळाल्यामुळें आजपर्यंत जे लोक मेले असतील त्यांच्यापेक्षां शतपट लोक वाजवीपेक्षां जास्त प्रमाणाबाहेर अन्न खाल्यानें मेले आहेत. यास्तव आपण कोणते पदार्थ कोणत्या अवस्थेंत, कोणत्या स्थळीं व काय प्रमाणानें खावेत याविषयीं विचार करणें ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे.

वर जें लिहिलें आहे तें जास्त स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां कांहीं उदाहरणें घेतों.

तापवून निवालेलें पाणी जर आपण प्यालों तर तें आपणांस मचूळ, बेचव व मिळमिळीत लागतें. तेंच वाहत्या झऱ्याचें किंवा नदीचें पाणी किती गोड लागतें बरें? त्याचप्रमाणें शिळ्या फळांपेक्षां ताजीं फळें किती मिष्ट व रुचकर लागतात बरें! अशीच हवेचीही स्थिति आहे. मुंबई पुणें वगैरे सारख्या मोठ्या शहरांमधील बहुतेक घरांतील व विशेषतः पेठेमधील दुकानांतील गरम व कोंदट हवा व मैदानांतील अथवा डोंगरावरील आल्हादकारक व उत्साहवर्धक अशी खुली हवा, यांमध्यें किती तरी महदंतर आहे. मुंबईमधील कांहीं दुकानांत तर एथून केव्हां बाहेर पडूं असें होतें; इतका तेथें जीव गुदमरून जातो.

त्याचप्रमाणें आपण कोणत्या स्थळीं भोजन करावें ही गोष्ट देखील कमी महत्त्वाची नाहीं. रानांत, शेतांत अथवा उघडच्या मैदानांत खुल्या हवेंत जें अन्न आपण खातों, तें लवकर पचतें असा पुष्कळांना अनुभव असेल. असें होण्याचें कारण हें आहे कीं, मोकळ्या हवेंत अन्न खाल्लें असतां अन्न चावतांना त्यामध्यें बरीच हवा मिसळते व यामुळें अन्न पचनास हलकें होतें.

पूर्वीं हें सांगितलें आहे कीं, जें अन्न लवकर व अल्पश्रमानें पचतें, तेंच अन्न वास्तविकपणें पौष्टिक असतें, व अशाच अन्नापासून शरीराचें पोषण उत्तम प्रकारानें होतें. अल्प श्रमानें पचणारे पदार्थ खाण्यापासून असा एक

दुसरा फायदा होतो कीं, त्यामुळें अपचन होण्याची भीति फार कमी असते. यास्तव, कोणते पदार्थ लवकर पचतात, अथवा कोणत्या पदार्थांपासून आपणांस बल, उत्साह वगैरे प्राप्त होतात, याविषयीं माहिती असणें ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. असे पदार्थ कोणते तें आपणांस ओळखितां यावें ह्मणून अशा पदार्थांची लक्षणें खालीं दिलीं आहे.

जे पदार्थ कच्चे असतांना आपणांस रुचकर लागतात ते पदार्थ पचनास हलके व पौष्टिक असतात.

ज्या पदार्थांना शिजवून, चिंच, गूळ वगैरे पदार्थ घालून किंवा मसाला घालून चव आणावी लागते, ते सर्व पदार्थ पचनास जड असतात, व त्यांपासून वीर्य-प्राप्ति वरील पदार्थांइतकी होत नाहीं. फळें वगैरे खारवलीं असतां तीं पुष्कळ दिवस टिकतात खरीं, परंतु त्यांचा पौष्टिकपणा कमी होतो.

जे पदार्थ आपणांस शिजवून अथवा मीठमसाला घालून खावे लागतात, त्यांपैकीं जे पदार्थ सहज तयार करितां येतात, ह्मणजे जे लवकर शिजतात, व ज्यांना मीठमसाल्याची फारशी जरूर लागत नाहीं, असे पदार्थ पचनास हलके-व अर्थात् पौष्टिक व वीर्यवर्धक-असतात.

जे पदार्थ सृष्टिमध्यें मूळ किंवा स्वाभाविक अवस्थेंत घट्ट असतात, व जे आपणांस चावून खावे लागतात, अशा पदार्थांपेक्षां दारू, चहा, कोको, वगैरे पातळ पदार्थ पचनास जास्त जड होत. यास्तव पातळ खाण्याचे पदार्थ खाल्ले असतां पोट सुटतें व पचनशक्ति बिघडते.

मांस आदिकरून जे पदार्थ कच्चे असतांना आपणांस किळसवाणे वाटतात, व जे पदार्थ मूळच्या किंवा स्वाभाविक स्थितींत असतांना ते खाण्याविषयीं आपणांस वासना उत्पन्न होत नाहीं, असे पदार्थ प्रकृतीस अपायकारक आहेत असें समजावें. असे पदार्थ शिजविल्यानंतर अथवा मसाला घातल्यानंतर कितीही मिष्ट लागले, तरी ते वाईट आहेत असें समजावें. एकादा मनुष्य कितीही मांसाहारप्रिय असला, तरी त्यास मेंढराच्या, बैलाच्या किंवा डुकराच्या अंगाचा लचका तोडावा, अथवा कच्चें मांस खावें, अशी

इच्छा कदापि होणार नाहीं. कच्च्या मांसाकडे पाहून मांसाहार करणाऱ्यां- नाही किळस वाटत असेल. जे पदार्थ मूळ स्थितींत असतांना ज्या पदार्थां- कडे पाहून आपणांस खंत वाटते, व जे खाण्याची इच्छा होत नाहीं, असे पदार्थ प्रकृतीस हितकर होणार नाहींत.

सर्व प्रकारचीं फळें तीं अगदीं पक्क झालीं म्हणजे जितकीं लवकर पच- तात, त्यापेक्षां तीं साधारण पक्क दशेंत असतांना जास्त लवकर पचतात. कच्चीं फळें खाण्यास वाईट असतात, कारण त्यांपासून कांहीं वेळां लाग- लींच आमांश, हगवण वगैरे रोग होतात, अशी कांहीं लोकांची जी समजूत आहे, ती अगदीं चुकीची आहे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, कच्चीं फळें फार लवकर पचतात. आतां हें खरें आहे कीं, ज्यांना मांस वगैरे ज- डान्नें खाण्याची संवय आहे, अशा लोकांनीं कच्चीं फळें खालीं असतां त्यांस आमांश होतो किंवा हगवण लागते. असें होण्याचें कारण हें आहे कीं, अपक्क फळाचे कोठ्यांत लवकर पचन झाल्यामुळें त्यांचा रस कोठ्यांतून आंतड्यांत लवकर उतरावयास लागतो, व हा रस आपणाबरोबर इतर अन्नाचा रसही घेऊन जातो. या कारणामुळें इतर जडान्न त्याचें पचन हो- ण्याच्या पूर्वीं आंतड्यांत उतरतें, व हें अपक्क अन्न मलद्वारें पडावयास लागलें म्हणजे आमांश होतो. अशाप्रकारें आमांश होणें ही फार हिताची गोष्ट आहे. कारण त्यायोगानें शरीरांतील सर्व अपायकारक पदार्थांचा झाडा हो- ऊन जातो. हें कसेंही असो, परंतु वरील उदाहरणावरून कच्चीं फळें पच- ण्यास हलकीं असतात, ही गोष्ट निर्विवादपणें सिद्ध होत नाहीं काय ?

शिवाय कुत्रें किंवा मांजर यांना अजीर्ण झालें, म्हणजे तीं गवत खातात हें पुष्कळांनीं पाहिलेंच असेल. या गवत खाण्याचा असा उपयोग होतो कीं, गवत पचनास अगदीं हलकें असल्याकारणानें त्याच्या साहाय्यानें इतर अन्न पचतें.

यास्तव ज्यांचें अन्नपचन बरोबर होत नसेल, अथवा अपचनामुळें ज्यां- च्या पोटास एखादी व्यथा जडली असेल, अशा लोकांनीं अगदीं पक्क फळां-

पेक्षां साधारण पक्क किंवा कच्चीं फळें खाल्लीं असतां त्यांना फायदा होईल. याप्रमाणें कच्चीं फळें खाण्याचा क्रम पक्क फळ पत्रूं लागेतोंपर्यंत (कच्चीं फळें खाण्याचा क्रम) चालू ठेवावा.

धान्यासंबंधानें देखील अशी स्थिति आहे कीं, त्यांचें पीठ करून खाण्यापेक्षां त्यांचे सबंद दाणे खाल्ले असतां ते लवकर पचतात. अशा प्रकारें धान्य खाल्लें असतां तें चावण्यास बरेच श्रम पडतात, हें खरें आहे, पण अशा प्रकारच्या चावण्यापासून खाल्लेल्या अन्नाचें पचन त्वरित होतें. आतां सर्व धान्यें पचनास सारखीं नसतात, हें सांगणें नकोच आहे. मात्र हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, एखाद्या धान्यापासून तयार केलेला पदार्थ पचनास कमी अथवा जास्त जड होणें हें तो पदार्थ तयार करण्याच्या कृतीवर अवलंबून आहे. धान्याचें अगदीं बारीक पीठ न करितां होतां होईल तों करून ते त्याचे सबंद दाणे असतांनाच तें खावें म्हणून वर सांगितलें आहे; परंतु दांत नसल्यामुळें किंवा दांत असूनही ते अधू असल्यामुळें ज्यांना अशा प्रकारचें अन्न चावण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यांनीं धान्य दळून तयार केलेले पदार्थ खावे; परंतु ते तोंडांत चांगले चघळून नंतर खावे. विशेष अजारी असलेल्या रोग्यास धान्य दळून तयार केलेलें अन्न द्यावें. जाड्याभरड्या पिठाचें अन्न व कच्चीं फळें यांचा मिश्र आहार रोग्यास अतिशय फायदेशीर आहे.

भाजलेल्या भाकरीपेक्षां कच्चें खाल्लेलें धान्य लवकर पचतें; परंतु भाकर किंवा रोटी खाणेंच असेल तरी चाळ न काढलेल्या पिठाची करून खावी. चाळ काढल्यावर जें पांढरें पीठ राहतें, त्याची भाकरी दिसण्यांत जरी चांगली असली, तरी ती पचनास कांहींशी जड होते. गव्हांचीं किंवा इतर धान्यांचीं टरफलें किंवा कोंडा आपणांस निरुपयोगी वाटत असलीं, तरी वास्तविकपणें त्यांचा फार उपयोग आहे. शिवाय कोंडा किंवा चाळ काढून टाकलेल्या पिठाची भाकरी लवकर पचत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तिजमुळें मलावरोधही होतो.

धान्यावर जें साल किंवा टरफल असतें त्याच्या योगानें धान्य लवकरच पचतें, याकरितां धान्यावरील साल किंवा कोंडा न काढतां त्याचा उपयोग करावा. एकंदरींत सामान्य नियम असा आहे कीं, सृष्टीमध्यें ज्या स्थितींत आपणांस धान्यें वगैरे खाण्याचे पदार्थ सांपडतात, त्याच स्थितींत ते पचनास फार चांगले असतात.

त्याचप्रमाणें आपण अन्न कोणत्या रीतीनें तयार करून खातों, हा प्रश्नही आपणांस अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कांहीं लोकांना आपण असें ह्मणतांना ऐकतों कीं "आपल्याला तूर, हरबरा वगैरे द्विदल धान्यें सोसत (पचत) नाहींत. त्यांनीं पोटांत वात धरतो" इत्यादि. असा परिणाम होण्याचें कारण हें आहे कीं, ह्या लोकांना अशा प्रकारचीं धान्यें कशीं खावीं, हें माहित नसतें. जें द्विदल धान्य पचत नाहीं, तें वरील टरफलासह थोडच्या पाण्यांत शिजवून खाल्लें तर तें सहज पचतें, असें अनुभवांतीं आपणांस आढळून येईल.

वर जें सांगितलें आहे त्याचे पुष्टीकरणार्थ डा० कुन्हे यांनीं आपल्या अनुभवांतील एक गोष्ट सांगितली आहे, ती येणेंप्रमाणें आहे.

एका मजूरदार मनुष्यास गरीबीमुळें व अन्य अडचणीमुळें, खावयास भाकर मिळेना, ह्मणून सुमारें तीन महिने त्यानें कच्चे वाटाणे खाऊन काढले. रोज सुमारें पसाभर वाटाणे तो खात असे. व वाटाणे चावतांना दांत दुखत ह्मणून वाटाणे भिजण्याकरितां त्यांना तो पुष्कळ वेळपर्यंत तोंडांत धरून बसत असे. इतका अल्प आहार तो करीत असे, तरी त्यानें डा० कुन्हे यांस सांगितलें कीं, एवढ्याशा आहारानें माझी ताकद कायम राहिली, एवढेंच नव्हे, तर हा आहार चालू असतांना माझी प्रकृति जशी होती, तशी पूर्वीं सर्व जन्मांतही कधीं राहिली नव्हती.' धान्य कच्चें खाल्लें असतां थोडें पुरतें व अत्यंत पुष्टिकारक होतें, ही गोष्ट या उदाहरणावरून उत्तम सिद्ध होते. अल्प श्रमानें पुष्कळ काम साध्य करून घेणें, हा जो नियम ईश्वरनिर्मित सृष्टीमध्यें चोहोंकडे दृष्टीस पडतो, तोच नियम खाण्याचे पदार्थांस लागू असावा यांत आश्चर्य नाहीं.

आतां ह्या स्थळीं पोटामध्यें अन्नाचें पचन कसें होतें, याविषयीं थोडी माहिती सांगितली असतां ती अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. अन्न पोटांत गेलें ह्मणजे तेथें त्याचें रूपांतर होऊन मूळअन्नापासून अगदीं भिन्न असा त्याचा पदार्थ होतो. या पदार्थापैकीं पोषणास उपयुक्त तेवढा भाग शरीर शोषून घेतें. भाजी, फळें, धान्य वगैरे ज्या पदार्थांचा कोठ्यामध्यें रूपांतर पावण्याचा धर्म साखर मसाला वगैरे पदार्थ घालून अथवा जास्त शिजवून, आपण कमी करतों अशा पदार्थांचें पोटांत लवकर पचन होत नाहीं. अशा पदार्थांपासून शरीरपोषणास आवश्यक असा अन्नरस उत्पन्न होण्यास फार वेळ लागतो. अशा प्रकारें अन्न आंतड्यांत फार वेळ राहिल्यानें, व त्यामध्यें रूपांतराची क्रिया चालू असल्यामुळें पोटांत (आंतड्यांत) उष्णता उत्पन्न होते. या उष्णतेमुळें मळास वाजवीपेक्षां जास्त दाढर्य येतें व तो काळसर रंग होऊन पडतो.

अन्नाचें रूपांतर अथवा पचन होण्यास आरंभ प्रथम तोंडांत होतो, असें ह्मटलें असतां चालेल. अन्न तोंडामध्यें लाळेशीं मिसळून त्याची साखर* झाली ह्मणजे तो रस जठरांत उतरतो. तेथें जाठररस ह्मणून जठरापासून स्रवणारा एक रस आहे, तो त्या अन्नाशीं मिसळतो. हा रस मिसळला ह्मणजे अन्नाचें मूळचें रूप अगदीं बदलून जातें. अन्न जठरांतून आंतड्यांत उतरतें. तेथें त्यामध्यें अनामक पिंड ह्मणून एक पिशवी आहे, त्यांतील रस मिसळतो. हा रस व शिवाय दुसरे कांहीं रस अन्नांत मिसळले ह्मणजे अन्नाचें पूर्ण रूपांतर होतें. याप्रमाणें जो अन्नरस तयार होतो; त्यामधील शरीरपोषणास उपयोगीं पडणारा भाग आपलें शरीर शोषून घेतें. ज्या भागाचा शरीरास उपयोग नाहीं, तो भाग मलाच्या रूपानें शरीराबाहेर निघून जातो. हा मल टाकण्याचीं शरीराचीं मुख्य तीन द्वारें आहेत, त्या

ते, त्याचें कारण लाळेचा परिणाम अन्नावर होऊन त्याच्यामध्यें साखरेसारखा एक गोड पदार्थ उत्पन्न होतो हें होय. अन्नाच्या या स्थितीस इंग्रजींत 'शुगर' ह्मणजे साखर ही संज्ञा आहे.

मलद्वारांतून अनुक्रमें विष्ठा, मूत्र व घाम या रूपानें मल बाहेर टाकला जातो.

कोंबड्या वगैरे प्राणी कधीं कधीं हाडें, धोंडे किंवा चुनखडीचे खडे वगैरे पदार्थ सबंद गिळतात, असें आपण पाहतों. अशा प्राण्यांची विष्ठा आपण तपासून पाहिली, तर वरील पदार्थांचा त्यांत आपणांस मागमूसही आढळून येणार नाहीं. कारण या प्राण्यांचे जठरांत असले पदार्थ देखील पचून चूर होऊन जातात. कसलाही पदार्थ या प्राण्यांनीं खाल्ला तर त्याची वाट तेव्हांच लागते. परंतु मनुष्याचे अंगांत असलें सामर्थ्य नाहीं. खाल्लेलें अन्न मनुष्यावांचून अन्य जनावरांचे पोटांत फार वेळ टिकत नाहीं. त्याचें पचन होऊन त्यांतील निरुपयोगी भाग मलरूपानें शरीराबाहेर पडतो. परंतु मनुष्यांचे पोटांत खाल्लेलें अन्न ७।८ दिवसही राहतें. याप्रमाणें अन्न (अर्थात् मलरूपानें) पोटांत फार दिवस राहिलें ह्मणजे तें कुजतें. या कुजण्यापासून जे दुर्गंधि व विषारी वायु निघतात, त्यांचा कांहीं भाग घामाच्या रूपानें त्वचेंतून निघून जातो, व कांहीं भाग अपानवायूच्या रूपानें शरिराबाहेर जातो. या वायूचा निरोध कधींही करूं नये. कारण हा वायु शरिरांत राहिल्यानें शरीरास अपाय करतो.

आपलें अन्नपचन उत्तम प्रकारें होत असलें ह्मणजे जो मळ पडतो, तो पिंवळसर रंगाचा असून, मऊ, घट्ट व बांधींव असतो, व त्याला सर्व बाजूंस एक प्रकारचा बुळबुळीत पदार्थ लागलेला असतो. शिवाय मळ अशा अवस्थेंत शरीराबाहेर पडतो कीं, त्याच्या संपर्कानें मलद्वार मुळींच घाण होत नाहीं. ज्यांचें अन्नपचन खरोखर निर्दोष आहे, त्यांना शौचाचे वेळीं पाण्याची जरूरच पडणार नाहीं. त्याचप्रमाणें मलास फार घाणही येऊं नये. मलास घाण येत असली ह्मणजे अन्नपचन बरोबर होत नाहीं असें समजावें.

अन्नपचन बरोबर होत नसलें ह्मणजे त्याच्यापासून कधीं कधीं मलावरोध होतो. अपचन झालें ह्मणजे अन्न पोटांत कुजतें, व अन्न कुजावयास लागलें ह्मणजे त्यापासून जी उष्णता उत्पन्न होते, त्या उष्णतेनें आंडतयाचे आंतील बाजूस जो बुळबुळीत पदार्थ असतो तो सुकून जातो. हा पदार्थ सुकला

ह्मणजे मळ आंतडयांतून पुढें लवकर सरकत नाहीं व त्याकारणानें मलावष्टंभ होतो. मळ पोटांत फार वेळ राहिला ह्मणजे त्यापासून दुर्गंधी व विषारी वायु उत्पन्न होतात, व ते वायु शरीरांत चोहोंकडे पसरूं लागतात. हे वायु त्वचेजवळ आले, व तेथें त्यांस घामाचे अथवा अन्य रूपानें बाहेर जाण्यास वाट मिळाली नाहीं ह्मणजे ते वायु त्वचेखालीं सांठून रहातात. विषारी वायुरूपी हें विजातीय द्रव्य रक्तवाहिन्यांत शिरतें, व तेथें रुधिराभिसरणास अडथळा करतें. रक्तवाहिन्यांमधून रक्त बरोबर खेळलें नाहीं ह्मणजे रक्तापासून शरीरास मिळणारी उष्णता कमी होते, व शरीरास रक्ताचा पुरवठा पूर्ण न झाल्यामुळें शरीर फिकट व निस्तेज दिसतें. ह्याच कारणामुळें शरीराचा वर्ण कधीं तांबूस व कधीं हिरवट होतो. अशाप्रकारें अमुक वर्ण येणें हें रक्तवाहिन्यांत सांचलेल्या विजातीय द्रव्याचे विशिष्ट स्थितीवर अवलंबून आहे. जें विजातीय द्रव्य प्रथम वायुरूपानें त्वचेखालीं असतें, त्यास शरीरासभोंवार असलेल्या थंड हवेमुळें घनता प्राप्त होते, व त्याचे जाडी थर त्वचेखालीं सांचून रहातात, अशा तऱ्हेनें विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचलें ह्मणजे कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें शरीरास रोग होतो.

ज्या अपचनामुळें इतक्या सर्व गोष्टी घडतात, त्याच्या खऱ्या स्वरूपा विषयीं अद्यापपर्यंत लोकांत फार अज्ञान आहे पुष्कळ लोक स्वतःविषयं अशी बढाई सांगतात कीं, " आम्ही दहा दहा पोळ्या किंवा वीस वीर लाडू खातों. पाहिजे असेल तर दोन तीन तांबे पाणी पितों, परंतु आम्हांर कांहीं होत नाहीं. आमची पचनशक्ति इतकी जबर आहे कीं, इतकें स फस्त होऊन जातें. " इत्यादि. अशा प्रकारच्या अतिरेकानें अशा लोकांच्य प्रकृतीवर तत्काल अनिष्ट परिणाम झालेला दृष्टीस पडत नसेल. परंतु सृष्टी मधील सर्व व्यवहार किती नियमितपणानें व नेमस्तपणानें चालतात हें ज्यां नीं पाहिलें असेल, त्यांना आढळून येईल कीं अशा तऱ्हेचा अतिरेक आप ल्या प्रकृतीस खपणार नाहीं. ज्या मनुष्यास रोज १० विड्या ओढण्याच संवय आहे, अशा मनुष्यानें एका दिवशीं ५०–७५ विड्या ओढल्या, त

ज्याप्रमाणें त्या कृत्याचा त्याच्या शरीरावर कांहीं तरी वाईट परिणाम होईल, त्याप्रमाणेंच प्रमाणाबाहेर अन्न खाण्याची (परिणाम होतो) ही स्थिति आहे. ज्याचा कोठा अगदीं निरोगी व निर्दोष आहे, अशा मनुष्यानें प्रमाणाबाहेर अन्न खाल्लें, तर तें कोठ्यांत स्वस्थपणें रहाणार नाहीं. घशांत जळजळ होणें, ढेंकरा किंवा ऊर्ध्ववात येणें इत्यादि विकार त्या मनुष्यास होतील. खाल्लेलें अन्न प्रमाणाबाहेर आहे, ही गोष्ट अशा प्रकारचे विकार सुचवितात. ज्या मनुष्याचा कोठा बिघडून दोषी व निर्बल झाला आहे, अशा मनुष्यानें मर्यादेबाहेर आहार केला तर त्यास हे विकार होणार नाहींत. त्याच्या पोटांत अन्नाचें पूर्ण पचन होण्याच्या पूर्वीं तें मलद्वारानें निघून जाईल.

खाल्लेल्या अन्नापासून बल, पुष्टता वगैरे प्राप्त होणें हें सर्वस्वीं आपल्या पचनशक्तीवर अवलंबून आहे. त्याचा खाण्याच्या पदार्थामधील पौष्टिक अंशांशीं कांहीं संबंध नाहीं. पदार्थ कितीही पौष्टिक असोत, त्यांचें पचन करून त्यांतील पौष्टिक भाग शोषून घेण्याची शक्ति शरीरास नसेल, तर त्यापासून कांहीं उपयोग होणार नाहीं. चाळ न काढलेल्या कणकेची रोटी, ताजीं फळें, भाज्या व वाटाणा, मूग इत्यादि धान्यांचें, विशेष साखर किंवा मीठ न घालतां केलेले पदार्थ यांचें जितकें लवकर पचन होतें, व यापासून शरीरास जितकी पुष्टता येते, तितकी मांस, अंडीं, दारू वगैरे पदार्थांचे सेवनानें येत नाहीं. आतां कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे, कीं, मांस अंडीं वगैरे पदार्थांत, ज्या घटक द्रव्यांचें शरीर झालें आहे तीं द्रव्यें सांपडतात, यास्तव हे पदार्थ पुष्टिकारक असलेच पाहिजेत. अशा लोकांनीं हें ध्यानांत ठेवावें कीं, आपल्या शरीरास आवश्यक असे पदार्थ एखाद्या पदार्थांत असले म्हणजे ते आपल्या शरीरास शोषून घेतां आलेच पाहिजेत, असा नियम नाहीं. असें असतें तर हवेमध्यें प्राणवायु [ऑक्सिजन] असूनही हवेमध्यें ठेवलेला मासा प्राणवायु न मिळाल्यामुळें कां मरता ?

शरीराच्या पोषणास जीं द्रव्यें आवश्यक आहेत तीं सर्व द्रव्यें गहूं, तूर वगैरे धान्यांतून शोषून घेण्याचें सामर्थ्य शरीरास आहे. अशा धान्यांचे

केलेले पदार्थ जठरांत गेल्याबरोबर आम्ल होतात, व नंतर त्यांचें रूपांतर होऊन अल्कोहोल, साखर वगैरे शरीरास उपयोगी पदार्थ त्यापासून उत्पन्न होतात. हे पदार्थ आपल्या शरीरांत तयार झालेले असतात, ह्मणून त्यांपासून शरीरास अत्यंत उपयोग होतो.

मांसाहारामुळें शरीरास (जास्त) रोग फार जडतात, अशी युरोपियन राष्ट्रामध्येंही फार दिवसांपासून समजूत आहे. कांहीं प्राचीन तत्ववेत्त्यांचें मत असें होतें कीं अगदीं पुरातन कालीं मांसाहाराचा प्रघात नव्हता व तेव्हां रोगही नव्हते. परंतु जेव्हां पशूंचा वध करून त्यांचें मांस खाण्यास मनुष्यांनीं आरंभ केला, तेव्हां सृष्टिमातेनें वध केलेल्या आपल्या बालकांचा सूड घेण्याकरितां मांसाहारी मनुष्यांच्या पाठीमागें रोग लावले. ऐतिहासिक दृष्ट्या ही कल्पना यथार्थ ठरत नसली तरी त्यांतील तत्त्व विचार करण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें मद्यप्राशनापासून मनोनिग्रह कमी करून मनुष्य दुष्ट विकार-वश कसा होतो, याबद्दल आपणांस नेहमीं अनुभव येत असतोच. मद्यप्राशनामुळें शुक्राचार्यांच्या हातून प्रमाद घडला, ह्मणून त्यांनीं ब्राह्मणांस मद्याचा निषेध केला आहे. ही गोष्टही लक्षांत घेण्यासारखी आहे. मद्य व मांस यांच्या सेवनानें काय परिणाम घडतात याविषयींचें डा० कुन्हे यांनीं एक उदाहरण दिलें आहे तें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. तें येणेंप्रमाणें आहे.

होनो लुलु.

येथील एका मिशनऱ्यानें डा० कुन्हे यांना एक पत्र धाडून खालीं लिहिल्याप्रमाणें हकीकत कळविली आहे. " गोरे लोक येथें येण्यापूर्वीं येथील रहिवासी एका प्रकारच्या झाडाच्या मूळांच्या पिठापासून तयार केलेला पोई नांवाचा पदार्थ, केळीं व इतर फळें यांवर निर्वाह करीत असत. पाण्या शिवाय दुसरा पेय पदार्थ त्यांना बिलकूल माहीत नव्हता. इतका साधा आहार असल्यामुळें ते शरीरानें भले धिप्पाड असून त्यांची प्रकृति अगदीं निकोप होती. पुढें कांहीं दिवसांनीं गोरे लोक येथें आले, व या

गोरे लोकांनीं येथील राहिवाशांस सांगितलें कीं, पुष्टता व ताकद यण्यास मांस व दारू यांसारखें दुसरें साधन नाहीं. या भोळ्या लोकांनीं ही पद्धत तेव्हांच उचलली. हवाइयनच्या राजानें १८१९साली जुनी भोजनाची पद्धत प्रसिद्धपणें बंद करून गोऱ्या लोकांचे तऱ्हेवर भोजनपान करण्याचा प्रघात चालू केला, ही गोष्ट हवई बेटाच्या इतिहासांत नमूद केलेली आहे. सध्यां डुकराचें मांस व जिनदारू हे पदार्थ सर्वत्र आबालवृद्धांस प्रिय झाले आहेत. परंतु या नवीन प्रघातापासून काय परिणाम झाले आहेत! जे रोग पूर्वीं क्वचित् काळीं होत असतील ते रोग आतां चोहोंकडे पसरले आहेत. निम्याहून अधिक लोक अंगावर पुरळ उठणें व दमा यांनीं पीडले आहेत. प्रमेह, उपदंश वगैरे जननेंद्रियास होणारे रोग बरेच वाढले आहेत. व दर वर्षीं बरेच लोक महारोग होऊन मृत्युमुखीं पडत आहेत." इत्यादि. सुधारलेल्या देशांतील सुधारलेल्या भक्ष्य व पेय पदार्थांपासून काय परिणाम होतात, याचा उत्कृष्ट पुरावा वरील उदाहरणांत आहे, असें विचारी मनुष्यांस वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. आतां ही गोष्ट विसरतां कामा नये कीं, मांस व मद्य यांच्या सेवनानें वरील उदाहरणांतील उष्णहवेच्या देशांत जितके वाईट परिणाम होतात, तितके थंड हवेच्या प्रदेशांत होत नाहींत. हिंदुस्थानासारख्या उष्ण हवेच्या प्रदेशांत रहाणाऱ्या व मद्यमांसांचें सेवन करणाऱ्या लोकांनीं वरील गोष्टीचा नीट विचार करावा.

आतां मनुष्यास मांसाहार योग्य आहे किंवा नाहीं या फार जुन्या व वादग्रस्त प्रश्नाचा आपणास निकाल लावतां आल्यास लावूं.

मि. इ. हेरिंग या गृहस्थांनीं एका व्याख्यानामध्यें या विषयाचें पूर्ण व पद्धतशीर विवेचन केलें आहे. या व्याख्यानांतील महत्त्वाचे मुद्दे पुढें दिले आहेत.

बाह्य पदार्थ शरीराच्या आंत जाण्यास दोन द्वारें आहेत ' तीं जठर व फुप्फुसें हीं होत. ह्या दोन्ही द्वारांवर पहारेकरी ठेवलेले आहेत. परंतु हे पहारेकरी अगदीं इमानी आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. याविषयीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें आपला अनुभव आहे. डोंगरावरील स्वच्छ हवा आपणांस

फार सुखकर वाटते, व ही हवा श्वासावाटें फुप्फुसांत घेतांना तिजपासून घ्राणेंद्रियास दुर्गंधी वगैरे बिलकूल येत नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर घ्राणेंद्रियास तिजपासून समाधान वाटतें. अशा प्रकारच्या स्वच्छ व खुल्या हवेंत रहाण्याची ज्यास संवय झाली आहे, अशा मनुष्यास कोंदट अथवा घाण हवेच्या खोलींत बसविलें, तर त्यास चैन पडणार नाहीं. कारण ती हवा अपायकारक आहे असें त्याचें घ्राणेंद्रिय त्यास तात्काळ सांगत असतें. हाच मनुष्य अशा घाणजागीं कांहीं दिवस बसेल तर त्याच्या घ्राणेंद्रियास ही घाणहवेची इतकी संवय होऊन जाईल कीं, तिजपासून त्यास बिलकूल त्रास होणार नाहीं, एवढेंच नव्हें, तर कदाचित् त्यास दुर्गंधी हवा ही प्रिय व सुखावह वाटूं लागेल. घ्राणेंद्रियास दुर्गंधी हवा सहन होऊं लागली ह्मणजे दुर्गंधी किंवा अपायकारक हवा टाळण्यास शरीरास सांगण्याचें काम त्याच्यानें चांगलें होत नाहीं. अशा प्रकारें जडलेली संवय घालवून घ्राणेंद्रियाचा स्वाभाविक धर्म व शक्ति जागृत करण्यास बराच यत्न व अवधि लागतो.

स्वच्छ हवेंत असतांना आपण एका मिनिटांत १६ पासून २० वेळां पर्यंत श्वासोच्छ्वास करतों. इतर दुर्गंधी किंवा अपायकारक द्रव्यें मिश्र झाल्यामुळें हवा जेव्हां दूषित होते, तेव्हां आपला श्वासोच्छ्वास बरोबर चालत नाहीं, व त्यामुळें ती हवा चांगली नाहीं असें आपली बुद्धि आपणांस सुचविते, ह्मणजे जें काम घ्राणेंद्रियानें करावयाचें तें काम आपल्या बुद्धीस करावें लागतें.

जीभ हा पोटाचा द्वारपाळ अथवा पहारेकरी होय. हा पहारेकरी वरील पहारेकऱ्यांपेक्षांही कमी इमानी असतो. याच्यावर पूर्ण विश्वास टाकणें कधींही योग्य होणार नाहीं. लहानपणापासून जिभेला जशी संवय लावावी तशी ती लागते. या संवयीमुळें शरीरास हितकर पदार्थ कोणते व अपायकारक पदार्थ कोणते, हें ओळखण्याचा जो स्वाभाविक धर्म जिभेमध्यें आहे त्याचा लोप होतो.

अशी स्थिति असतांना आपणांस हितकारक अन्न कोणते व अहितकारक अन्न कोणतें या प्रश्नाचा निकाल लावणें ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे.

हा शास्त्रीय विषय आहे, करितां याचा निर्णयही शास्त्रीय पद्धतीनेंच केला पाहिजे. कोणताही व्यापक नियम ठरविण्याचा युक्त मार्ग म्हटला म्हणजे पुष्कळ उदाहरणांचें अवलोकन करून त्यांवरून कांहीं अनुमान बांधणें व फिरून या अनुमानाची यथार्थता प्रत्यक्ष प्रयोगांनीं ठरविणें हा होय. तेव्हां सांप्रत याच मार्गाचें अवलंबन आपण करूं.

पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांचीं उदाहरणें आपण घेत बसलों तर बरीच जागा आडेल म्हणून विशेष महत्त्वाचीं तेवढीं उदाहरणें घेऊन आपण कार्यभाग करूं.

वनस्पति व प्राणी यांचें विशिष्ट अन्न ठरलेलें आहे. एकाचें पोषक द्रव्य अथवा अन्न दुसऱ्यास उपयोगीं पडत नाहीं. जें झाड समुद्रकिनाऱ्यावर उगवतें, तें देशावरील काळ्या व सुपीक जमिनींत लावलें असतां जीव धरीत नाहीं. जें झाड वाळवंटाच्या जमिनींत वाढतें तें बागेमध्यें मेहनतीनें तयार केलेल्या जमिनींत उगवत नाहीं. याच्या उलट असेंही होतें कीं, काळ्या जमिनींत उगवणारीं झाडें रेताड जमिनींत उगवत नाहींत, व याच्या उलट असेंही होतें कीं, जें झाड वालुकामय प्रदेशांत जोरानें वाढतें तें बागेमधील मेहनत मशागत करून तयार केलेल्या जमिनीमध्यें लावलें असतां जगत नाहीं.

प्राण्यांच्या अन्नासंबंधानेंही हीच स्थिति आहे. आहाराप्रमाणें प्राण्यांचे खालीं लिहिल्याप्रमाणें भिन्न वर्ग होतात, ते येणेंप्रमाणें.-मांसाहारी (भक्षक) व उद्भिज्जाहारी, पहिल्या वर्गाचे कीटभक्षक व पशुमांसभक्षक व दुसऱ्या वर्गामध्यें (तृणादि वनस्पति भक्षण करणारे असे) तृणभक्षक प्राणी व फलभक्षक असे दोन पोटभेद आहेत. याशिवाय सर्वभक्षक प्राण्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग आहे. सर्व प्राण्यांच्या भक्ष्याप्रमाणें त्यांच्या पचनेंद्रियाची रचना आहे. आहाराचा प्रकार व पचनेंद्रियाची रचना यांच्यामध्यें इतका निकट

संबंध आहे कीं, मृत प्राण्याच्या सांगाड्यावरून तो प्राणी वरील वर्गांपैकीं कोणत्या वर्गांत येतो हें सांगतां येतें. एखाद्या प्राण्यास कोणता आहार योग्य आहे हें समजण्यास, प्राण्याचे दांत, जठर व आंतडें, व त्या प्राण्याच्या घ्राणेंद्रियास कोणता पदार्थ स्वाभाविकपणें प्रिय वाटतो व तो प्राणी आपल्या पोरांचें पोषण कोणत्या रीतीनें करतो, या गोष्टींचें अवलोकन पुरें आहे. आतां या चार गोष्टींचें अवलोकन करून मनुष्यास कोणता आहार युक्त आहे याचा निश्चय आपण करूं.

दांतांचे तीन वर्ग केलेले आहेत. पदार्थ तोडून त्याचे दोन तुकडे करावयाचे अथवा छेदक असे पुढील दांत, सुळे अथवा दोन्ही कोपऱ्यांजवळचे अणकुचीदार (तीक्ष्ण अग्रांचे) दांत व चर्वण करावयाचे मागील दांत ऊर्फ दाढा. हिंस्र अथवा मांसभक्षक प्राण्यांचे पुढील (छेदक) दांत विशेष बळकट व तयार नसतात आणि त्यांचा उपयोगही क्वचित् प्रसंगीं होतो. परंतु या प्राण्यांचे सुळे विशेष लांब असतात. हे दांत अतिशय तीक्ष्ण, गुळगुळीत व बाहेरील बाजूस किंचित् बांक आलेले असतात. व इतर दांतांपेक्षां हे दांत इतके लांब असतात कीं, जबडा मिटला असतां त्या दांतांना राहण्यास जागा मिळावी म्हणून वरच्या दांतांच्या कवळीमध्यें खिंडार असतें.

या दांतांचा अन्नाचें चर्वण करण्याच्या कामीं मुळींच उपयोग होत नाहीं. त्यांचें काम फक्त शिकार (भक्ष्य श्वापद) पकडून ती घट्ट धरून ठेवण्याचें आहे. ह्या जातीच्या प्राण्यांचे पाठीमागचे दांतांना बारीक बारीक टोंकें असून ते खडबडीत असतात, यामुळें या दांतांचा उपयोग मांस चावून त्याचे लहान लहान तुकडे करण्याच्या कामीं होतो. ह्या दांतांपैकीं वरच्या व खालच्या दांतांचीं टोंकें एकमेकांवर पडत नाहींत. तर एकमेकांचे आंत रोंवून बसतात; यामुळें त्यांनीं मांसांतील दोरे निरनिराळे होऊन मांसाचे बारीक तुकडे होतात. मनुष्याप्रमाणें किंवा रवंथ करणाऱ्या इतर प्राण्याप्रमाणें मांसभक्षक प्राण्यांच्या खालच्या दाढा आडव्या (उजवीकडून

डावीकडे) हालत्या असतां मांसाचे बारीक तुकडे होण्याचें काम त्यांच्याकडून नीट व्हावयाचें नाहीं. व तशा रीतीनें त्यांची दाढ हालतही नाहीं. यास्तव अशा प्राण्यांना आपल्या अन्नाचें चर्वण करितां येत नाहीं, हें उघड होतें. कुत्रीं वगैरे स्वभावतः मांसभक्षक प्राण्यांना भाकरीचे तुकडे चांगले चावण्यास फार कठिण जातें. व ते भाकरी अर्धीमुर्धी चावूनच गिळतात, हें आपण नेहमीं पाहतोंच.

तृणभक्षक प्राण्यांचे पुढील दांत चांगले तयार असतात. ते लांब असून त्यांचा गवतपाला वगैरे खुडून घेण्याचे कामीं उपयोग होतो. त्यांचे सुळे सामान्यतः लहान असतात, परंतु हत्ती वगैरे जनावरांमध्यें ते इतके लांब वाढतात कीं ते स्वतःचें रक्षण करण्याचीं शस्त्रेंच बनतात. या प्राण्यांच्या दाढेंतील दांत टोंकाजवळ रुंदट असतात व त्यांच्या फक्त दोन्ही बाजूला मात्र एनॅमेल* असतें. या दांतांचा तृणादि भक्ष्य चावून त्याचें पूर्ण चर्वण करण्यास उत्कृष्ट उपयोग होतो.

पृथ्वीवर फलभक्षक प्राणी फारसे नाहींत. असे प्राणी ह्मणजे विशेषतः माकडें हीं होत. या प्राण्यांचे दांत जवळ जवळ पूर्णावस्थेप्रत आलेले आहेत. त्यांचे बहुतेक सर्व दांत सारखेच लांब असतात. फक्त कोपऱ्यावरचे दांत इतरांहून किंचित् जास्त लांब असतात. परंतु मांसभक्षक प्राण्यांइतके ते लांब नसतात. हे दांत निमुळते असतात, परंतु त्यांचीं अग्रें तीक्ष्ण नसून थापटकीं असतात, यास्तव भक्ष्य प्राणी तोंडांत पकडून धरण्याच्या कामीं या दांतांचा उपयोग होत नाहीं. परंतु हे दांत विलक्षण बळकट असतात. माकडांच्या दाढांची रचना त्यांचा उपयोग अन्नाचें पेषण अथवा चर्वण करण्याच्या कामीं व्हावा अशा रीतीची केलेली असते. या दाढेमधील दांतांमध्यें ज्याचा चर्वण करण्याच्या कामीं उपयोग होईल असा (इतका) अणकुचीदार एकही दांत नसतो. ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्याजोगी आहे. कारण अस्वल आदिकरून जे सर्वभक्षक प्राणी आहेत, त्यांच्या दाढांमध्यें

* दातांवर पांढरें व तुकतुकीत जें कवच असतें त्यास एनॅमेल ह्मणतात.

तीक्ष्ण अग्रांनीं युक्त व सपाट असे दोन्ही प्रकारचे दांत आहेत. अस्वलांना भक्ष्य प्राणी पकडण्याकरितां सुळे दांत असतातच, परंतु त्यांचे पुढील दांत फलभक्षी प्राण्यांसारखे असतात.

आतां या भिन्नवर्गांपैकीं कोणत्या वर्गांतील प्राण्यांसारखे मनुष्याचे दांत आहेत, हें आपण पाहूं गेलों असतां आपणांस कळून येईल कीं, मनुष्यांचे दांत जवळ जवळ फलभक्षक प्राण्यासारखे आहेत. फरक एवढाच कीं मनुष्यांचे सुळे मांसभक्षक प्राण्याइतके इतर दांतांहून लांब वाढत नाहींत. मनुष्यांस सुळे दांत आहेत एवढ्यावरून कित्येक लोक मनुष्यशरीराची रचना मांसहारास योग्य अशा तऱ्हेची केलेली आहे ह्मणून अनुमान काढतात, तें बरोबर नाहीं. मांसभक्षक प्राण्यांच्या सुळे दांतांप्रमाणें मनुष्यांचे सुळे दांत भक्ष्य प्राणी पकडावयाच्या उपयोगीं असते व अस्वलाप्रमाणें मांसाचें चर्वण करण्यास तीक्ष्ण अग्रांच्या दाढा आपणांस असत्या तर वरील अनुमान यथार्थ ठरलें असतें.

वर ज्या गोष्टी नमुद केल्या आहेत त्यांवरून सिद्धांत निघतात ते येणेंप्रमाणें आहेत. (१) मनुष्याचे दांत मांसभक्षक प्राण्याप्रमाणें नाहींत. ह्मणून मनुष्य मांसभक्षक प्राणी नाहीं. (२) तृणादि वनस्पती खाणाऱ्या जनावरांप्रमाणें मनुष्याचे दांत नाहींत ह्मणून मनुष्य तृणभक्षक प्राणी नाहीं. (३) त्याचप्रमाणें सर्वभक्षक प्राण्यांप्रमाणें मनुष्याचे दांत नाहींत ह्मणून मनुष्य सर्वभक्षक प्राणी नाहीं. (४) मनुष्याचे दांत फलभक्षक प्राण्यांचे दांतांशीं बहुतेक अंशांनीं जुळतात. यास्तव मनुष्याचा स्वाभाविक आहार फळें हींच आहेत.

मांसाहार व वनस्पत्याहार मनुष्यांना युक्त आहे असें ह्मणणारे लोक येणेंप्रमाणें आपल्या मताचें प्रतिपादन करितात. ज्याअर्थीं मनुष्याचे कांहीं दांत मांसभक्षक प्राण्यांप्रमाणें व कांहीं वनस्पतीभक्षक प्राण्यांप्रमाणें आहेत त्याअर्थीं मनुष्यास दोन्ही प्रकारचा आहार योग्य आहे.

आतां भिन्नप्राण्यांचीं पचनेंद्रियें (विशेषतः * महास्रोत) पाहून त्यावरून आहारासंबधानें काय अनुमानें निघतात हें पाहूं. शिकार करणाऱ्या अथवा मांसभक्षण करणाऱ्या प्राण्यांचें जठर वाटोळें असतें व त्यांचें आंतडें शरीराच्या तिपटीपासून पांचपटपर्यंत लांब असतें. (येथें सर्व ठिकाणीं शरीराची लांबी तोंडापासून शेपटीचे टोंकापर्यंत समजावयाची. तृणादिभक्षक प्राण्यांचें जठर शरीरांच्या मानानें मोठें असून त्यांत कप्पे किंवा पडदे असतात व त्यांचें आंतडें शरीराच्या लांबीच्यापेक्षां २० पटीपासून २८ पटपर्यंत लांब असतें. फलभक्षक प्राण्यांचें जठर मांसभक्षक प्राण्यांपेक्षां कांहींसें रुंदट असतें. व जठरास लागून जो आंतड्यांचा जाड भाग असतो तो त्या प्राण्याचें उपजठर अथवा (दुसरें) छोटें पोट ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या प्राण्याच्या आंतड्यांची लांबी शरीराच्या १० पटीपासून १२ पटपर्यंत असते. शारीरशास्त्रावरील पुस्तकांत असें सांगितलेलें आढळतें कीं, मनुष्याच्या आंतड्यांची लांबी शरीराच्या मानानें तिपटीपासून पांचपटपर्यंत असत ह्मणून मनुष्यास मांसाहार योग्य आहे. अशाप्रकारचें विधान करणें ह्मणजे सृष्टि निमार्ण कर्त्याच्या शक्तीवर मनुष्याचा देह तयार करतांना मोठा प्रमाद केल्याचा आरोप करण्यासारखें आहे. कारण दांतांवरून पाहिलें असतां मनुष्य हा मांसभक्षक व वनस्पतिभक्षक प्राणी आहे असें सिद्ध होतें. व मनुष्याच्या पचनेंद्रियावरून विशेषतः आंतड्याच्या लांबीवरून मनुष्यास मांसाहार योग्य आहे असें अनुमान निघतें. अशा प्रकारें एक इंद्रिय एकप्रकारच्या आहारास योग्य व दुसरें इंद्रिय दुसऱ्या प्रकारच्या आहारासयोग्य करण्यामध्यें सृष्टिकर्त्याचा प्रमाद होत नाहीं काय? हा प्रश्न उत्पन्न होतो. वास्तविकपणें पाहिलें असतां यांत विरोध नाहीं व प्रमादही नाहीं. प्रमाद असेल तर तो वरील विधान करणाऱ्यांचाच आहे. कारण विधान करणाऱ्यांनीं आंतड्यांच्या लांबीची पट मोजतांना शरीराची लांबी मस्तकांपासून टांचेप-

* Digestive canal घशापासून मलद्वारापर्यंत ज्या नळींतून अन्न जातें त्यास ही संज्ञा आहे

र्यंत धरली आहे. खरें पाहिलें असतां, शरीराची लांबी डोक्यापासून पाठी-च्या कण्याच्या शेवटापर्यंत मोजावयास पाहिजे होती. याप्रमाणें गृहीत गोष्टच चुकीची होती तर त्यापासून अनुमानही चुकीचें निघावें यांत आ-श्चर्य तें काय ! मनुष्याचें आंतडें सुमारें १० पासून १७।१८ हातांपर्यंत लांब असतें व मनुष्याच्या मस्तकापासून पाठीच्या कण्याच्या शेवटापर्यंत मनुष्याच्या देहाची लांबी १ पासून दीड पावणे दोन हातपर्यंत लांब असते. या मानानें पाहिलें असतां मनुष्याच्या देहापेक्षां आंतड्यांची लांबी १०।११ पट असते, व ज्याअर्थी फलभक्षक प्राण्याच्या आंतड्याची लांबी शरीराच्या मानानें १० पासून १२ पटपर्यंत असते त्याअर्थी मनुष्यास फलाहारच योग्य आहे, हा सिद्धांत स्थापित होतो.

आतां मनुष्याच्या घ्राणेंद्रियावरून व रसनेंद्रियावरून मनुष्यास उचित आहार कोणता आहे तें पाहूं. सर्व प्राणी पदार्थांच्या वासावरून तो आप-णांस खाण्यास योग्य आहे किंवा नाहीं तें ओळखतात. हिंस्त्र जनावरांना आपल्या शिकारीचा वास आला कीं लागलींच त्यांचे डोळे गरगर फिरूं लागतात व मोठ्या उल्हासानें पुढें जाऊन ते सावज मारतात व आनंदानें त्याचें रक्त पितात. तृणभक्षक प्राणी तृण अथवा अन्य वनस्पति यांवाचून अ-न्य पदार्थांची इच्छा करीत नाहींत. कितीही निर्बल प्राणी त्यांचे दृष्टीस पड-ला, तरी त्यास मारून त्याचें मांस खाण्याचें त्यांचे मनांत कधींही येणार नाहीं. त्यांच्या चाऱ्यावर रक्त शिंपडून ठेवलें, तर चाऱ्यास ते शिवणार दे-खील नाहींत. अशा जनावरांना गवतपाला वगैरे पदार्थच त्यांच्या रुचीला प्रियकर वाटतात व ते प्राणी खाण्यास असेच पदार्थ शोधून काढतात. फलभ-क्षक प्राण्यांचीही हीच स्थिति आहे. त्यांना स्वाभाविकपणें फलें खाण्याची वासना होते व होतां होईल तों त्यांवरच ते निर्वाह करतात.

आतां कोणता आहार मनुष्यास स्वाभाविकपणें प्रिय आहे तें पाहूं. ज्या-प्रमाणें द्राक्ष, जांबूळ, आंबा वगैरे पदार्थांकडे पाहिलें असतां अथवा त्यांचा स्वाद घेतला असतां ते पदार्थ खाण्याची आपणांस स्वाभाविक इच्छा होते,

त्याप्रमाणें बैलाकडे किंवा मेंढराकडे पाहून त्या जनावरास मारून त्यांचें मांस खावें, अशी कोणास स्वाभाविक इच्छा होते काय ? ज्या मुलास मांस खाण्याची संवय आहे, परंतु मांसाकरितां मनुष्यें प्राण्यांचा वध करितात, ही गोष्ट ज्यास माहीत नाहीं, असें मूल बैलाकडे किंवा कोंबडीकडे पाहून "आहाहा, काय छान वास येतो, याचा अमुक पदार्थ केला तर तो किती गोड लागेल" असे उद्गार काढील काय ? परंतु ज्या मुलानें जांब (पेरु) किंवा द्राक्ष पूर्वी कधींहि खाल्लें नसेल, त्यास तें फळ पाहिल्यावर खाण्याची इच्छा झाल्यावांचून राहणार नाहीं. यावरून मनुष्यास स्वाभाविकपणें मांसाहार प्रिय नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध होत नाहीं काय ?

पशूचा वध करणें ही गोष्ट स्वाभाविकपणें आपणांस क्रूरतेची नसली तरी निदानीं उद्वेगजनक व किळसवाणी वाटते. त्याचप्रमाणें कच्चे मांसास स्वाद चांगला येत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्याचेकडे पाहणें देखील किळसवाणें वाटतें. मांसाहार करणाऱ्या गोरे लोकांच्या किंवा मुसलमान वगैरे लोकांच्या वस्तीमध्येंही खाटीकखाना बहुतकरून दूर एका बाजूला असतो. त्याचप्रमाणें युरोपांत कित्येक स्थलीं मांस उघडें नेऊं नये असा कायदा आहे. या गोष्टीवरून पशूंचा वध व त्यांचें मांस या गोष्टी मनुष्यास स्वाभाविकपणें उद्वेगजनक आहेत ही गोष्ट सिद्ध होत नाहीं काय ? मांसास मसाले घातल्याशिवाय रुचि येत नाहीं.

याच्या उलट फळांची स्थिति पहा. त्यांचा वास किति मधुर असतो. ताज्या व मधुर फळाकडे पाहून ज्याच्या तोंडांस पाणी सुटत नाहीं असा कोणी मनुष्य असेल का ? नाहीं. त्याचप्रमाणें हरबरा, गहूं, बाजरी इत्यादि धान्यांनाही तें कच्चें (विशेषतः कोंवळें) असतां एकप्रकारचा स्वाद येतो. ह्या धान्यांची कापणी करतांना किंवा तीं मळतांना अथवा तीं शिजवून त्यांचे खाण्याचे पदार्थ करतांना आपणांस कधीं तरी खंत वाटते काय ? यावरून मनुष्यास फलाहार अथवा वनस्पत्याहारच योग्य आहे ही गोष्ट सिद्ध होत नाहीं काय ?

आतां लहान मुलास कोणतें अन्न मानवतें याचा विचार करूं. लहान मुलास आईच्या दुधाइतकें दुसरें उत्तम अन्न नाहीं, याविषयीं कोणासही शंका येणार नाहीं. आपल्या मुलाचें पोट भरण्याइतकें दूध ज्यांना नसतें अशा आयांचीं मुलें खरोखरीं अभागी होत. कारण अशा मुलांचें पोषण पूर्णपणें होत नाहीं एवढेंच नव्हे, तर दुसरें दूध किंवा कृत्रिम रीतीनें केलेले अन्य पदार्थ यांची संवय त्यांना झाल्यामुळें प्रकृतीस खरोखरीं हितकर व स्वाभाविक अशा अन्नाची चव कशी असते व असावी, याविषयींचें त्याचें अंगज्ञान (स्वाभाविक ज्ञान) नाहींसें होतें. शिवाय ज्या स्त्रिया मांसाहार करतात, त्यांना दूध पुरेसें नसतें असाही अनुभव आहे. इंग्लंडांतील श्रीमंत व सरदार लोकांच्या स्त्रियांना आपलें मूल पाजण्याइतकें दूध नसतें. याचें कारण हें आहे कीं, त्यांच्या आहारामध्यें मांसाचा भाग फार असतो. अशा स्त्रियांचीं मुलें पाजण्याकरितां दाया ठेवतात. परंतु असें होतें कीं, ज्या दायांना पूर्वीं मांस अगदीं थोडकें खात असतां दूध पुष्कळ असें त्या दाया श्रींमंतांचे घरीं राहून यथेष्ट मांसाहार करूं लागल्या म्हणजे त्यांना दूध कमी येऊं लागतें, व कधीं कधीं त्या निरुपयोगी होऊन त्यांना कामावरून काढून टाकतात. जहाजांतून जल प्रवास करितांना तान्ह्या मुलांच्या आयांना दूध चांगलें यावें म्हणून मांसाच्या ऐवजीं ओट धान्यांची आंबील देतात. मांसापेक्षां धान्याहारापासून स्त्रियांना जास्त दूध येतें. यास्तव मांसापेक्षां धान्य व वनस्पति जास्त पौष्टिक आहेत हें सिद्ध होतें.

मुलाचें पोषण करण्याच्या कामीं जर मांसापेक्षां धान्याहार जास्त उपयोगीं पडतो, तर मनुष्यास मांसाहार हितावह नाहीं हा सिद्धांत स्थापित होतोच.

याप्रमाणें मांसाहार मनुष्यास अयुक्त असतां आज हजारों वर्षें आपला स्वाभाविक आहार सोडून आपणांस विचारवान व अन्य प्राण्यांहून श्रेष्ठ म्हणविणारीं माणसें सृष्टीच्या योजनेस विरुद्ध व अपायकारक असा मांसाहार करीत आहेत. मग अन्य प्राण्यांनीं तसें करावें यांत आश्चर्य तें काय !

अन्य प्राण्यांनीं आपला स्वाभाविक आहार सोडला असतां त्यांच्यावर काय परिणाम होतात ते आपण पाहूं.

कुत्रीं व मांजरें यांना वनस्पत्याहार करण्याची संवय आपणांस लावतां येते हें आपणांस माहित आहेच. परंतु स्वभावतः वनस्पतिभक्षक तृण, धान्य वगैरे भक्षण करणारे प्राणी संवयीनें मांस खाऊं लागल्याचीं उदाहरणेंही कधीं कधीं आपणांस सांपडतात. खालीं लिहिलेली गोष्ट डा० कुन्हे यांनीं स्वतः पाहिलेली आहे. एका घरांत एक हरीण पाळलेलें होतें. त्या घरांतील कुत्रा मांस खातांना त्या हरिणाचे दृष्टीस पडत असे व कधीं कधीं तें हरीण कुत्र्याबरोबर मांसास तोंड लावीत असे; परंतु लागलींच तोंड फिरवीत असे. याप्रमाणें कांहीं दिवस त्या हरिणानें केलें; परंतु पुढें लवकरच मांसाविषयींचा तिटकारा जाऊन तें हरीण मांस खाऊं लागलें. हळू हळू त्या हरिणास मांसाची इतकी चटक लागली कीं त्यांस स्वतःचें स्वाभाविक खाणें आवडेनासें झालें. परंतु आहारामधील फेरफाराचा परिणाम लवकरच दृष्टीस पडला. मांसाहारामुळें तें हरीण थोड्या दिवसांनीं आजारी पडलें व एक वर्षाचें होण्यापूर्वीं मरून गेलें. ही गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे कीं, या हरिणास बांधून ठेवीत नसत व त्यास बागेंत, रानांत, हिंडून देत असत. या कारणास्तव त्या हरिणास व्यायाम अथवा मोकळी हवा मिळत नसेल अशी सबब कोणास सांगतां येणार नाहीं.

त्याचप्रमाणें पिंजऱ्यांत कोंडून ठेवलेल्या फलभक्षक माकडांना मांसाहाराची संवय सहज लावतां येते, परंतु त्यायोगानें क्षय होऊन (झिजून) तीं लवकरच मरून जातात असा अनुभव आहे, असें होण्याचें कारण थंड हवा असावी असें कित्येक लोकांचें ह्मणणें आहे, परंतु हें खरें नाहीं कारण उष्ण देशांतील इतर पुष्कळ प्राणी थंड देशांत जगतात. यास्तव खरें कारण वर सांगितलेलेंच असावें असें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. अलीकडे झालेल्या शोधांवरून हेंच अनुमान कायम ठरतें.

याप्रमाणें जर अन्य प्राणी आपला स्वाभाविक आहार सोडून अन्य आ-

हार करूं लागतात, तर मनुष्यांनीं तसें करावें यांत आश्चर्य नाहीं. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, मनुष्यजातीमध्यें रोग फार वाढले आहेत.

ज्यांना जन्मांत वैद्याची जरूर लागली नाहीं, अथवा जे म्हातारे होऊन केवळ वार्धक्यानें मेले, असे किती लोक आपणांस सांपडतील बरें? अशा लोकांची संख्या इतकी लहान आहे कीं, ८० किंवा ९० वर्षांचा म्हातारा काठी टेंकून चालत जातांना पाहणें हा लोकांना अद्भुत चमत्कार वाटतो. त्यांतून अशा प्रकारचे लोक दिवसेंदिवस कमी होत चालले आहेत. याचें कारण असें आहे कीं, पुष्कळ लोकांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्याचा बराच संचय झालेला असतो. व दिवसेंदिवस हा संचय वाढत्या प्रमाणावर मनुष्याच्या शरीरांत सांपडूं लागला आहे. शरीरामध्यें ज्या विजातीय द्रव्याचा संचय मांसाहारापासून जास्त होतो.

शहरांतील लोकांपेक्षां खेड्यांतील लोकांचें आरोग्य चांगलें असतें. याचें कारण खेड्यांत केवळ शुद्ध व मोकळी हवा एवढेंच नाहीं, तर खेड्यांतील लोकांना शहरांतील लोकांप्रमाणें फारसें मांस खाण्यास मिळत नाहीं हें होय. आपली प्रकृति इतर प्राण्यांच्या प्रकृतीपेक्षां वाईट असते, यास जरी पुष्कळ अन्य कारणें आहेत, तरी इतर प्राण्यांच्या स्थितीशीं आपली स्थिति ताडून पाहिली असतां असें आढळून येईल कीं (त्या कारणांपैकीं मुख्य कारण हें आहे कीं) आपला आहार योग्य प्रकारचा नसतो. उदाहरणार्थ, जे घोडे तबेल्यांत बांधतात, त्यांना त्यांच्या लिदीपासून व मुतापासून उत्पन्न झालेल्या दुर्गंधी वायूनें दूषित झालेल्या हवेमध्यें रहावें लागतें व त्यांना मोकळ्या हवेमध्यें व्यायाम मिळत नाहीं, यामुळें ते पूर्णपणें निरोगी नसतात. परंतु अशा प्रकारच्या प्राण्यांना मनुष्यांच्या इतके रोग होत नाहींत. कारण इतर पुष्कळ गोष्टींमध्यें त्यांचें वर्तन मनुष्यांच्या वर्तनाहून भिन्न असतें. यावरून इतर प्राण्यांहून आपली प्रकृति जास्त रोगी व निर्बळ असण्याचें कारण अयोग्य आहार हें होय हें सिद्ध होतें.

येथपर्यंत अनुमानापासून काय गोष्टी सिद्ध होतात हें पाहिलें. आतां

आपले सिद्धांत प्रत्यक्ष प्रमाणांनीं स्थापित होतात किंवा नाहीं हें पाहूं; या विषयासंबंधानें जे दोन आक्षेप सामान्यतः पुढें आणले जातात, त्या दोन्ही आक्षेपांचा आपण एकदांच निकाल लावूं. पहिला आक्षेप हा आहे कीं, मनुष्याच्या शरीराची रचना इतर प्राण्यांहून जास्त नाजूक व भानगडीची असल्यामुळें आहारासंबंधानें जे नियम इतर प्राण्यांस लागतात, ते मनुष्यास लागूं पडत नाहींत. दुसरा आक्षेप असा आहे कीं, (डार्विनच्या उत्क्रांतितत्त्वास अनुसरून) पुष्कळ दिवसांच्या संवयीमुळें मांसाहार पूर्णपणें पचविण्याइतकें मनुष्याच्या प्रकृतीमध्यें डार्विनच्या उत्क्रान्तितत्त्वानुरूप सामर्थ्य आलें आहे. या दुसऱ्या आक्षेपामध्यें दोन पोटभाग आहेत. एक हा कीं, मांसाहारास योग्य अशी अवस्था पूर्वजांच्या संवयीमुळें सर्व मनुष्यांच्या प्रकृतीस प्राप्त झाली आहे. दुसरा असा कीं, ज्यांना मांसाहाराची संवय झाली आहे, अशा प्रौढ मनुष्यांनीं मांस खाण्याचें सोडून दिलें तर त्याच्या प्रकृतीस अपाय झालाच पाहिजे.

या आक्षेपांचा निकाल प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनच लावला पाहिजे. धान्याहारापासून शरीराचें पोषण पूर्णपणें होतें किंवा नाहीं, हें पाहण्याकरितां पुष्कळ कुटुंबांमध्यें केवळ धान्याहारावर वाढविलेल्या मुलांची वाढ व त्यांचें आरोग्य याविषयींचें डा॰ कुन्हे यांनीं वारंवार अवलोकन केलें व त्यांना असा अनुभव आला कीं, धान्याहारानें शरीराची अथवा मेंदूची उत्तम वाढ होते, अंगीं सामर्थ्य व उत्साह येतो, बुद्धि तरतरीत राहते, व स्वभाव शांत राहतो. केवळ धान्याहारापासून सामर्थ्य, शौर्य, बुद्धि इत्यादि गुणांमध्यें कमीपणा कधीं येत नाहीं यास प्रत्यक्ष उदाहरण ब्राह्मणांचें आहे.

ब्राह्मणांमध्यें नामांकित पैलवान झाले आहेत. बाजीराव पेशवे, राघोबादादा, बापु गोखले इत्यादि शूर वीरही झाले आहेत व बुद्धीमध्यें तर हिंदुस्थानांतील कोणत्याही लोकांनीं त्यांची बरोबरी अद्याप केली नाहीं.

येथें या विषयाच्या अनुरोधानें दुसऱ्या एका विषयाची आठवण होते. अलीकडे लोकांची नीति भ्रष्ट होत चालली आहे, अशी सर्व लोकांची ओरड

चालली आहे. आतां असें होण्याचें कारण काय हें पाहूं गेलें असतां कांहीं अंशानें (सर्वस्वीं नव्हे) तें आतां मांसाहार आहे असें आढळून येईल, व मांसाहाराचा नीतीशीं संबंध आहे हें सिद्ध झालें, तर मांसाहाराचा त्याग केला असतां नीति थोडीशी तरी सुधारेल, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. मनुष्यास अनीतीस प्रवृत्त करण्यास कोण कारण होतात, याचा विचार केला असतां मुख्यतः षड्विकार हे पापास प्रवर्तक होतात, असें आढळून येईल. हे षड्विकार मांसाहारानें जास्त प्रबळ होतात. या विकारांचें प्राबल्य कमी करण्याकरितांच धर्मशास्त्रानें उपासतापास वगैरे मनुष्यांच्या पाठीमागें लावले आहेत. आतां उपासांचा हेतु जर असा आहे तर प्रथम मांसाहारानें षड्विकाररूपी शत्रु प्रबळ करून, नंतर उपोषणानें त्यांना क्षीण करण्यापेक्षां मांसाहाराचा त्याग करून मूळपासून षड्रिपूंना निर्बळ करणें हें चांगलें नाहीं काय ? मांस हें या रिपूंचें अन्न आहे व या अन्नावांचून त्यांना उपाशी ठेवलें तर त्यांच्यापासून आपणांस फारसा त्रास होणार नाहीं. शत्रूंना खावयास अन्नच मिळालें नाहीं, तर ते लढण्यास उभे कसे राहणार. मांसाहाराचा त्याग करून हे षड्रिपु निर्बळ केले, ह्मणजे शिक्षण, नीति व पुण्यकर्म यांच्या मार्गांतील एक मोठाच अडथळा नाहींसा होतो. यास्तव ज्या मुलांचें शिक्षण चांगलें व्हावें व जीं मुलें नीतिमान् असावीं अशी इच्छा असेल त्या मुलांना मांसाहार वर्ज ठेवावा—करावा.

मांसाहार वर्ज केल्यानें मन शांत व कामविकाररहित राहतें व असें मन विद्याभ्यास करण्यास फारच उपयोगीं पडतें. विचारशक्ति व बुद्धि उत्तम व तरतरीत राहण्यास मन शांत व समाधानी असणें हें अत्यावश्यक आहे, असें सर्व मानसशास्त्रवेत्ते ह्मणतात. अशी स्थिति मांसाहारापासून प्राप्त होणें अशक्य आहे.

कांहीं लोक त्यांनीं मांसाहार सोडून दिल्यावर फार दिवस जगले नाहींत, यावरून मांसाहार न करण्यापासून नुकसान होतें असें कांहीं लोक प्रतिपादन करतात. परंतु हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, या रीतीनें लवकर मरणारे लोक

मांसाहार अगदीं सोसत नाहींसा झाला व त्यापासून विकार होऊं लागले ह्मणजे त्याचा त्याग करितात. ज्यांची प्रकृति इतकी बिघडली आहे असे लोक थोडे दिवस जगावे यांत आश्चर्य नाहीं. असे लोक धान्याहार करण्यामुळें मेले, असें अनुमान काढणें चुकीचें आहे. वास्तविक स्थिति अशी असते कीं, या लोकांनीं मांसाहार चालू ठेवला असता तर ते त्याहूनहीं कमी वर्षे जगले असते.

थिऑडोअर हॅन हे १९व्या वर्षी अगदीं मरणोन्मुख झाले असतां त्यांनीं मांसाहार सोडून योग्य प्रकारचा आहार ठेवल्यामुळें त्याची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, ते पुढें ३० वर्षे जगले व आपल्या वयाच्या ५९ व्या वर्षीं मेले. डा० कुन्हे यांचे प्रतिपक्षी म्हणतात कीं "पहा मांसाहार सोडल्यामुळें हॅन फक्त ५९ वर्षे जगला." असें विधान करणें ह्मणजे वस्तुविपर्यास करणें आहे. कारण वास्तविक गोष्ट अशी आहे कीं, हॅन यांनीं मांसाहार टाकला नसता, तर २९ व्या वर्षाच्या पुढें १०।५ वर्षेंही ते जगले असते किंवा नाहीं याबद्दल शंका आहे.

ज्यामध्यें उद्दीपक किंवा उत्तेजक पदार्थ नाहींत अशा प्रकारचा आहार रोग्याचा रोग बरा होण्यास अत्यावश्यक आहे असा डा. कुन्हे यांचा पुष्कळ दिवसांचा अनुभव आहे. जे लोक आजारीपणांत मांस खाणें व दारू पिणें वर्ज करीत नाहींत, त्यांचा रोग बरा होण्यास अवधि लागतो. कारण अशा प्रकारच्या आहारानें शरीरांत विजातीय द्रव्याची उत्पत्ति होते. व त्यामुळें औषधोपायांपासून गुण लवकर येत नाहीं.

ज्यांची प्रकृति साधारण निरोगी आहे त्यांना मांस पचून जातें हें खरें आहे, परंतु असें करण्यापासून मांस पचविण्याचे कामीं शक्तीचा वृथा व्यय होतो. जेव्हां प्रकृतीस विकार होतो-जेव्हां शरीरांतील विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याचा यत्न प्रकृति करीत असते-तेव्हां विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देण्याकरितां शरीरांतील सर्व शक्तीची अवश्यकता असते व अशा वेळीं या शक्तीचा बराच भाग मांस पचविण्याचे कामीं खर्च झाला

ह्मणजे रोग हटविण्याकरितां जी शक्ति पाहिजे असते, तिजमध्यें उणेपणा येतो. व त्यामुळें प्रकृतीचें नुकसान होतें. यास्तव हलका व अनुद्दीपक असा धान्याहार किंवा फलाहार रोग्यांनीं करावा हें त्यांना हितावह आहे.

आतां मद्यादिपेय पदार्थ आवश्यक आहेत किंवा काय याचा विचार करूं. सृष्टीमधील अन्य प्राण्यांकडे पाहिलें असतां आपणांस आढळून येईल कीं, तृषाशमनार्थ पाण्यावांचून दुसऱ्या कसल्याही पेय पदार्थांचा उपयोग अन्य प्राणी करीत नाहींत. शिवाय ही गोष्टही लक्षांत घेण्यासारखी आहे कीं जनावरांना डोंगरांतील झऱ्याच्या पाण्यापेक्षां वाहत्या नदीचें किंवा ओढ्याचें पाणी पिणें जास्त आवडतें. जनावरांना अशी स्वाभाविक इच्छा होते, याचें कारण हें आहे कीं, डोंगरांतील टाक्यापेक्षां किंवा झऱ्यापेक्षां वाळूंतून वाहाणारें व ऊन पडून सूर्याच्या किरणांनीं शुद्ध झालेलें पाणी जास्त चांगलें असतें. शिवाय जे प्राणी ओलें गवत किंवा ओला चारा खातात. त्यांना पिण्यास पाणी फार थोडकें लागतें. व आपण रोज कांहीं रसभरित फळें खाण्याचा परिपाठ ठेवला तर आपणांसही विशेष तहान लागणार नाहीं. परंतु आपणांस जेव्हां तहान लागते, तेव्हां फक्त पाणी प्यावें. पाण्याहून इतर सर्व पेयें वर्ज करावींत. लिंबू, नारिंग वगैरे फळांच्या रसांचीं सरबतें पिणें देखील फारसें चांगलें नाहीं. कारण त्यांची चटक लागली ह्मणजे त्यांचें प्रमाणाबाहेर सेवन होतें व सरबत प्रमाणाबाहेर प्यालें (विशेषतः जेव्हां सरबतांत साखर बरीच असते तेव्हां) ह्मणजे त्यापासून प्रकृतीस अपाय होतो. यास्तव आपला रोग बरा व्हावा अथवा आपल्या प्रकृतीस रोग होऊं नये अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं साध्या पाण्याशिवाय सोडावॉटर, मद्य वगैरे इतर सर्व पदार्थ वर्ज करावे.

आतां आपण कोणते पदार्थ खावे याविषयीं विचार करूं. मनुष्यास मांसाहार योग्य नाहीं व मनुष्य फलभक्षक प्राणी आहे हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आतां फळें सर्वांना उपलभ्य नाहींत, यास्तव फळांच्या सारखेच जे अन्य पदार्थ आहेत ते आपण घ्यावे. निरनिराळीं धान्यें, कंद व मुळें या

पदार्थांपैकीं जे पदार्थ दिसण्यांत चांगले दिसतात व जे स्वादिष्ट असून रुचकर लागतात ते सर्व पदार्थ मनुष्यास हितकर आहेत असें समजावें. अशा प्रकारचे पदार्थ पृथ्वीवर अतिशय थंड प्रदेशावांचून अन्यत्र चोहोंकडे सांपडतात. अतिशय थंड हवेच्या प्रदेशांत हे पदार्थ नसतात, यावरून अशा प्रकारच्या प्रदेशांत मनुष्यांनीं राहूं नये, असा ईश्वरी संकेत असावा असें अनुमान निघतें. लॅपलँड वगैरे थंड हवेच्या देशांतील लोक खुजे व निर्बुद्ध असतात, या गोष्टीवरून हे प्रदेश मनुष्याच्या वस्तीस योग्य नाहींत हें सिद्ध होतें.

भक्ष्य पदार्थ होतां होईल तों करून सृष्टीमध्यें ज्या अवस्थेंत सांपडतात त्याच अवस्थेंत (कच्चे) खावे. जेव्हां चावण्याचें सामर्थ्य दांतांत नसल्यामुळें अथवा अन्य कारणांनीं हे पदार्थ मूळावस्थेंत खातां येत नाहींत, तेव्हां त्यांना अन्य रूप द्यावें. तरी पण पदार्थ शिजविणें, त्यांमध्यें मीठ, मसाला किंवा साखर घालणें वगैरे संस्कार होतील तितके कमी करावे. माल्ट एक्स्ट्रॅक्ट वगैरे धान्याच्या सत्वापासून तयार केलेले जे पदार्थ पौष्टिक खाद्य ह्मणून तयार करतात ते खाण्यापासून शरीरास वास्तविक फायदा होत नाहीं. अशा प्रकारचे पदार्थ सृष्टीमध्यें कोठें आपोआप तयार होत नाहींत व ते कृत्रिम आहेत ह्मणून मनुष्याच्या प्रकृतीस हितावह होणें शक्य नाहीं.

धान्य अथवा शाकभाजी शिजवितांना त्यांमध्यें फार पाणी घालूं नये. कारण त्या पदार्थांतील बरेंच सत्व त्या पाण्यांत उतरतें. जास्त पाणी ओतून टाकतांना किंवा कडाच्या रूपानें बाहेर जातांना त्या पाण्याबरोबर तो सत्वांश निघून जातो.

आहाराचें प्रमाण काय असावें हें प्रत्येकानें स्वतःच्या प्रकृतीच्या मानानें ठरविलें पाहिजे. जेव्हां जेव्हां ढेकरा येणें, पोटांत दुखणें, घशाशीं आंबट येणें अथवा पोटांत वात धरणें वगैरे विकार होतात, तेव्हां आपण खाल्लेलें अन्न प्रमाणाबाहेर आहे किंवा प्रकृतीस न मानणारें आहे असें समजावें.

ज्याने भाकरी खाणें ती बिन चाळलेल्या पिठाची खावी. पीठ किंचित

भरड असावें. कारण भरड पिठाची भाकरी चांगली चावल्यावांचून गिळतां येत नाहीं. व चावण्यानें तिजमध्यें लाळ चांगली मिसळल्यामुळें ती लवकर पचते. शिवाय जी भाकरी चावून खावी लागते ती वाजवीपेक्षां जास्त खाण्याची इच्छा होत नाहीं. प्रमाणाबाहेर अन्न खाणें प्रकृतीस फार अपायकारक होतें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तरी पण हेंही लक्षांत ठेवावें कीं, भक्ष्य पदार्थ कितीही हलका व उत्तम असो तो वाजवीपेक्षां जास्त खाण्यापासून अपाय झालाच पाहिजे.

दूध घेणें तें न तापवितां थंडच घ्यावें. मात्र तें नासलें असेल किंवा त्यास घाण येत असेल अथवा तें बेचव लागत असेल तर तें पिण्यास चांगलें नाहीं असें समजावें. दूध तापवून घेतलें असतां तें लवकर पचतें, ही चुकीची समजूत आहे. उलट तें पचनास जड होतें. त्याचप्रमाणें दुधांतील रोगबीजक किंवा अपायकारक पदार्थ तें तापल्यानें निघून जातात ही समजूत भ्रांतिमूलक आहे. दूध तापविलें तरी हे पदार्थ त्यांत राहतातच. तापविलेल्या दुधाचें पोटांत लवकर पचन होत नाहीं, यास्तव दूध तापविल्यानें त्यांतील पौष्टिकपणा कमी होतो. तापविलेलें दूध पिण्यानें शरीरांतील मेद मात्र वाढतो, शक्ति वाढत नाहीं. ज्यांना फळें खाण्याची ऐपत असेल त्यांनीं भोजनोत्तर फळें खावींत. शक्य असेल तेव्हां आहारामध्यें फेरबदल करावा. बाकी असें करण्याची विशेष अवश्यकता आहे असें नाहीं.

सर्वांना स्पष्टपणें समजावें ह्मणून फिरून सांगतों कीं, जे रोगी अत्यावस्थ आजारी आहेत अथवा ज्यांची पचनशक्ति अगदीं क्षीण झाली आहे, अशांनीं अगदीं साधें व दांतांनीं चांगलें चावल्याशिवाय खातां न येण्यासारखें अन्न खावें.

कांहीं लोक असा प्रश्न विचारतील कीं अशा प्रकारचें अन्न चवीस गोड लागेल काय ? या प्रश्नास हें उत्तर आहे कीं, एखादा पदार्थ कमी अथवा जास्त गोड लागणें हें आरोग्यावर व क्षुधेवर अवलंबून आहे. लहान मुलांना साधी भाकरी जितकी गोड लागते तितकी वृद्ध माणसांस किंवा ज्वरित

मनुष्यास जिलबी देखील गोड लागणार नाहीं. यास्तव योग्य आहार करून प्रकृति निरोगी ठेविली असतां वर सांगितल्या प्रकारचें अन्न देखील गोड लागेल. शिवाय कृत्रिम रीतीनें चव आणलेले पदार्थ खाण्यानें प्रकृति बिघडून सृष्टींतील सर्व भोग्य पदार्थांचा उपभोग घेण्याचें सामर्थ्य जर कमी होतें तर क्षणिक सुखाकारितां तसले पदार्थ खाणें हें वेडेपणाचें कृत्य होईल.

स्वाभाविक आहार सोडून अन्य प्रकारचा आहार केल्यामुळें मनुष्यमात्रांच्या प्रकृतीवर काय वाईट परिणाम झाले आहेत हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्यांचें स्मरण वाचकांना देण्याकरितां हे परिणाम फिरून येथें दिले आहेत. मांस वगैरे कृत्रिम व अयुक्त अन्न खाण्यापासून शरीरांत विजातीय द्रव्याची उत्पत्ति लवकर होते. अशा प्रकारचा आहार रोग्यास दिला असतां तो बरा होण्यास जास्त अवधि लागतो. मांसाहारानें काम, क्रोध वगैरे विकार प्रबळ होतात, व अविचाराचीं अथवा पापाचीं कृत्यें मनुष्याच्या हातून जास्त घडतात. या सर्व गोष्टींचा असा परिणाम होतो कीं, अशा लोकांचें आरोग्य नीट राहत नाहीं.

या बेटांतील लोकांचें दिलेलें उदाहरण विचारी लोकांनीं नेहमीं लक्षांत ठेवावें. याच्या उलट असेंही आपण लक्षांत ठेवावें कीं, मनुष्यजातीस युक्त असा आहार आपण योग्य वेळीं व प्रमाणांत केला व आरोग्यशास्त्रासंबंधीं इतर नियम पाळले तर आपली प्रकृति खास निरोगी राहील.

प्रकरण तिसरें.

भाग १ ला.

ज्ञानतंतूसंबंधीं व मेंदूसंबंधीं रोग, निद्रानाश.

सर्व रोगांचें मूळकारण एक आहे असें जें तत्त्व पूर्वीं सांगण्यांत आलें आहे, तें ज्ञानतंतु व मेंदू या संबंधाच्या रोगासंबंधानें पाहतांही खरें ठरतें. एकोणिसावें शतक हें ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगांचें शतक आहे असें जें ह्मणतात, तें अगदीं यथार्थ आहे. कारण ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग नानारूपांनीं सर्वत्र पसरलेले दृष्टीस पडत आहेत. या रोगांचे जे नवीन प्रकार आहेत, त्या सर्वांना नवीन नांवें देण्याविषयीं व त्यांचें स्वरूप व कारण यांचा निर्णय करून ते बरें करण्याचा युक्त मार्ग शोधण्याविषयीं डाक्टर लोक अतोनात श्रम करीत आहेत.

नर्व्हसनेस (ज्ञानतंतू अशक्त व रोगयुक्त असणें) **शिरारोग, भूतोन्माद, खूळ अथवा वेड, भ्रांति व पक्षवायु** हे रोग आतां सर्वत्र माहीत झाले आहेत.

अशा प्रकारचे दुर्धर रोग दिवसानुदिवस वाढत असल्यामुळें, लोकांच्या प्रकृतींच्या बाह्यलक्षणांमध्येंही फरक पडत चालला आहे. हीं बाह्यलक्षणें पाहिल्यानें रोगाच्या खऱ्या स्वरूपाचें यथार्थज्ञान होत नाहीं. परंतु ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग झालेल्या मनुष्याची प्रकृति व चर्या आपण पाहिली तर त्या मनुष्यास होत असलेल्या अंतःतापाचीं कांहीं लक्षणें आपणांस आढळून येतील. अशा रोग्याला आपल्या प्रकृतीस कांहीं तरी विकार झाला आहे अशी मनांत अस्पष्ट कल्पना असते. परंतु विकाराचें कारण काय असावें हें त्यास समजून येत नाहीं, व आपणास रोग झाला आहे असें त्याच्यानें लोकास स्पष्टपणें सांगवत नाहीं.

एक मनुष्य अतिशय बोलका असतो व एक अगदीं मौन धारण करणारा किंवा मितभाषी असतो, असें आपण पाहतों. एखाद्या मनुष्यास झोंपच येत नाहीं. कांहीं लोक रात्रंदिवस सारखे श्रम करीत असतात, व कांहीं लोक आळसांत सर्व वेळ घालवितात. कांहींना जगाचा वीट आला असतो, व आपला जगांत कांहीं उपयोग नाहीं, अशा समजुतीनें आत्महत्या करण्याविषयींचा विचार त्यांचे मनांत नेहमीं घोळत असतो. पुढें स्थिति कशी होईल, याविषयीं निरर्थक शंका मनांत आणून तळमळ करीत बसलेले कांहीं कोट्याधीश–लक्ष्मीपुत्र आपल्या दृष्टीस पडतात. कित्येकांच्या शरीरांस नेहमीं विनाकारण कांप सुटत असतो. कांहींच्या एखाद्या अवयवावरून शरीराच्या एका बाजूवरून अथवा सर्व अंगावरून वारें जातें. कांहींना भ्रांति होते किंवा वेड लागतें. कांहींना वेड लागल्यामुळें त्यांच्या शरीरांचा एखादा अवयव लुला पडतो. शिवाय या रोगाचा परिणाम असा होतो कीं त्यायोगानें त्या मनुष्यांना आपल्या इंद्रियांचा व शक्तीचा आपल्या इच्छेप्रमाणें उपयोग करितां येत नाहीं. कांहींचीं गात्रें लुलीं पडतात, व कांहींना आपले विचार, आपली इच्छा, अथवा आपली वाणी, नियंत्रित करण्याचें सामर्थ्य नसतें.–आपल्या ताब्यांत ठेवतां येत नाहीं.–ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगाचे इतके प्रकार आहेत. कीं, हा रोग झालेले हजार रोगी आपण पाहिले तर त्यांमध्यें असे दोन रोगी क्वचितच सांपडतील कीं, ज्यांचीं बाह्यलक्षणें अगदीं सारखीं आहेत. या रोगाचीं बाह्यलक्षणें इतकीं परस्परभिन्न–विरोधी असल्यामुळें या रोगाचें खरें कारण काय असावें; या रोगाचे जे अनेक प्रकार आहेत, त्यांस त्यांच्या निदानाप्रमाणें स्वरूपाप्रमाणें काय अन्वर्थक नांवें द्यावीं याविषयींच्या तत्त्वांचें पूर्ण ज्ञान डाक्टर लोकांना अद्याप झालें नाहीं.

यां जातीच्या अ   औषधापासून खरा गुण येतो
(रोगी रोगमक्त हो   ादीं चकीचें आहे. कारण रोगाचें

कारण जें दोषिक द्रव्य तें शरीराबाहेर घालवून देण्याचे प्रयत्न केवळ आपल्या प्रकृतीकडून घडतात.

शरीरांतील रोगाचें बीज बाहेर काढून लावावें, याविषयीं जेव्हां शरीर नेटानें प्रयत्न करीत असतें, तेव्हां ती गोष्ट प्रकृतीच्या बाह्यलक्षणांवरून आपणांस समजून येते. अशा प्रकारचा परिणाम औषध अगदीं सूक्ष्म प्रमाणानें दिलें असतां होतो. तेंच औषध प्रचलित किंवा प्राचीन वैद्यकपद्धतीमधील प्रमाणानें दिलें तर त्याच्या योगानें प्रकृति बिघडून जाते. ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगावर विषारी औषधें पुष्कळ पाजलीं तर त्यामुळें प्रकृतीस अर्धांगवायूचीं पूर्वलक्षणें होतात. त्याचप्रमाणें, शरीर निरोगी करण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रकृतीचा जो स्वाभाविक धर्म असतो, तो अशा प्रकारचीं औषधें पोटांत घेण्यापासून नाहींसा होतो. प्रचलित वैद्यकपद्धतीप्रमाणें ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगाची चिकित्सा केली असतां रोगाचीं लक्षणें कांहीं वेळ नाहींशीं होतात, व रोग गेल्यासारखा वाटतो; परंतु तीं लक्षणें फिरून उद्भवतात. याचें कारण असें आहे कीं, औषध घेतलें, ह्मणजे औषधांच्या विषामुळें ज्ञानतंतू कांहीं वेळपर्यंत निर्जीव झाल्यासारखें होतात; व त्यांमुळें त्यासंबंधीं विकारही नाहींसा झाल्यासारखा वाटतो. परंतु औषधाच्या विषाचा परिणाम कमी झाला, ह्मणजे (ज्ञानतंतु) प्रकृति मूळपदावर येते, व विकाराचीं लक्षणें फिरून होऊं लागतात. व ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगावर **नक्स व्हॉमिका** (कुचला) आदिकरून जीं विषारी औषधें देण्यांत येतात तीं जास्त प्रमाणानें व पुष्कळ दिवस दिलीं तर, मज्जातंतू निर्जीव होत जातात; व कांहीं दिवसांनीं रोग्याचा प्राणांतही होतो. हीं औषधें कमी प्रमाणानें दिलीं तर प्राणांत जरी होत नाहीं, तरी त्यापासून शरीरास बराच अपाय घडतो.

आपणांस असें खातरीनें ह्मणतां येईल कीं, साधारण रोग बरा करण्याकरितां जीं औषधें डाक्टर लोक देतात, त्यामुळें ज्ञानतंतूसंबंधीं दुर्धर रोग उत्पन्न होतात. औषध अतिसूक्ष्म प्रमाणांत दिलें असतां, त्यानें मज्जातंतूमधील चैतन्य-सत्व नाहींसें होत नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर औषधाच्या रूपानें

नवीन विष शरीरांत आल्यामुळें तें विष व पूर्वीचें रोगांचें बीजरूप विष या दोहोंना शरीरांतून बाहेर घालवून देण्याचा प्रयत्न प्रकृति मोठ्या नेटानें करिते.

प्राचीन वैद्यशास्त्रांत ज्ञानतंतूंचे रोग बरे करण्यास खातरीचा असा उपाय मुळींच नाहीं. तुमचा रोग बरा करण्यास आह्मांजवळ उपाय नाहीं, असें कित्येक वेळां नामांकित डाक्टरांस रोग्यांना सांगावें लागतें.

या रोगावर हवा पालटणें, प्रवासाची करमणूक, व अशाच प्रकारचे दुसरे उपाय, डाक्टर लोकांकडून सांगण्यांत येतात. परंतु जरी कांहीं वेळे-पुरता ह्या उपायापासून गुण वाटतो, तरी ह्यावरून आपणांस असें स्पष्ट दिसतें कीं, वैद्य किंवा डाक्टर त्या रोगाचें कारण व स्वरूप कळण्यास अगदीं असमर्थ आहेत. ज्या गोष्टी जुन्या वैद्यशास्त्रांस अगदी गूढ व अशक्य वाटत होत्या, त्या सर्व गोष्टी डा० कुन्हे यांच्या रोग बरे करण्याच्या नवीन रीतीनें सुगम व उघड झाल्या आहेत. डा० कुन्हे ह्मणतात कीं, माझ्या अनेक रोग्यांपैकीं, कांहीं रोग्यांकडून माझ्या उपयांचा उपयोग केल्यानें त्यांस जो गुण आला आहे, त्याबद्दलचीं जीं आभारदर्शक पत्रें व दाखले आले आहेत, त्यांपैकीं कांहीं त्या त्या रोगांसंबंधीं विशेष मह-त्त्वाच्या गोष्टी येथें नमूद केल्या असतां अप्रासंगिक होणार नाहींत असें वाटतें.

हें सर्वांस माहीत आहेच कीं, आपणांस दोन प्रकारचे मज्जातंतू असतात. एक आपल्या इच्छेच्या स्वाधीन असणारे मज्जातंतु व दुसरे जे आपल्या इच्छेच्या स्वाधीन नसून ज्यांच्या योगानें श्वासोच्छ्वास, पचनक्रिया, व रु-धिराभिसरण, वगैरे शरीरांतील महत्त्वाच्या क्रिया होतात ते आतां विजा-तीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यामुळें उत्पन्न होणारे सर्व विकार हे मज्जातंतूसंबंधीं रोग आहेत; असें सांगितल्यास कोणास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण तें सहज कळण्यासारखें आहे. जेव्हां आपल्या शरीराच्या नेहमींच्या व्यापारामध्यें कांहीं फरक होतो, किंवा जेव्हां आपल्या शरीराच्या एखा-द्या भागामध्यें दुःख किंवा वेदना होतात, तेव्हां आपणांस कांहीं तरी रोग

झाला आहे, असें आपणांस समजून येतें; एरव्हीं समजत नाहीं. परंतु शरीराची स्थिति जेव्हां येथपर्यंत येते, तेव्हां आपल्या शरीरांतील रोग थोडाबहुत तरी वाढलेला असतोच. एखाद्या रोगास शरीरांत आरंभ होतांक्षणींच तो आपणांस लागलाच व आपोआप कधींही समजून येत नाहीं, परंतु अशा प्रकारची शरीराची अवस्था आपणांस डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्रावरून पूर्वींच नक्की ओळखितां येतें. शरीरांत विजातीयद्रव्य सांचल्यावांचून रोग उत्पन्न व्हावयाचाच नाहीं, असें आपणांस आतां पूर्णपणें समजलें आहे. विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यानें एखाद्या इंद्रियास विकार होतो इतकेंच नाहीं, तर त्या अवयवाशीं ज्या मज्जातंतूंचा संबंध असतो, व ज्याच्या योगानें त्यांचा (इंद्रियांचा) व्यापार चालतो, त्या मज्जातंतूंना विकार झाला ह्मणजे आपणांस आजार झाला आहे असें समजून येतें, ज्या विकारांच्या योगानें आपला श्वासोच्छ्वास, पचनक्रिया, व रुधिराभिसरण यांवर अपायकारक परिणाम होतो. विकार लवकर समजण्यांत येत नाहीं, या विकारामध्येंही प्रथम मज्जातंतू बिघडतात, व त्यामुळें शरीरांत कांहीं तरी बिघडलें आहे, असें आपणांस समजतें. हे मज्जातंतू प्रत्यक्ष आपल्या इच्छेच्या स्वाधीन नसतात; परंतु त्यांच्यावर इच्छेच्या स्वाधीन नसणाऱ्या फुप्फुस, काळीज, जठर, आंतडीं, व मूत्राशय, इत्यादिइंद्रियांच्या क्रिया त्यावर अवलंबून असतात. मज्जातंतू ह्या मूत्राशय, आंतडीं, काळीज, व पोट, ह्यांशीं संबंध असलेल्या ज्ञानतंतूंत विजातीय द्रव्य सांचून त्यांना विकार होईपर्यंत आपणांस पचन बरोबर होत नाहीं, अथवा काळीज, फुप्फुस, मूत्राशय, इत्यादिकांना रोग झाला आहे, हें आपणांस समजत नाहीं. यास्तव हें लक्षांत ठेवावें कीं, वर सांगितलेल्या रोगांपैकीं प्रत्येकाबरोबर त्या त्या इंद्रियाशीं संबंध असलेल्या मज्जातंतूंना रोग होतोच.

पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, आरोग्य प्राप्त होण्यास उत्तम अन्नपचन हाच एक मार्ग आहे. कारण रोगाचें बीज जें विजातीय द्रव्य, तें प्र-

थम अपचनामुळेंच शरीरांत उत्पन्न होतें. यास्तव आपणांस असा सिद्धांत करितां येईल कीं, ज्ञानतंतूसंबंधीं अथवा इतर सर्व प्रकारच्या रोगांचें बीज जन्मतः आईबापांपासून प्राप्त होतें; किंवा तें अपचनामुळें शरीरांत नवीन उत्पन्न होतें. जोंपर्यंत शरीरांत दम राहिला आहे, तोंपर्यंत ज्वरादि शीघ्र-विपाकी रोग उत्पन्न करून रोगाचें बीज शरीरांतून घालवून देण्याचा प्रयत्न प्रकृति करिते. परंतु शरीरांतील जोम नाहींसा झाला, ह्मणजे रोगाचें बीज शरीरांत वसती करून राहते. हें रोगाचें बीज शरीरांत पुष्कळ दिवस रा-हिलें, ह्मणजे त्याच्या योगानें ज्ञानतंतूंना अपाय होतो; व त्या (ज्ञानंतंतूं) संबंधीं भयंकर व दुर्धर रोग उद्भवतात. ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगांचीं बाह्यलक्षणें कितीही भिन्न असोत, ते रोग ह्मणजे शरीरांत दबलेल्या अन्य जीर्ण रोगांचें रूपांतर होय असें समजावें.

पूर्वीं असें सांगण्यांत आलें आहे कीं, सर्व रोगांचें मुख्य स्वरूप ह्मणजे ज्वर हा आहे. ही गोष्ट ज्ञानतंतूसंबंधीं रोगांसही लागू पडते. या रोगां-पैकीं कांहीं रोगांमध्यें रोग्यास शहारे येणें, थंडी वाजणें, वगैरे विकार हो-तात; व कांहींमध्यें रोग्याच्या अंगांतील उष्णता वाढून त्याच्या अंगा-चा दाह होतो.

यावरून आपणांस असें ह्मणतां येईल कीं, ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग हा जीर्ण-ज्वराचाच एक परिणाम आहे. यास्तव आह्मी फिरून असें सांगतों कीं, देवी, गोंवर, घटसर्प, गरमी इत्यादि रोगांचें जें कारण आहे, तेंच ज्ञानतंतू-संबंधीं रोगांचें कारण आहे; व त्यावरून सर्व रोगांना उपायही एकच अस-ला पाहिजे, ही गोष्ट निर्विवादपणें सिद्ध होत नाहीं काय ? शिवाय ही गोष्ट निर्विवाद आहे, हे डा० कुन्हे यांनीं बऱ्या केलेल्या रोग्यांच्या प्रत्यक्ष उदाहरणावरून सिद्ध होतें.

वर जें विवेचन केलें आहे त्यावरून मज्जातंतूसंबंधीं रोगांचें स्वरूप, त्यांचें कारण, व त्यांची चिकित्सा करण्याचा मार्ग, या गोष्टींचें ज्ञान वाच-कांना झालेंच असेल. याप्रमाणें रोगाच्या सर्व अंगांचें ज्ञान झाल्यावर रो-

ग्यास काय उपचार करावे, याविषयीं कोणासही घोंटाळा पडणार नाहीं.

ज्याप्रमाणें सेनापतीस सैन्यामधील सर्व टोळ्यांची व लोकांची माहिती आहे, त्यासच सैन्याचें धुरीणत्व घेतां येईल, व त्या सैन्याची रचना करितां येईल. त्याप्रमाणें ज्या वैद्यांस वैद्यशास्त्राचीं सर्व अंगें माहीत आहेत, त्यांसच रोग पूर्णपणें बरे करितां येतील. या दृष्टीनें पाहिलें असतां, वैद्यशास्त्राच्या विशिष्ट भागाचा विशेष अभ्यास करून त्यासंबंधाचेच रोगी हातांत घ्यावयाचे, अशी जी पद्धत (Specialism) सध्यां सुधारलेल्या देशांत चालू आहे, ती किती अप्रयोजक आहे, हें कळून येईल. या कारणामुळें कोणी केवळ नेत्ररोग बरे करणारे, तर कोणी फक्त शस्त्रक्रिया करणारे, कोणी फक्त दांतासंबंधीं रोग बरे करणार, तर कोणी फक्त त्वचेचे रोग बरे करणारे, अशा प्रकारचे डाक्टर सुधारलेल्या देशांत आढळून येतात. अशा प्रकारच्या पद्धतीनें वैद्यशास्त्राचें वाटोळें होईल, व लोकांची श्रद्धा दिवसेंदिवस कमी होत जाईल. कारण सर्व शरीराची स्थिति व रचना व त्याचे व्यापार या गोष्टी पूर्णपणें लक्षांत न घेतां, विशिष्ट भागांपुरतेच उपाय जर वर सांगितलेल्या प्रकारचे डाक्टर करूं लागतील, तर त्यांच्या उपायांपासून रोग्यांस फायदा तरी कोठून व्हावा ?

यास्तव वैद्यशास्त्रामध्यें specialism स्पेशिअॅलिझम् ह्मणून जी एक नवीन पद्धति निघाली आहे, ती या शास्त्राच्या प्रगतीचें लक्षण नव्हे, तर पिछेहाटीचें लक्षण आहे; असें डा० कुन्हे यांचें मत आहे. सृष्टीमधील सर्व गोष्टी विशिष्ट नियमांनीं नियंत्रित आहेत, व सृष्टीमधील सर्व चमत्कारांचा परस्परांशीं निकट संबंध आहे, हें जो जाणतो, त्यासच सृष्टीमधील सर्व चमत्कारांचें खरें कारण समजेल. उष्णता कमी अथवा जास्त प्रमाणानें लागली ह्मणजे एकाच पदार्थाचीं किती रूपांतरें होतात बरें ? उदाहरणार्थ पाणीच घ्या. भिन्न उष्णतामानाप्रमाणें पाण्याचें, बर्फ, धुकें, वाफ, व ढग, इतकीं रूपें होतात. यावरून भिन्न रोगांचें कारण एक आहे, हा सिद्धांत विशेष चमत्कारिक वाटणार नाहीं.

ज्ञानतंतूंसंबंधीं रोगांची योग्य परीक्षा डाक्टर लोकांस होत नाहीं. कित्येक प्रसंगीं तर रोग झाला आहे किंवा नाहीं, हेंही त्यांस ओळखितां येत नाहीं. कांहीं लोकांना तुमची प्रकृति अगदीं निरोगी आहे असें डाक्टरांनीं सांगितल्यावर ते मजकडे आले असतां, "मला मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें कळून आलें कीं, त्यांच्या अंगांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचलें आहे" असें डा० कुन्हे ह्मणतात. त्याचप्रमाणें इतर डाक्टरांच्या असाध्य ह्मणून हातून बरे न झालेले शेंकडों रोगी डा० कुन्हे यांनीं बरे केले आहेत. यावरून प्रचलित वैद्यशास्त्र किती अपूर्णावस्थेंत आहे, व डा० कुन्हे यांची नवीन चिकित्सापद्धति किती फायदेशीर आहे हें कळून येईल.

कुन्हे यांच्या चिकित्साशास्त्रास अनुसरणाऱ्या वैद्यास ज्ञानतंतूंसंबंधीं अथवा इतर रोग त्यांचा प्रादुर्भाव होऊन, त्यांपासून रोग्यास त्रास होण्याच्या पूर्वीं कित्येक महिने अगोदर, मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें ओळखितां येतात. पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून राहणें, हें ज्ञानतंतूंस विकार झाल्याचें लक्षण आहे. या सर्व गोष्टींचें सविस्तर निरूपण डा० कुन्हे यांनीं आपल्या मुखपरीक्षाशास्त्र नांवाच्या पुस्तकांत केलें आहे.

मेंदूसंबंधीं रोग—शरीरांत पुष्कळ दिवस विजातीय द्रव्य सांचल्यानें हे रोग होतात. विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचण्याची सीमा झाली, व शरीरप्रकृति अगदीं बिघडून गेली ह्मणजे मेंदूसंबंधीं रोग अथवा पक्षघात वगैरे रोग होतात. हे रोग बरे होणें जरा कठिणच असतें. खाणेंपिणें व अन्य व्यवहार यांमध्यें योग्य नियम न पाळल्यामुळें पचनेंद्रियें बिघडतात; व त्यामुळें अन्नपचन बरोबर न झाल्यामुळें शरीरांत जें विजातीय द्रव्य सांचतें, तें या रोगांचें मुख्य कारण आहे. परंतु हें विजातीय द्रव्य पाठीमध्यें सांचतें तेव्हांच हे रोग होतात. कारण विजातीय द्रव्य पाठीमध्यें सांचलें ह्मणजेच त्याचा मेंदूमध्यें लवकर प्रवेश होतो व मेंदूस अपाय होतो. पाश्चिमात्य देशांत जी सुधारणा चालू आहे तिजमुळें लोकांना सृष्टिधर्म मोडावे लागतात, व त्यामुळें हे रोग होतात. यास्तव या रोगांबद्दलचा दोष सुधारणेकडे आहे. प-

रंतु याविषयींचा मुख्य दोष डाक्टरांकडे जातो. कारण आरोग्याचें रक्षण कसें करावें, याविषयीं व वैद्यशास्त्रांतील इतर गोष्टींविषयीं, डाक्टर लोकांचा उपदेश सृष्टीच्या निसर्ग नियमांस अगदीं विरुद्ध आहे; पाणी प्रकृतीस अपायकारक आहे व बीयर, मद्य व इतर मादक पदार्थ हे प्रकृतीस हितकारक आहेत, असें आपणांस डाक्टर लोक सांगतात. लोकांचें स्वतःच्या प्रकृतीसंबंधानें वर्तनही अगदीं गाफीलपणाचें असतें. लोक तंबाखू इतकी बेसुमार ओढतात कीं, त्यांपैकीं कित्येकांचीं तोंडें केवळ धुराडीं आहेत, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें कित्येक लोक दारू इतकी ढोंसतात कीं, त्यांचीं पोटें ह्मणजे निवळ दारूचीं पिपें आहेत, असें ह्मटलें असतां चालेल. अशा मादक पदार्थांच्या सेवनापासून शरीरांतील स्वाभाविक हुषारी-उत्साह कमी व्हावा, व शरीर क्षीण व्हावें हें साहजिक आहे. अशा प्रकारची स्थिति झाली ह्मणजे ज्ञानतंतु जागृत-क्षुभित करून अंगांत कृत्रिम हुषारी किंवा ताकद आणण्याकरितां मद्यादि उत्तेजक अथवा अमली पदार्थांचें अशा लोकांना सेवन करावें लागतें. त्याचप्रमाणें जेथें खुली हवा खेळत नाहीं अशा कोंदट खोलींत अथवा जेथें माणसांची अतिशय गर्दी आहे, अशा जागेंत राहण्यापासूनही प्रकृतीस अतिशय अपाय होतो.

ज्या ठिकाणीं डाक्टरांच्या मिथ्या व भ्रांतिकारक व त्यांचा प्रसार झाला नाहीं अशा ठिकाणचे ह्मणजे प्रायः खेडेगांवांत राहणारे लोक, बऱ्याच अंशीं सृष्टिनियमास अनुसरून राहतात, व मोकळ्या हवेमध्यें हिंडतात फिरतात. ह्मणून तेथें ज्ञानतंतूंसंबंधीं रोग फारच थोडे आढळतात. हे रोग आढळलेच तर ते नेहमीं दारू पिणाऱ्या लोकांच्या संततीमध्यें आढळून येतात. कारण अशा मुलांचे अंगांत जन्मतः त्यांच्या आईबापांपासून जन्मतःच विजातीय द्रव्य आलेलें असतें.

ज्यामध्यें अल्कोहोल * आहे, अशा मादक पदार्थांच्या सेवनानें पचनेंद्रियांवर कामाचा एवढा बोजा पडतो कीं. शरीराचे इतर व्यापार योग्य रीतीनें

* दारू इत्यादि मादक पदार्थांतील माद अथवा अम्मल आणणारें मुख्य द्रव्य.

चालविण्यास शरीरामध्य शक्ति राहात नाही. दारू पिणाऱ्या लोकांस अंमल केल्यावर पाठीमागून जी ग्लानि, थकवा व सुस्ती येते, त्याचें कारण हेंच आहे. दारू प्याल्यानंतर, अन्नपचनाची क्रिया चालली असतां, अन्नाचें रूपांतर होतांना जे वायु उत्पन्न होतात ते मेंदूस जाऊन भिडतात; व त्यांचा मेंदूवर दाब पडून मेंदूस अपाय होतो. मुलाचा बाप दारूनें धुंद असतां गर्भोत्पत्ति झाल्यापासून जीं मुलें होतात तीं अल्पायुषी होतात; किंवा कांहीं वर्षें जगलीं तर त्यांचा मेंदु बिघडतो व तीं खुळीं होतात.

मेंदूसंबंधीं व ज्ञानतंतूसंबंधीं सर्व रोगांचें मूळ कारण जें **विजातीय द्रव्य**, तें शरीरांत नवीन उत्पन्न होवो, किंवा जन्मतः आईबापांपासून प्राप्त होवो; त्याची उत्पत्ति प्रथमतः अपचनापासून होते; व अर्थात् तें प्रथम पोटांत उत्पन्न होतें.

मनुष्याचें खाणेंपिणें व राहाणी जितकीजितकी साधी असते, तितकीतितकी त्याची प्रकृति निरोगी असते. पूर्वी शिद्दी लोक गुलाम बाळगण्याची पद्धत असे. तेव्हां शिद्दी लोकांना फार काटकसरीनें राहावें लागत असे व श्रमही पुष्कळ करावे लागत असत. त्यामुळें, त्यांना मानसिक मेंदूसंबंधीं रोग मुळींच होत नसत. परंतु हल्लीं त्यांना स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळें, ते सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांप्रमाणें वागूं लागले आहेत, व त्यांच्यामध्यें हे रोग पुष्कळ बरेच दिसूं लागले आहेत.

त्याचप्रमाणें हे रोग पुरुषांपेक्षां स्त्रियांना कमी होतात असें आपणांस आढळून येतें. याचें कारण असें आहे कीं, पुरुषांप्रमाणें स्त्रिया तंबाखू दारू इत्यादि अमली पदार्थांचा उपयोग फारसा करीत नाहींत. अंमल करणारे पुरुष व स्त्रिया यांचें प्रमाण पांचांस एक देखील पडेल किंवा नाहीं याची शंका आहे. यास्तव जेव्हां स्त्रियांना हे रोग होतात तेव्हां ते बहुतककरून जन्मतः अंगांत आलेल्या विजातीय द्रव्यामुळें होतात.

मेंदूस एकादा रोग होतो तेव्हां कित्येक वेळां असें घडून येतें कीं, तो रोग होण्याच्या पूर्वी अथवा उत्पन्न झाला असतां अंगांत व मनास जास्त

हुषारी वाटते. असें कां होतें याचें कारण डाक्टरांना अद्याप बरोबर समजलें नाहीं. असें होण्याचें कारण हें आहे कीं, मस्तकांत दोषिक द्रव्य हळूहळू सांचत चाललें ह्मणजे त्याचा मेंदूवर दाब पडून तो उत्तेजित–उद्दीप्त होतो व त्यामुळें त्या मनुष्यास एकसारखा उद्योग करीत राहिल्यावांचून चैन पडत नाहीं. अशा मनुष्यास एक काम संपलें कीं, दुसरें व दुसरें संपलें कीं, तिसरें याप्रमाणें एकसारखें काम करीत रहावेंसें वाटतें. त्यास कोणतेंही काम पूर्ण झालें तरी तृप्ति व शांतता वाटत नाहीं. अशाच कारणामुळें मेंदू उद्दीप्त झाल्यामुळें, कित्येक मुलांची लहानपणीं बुद्धि विशेष तरतरीत दिसते. परंतु कांहीं दिवसांनीं याच्या उलट स्थिति होते. जीं मुलें लहानपणीं अतिशय चलाख व हुषार दिसतात, तीं मोठेपणीं क्वचितच हुषार अथवा बुद्धिमान निघतात, हें आपण नेहमीं व्यवहारांत पहातोंच.

मेंदूस रोग होण्याचें मुख्य कारण पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य सांचतें हें आहे. हें विजातीय द्रव्य पाठींत सांचल्यानें सिंपथेटिक नर्व्ह, पाठीच्या कण्यामधून जाणारी मज्जारज्जू व पोटासंबंधीं ज्ञानतंतु यांस विकार, अपाय होतो, अथवा शरीरामध्यें गूढ असलेल्या ज्वरामुळेंही मेंदूस अपाय होऊन त्यास विकार होतात. ज्वर आदिकरून जे तीव्र रोग आहेत ते रोग झाले असतां दोषिक द्रव्याचा ज्या मानानें मेंदूवर (कमी अथवा जास्त) दाब पडेल, त्या मानानें मेंदूचे विकार उद्भूत होतात किंवा नाहींसे होतात. त्याचप्रमाणें ज्या लोकांना मेंदू बिघडल्यामुळें वेड लागलें आहे, त्यांच्या मेंदूवरील दोषिक द्रव्याचा दाब मध्यंतरीं कांहीं कारणांनीं कमी पडला म्हणजे तेवढ्या वेळेपुरते ते शुद्धीवर येतात. परंतु तोच दाब फिरून वाढला म्हणजे फिरून त्यांची शुद्धि जाऊन, ते भ्रमिष्ट अथवा वेडे होतात.

मेंदूसंबंधीं रोग विशेष विकोपास गेला म्हणजे त्याचें पर्यवसान पक्षघातामध्यें होतें. ज्यांना पक्षघात होतो अशा लोकांपैकीं बरेच लोक अगदीं निरोगी व सशक्त असतात, असें आपणांस डाक्तर लोक सांगतात, यावरून डाक्टरांची निरोगीपणाची कल्पना व परीक्षा किती चुकीची आहे, हें आप-

णांस कळून येईल. डा० कुन्हे म्हणतात कीं, शरीरामध्यें विजातीय अथवा दोषिक द्रव्याचा संचय बरेच दिवस झाल्यावांचून हा रोग एकाएकीं होणें मुळींच शक्य नाहीं, व या रोगाची पूर्वावस्था मुखपरीक्षाशास्त्र जाणणाऱ्यास तेव्हांच ओळखितां येते. यावरून मनुष्याचें शरीर अगदीं निरोगी असूनही मेंदूस विकार होऊं शकेल, असें विधान करणें किती वेडेपणाचें आहे हें कोणासही समजून येईल.

मेंदूसंबंधीं सर्व प्रकारचे रोग बरे करण्याचा मार्ग एकच आहे, व तो शरीरांतील दोषिक द्रव्य काढून टाकणें हा होय. हा रोग झालेले जे रोगी डा० कुन्हे यांनीं बरे केले, त्यांच्यापैकीं कांहींची हकीकत खालीं दिली आहे.

एका तेवीस वर्षांच्या स्त्रीस वेड लागल्यास बरींच वर्षें झालीं होतीं. तिचा मेंदू इतका बिघडून गेला होता कीं तीस स्वतः स्नान देखील करितां येत नसे. या स्त्रीस डा. कुन्हे यांनीं आपले उपचार चालू केल्यावर चार आठवड्यांनीं तिचें डोकें इतकें सुधारलें कीं, तिला स्वच्छ काय व अस्वच्छ काय हें समजूं लागलें; व दुसऱ्याच्या मदतीवांचून स्वतःच्या अकलेनें ती डा० कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें शीत स्नानें करूं लागली. सहा महिन्यांनीं त्या स्त्रीचें वेड अगदीं निवून गेलें; व तिची प्रकृति निरोगी झाली.

ह्या स्त्रीच्या शरीरांतील दोषिक द्रव्य शरीरांत सुगम ठिकाणीं सांचलें होतें; यामुळें त्याचा निकाल लवकर होऊं लागला व त्यामुळें पचनशक्ति लवकर सुधारूं लागली. म्हणून या स्त्रीस लवकर गुण आला. त्याचप्रमाणें ही स्त्री वेडामध्यें बडबडत नसे, तर कांहीं तरी गोष्टी मनांत घोळीत सुस्त पडलेली असे, यामुळें तिचा रोग बरा होण्यास विशेष अवधि लागला नाहीं.

ज्या रोग्यांचे शरीरांत दोषिक द्रव्य बिकट ठिकाणीं सांठलें आहे, अथवा ज्यांचे मस्तक व प्रकृति इतकी बिघडली आहे कीं, त्यांना डा० कुन्हे यांचे उपाय करितांच येत नाहींत, अशांचे रोग क्वचितच बरे होतात. कारण मेंदूचा रोग झालेले कांहीं रोगी असे असतात कीं, डा० कुन्हे यांनीं उपदेशिलेलें रोगनाशक स्नान करण्याची इच्छाच त्यांना कांहीं केल्यानें होत

नाहीं. अशा लोकांचे रोग बहुतेक असाध्य असतात. क्षयाप्रमाणेंच मेंदूचा रोग ही रोगाची शेवटची अवस्था आहे. यास्तव अशा प्रकारचे रोगांस प्रारंभ होतांच त्यांवर उपचार करावे. म्हणजे ते लवकर बरे होतात. ह्या रोगांस प्रारंभ केव्हां होतो हें कळण्यास पूर्वी मार्ग नव्हता. परंतु हल्लीं डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें हें कळणें शक्य झालें आहे. यास्तव अशा प्रकारच्या रोगांची विशेष भीति बाळगण्याचें कारण सध्यां राहिलें नाहीं.

मेंदूसंबंधीं रोग बहुतेक बरे होत नाहींत असा अलीकडे समज झाला आहे. परंतु डा० कुन्हे यांचे उपाय जे लोक करतील, त्यांना वस्तुस्थिति वरील समजुतींच्या उलट आहे, असें आढळून येईल. ह्या विधानाच्या समर्थनार्थ दुसऱ्या एका रोग्याची हकीकत पुढें दिली आहे.

एका मनुष्यास प्रथम गरमी झाली व त्यापासून पुढें पक्षघात होऊन त्याचें अंग जात चाललें होतें. या गृहस्थाचे कित्येक वर्षेपर्यंत अन्नपचन बरोबर होत नसे, व जरी औषधोपाय चालू होते तरी व्यापारधंद्याविषयींच्या काळजीमुळें मानसिक अस्वास्थ्य उत्पन्न होऊन, त्याची पचनशक्ति दिवसेंदिवस जास्त क्षीण होत चालली होती. कांहीं प्रसिद्ध ठिकाणच्या झऱ्यांचें आरोग्यवर्धक पाणी प्याल्यापासून तुमची प्रकृति सुधारेल, असें कांहीं वैद्यांनीं सांगितल्यावरून या गृहस्थानें तो उपाय करून पाहिला. परंतु त्यापासून कांहीं फायदा न होतां, उलट प्रकृति जास्त बिघडली. त्यास नीटपणें बोलतां येईना, व आपण काय बोलत आहोंत हें त्यांस समजेनासें झालें. तो अशा अवस्थेंत असतांना नामांकित वैद्यांना बोलावणें पाठवून त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें त्यास उपचार केले. परंतु त्यांनीं फायदा न होतां, प्रकृति इतकी बिघडली कीं त्या रोग्यास डाक्टरानें एखादा प्रश्न विचारला असतां, तो त्या प्रश्नास उत्तर न देतां त्याचाच फिरून फिरून उच्चार करी. पुढें त्या रोग्याचे नातेवाईक त्यास व्हिएन्ना येथें घेऊन गेले; व तेथील एका प्रसिद्ध डाक्टरास त्याची प्रकृति दाखविली. या रोग्यास मेंदूचा क्षय, पक्ष-

घात इत्यादि रोग झाले आहेत, व यास लवकर वेड लागेल, त्यास वेड्याच्या इस्पितळांत ठेवावें लागेल, असें या डाक्टराचें मत पडल्यामुळें, व हे विकार असाध्य आहेत, असें त्यानें सांगितल्यामुळें, शेवटचा प्रयत्न ह्मणून या रोग्याचे नातेवाईक त्यास डा. कुन्हे यांचेकडे घेऊन गेले. जेव्हां डा. कुन्हे यांनीं या रोग्यास उपाय चालू केले, तेव्हां त्याच्या तोंडांतून शब्दही निघत नसे. तो इतका मंद–सुस्त झाला होता कीं विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर त्याच्यानें देववत नसे. व त्याची इच्छाशक्ति नष्ट होऊन गात्रें इतकी विगलित निर्जीव झालीं होतीं कीं, शरीरासंबंधानें ज्या क्रिया करण्याची अवश्यकता असे, त्या क्रिया करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगांत राहिलें नव्हतें. पथ्य, आहार व ज्वरशामक शीतस्नानें यांनीं त्याच्या प्रकृतींत इतका फरक पडला कीं, तीन दिवसांत त्याची पचनशक्ति सुधारली व एका आठवड्यानें त्याची नष्ट झालेली वाणी त्यास प्राप्त झाली व पूर्वींप्रमाणें तो बोलू चालूं लागला. याप्रमाणें प्रकृति हळू हळू सुधारतां सुधारतां, आठ आठवड्यांनीं त्या रोग्याचे पक्षघातादि सर्व विकार निघून गेले.

या दोन उदाहरणांवरूनही सर्व रोगांचें कारण एक आहे या म्हणण्याची प्रतीति वाचकांस येईल. कारण पूर्वीं सांगितलेल्या इतर रोगांचें जें कारण आहे तेंच कारण मेंदूसंबंधीं रोगाचें नसतें, तर इतर रोगांस ज्या उपायांनीं गुण आला त्याच उपायांनीं मेंदूसंबंधाच्या रोगांस गुण आला असता कीं नाहीं याचा वाचकांनीं विचार करावा.

भाग २ रा.

कफक्षय, फुफ्फुसदाह, क्षय, प्लुरिसि व ल्यूपस.

कफक्षय हा दुर्धर रोग आहे. या रोगापुढें बड्या बड्या डाक्टरांस हात टेकावे लागतात. सर्व जातीचे व सर्व धंद्यांचे लहान व थोर अनेक लोक या रोगास बळी पडतात.

कफक्षयाचे सर्व प्रकार लक्षांत घेतले, तर आपणांस असें ह्मणतां येईल कीं या रोगाइतका दुसऱ्या कोणत्याही रोगाचा फैलाव नाहीं. या भयंकर रोगाचीं बाह्य लक्षणें इतकीं भिन्न आहेत कीं, हा रोग झालेल्या दोन रोग्यांमध्यें तीं क्वचितच सारखीं असतात. एकाला दम लागतो; तर दुसऱ्याचें मस्तकच दुखतें. एकास अन्न पचत नाहीं; तर दुसऱ्यास मृत्यु येण्याच्या पूर्वी फक्त १९ दिवस फुफ्फुसें सुजून त्यांचा दाह व्हावयास लागतो. एखाद्यास एकाएकीं फार जोरानें वाढत जाणारा (**गॅलपिंग**, क्षय होतो व थोड्याच दिवसांनीं तो मृत्युमुखीं पडतो. कित्येकांस आपणांस **कॅरिज** (ज्यामध्यें हाडांस व्रण होतो असा एक रोग) झाला आहे असें वाटतें, परंतु त्यांस वास्तविकपणें क्षय झालेला असतो. ज्यांचीं फुफ्फुसें कुजण्यास आरंभ झाला आहे, अशा कांहीं लोकांच्या खांद्यामध्यें प्रथम कळा निघूं लागतात व कांहींच्या नेत्रांना अथवा कानांना कांहीं रोग होतो व त्यामुळें खऱ्या विकाराकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. कांहींना प्रथम फक्त पडसें येतें, किंवा त्यांच्या घशास कांहीं रोग झाल्यासारखें वाटतें; परंतु ह्या क्षुद्र रोगाच्या मुळाशीं क्षय हा विकार असतो. कित्येकांच्या पायास व्रण पडतात व कित्येकांस **ल्यूपस*** **हार्पिस** इत्यादि रोग होतात. ह्या रोगांचें खरें कारण काय असावें, हें, ज्यांना डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राचें ज्ञान नाहीं त्यांना समजून येत नाहीं. परंतु हे रोग क्षयाचीं लक्षणें आहेत हें आपण ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

बहुतेक सर्व क्षयी लोक आपणांस श्वासोच्छ्वास चांगला लवकर लवकर करितां यावा म्हणून दिवसां व रात्रीं निजलेले असतांना देखील तोंड कमी जास्त उघडें ठेवतात. याचें कारण असें आहे कीं, अशा लोकांचीं अंतरिंद्रियें शरीरांतील उष्णतेमुळें तप्त असल्याकारणानें ती उष्णता शांत करण्याकरितां त्यांना बाहेरच्या थंड हवेची फार जरूरी असते.

आंत स्वच्छ हवा घेऊन शरीरांतील रक्त शुद्ध करणें हा फुफ्फुसांचा मुख्य व्यापार आहे. फफ्फुसांमध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय झाल्यानें ही

*या दोन्ही रोगांचें वर्णन पुढें देण्यांत येईल.

क्रिया फुफ्फुसांकडून बरोबर होत नाहीं. रक्ताची शुद्धि झाली नाहीं म्हणजे अर्थात् शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा निकाल होत नाहीं. व शरीरांतील रोगमूलक द्रव्याचा संचय वाढत जातो. त्यांतून फुफ्फुसांतील दोषिक द्रव्य तर विशेषच वाढतें व त्यामुळें त्यांना फार अपाय होतो. या गोष्टीचा परिणाम असा होतो कीं शरीरामध्यें रक्त जाळणारी उष्णता उत्पन्न होते. या उष्णतेमुळें फुफ्फुसांचा नेहमीं दाह होत असतो व तीं कुजूं लागतात. हा फुफ्फुसांचा कुजलेला भाग कफाच्या रूपानें क्षयी मनुष्याचे तोंडांतून पुष्कळ वेळां बाहेर पडतो.

क्षय हा फार भयंकर रोग मानला आहे ही गोष्ट वाजवीच आहे. छातीस नळ्या लावून अथवा छातीवर टिचक्या वाजवून बोटानें आघात करून, अथवा कोणत्याही अन्य रीतीनें अगदीं प्रारंभीं या रोगाची परीक्षा डाक्टर लोकांस करिता येत नाहीं. हा रोग जेव्हां बराच बळावतो तेव्हां तो डाक्टर लोकांस समजून येतो; परंतु अशावेळीं रोग असाध्य किंवा फार झालें तर कष्टसाध्य स्थितींत असतो. या रोगास प्रारंभ होण्यापूर्वीं पुष्कळ वर्षें अगोदर हा रोग पुढें होईल किंवा नाहीं हें डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्रावरून ओळखितां येतें.

शरीरामध्यें **टच्युबर क्युलिन** घालून क्षय बरा करण्याची अलीकडे जी **नवीन** पद्धति सुरू झाली आहे ती निरर्थक आहे, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कारण असें करणें हें शस्त्रानें फुफ्फुसांचा कुजलेला भाग कापून काढून क्षय बरा करण्याचा अगदीं अलीकडे जो प्रयत्न चालला आहे त्या इतकेंच निष्फळ आहे. एकदां फुफ्फुसें कुजण्यास आरंभ झाला ह्मणजे तीं कुजण्याची क्रिया बंद करण्याचा उपाय डाक्टरांना अद्याप सांपडला नाहीं. परंतु ज्या मार्गानें फुफ्फुसें कुजण्याची क्रिया सुरू झाली त्याच्या उलट मार्ग त्या क्रियेस लावला असतां फुफ्फुसांचा विकार घालवितां येणें शक्य आहे, व अशी गोष्ट आपणांस डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं करितां येते. शिवाय ह्या रोगास प्रारंभ होण्यापूर्वीं पुष्कळ वर्षें अगोदर हा रोग **मुखपरीक्षाशास्त्राच्या ज्ञानानें** आपणां-

स ओळखितां येत असल्यामुळें इतर डाक्टरांप्रमाणें रोगाचा प्रादुर्भाव होईतोंपर्यंत अथवा रोग दुःसाध्य होईतोंपर्यंत इतर डाक्टरांप्रमाणें वाट पहावी लागत नाहीं. ह्या रोगाच्या प्रथम अवस्थेंत शरीरावर इतका सूक्ष्म परिणाम होतो कीं तुह्मांस पुढें क्षय होणार आहे असें जर कोणी रोग्यास सांगितलें तर त्यास तें खरें देखील वाटत नाहीं. याविषयींचें डा० कुन्हे यांनीं स्वतःच्या अनुभवाचें एक उदाहरण सांगितलें आहे. डा० कुन्हे यांच्या घरीं घरांतील कामें करण्यास एक कुणबीण ठेवलेली होती. ती दिसण्यांत चांगली धष्टपुष्ट व निरोगी दिसत असे. परंतु तिला क्षय झाला आहे असें डा० कुन्हे यांनीं ओळखिलें, व तुला क्षय झाला आहे व तूं मी सांगेन त्या रीतीनें उपाय केल्यास बरें, नाहींतर एका वर्षाच्या आंत तुझ्या जिवास कांहीं तरी धोका येईल असें त्यांनीं त्या बाईस सांगितलें. त्या बाईस तें खरें वाटेना. तिला उलटा राग आला व तिनें सांगितलें कीं माझी प्रकृति चांगली आहे. मला कसल्याही औषधोपायाची जरूर नाहीं. आणखी कांहीं दिवसांनीं डा० कुन्हे यांनीं त्या स्त्रीस तीच गोष्ट बजावून सांगितली; परंतु दुर्दैवानें तेव्हांही तिला ती खरी वाटली नाहीं. यानंतर तीन महिन्यांनीं ती बाई आजारी पडली व पुढें एका महिन्यानें तिचा क्षयानें अंत झाला.

फुफ्फुसासंबंधीं सर्व विकार पूर्वीं शरीरांत दबलेल्या रोगांचे परिणाम होत. जननेंद्रियासंबंधीं रोग हे या रोगास बरेच वेळां कारणीभूत होतात. ज्या मुलांच्या आईबापांस जननेंद्रियासंबंधीं कांहीं विकार झाले असतात, अशा मुलांच्या अंगांत हा रोग होण्याची पात्रता (आलेली) असते. बापाच्या शरीरांतील दोषिक द्रव्य गर्भोत्पत्तीच्या वेळीं बीजाबरोबर मुलाचे शरीराचा अंश होऊन बसतें व त्यामुळें मूल रोगट अथवा त्यास जननपणींच गंडमाळा उद्भवतात अथवा तें क्षयी निपजतें. कारण बीज अथवा वीर्य हें पुरुषाच्या सर्व शारीरिक व मानसिक धर्मांचा व गुणादोषाचा सारभूत भाग आहे. व या बीजानें ज्या मुलाची उत्पत्ति होते, त्या मुलाच्या अंगांत बापाचे सर्व गुण कमी जास्त प्रमाणानें उतरतात.

शिवाय असें पाहण्यांत आलें आहे कीं, ज्या मुलांना लहानपणीं गंडमाळा असतात, तीं मुलें पुढें क्षयरोगी होतात. यावरून गंडमाळा हा रोग क्षयाची पूर्वावस्था आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. प्रथम गंडमाळा असतात, तेव्हां विजातीय द्रव्य शरीरांतून घालवून देण्याइतका जोम शरीरांत असतो व या वेळीं उपाय केला तर रोगी लवकर रोगमुक्त होतो. परंतु गंडमाळेस क्षयाचें रूप प्राप्त होतें, तेव्हां शरीरांतील रोगबीज घालवून देण्याची शरीराची स्वाभाविक शक्ति जवळ जवळ नाहींशी होते व या वेळीं उपायांचा फारसा उपयोग होत नाहीं. शरीरामध्यें कफक्षय उत्पन्न करणारे जंतु गेल्यामुळें क्षय होतो, असें जें ह्मणतात तें अप्रयोजकपणाचें दिसतें. शरीरामध्यें पर्वी विजातीय द्रव्याचा संचय झाल्याविना अशी गोष्ट होणें मुळींच शक्य दिसत नाहीं. कारण कफक्षय उत्पन्न करणाऱ्या जंतूंची शरीरांत वाढ होण्यास तेथें अतिशय उष्णता असावी लागते. ही उष्णता शरीरांत अनियमित आचरणामुळें उत्पन्न झालेल्या अथवा आईबापांपासून प्राप्त झालेल्या दोषिक द्रव्याचा संचय शरीरांत असल्यावांचून उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. अर्थात् दोषिक अथवा विजातीय द्रव्य हें या रोगाचें मूळ व मुख्य कारण आहे.

इतर सर्व रोगांप्रमाणें या रोगांच्याही मूळकारणाची (दोषिक अथवा विजातीय द्रव्याची) उत्पत्ति प्रथमतः पोटांत होते ह्मणजे या कारणाच्या मुळाशीं अपचन हें असतें. कफक्षय हा रोग पुष्कळांना जरी आईबापांपासून प्राप्त झालेला असतो तरी त्यापैकीं प्रत्येकांचीं फुफ्फुसें जन्मतः दोषिक द्रव्यांनीं व्याप्त (अर्थात् रोगट किंवा कुजलेलीं) असतात असें नाहीं. अशा लोकांचीं फुफ्फुसें इतर इंद्रियांच्या मानानें निर्बळ असतात व दोषिक द्रव्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं फारसें नसतें. यास्तव पोटांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य जेव्हां पसरूं लागतें, तेव्हां त्यास ज्या ठिकाणीं प्रतिकार होत नाहीं, त्या ठिकाणीं तें जास्त सांचतें, असा त्याचा धर्म आहे. या कारणानें ज्यांचीं फुफ्फुसें अशक्त आहेत अशा लोकांचे फुफ्फुसांत वि-

जातीय द्रव्य सांचतें, व त्यामुळें तीं कुजूं लागून कफक्षयास सुरवात होते.

माकडें वगैरे उष्णदेशांतील प्राणी थंड देशांत नेऊन ठेवले असतां तेथें ते प्राणी क्षय होऊन लवकर मरतात, याचें मुख्य कारण भिन्न हवा आहे असें ह्मणतात; परंतु वास्तविक गोष्ट अशी आहे; या प्राण्यांना जें अन्न खाण्याची संवय असते, तें अन्न न मिळाल्यामुळें त्यांची पचनशक्ति बिघडते, व त्यामुळें त्यांना क्षयाचा विकार होतो. हीच गोष्ट मनुष्यांना लागू आहे. नियमास सोडून व अयोग्य आहारविहार केल्यानें पचनेंद्रियें बिघडतात, व त्यामुळें पुढें क्षय होतो. आतां इतर प्राण्यांप्रमाणें भिन्न आहाराचा मनुष्यांच्या प्रकृतीवर विशेष व तात्कालिक परिणाम होत नाहीं, याचें कारण हें आहे कीं, भिन्न प्रकारच्या हवेमध्यें राहण्याची संवय मनुष्यांना पुष्कळ पिढ्या झालेली आहे, यामुळें आपल्या प्रकृतीनें बराच वेळपर्यंत टिकाव धरवतो.

ज्यांना क्षय झाला आहे अशा लोकांच्या शरीराचें पोषण अत्यंत पौष्टिक अन्न खाऊनही होत नाहीं; कारण शरीरास रक्त-पुष्टता इत्यादि गोष्टी प्राप्त होणें हें मुख्यतः खाण्याच्या पदार्थांवर अवलंबून नसतें; तर तें खाणाराच्या पचनशक्तीवर अवलंबून असतें. पचनशक्ति बरोबर नसली म्हणजे खाल्लेल्या अन्नाचें पचन बरोबर होत नाहीं, व त्यामुळें पोटांत विजातीय द्रव्याची उत्पत्ति होते. हें विजातीय द्रव्य पोटांतून मस्तकाकडे जाऊं लागतें, तेव्हां त्यास पुष्कळ वेळां अगदीं फुफ्फुसाजवळून जावें लागतें. अशा फुफ्फुसांमध्यें आधींच विजातीय द्रव्य सांचलेलें असलें म्हणजे पोटांतून मस्तकाकडे जाणारे सर्व विजातीय द्रव्य फुफ्फुसांत शोषलें जातें व त्यामुळें फुफ्फुसें जास्त बिघडून जातात.

जेव्हां फुफ्फुसें कुजण्यास सुरवात होते, तेव्हां प्रथम त्यांचीं अग्रें कुजतात, याचें कारण येणेंप्रमाणें आहे. फुफ्फुसांतील विजातीय द्रव्य नासूं लागलें किंवा त्याचें पृथक्करण होऊं लागलें म्हणजे तें वर चढूं लागतें, व फुफ्फुसाच्या वरच्या टोंकापर्यंत जातें. परंतु फुफ्फुसाच्या वरील टोंकापुढें खांद्याचा भाग लागत असल्यामुळें विजातीय द्रव्यास पुढें जाण्यास जागा नाहींशी

होते, व त्या विजातीय द्रव्याचा सर्व दाब फुफ्फुसाच्या अग्रावर पडून तें प्रथम कुजूं लागतें. फुफ्फुसें कुजून तीं निर्जीव होण्यापूर्वी खांद्यांत सुया टोंचल्याप्रमाणें जें दुखतें, त्याचें कारण हें आहे.

शरीरास क्षय झाला असतां कधीं कधीं शरीरांत ज्या गांठी उत्पन्न होतात, त्यांचें कारण काय आहे हें पाहूं या. त्या गांठींचेंही कारण मूळव्याधीचे मोड; गळवें व इतर सर्व प्रकारच्या गांठी यांच्यासारखेंच आहे. हें आपणांस माहीत आहेच कीं, निरोगी मनुष्याच्या अंगाची त्वचा किंचित् मऊ व ओलसर असते, व ज्यास एखादा जीर्ण रोग झाला आहे, अशी मनुष्याचें कातडें रुक्ष व भरभरीत असतें, व त्याची क्रिया योग्य रीतीनें होत नाहीं. जी त्वचा मऊ व ओलसर असते, तिजमध्यें शरीरांतील अपायकारक द्रव्य घामाच्या रूपानें टाकण्याचें सामर्थ्य असतें, व ज्या मनुष्याच्या त्वचेकडून अशा तऱ्हेचें कार्य होत नाहीं, त्याची त्वचा रुक्ष राहते. अशा मनुष्याच्या शरीरांतील अपायकारक विजातीय द्रव्याचा घामाच्या रूपानें निकाल न झाल्यामुळें त्यास रोग होण्याचा फार संभव असतो. कांहीं लोकांना नेहमीं ढुंगणावर, मानेवर, अथवा शरीराच्या दुसऱ्या एखाद्या भागावर, कांहीं अंतरानें एकापाठीमागून एक अशीं गळवें होतात, असें आपण पहातों. अशा लोकांना गळूं प्रथम उठतें, तऱ्हां सर्व शरीर अस्वस्थ वाटतें, परंतु तें गळूं एकदां फुटलें कीं शरीराची सर्व अस्वस्थता निघून जाऊन त्यास हलकें वाटतें. आतां हीं गळवें कां होतात, हें आपण पाहूं या. आपणांस हें ठाऊक आहे कीं, गळूं होण्याच्या पूर्वी कांहीं दिवस अथवा कांहीं आठवड जेथें गळूं होणार असेल ती जागा दडस होते, व तांबडी दिसूं लागते. नंतर तेथें गांठ बनते, व तीस ठणका उत्पन्न होतो. कांहीं दिवसांनीं ती गांठ मऊ पडते, व गळूं अगदीं पिकलें ह्मणजे त्यांस भोंक पडतें व त्यांतून सर्व पूं वाहून जातो. याप्रमाणें ज्या दोषिक किंवा अपायकारक द्रव्यामुळें गळूं झालेलें असतें, त्या द्रव्याचा निकाल होतो. हें सर्व कार्य आपली प्रकृति आपोआप घडवून आणते. आतां हा प्रश्न उद्भवतो कीं, ज्याप्रमाणें गळूं उत्पन्न करून आ-

पळीं प्रकृति दोषिक द्रव्याचा निकाल करते, त्याप्रमाणें आपणांसही कांहीं उपायानें प्रकृतीस विजातीय द्रव्य बाहेर टाकण्यास लावतां येईल काय? याचें उत्तर हें आहे कीं शरीरामध्यें जोम किंवा सत्व राहिलें असेल तर आपणांस असें करितां येईल. म्हणजे शरीराची त्वचा, आंतडीं, मूत्राशय, इत्यादि मलद्वारांमधील आपआपली क्रिया करण्याचें सामर्थ्य अगदीं नष्ट झालें नसेल, तर ही गोष्ट साध्य होईल, परंतु औषधांनीं प्रकृतीमधील सर्व जोम नाहींसा होऊन ती निःसत्व झाली असेल, तर गळवांमधून अथवा अन्य रूपानें शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल होणें शक्य नाहीं. ज्याची प्रकृति अशा अवस्थेस येऊन पोंचली असेल, अथवा जो भलतेच उपचार करील, त्याच्या शरीरांतील दोषिक द्रव्याच्या ठिकठिकाणीं शरीरांत आंतील बाजूस गांठळ्या–गांठी बनतील. प्रकृतीमध्यें किंचित् तरी जोम राहिला असेल, तर कांहीं दिवसांनीं या आंतील गांठी वर उचलून त्वचेजवळ येतील, व त्या आपल्यास हातानें चाचपून ओळखितां–पाहतां येतील. परंतु प्रकृतींत जोम राहिला नसला, म्हणजे त्या गांठी वर न येतां आंतल्याआंत राहतात, व त्यामुळें मूळव्याध, व्रण, भगंदर इत्यादि रोग होतात. अशा प्रसंगीं आपणांस एकाद्या उपायानें प्रकृतीमधील चैतन्य अथवा तरतरी वाढवितां येईल, तर या गांठी अन्य स्वरूप देऊन त्या मोडतां येतील. डा. कुन्हे यांच्या पद्धतीहून किंचित् भिन्न अशी जी जलचिकित्सापद्धति जर्मनीमध्यें व इतर ठिकाणीं सध्यां सुरू आहे, त्या पद्धतीच्या उपायानें प्रकृतीमधील जोम इतका वाढतो कीं विजातीय द्रव्याचा निकाल करण्यास प्रकृति मोठ्या नेटानें प्रयत्न करूं लागते, व त्या अवस्थेमध्यें शरीरास गळवें उत्पन्न होऊन त्यामधून शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्याचा व अर्थात् रोगबीजाचा निकाल होतो. परंतु डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं याहूनही चांगला परिणाम होतो. कारण या उपायांनीं ज्या दोषिक द्रव्याच्या गांठी बनलेल्या असतात. तें द्रव्य बहुतेक वेळां मलद्वारांनीं पडून जातें, व या रीतीनें शरीराच्या आंतील गांठी आंतल्याआंत विरघळल्यामुळें गळवांचा त्रास सो-

सावा लागत नाहीं. जुन्या जलचिकित्सापद्धतीच्या उपायांनीं अशा प्रकारच्या गांठी आंतल्याआंत विरघळून नाहींशा होत असत, परंतु शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल होत नसे, यामुळें एका ठिकाणच्या गांठी मोडल्या तरी अन्य ठिकाणीं नवीन गळवें उठत असत. डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं सर्व दोषिक द्रव्य मलद्वारांमध्यें ओढलें जातें, व तेथून त्याचा निकाल होतो, त्यामुळें गळवें होण्याचा प्रसंग क्वचितच येतो. आतां ह्या वेळेपर्यंत जें सांगितलें, त्यावरून समजून येईल कीं, क्षय होण्याच्या पूर्वीं शरीरांत ज्या गांठी बनतात, तीं एक प्रकारचीं अपक्व व आंतील बाजूस होणारीं गळवें होत; व शरीरांत एरव्हीं ज्या गांठी उठतात, त्यांचें व या गांठींचें कारण एकच आहे. आतां भिन्न लोकांच्या शरीरांत भिन्न ठिकाणीं गांठि कां उठतात, याचें कारण शरीरांत त्या त्या ठिकाणीं सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें होय.

या गांठींचें कारण कळल्यावर त्या बऱ्या कशा कराव्या ही गोष्ट वाचकांस तेव्हांच स्पष्टपणें कळून येईल. अशा गांठी शस्त्रानें कापून काढाव्या, ह्मणून आपणांस डाक्टर लोक सांगतात, परंतु असें करणें हें हा रोग बरा करण्याचा अगदीं अप्रशस्त मार्ग आहे. या उपायानें रोगाचें बाह्य लक्षण व रूप नाहींसें होईल, परंतु त्यांच्या मूळकारणाचा नाश मुळींच होणार नाहीं. या गांठी घालविण्याचा एकच प्रशस्त मार्ग आहे. हा मार्ग ह्मणजे शरीरांतील रोगबीजक द्रव्य घालवून देण्याची स्वाभाविक शक्ति जागृत करणें हा होय. या गांठी कितीही घट्ट–कठिण झालेल्या असल्या, तरी या उपायानें त्या पूर्णपणें मोडून जाऊन त्या ज्या दोषिक द्रव्याच्या झालेल्या असतात; तें सर्व द्रव्य शरीराबाहेर पडून जातें.

पोटांतील किंवा छातींतील विजातीय द्रव्य नासलें व वर चढूं लागलें, ह्मणजे तें एकाच मार्गानें जातें असा नियम नाहीं. यामुळें असें होतें कीं, कधीं कधीं फुप्फुसाच्या वरील बाजूच्या अग्रांना प्रथम विकार होतो, व कांहीं वेळां जेव्हां नासणारें विजातीय द्रव्य फुफ्फुसाच्या मध्यभागांत किंवा

पुढील बाजस सांचतें, व फुफ्फुसाच्या त्या त्या भागावर दाब पडतो, तेव्हां दमा, श्वासनलिका सुजणें इत्यादि विकार होतात. बहुतेक सर्व क्षयी रोग्यांची श्वासनलिका सुजलेली असते; मात्र ती सुजली आहे असें रोग्यास पुष्कळ वेळां समजून येत नाहीं.

भाग ३ रा.

फुफ्फुसामध्यें विजातीयद्रव्य पुष्कळ दिवस सांचून राहिल्यानें फफ्फुसांचा दाह आणि प्ल्यरिसी (?) हे रोग होतात.

शरीराचें दूषित द्रव्य बाहर टाकण्याचे जे अनेक प्रकारचे प्रयत्न आहेत, त्यांतीलच वरील रोग होत. त्यामध्यें, फुफ्फुसांचा व 'प्ल्युरा' (?) चा दाह होऊन, सडकून तापही येतो. रोगाचा उद्भव दिसतांच योग्य उपचार केल्यास हे रोग सहज बरे होण्यासारखे आहेत. परंतु कोणते उपचार करावयाचे, हें जर नीट कळलें नाहीं, तर मात्र त्यांच्यापासून मृत्यु येण्याचा संभव असतो. तथापि, माझ्या पद्धतीची योजना ताबडतोब झाल्यास या रोगांचें तादृश भय बाळगावयास नको. मागें जीं 'शीतस्नानें' सांगितलीं, तीं या रोगांना हटविण्यास चांगलींच उपयोगीं पडतात. त्यामुळें या रोगांचा एकंदर शरीररचनेवर पुढें कांहीं देखील परिणाम रहात नाहीं. शिवाय, वरील पद्धतीनें जो त्वरित गुण येतो तो तर आश्चर्यकारक होय.

याविषयीं, माझ्या अनुभवांत आलेलीं कांहीं उदाहरणें सांगतों, म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा अधिक खुलासा होईल. एके घरीं सुमारें९ वर्षांच्या मुलीला फुफ्फुसांच्या दाहाची विकृति जडली होती. प्रथम, तिला नेहमींच्या ('आलोपथी' पद्धतीच्या) एका डाक्टराचें औषध चालू होतें. त्यानें तिला सतत २ महिने 'क्रीओसोट' (?) देऊन पाहिलें, परंतु विकार मुळींच हटला नाहीं. उलट, या जालीम विषारी औषधानें तिचें अन्नपचन इतकें बिघडून गेलें कीं, शेवटीं ती बरी होत नाहीं, अशी तिच्या आईबापांची पुरी निरा-

शा झाली. इतक्या थरावर गोष्ट आली तेव्हां, मला बोलावणें आलें. मीं त्यांना प्रथम हें सांगितलें कीं, " तुमच्या डॉक्टरचें म्हणणें यापुढें मुळींच न ऐकतां, जर केवळ माझ्याच तंत्रानें तुह्मी चालण्यास तयार असाल, तर थोडक्या अवधींत गुण आणतों. " त्यांनीं तें कबूल केलें; आणि त्याप्रमाणें गुणही त्वरित येऊं लागला. दुसरेच दिवशीं, रोगाचें मान बरें होण्याकडे स्पष्ट दिसलें, आणि एका आठवड्यांत भीति धरण्याचें मुळींच कारण उरलें नाहीं. महिन्या दोन महिन्यांत, ती मुलगी पूर्ववत् खेळूं बागडूं लागली. अ-गोदर जालीम औषधानें पचनक्रिया नादान करून टाकल्यामुळें तिला बरी करण्यास कांहीं आठवडे लागले. पण तेंच जर मूळापासून तिला माझ्या यो-जनेखालीं ठेविली असती तर, तें काम आठवड्यांच्या ऐवजीं कांहीं दि-वसांतच झालें असतें.

फुफ्फुसांसंबंधाच्या सर्व रोगांत, मुख्य गोष्ट ही असते कीं, फुफ्फुसांच्या अंतर्भागांत उष्णतेचें मान फार चढलेलें असतें. श्वासोच्छ्वासाच्या वेळीं, भों-वतालची हवा आपल्या पोटांत जाते; व आंतील अशुद्ध हवा बाहेर येते. वातावरणांतील हवा पोटांत जातांना, तिचें शरीरांत पृथक्करण (निरनिराळे भाग होणें) होतें. हवेंत दोन प्रकारचे वायु आहेत, हें सर्वांस ठाऊकच आ-हे. एक ' प्राणरक्षक ' (ऑक्सिजन) व दुसरा (नैट्रोजन) किंवा ' प्राणना-शक ' त्यां पैकीं फुफ्फुसें ऑक्सिजन घेऊन नैट्रोजन बाहेर टाकतात, ही पृथ-क्करणाची क्रिया, त्यामुळें, आपलीं फुफ्फुसें पेटलेल्या भट्टीसारखीं सदां धग-धगीत असतात. अर्थात, नेहमींच्या प्रकृतीच्या माणसांत देखील त्यामुळें ने-मस्त प्रमाणानें उष्णता असतेच. पण, फुफ्फुसाचा रोग झालेल्या माणसाच्या अंगांत, कोठेंही दूषित द्रव्य सांचलें असलें तरी, त्यामुळें, फुफ्फुसांतील उष्ण-तेचें मान वाजवीपेक्षां फाजील होतें; व हेंच रोगाचें मूळ होय.

कोणत्याही रोगाचे जंतु, शरीरास न मानवणारीं अर्थात् घातुक किंवा प्रतिकूल द्रव्यें त्यांत शिरलीं असतां उत्पन्न होतात, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांच्या निरनिराळ्या जातीप्रमाणें त्यांची वाढ होण्यास कमी अधिक

उष्णता लागते. ह्मणूनच, अशा रोगांस तापाचें कमी अधिक साहाय्य असतें. उदाहरणार्थ, ' ट्यूबर कोलीस ' मध्यें उष्णतेचें मान नेहमीं सडकून असल्यामुळें, त्या रोगांत ' ट्यूबर्कल ' जंतूंची वाढ होण्यास योग्य जागा मिळते. हीं सर्व तत्त्वें सध्यांच्या वैद्यक शास्त्राला माहीत आहेत. परंतु त्यांचा उपयोग कसा करावयाचा हें मात्र त्यांस कळत नाहीं; आणि जंतूंच्या निरनिराळ्या स्वरूपांचा व स्वभावांचा विचार न करितां, सर्वांवरच एक रामबाण उपाय शोधून काढण्याचा त्यांचा वेडगळ प्रयत्न चाललेला आहे, ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे.

कोणताही रोग होतो तो, पहिल्यापासून शरीरांत असलेल्या त्या रोगाच्या जंतूंच्या वाढीनेंच होतो, असें सध्यांचें वैद्यक मानतें. पण एक महत्त्वाची गोष्ट ते विसरतात. एकच रोप असलें, तरी तें जेथें लावलें असेल तेथल्या अनुकूल प्रतिकूल स्थितीच्या मानावर त्याची वाढ कमी अधिक होण अवलंबून असतें. एकच जातीचा पक्षी असला तरी निरनिराळ्या प्रदेशांतील हवामानाप्रमाणें त्याचा पिसारा लहान मोठा असतो, हें अनुभवसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें जंतूंचें आकारमान व वाढ हीही ते ज्या प्रदेशांत (शरीरांत) रुजले असतील तेथील हवामानावर (उष्णतेच्या प्रमाणावर) अवलंबून असतात, ही गोष्ट सध्यांचें वैद्यकशास्त्र विचारांत घेत नाहीं.

येथवर मीं जें सांगितलें तें ज्याला नीट समजलें असेल, त्याला क्षय व बाळंतरोगादि रोग बरे करण्याचा उपाय सहज सुचेल, असें मला वाटतें. अशा रोगांत पहिली गोष्ट ह्मटली ह्मणजे, शरीरांतील भडकलेलें उष्णतेचें मान ताळ्यावर आणणें ही होय. त्याच्याच बरोबर जेणेंकरून गेलेली शक्ति भरून निघेल व मनुष्याच्या अंगांत तकवा राहील, अशाविषयींही काळजी घेणें अवश्य आहे. हा हेतु सिद्ध होण्यास मुख्य उपचार ह्मटले ह्मणजे मीं सांगितलेले स्नानविधि होत. त्याखेरीज, पथ्यपाण्या वगैरेचे नियम हेही सक्तीनें पाळले पाहिजेत. स्नानविधींच्या संबंधानें सगळ्यांत महत्त्वाची व जरा बिकट गोष्ट ह्मटली ह्मणजे, स्नानांचा योग्य क्रम राखणें ही होय. कारण,

कित्येक वेळां लागोपाठ स्नानें घालून ही भडकलेली उष्णता ठिकाणावर ये-
ण्यास बराच वेळ लागतो. याकरितां रोग्याचें प्रकृतिमान पाहून स्नानविधीं-
च्या योग्य क्रमाप्रमाणेंच, प्रत्येक स्नान किती किती अंतरानें घालावयाचें
तेंही ठरावणें फार महत्त्वाचें आहे. हें नीट समजण्यास माझ्या पद्धतीची
ज्याला चांगली माहिती आहे, असाच माणूस पाहिजे. कारण कित्येकांस
स्नानविधीची जरी माहिती असली तरी तीं स्नानें कशा कशा अंतरानें घा-
लावीं हें त्यांना एकदम ताडतां येत नाहीं. दुसरी तितकीच महत्त्वाची गोष्ट
म्हटली ह्मणजे रोग्यास नेहमीं खुलास व हवाशीर आणि उजेडाच्या जागेंत
ठेविलें पाहिजे. या गोष्टीकडे अगदीं दुर्लक्ष करितां उपयोगी नाहीं. क्षयरो-
ग्यांना '**आतप-स्नानें**' तर विशेष हितावह होतात.

'**ट्यूबर-क्युलीन**' (?) नें टोंचून घेण्याची जी पद्धत आहे, ती तर
मला सर्वथैव नापसंत आहे. त्यानें जो 'गुण' ह्मणून आलेला दिसतो, त्या-
चा खुलासा करणें कठीण नाहीं. टोंचून घेतलेलें 'टरक्यूलीन' चें विषारी
द्रव्य रोग्याच्या शरीरांत जाऊन भिनलें कीं, कणीक वगैरे आंबविली अस-
तां ती जशी फुगते तशासारखा त्या द्रव्याचा शरीरांतील विजातीय द्रव्या-
वर परिणाम होऊं लागतो, व त्यायोगानें ज्वराची तप्तता उत्पन्न होते.
यामुळें पूर्वीच्या उष्णतेंतच वाढण्यासारखें जे टर्क्यूकोलीसचे विषारी जंतु
असतात, त्यांचें रूपांतर होतें, त्यालाच साधारणतः 'विनाशावस्था' असें
ह्मणतात. परंतु वस्तुतः पाहतां या उपायानें विजातीय द्रव्य शरीरांतून निः-
शेष असें जात नाहीं. किंवा रोगाचें मूळ बीज जे विषारी जंतु त्यांचाही
मूळ नाश होत नाहीं. सारांश, (कोणत्याही प्रकारचें) **टोंचून घेणें हा के-
वळ नांवाचा उपाय आहे व तो सदैव तसाच राहील.** पण, त्याच्या
योगानें शरीरावर जे अनेक दुष्ट परिणाम होतात, ते केव्हांना केव्हां तरी
दृष्टोत्पत्तीस आल्यावांचून राहावयाचे नाहींत. टोंचून घेऊन बरे झालों ह्मणून
आनंदानें नाचणाऱ्या अनेक लोकांना शेवटीं त्याच्यापासून होणाऱ्या अनि-
ष्ट परिणामांनीं रडावयास लाविलें आहे. सर्व बाजूंनीं—जुन्या वैद्यकपद्धतीस

धरून चालणाऱ्यांपैकीं कित्येक निस्पृह, स्पष्ट वक्त्या लोकांच्या तोंडून सुद्धां-या टोंचण्याच्या पद्धतीचा निषेधच केलेला ऐकूं येतो. इतका कीं, ' टब्युंकोलिन ' नें टोंचून घेण्याच्या उपायाचें नांव, कांहीं दिवसांनीं वैद्यकाच्या इतिहासांतून अजीबात पुसून जाईल असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या रोगांत टोंचण्यानें होणारे दुष्परिणाम पाहिले ह्मणजे, देवी **टोंचणें, क्षयरोग टोंचणें वगैरे** उपायांच्या भोंदु वैद्यकगिरीची उत्तम साक्ष पटते.

अगदींच कष्टसाध्य झालेल्या क्षयास माझ्या पद्धतीचा देखील कांहीं उपयोग होणार नाहीं, हें उघड आहे. तथापि, साधारणपणें जर रोग **बराच जोरावला** असेल, तर त्याला देखील माझ्या पद्धतींतील उपचार बरेच दिवस सारखे चालू ठेविल्यानें गुण येण्यासारखा आहे. निदान शेवटपर्यंत रोग्यास आपल्या वेदना सहन करितां येतील, इतकें तरी माझ्या पद्धतीनें खास होण्यासारखें आहे. क्षयरोग बरा करितांना मुख्य गोष्ट पहावयाची ह्मटली ह्मणजे रोग्याच्या अंगीं तकवा कितपत राहिला आहे, आणि त्याची पचनक्रिया सुधारतां येण्यासारखी आहे कीं नाहीं ही होय. जर पचनक्रिया सुधारून नेहमींच्या प्रमाणावर आणून ठेवितां आली तर रोगी बरा होण्यास फारसा काळ लागणार नाहीं असें समजावेंच.–किंबहुना आश्चर्य वाटेल इतक्या अवकाशांत त्याला पूर्ण बरा करितां येईल. परंतु हें जर शक्य नसेल तर मात्र रोग्याची आशा सोडून द्यावी.

माझ्या योजनेखालीं आलेले कांहीं क्षयरोगी मीं इतक्या थोड्या वेळांत बरे केले कीं, त्याचें पुष्कळांना फार आश्चर्य वाटलें. इतक्या थोड्या वेळांत बरे करतां आल्याचें मुख्य कारण ह्मटलें ह्मणजे त्यांपैकीं बऱ्याचजणांची पचनक्रिया अगदीं कामांतून गेली नव्हती. त्यामुळें ती सुधारण्यास फारसे प्रयास पडले नाहींत. परंतु ज्यांच्या शरीरांत क्षयोत्पादक जंतु बरेच उत्पन्न होऊन ते अगदीं नासण्याच्या अवस्थेपर्यंत पोहोंचले होते, अशा रोग्यांच्या शरीरांतून ते जंतु बाहेर घालवावयास मात्र मला फार प्रयास पडले. कित्येक प्रसंगीं वर्षांच्या वर्षें लागलीं. त्यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी एक

ेशेष गोष्ट अशी दिसली कीं, जसजसें रोगाचें पाऊल मागें हटे, तसतसें या रोगाचा मध्येंच एकदम निकर होई. परंतु त्या निकरापासून अनर्थ होयाची भीति मुळींच राहिली नाहीं. रोग्याला तात्पुरत्या असह्य यातना ात्र सोसाव्या लागत, इतकेंच कायतें. अशा वेळीं माझ्या पद्धतीचा महत्वाचा उपयोग झटला ह्मणजे अंतस्थ उष्णतेचें मान खाडकन ताळ्यावर ातें; आणि योग्य काळजी राखल्यास, विजातीय द्रव्य हळुहळू बाहेर पडून ाग्यास दिवसानुदिवस उतार पडूं लागतो; व थोड्याच अवधींत तो साफ ारा होतो.

शरीर जर साधारण ताकददार असेल, तर अशासारख्या रोगांत, फुफ्फुस व जठर यांतील विजातीय द्रव्य बाहेर घालविण्यास, 'घर्षणोपवेशन स्नान' (Friction Sitzabaths) हा सर्वांत उत्तम उपाय होय. कधीं कधीं त्याच्या ऐवजीं **बाष्पस्नानाचा**ही चांगला उपयाग होतो. उन्हाळ्याचे दिवसांत मात्र, **बाष्पस्नानाच्या** ऐवजीं, **आतप-स्नानें** करणें अधिक हितावह असतें. अर्थात् यांच्याच बरोबर खुल्या हवेबद्दल व अन्नपाण्याच्या पथ्याबद्दलही काळजी घेतली पाहिजे हें सांगणें नकोच.

ज्यांच्या रोगाची मजल फारच पुढें गेली आहे, अशा रोग्यांनीं, वरील स्नानांचा उपयोग केल्यास, त्यांच्या शरीरांतील अंतस्थ उष्णता, पूर्वींपेक्षां अधिकच भडकण्याचा फार संभव असतो. तेव्हां, अशा ठिकाणीं, सौम्य अशा प्रकारचींच **घर्षणकटिस्नानें** घेतलीं पाहिजेत. पाण्याचें उष्णतामान, सरासरी ८१ पासून ८६ (फार्नेहीट) अंशांपर्यंत असावें; व पाणी खांद्यापर्यंत पोहोंचलें पाहिजे. स्नानाची अवधि प्रथम १५ मिनिटें असावी. व नंतर, त्यास वाटेल तसतशी ती त्यानें वाढवीत जावी. हीं स्नानें दिवसांतून बऱ्याच वेळां घ्यावींत. या स्नानांनीं चांगली ताकद आली असें दिसलें कीं, मग **घर्षणोपवेशन स्नानास** सुरवात करावी. इतकेंही करून, कित्येक वेळां या स्नानांचा शरीरावर योग्य परिणाम होण्यास, जरा अधिक काळ लागतो. त्यामुळें एकदम जरी निखालस आराम वाटला नाहीं, तरी

या स्नानाचे योगानें, रोग्याच्या पूर्व स्थितींत चांगलाच उतार पडून, त्यास हलकें व बरें वाटूं लागेल, यांत शंका नाहीं. सारांश, अन्नपचनाची क्रिया जर अगदींच कामांतून गेली नसेल तर, कोणताही रोगी बरा होण्याची पुष्कळ आशा असते. आतां, रोगाच्या कमी अधिक बळावलेल्या स्वरूपाप्रमाणें बरें होण्याची अवधि पुढें मागें होईल, इतकेंच काय तें.

शेवटीं, बऱ्या झालेल्या रोग्यांपैकीं, कांहीं विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखीं उदाहरणें देऊन, हा भाग पुरा करूं.

दमा—एका ६९ वर्षांच्या बाईला फारच खराब दमा जडला होता. त्यांतही, तिच्या पहिल्या डाक्टरानें, तिला ' क्रिओसोट ' च्या गोळ्या देऊन देऊन, तिची सर्व प्रकृति- विशेषतः अन्नपचनक्रिया इतकी बिघडवून टाकली कीं, त्यापुढें औषधांनीं तरी तिला आराम पडण्याची आशा नाहीं, असें त्याला वाटलें. म्हणून, इटली वगैरे युरोपच्या दक्षिण भागांतील प्रदेशांत हवा बदल करावयास जाण्याविषयीं त्यानें तीस सुचविलें. अर्थात्, ज्यांना, जुन्या वैद्यकाच्या उपाययोजनांची माहिती आहे, त्यांना माहितच असेल कीं, त्याच्या (जुन्या वैद्यकाच्या) सामर्थ्यांतील सर्व उपाय थकले म्हणजे, निदानींचा उपाय म्हणून, हवा बदल करावयास सांगण्याचा असतो. म्हणजे, ते रोग्याला जणू काय असेंच सांगतात कीं, ' आमच्या हातून तरी तुला आराम पडण्याची आशा नाहीं. जा आतां ! निसर्ग माता तरी तुझ्या उपयोगीं पडते कीं नाहीं तें पाहून, आपल्या नशीबाची परीक्षा कर.' या बिचाऱ्या बाईनेंही, डाक्टराच्या हवा बदल करण्याविषयींच्या सल्ल्याचा असाच अर्थ घेतला. बिचारीला १० पावलें टाकणें म्हणजे प्राणसंकट, इतकी तिची भयंकर स्थिति झाली होती. परंतु परदेशांत जाऊन बरें होण्याची आशा धरण्यापेक्षां, स्वदेशांतच राहून मरण आलेलें पतकरलें, असा तिनें आपला दृढनिश्चय त्या डाक्टरास स्पष्टपणें कळविला. त्यावर एका स्नेह्याच्या सूचनेवरून ती मजकडे आली. ते दिवस म्हणजे, डिसेंबरच्या घाणेरड्या, शुष्क, व कुंद हवेचे होते. मीं तिला तपासून पाहिलें तों, तिच्या

शरीराच्या वरच्या भागावर विजातीय द्रव्याचा दाब फार जबर झाला असल्याचें मला दिसलें. तथापि, मीं सांगितल्याबरहुकूम, तिनें सर्व उपाय मोठ्या आस्थेनें व भाविकपणें पाळले. त्यायोगानें, विजातीय द्रव्याचा दाब थोडयाच अवधींत हलका होत जाऊन, तिच्या पचनक्रियेंतही दिवसानुदिवस समाधानकारक सुधारणा होत चालली. घाम आणि मलोत्सर्ग यांच्या रूपानें विजातीय द्रव्य भराभर बाहेर पडूं लागलें. मीं सांगितल्यावरून ती बाई दिवसांतून बरेच वेळां **शीत-स्नानें** करी; व कधीं कधीं त्यांच्या जोडीला एखादें **बाष्पस्नान**ही करी. याप्रमाणें, कांहीं महिन्यांनीं रोगाची निखालस पिच्छेहाट होऊन, ती बाई साफ बरी झाली.

रोग बळावतांना जीं चिन्हें होत तीं रोग मागें हटतांना मधून मधून दिसत हें खरें आहे. परंतु रोगाच्या बरें होण्याच्या गतीचें मान त्या चिन्हांच्या दसपट, बारापट असल्यामुळें तीं चिन्हें थोडक्याच काळांत साफ नाहींशीं झालीं. दर महिन्याला पुर्वीच्या महिन्यापेक्षां विजातीय द्रव्याचें ओझें किती तरी हलकें झाल्याचें प्रत्ययास येई. याप्रमाणें ३ महिन्यांतच, त्या बाईचा दमा अजीबात बरा झाला.

वरच्यासारखें दुसरेंही एक स्मरणीय उदाहरण येथें दाखल करितों. या खेपेचा रोगी एक, ६० वर्षांचा गृहस्थ होता. यालाही पहिल्या बाईप्रमाणें, बरेच दिवसांपासून दम्याची विकृति जडून अनेक डाक्टर, धन्वंतरी होऊन चुकले होते. शेवटीं सर्वांनीं त्याच्या बरें होण्याची आशा सोडली होती. औषधें घेऊन घेऊन त्याची प्रकृति अगदीं हलक होऊन गेली होती. मजकडे आल्याबरोबर, मीं रीतीप्रमाणें त्यास ' स्नानां ' चा उपाय करावयास सांगितला. पहिल्याच दिवसाच्या स्नानांनीं त्यास जरा बरें वाटलें. परंतु हें बरें वाटणें प्रथम, केवळ स्नानें चालू असल्या वेळेपुरतें किंवा नंतर किंचित् वेळपावेतोंच होतें ह्मणून, मीं सांगितलें होतें त्याच्यापेक्षांही त्यानें तीं स्नानें अधिकाधिक व लागोपाठ करण्याचा क्रम सुरू केला. रात्रीं त्याचा श्वास व खोकल्याची ढांस जास्त जोरावे; व त्यामुळें त्याचा डोळा लागण्याची देखील

मुष्कील असे. अशावेळींही तो बहुधा एखादें दुसरें स्नान करी. त्यायोगानें स्नान झाल्याबरोबर अर्धाएक तास निवांत झोंप लागूं लागली. त्यानंतर मात्र अंगांतील ज्वर पुन्हां वाढूं लागे. त्यामुळें ढासही जास्त उसळून झोंप येणें अशक्य होई. तथापि स्नानाचा क्रम त्यानें अव्याहत चालू ठेवल्यामुळें दर एक स्नानानें त्याच्या अंगांत अधिकाधिक शक्ति येऊं लागली. त्याबरोबर खोकल्याच्या द्वारानें विजातीय द्रव्य पुष्कळ पुष्कळ जाऊं लागलें; व त्या योगानें त्यास आराम वाटूं लागला. अशा रीतीनें पूर्वीं जी त्याच्या शरीरावर अगदीं प्रेतकळा आली होती ती जाऊन, त्याच्या चेहऱ्यावर दिवसानुदिवस टवटवी व तजेला चढूं लागला. याप्रमाणें एक वर्षभर उपचार केल्यावर त्याचा रोग तर गेलाच; पण त्याच्या मित्रांना आश्चर्यचकीत करणारी अशी गोष्ट घडली कीं, त्याच्या डोक्यावरचे केंस गळून टक्कल पडलें होतें, तें नाहींसें होऊन, डोक्यावर पांढरट केंसही आले.

क्षयः–(बऱ्याच विकोपास गेलेला.) आतां, एका क्षयरोग्याचें उदाहरण सांगतों. या खेपेचा रोगी एक तीस वर्षांची बाई होती. ती मजकडे आली, तेव्हां तिच्या रोगाची मजल बरीच पुढें गेली होती. तिला नेहमीं तोंडांतून श्वास टाकण्याची संवय जडली होती; व झोंपेंत तर हें विशेष असे. तिची आई ४५ वर्षांची होऊन क्षयानें मेली होती; व त्या आईचा रोग संस्काररूपानें तिच्या संततींत उतरला होता. कारण मजकडे आलेली बाई व तिचीं बहिणभावंडें लहानपणापासूनच खुजट व रोगट अशीं दिसत असत. ती २० वर्षांची असतांना तिचे गाल फुगीर व दाठरलेले झाले व त्यांच्यावर रोगसूचक लाली चढली, व हिंवाळ्यांत ती अगदीं निळी अर्थात काळसर, निस्तेज, फिकट–पडली. पुढें तिशीजवळ आल्यावर तिचा मेद आपोआप कमी झाला; गालावरची लालीही उतरली, व एकंदर प्रकृतिमान नेहमींच्या योग्य प्रमाणावर आलें. परंतु त्यांतल्या त्यांत क्षयाचीं चिन्हें अधिकाधिक नजरेस येऊं लागलीं. अन्नपचन नियमित होईनासें झालें. कधीं आमांश तर कधीं आंव, असें होऊं लागलें; व मलाच्या रंगावरून व दुर्गंधीवरून पचन-

क्रियेच्या नादुरुस्तीचें मान भयंकर प्रमाणावर गेलेलें दिसलें. मधून मधून डोकें दुखणें, दांतांत कळा येणें हें तर चालेच. पण कधीं कधीं तिच्या शरीरांत–विशेषतः छातींत आणि खांद्यांत–चमका मारूं लागल्या. अर्थात् अशा तऱ्हेच्या चमका फुफ्फुसांचा नाश होण्याच्या स्थितींतच निघतात. फुफ्फुसांना पूर्ण इजा झाली कीं, त्या चमका व कळा आपोआप रहातात. तिला विटाळही नियमानें होत नसे, व होई तेव्हां फार वेदना होत. कित्येक वेळां महिनेच्या महिने तिला रजोदर्शन होत नसे. व जेव्हां होई तेव्हां फारच होऊं लागे. या सर्वांमुळें तिला घोर चिंता लागून तिच्यावर एक प्रकारच्या निरुत्साहाचें व असमाधानबुद्धीचें दडपण पडलें होतें. पण मुख्य सांगावयाची गोष्ट ती ही कीं, माझ्या सुखचर्याशास्त्राची ज्यांना माहिती नाहीं, अशा लोकांनीं ती माझ्याकडे औषधोपचाराकरितां आली तेव्हां तिचा चेहरा पाहिला असता, तर ती आरोग्याची मूर्तिमंत पुतळी आहे, असें त्यांस वाटलें असतें. तिचा तो बाहेरचा गुबगुबीत व गुलाबी चेहरा आणि जरा पसरट शरीर यायोगानें कोणाही बिनमाहितगार मनुष्यास भ्रांति पडणें साहजिक होतें. परंतु त्याचवेळीं तिची स्थिति फार भयंकर थरावर गेऊन ठेपली आहे, असें कोणाच्याही लक्षांत आलें नसतें. ती बाई मात्र स्वतःची भयंकर स्थिति जाणून, मजकडे उपचाराकरितां आली. मीं तिला **शीतस्नानें** व **बाष्पस्नानें**, सात्विक आहार आणि उघडच्या हवेंत बराच वेळ काढणें, इतक्या गोष्टी करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें केल्यामुळें ६ महिन्यांच्या आंत तिची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, पूर्वीं जें पांच पावलें चालणें किंवा जिना चढून जाणें तिला प्राणसंकटासारखें वाटत असे, तें आतां करण्यास तिला मुळींच आयास वाटेनासे झाले. अन्नपचनक्रिया ही बरीच सुधारली व त्यामुळें तिची वृत्ति आनंदी व उत्साही बनूं लागली. डोकें दुखणें वगैरे तर पार कोणीकडच्या कोणीकडे गेलें. विजातीय द्रव्य हलकें हलकें ओटी (पोटाचा कमरेखालचा भाग) जवळ उतरलेलें दिसूं लागलें. उपचार सुरू झाल्यापासून एका वर्षांत रोगाचें मान कोनदां निकरावर

गेलें; तें ह्मटलें ह्मणजे जेव्हां क्षयबीज फुफ्फुसांतून निघून जाऊं लागलें, तेव्हां निकरावर गेलें. असें दुखणें दोन तीन आठवडेपर्यंत राही; व तेवढ्या अवधींत रोग्यास अगदीं हलक झाल्यासारखें वाटे. परंतु हें हलक वाटणें शेवटच्या निकराचें दर्शक नसून रोगाचा उतरत्या मानाकडे कल झाल्याची ती निशाणी होय; व तिची प्रकृति जन्मतःच रोगट असल्यामुळें असे प्रसंग १।२ दां आले, यांत नवल नाहीं.

दुसरेंही असेंच एक लक्षांत ठेवण्यासारखें उदाहरण आढळांत आलें, तें येथें दाखल करितों. एक गृहस्थ सुमारें ४० वर्षांचा होता. बऱ्याच नामांकित वैद्यांनीं त्याला क्षय लागला आहे, असें आपलें मत दिलें, व याकरितां इटलीच्या दक्षिण भागांत कायमचेंच जाऊन राहाण्याविषयीं सर्वांनीं त्यास सुचविलें होतें. तो मजकडे आला तेव्हां मुखचर्याशास्त्राच्या साहाय्यानें, त्याचें दुखणें बरेच दिवसांचें असावें, असें मला दिसून आलें. ह्मणून हवा पालट केला तरी, त्यामुळें तो एक वर्षाहून अधिक वांचेल, असें मला वाटलें नाहीं. यावर इतर कांहीं भानगडी न करितां मी एकदम माझ्या उपचारास सुरवात केली. चार आठवडे झाले नाहींत, तोंच त्यांच्या प्रकृतींत बऱ्याकडे कल दिसूं लागला. ९ वर्षांपूर्वी त्याला आंतड्यांचा एक भयंकर रोग झाला होता, तो पुन्हां या वेळीं उपटला. तरी या खेपेस, त्याचें स्वरूप पुष्कळ सौम्य असून थोड्याच अवधींत तो साफ बरा झाला. हा रोग पुन्हां उपटण्याचें कारण असें होतें कीं, माझ्या उपचारांनीं त्याच्या अंगांतील ताकद व सोसकशक्ति अधिकाधिक वाढूं लागली. त्यामुळें रोगाचें पूर्वीं जें अगदीं लुप्त प्राय स्वरूप होतें, तें आतां पुन्हां स्पष्ट व तीव्र होऊं लागलें. त्या गृहस्थाला विशीपंचविशींत उपदंशाच्या विकारानें बऱ्याच वेळां पछाडलें होतें; कारण, दर खेपेस त्याचा समूळ बीमोड न करितां, निरनिराळ्या जालीम औषधांनीं तो आंतल्या आंत दाबून टाकण्यांत आला होता. याही रोगानें यावेळीं पुन्हां उचल खाली. पण आंतड्यांच्या रोगाप्रमाणेंच, तोही दोन आठवड्यांत निःशेष बरा झाला. फुफ्फुसांचीही स्थिति सुधारत चालली;

१ एकंदरींत, रोग्याला पुष्कळच आराम वाटूं लागला. तथापि, माझ्या सांगण्यावरून, त्या गृहस्थानें सतत दीडवर्ष उपचार चालू ठेवले. तेव्हां रोगाची यत्किंचित् कसर न रहातां, तो निखालस बरा झाला !

हाडें आणि व्रण (Caries) यांचा क्षय.—सदहू रोगांनीं ग्रासलेल्या पुष्कळ लोकांना माझ्या उपायांनीं उत्तम गुण आला आहे. अशा बहुतेक लोकांना लहानपणीं **आंकडीचा (Rickets)** रोग झाला असल्याचें दिसून आलें. जो रोग सदहू रोगाची पूर्वावस्थाच आहे. लहानपणापासूनच, त्यांचीं हाडें ठिसूळ व निःशक्त अशीं असल्याचें खात्रीपूर्वक ठरवितां आलें. यौवनावस्थेंत किंवा त्याच्याही अगोदरपासून हाडांवर व्रण १ (Caries) दिसूं लागले; आणि हातांपायांचीं हाडें स्पंजासारखी फुगोर व क्षतमय बनूं लागलीं. तसेंच हाडांचे सांधेही जास्त जास्त पसरट होत चालले. कित्येक रोगी मजकडे येण्यापूर्वीं, त्यांचा एखादा हात किंवा पाय कलम केलेला दिसला; व कित्येकांचा रोग असाध्य ह्मणून वैद्यांनीं आपला अभिप्राय दिला होता. परंतु माझे उपचार सुरू केल्याबरोबर कोणत्याही मजलेपर्यंत गेलेल्या रोग्याच्या प्रकृतिमानांत, रोगाच्या पिछेहाटीचें लक्षण दिसूं लागलें. आतां जेथें हात किंवा पाय कलमच केलेला होता, तेथें माझा निरुपाय होता. माझें तर मत असें आहे कीं, कोणत्याही प्रकारच्या रोगांत शस्त्रक्रियेचा उपयोग करणें सर्वथैव चुकीचें व घातुक आहे. अशा प्रकारच्या निसर्गविरुद्ध उपायांनीं, कोणत्याही रोगाचा किंवा त्याच्या बीजाचा निःशेष बीमोड होणें शक्य नाहीं, असें मी निक्षून सांगतों. कारणांचा उद्भव व प्रसार ज्या मार्गानें आणि क्रमानें झाला, तें बरोबर समजून घेऊन त्याच मार्गानें रोगास परतविणें, यानेंच वस्तुतः कोणताही रोग बरा होणार आहे. असें माझें ठाम मत आहे.

माझ्याकडे एक मुलगा उपचारासाठीं आला होता. त्याचे दोन्ही पाय गुडघ्यांपासून घोट्यांपर्यंत—अगदीं उघडे पडले असून त्यांतून घाण पूही येत होता. सगळ्या डाक्टरांनीं पाय कलम केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं,

असें ठरविलें. तेव्हां त्याचे आईबाप त्याला मजकडे घेऊन आले. मी एकदम शीतस्नानें व बिनमादक अन्न हे उपचार सुरू केले. चार आठवड्यांतच त्याच्या पायांचीं उघडीं हाडें भरून येऊं लागलीं, व त्यांच्यावर कातडें चढूं लागलें. पायांतील क्षतें ८।८ इंच खोल होतीं तरी देखील, ज्याप्रमाणें झाडावर घाव केलेल्या ठिकाणीं कांहीं दिवसांनीं पुन्हां साल येऊन ती जागा बुजते, त्याप्रमाणें इतक्या खोल जखमाही आपोआप भरून येऊं लागल्या. ६ महिन्यांनीं दोन्ही पाय साफ भरून आले. फक्त एक दोन ठिकाणीं खरचटल्यासारख्या जागा राहिल्या; पण त्याही पुढें २ महिन्यांनीं निखालस बुजाल्या. त्याबरोबर, मुलाच्या एकंदर प्रकृतिमानांतही पुष्कळ फरक पडला. त्याची पूर्वींची उदास निरुत्साही वृत्ति नाहींशी होऊन बालवयांतील खरा खेळकरपणा व आनंद त्याच्या ठिकाणीं दिसूं लागला.

असाच दुसरा एक १० वर्षांचा मुलगा मजकडे आणला होता. त्याचाही एक पाय गुडघ्यापासून कापून टाकण्याविषयीं, सर्व डाक्टरांनीं आपलें मत दिलें होतें. या खेपेस मात्र, पायांतील सर्व नासलेलें द्रव्य गुडघ्याच्या सांध्यापासून, रोगाची मूळ जागा जें ओटी पोट तेथें हटायला जवल जवळ ९ महिने लागले; व तेथून तें मांडींतील एका जखमेच्या द्वारानें एकसारखें ३ महिने वहात राहून, मग तें निःशेष झालें. तथापि, इतर मुलांप्रमाणें हिंडूं, फिरूं, धावूं खेळूं लागण्यास, त्यास आणखी ३ महिने लागले.

ल्युपस–याही रोगांत माझे उपचार इतक्या उत्तम रीतीनें लागू पडलेले माझ्या पहाण्यांत आले कीं, त्यावरून सर्व रोगांचें मूळ कारण एकच होय, असें जें माझें मत आहे तें सर्वथैव खरें असल्याचें सिद्ध होतें. अशा प्रकारच्या रोग्याचें एक विशेष स्मरणीय उदाहरण खालीं देतों.

रोगी सुमारें ४१ वर्षांची एक बाई होती. यापूर्वीं तिची प्रकृति जन्मतः सुदृढ होती. परंतु तिच्या वयाच्या २ऱ्या वर्षींच तिला देवी टोंचविल्या होत्या; आणि तेव्हांपासून तिच्या अपेष्टांना प्रारंभ झाला. देवी टोंचल्यापासून, वर-

ावर त्वचेवर फोड उठूं लागले; व तिच्या १० व्या वर्षीं, त्यांना मुख- ोगाचें ? (Lupus of the face) स्वरूप प्राप्त झालें. तेव्हांपासून आशा या विरूप करणाऱ्या ओंगळ रोगानें जवळ जवळ २० वर्षे तिला पछाडलें होतें. इतक्या अवधींत तिनें बऱ्याच नामांकित डाक्टरांचीं औषधें घेतलीं; पण कोणाच्याही औषधानें गुण असा पडला नाहीं. तिच्या त्या विद्रुप चेहऱ्याकडे कोणास पहावत नसे. ती रस्त्यांतून चालली तर, जो तो, तिचें तोंड दृष्टीस पडतांच, आपली दृष्टी दुसरीकडे वळवी. डाक्टरांनीं तर हा रोग बरा होणेंच नाहीं असें ठरवून टाकलें अशा दीनवाण्या स्थितींत ती मजकडे आली. माझ्या चिकित्सेवरून, तिच्या रोगाच्या विजातीय द्रव्याचें ठिकाण उपचार करण्यास अनुकूळ अशाच जागीं असल्याचें मला दिसून आलें. तेव्हां अर्थात्, त्वरित गुण येण्याबद्दल मला तिला बरीच खात्री देतां आली; व ती पुढें खरीही ठरली. एका पंधरावड्यांतच चेहऱ्यावरील विद्रुप फोडांत बराच फरक पडत चालला; आणि पहिल्या इतके ते किळसवाणे दिसेनासे झाले. वस्तुतः तिच्या अन्नपचनाच्या क्रियेकडे यापूर्वीं कोणत्याच डाक्टरानें लक्ष दिलें नव्हतें. तीही क्रिया आतां चांगली सुधारून, वक्तशीर होऊं लागली. मलाच्या द्वारानें, विजातीय द्रव्य पुष्कळ पुष्कळ प्रमाणानें जाऊं लागलें; आणि केवळ ७ आठवड्यांत, तिच्या चेहऱ्याचा रंग इतर माणसांच्या चेहऱ्याप्रमाणें झाला.

इतका त्वरित गुण आल्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे, रोगाची जागा अगदीं पुढें चेहऱ्यावर-होती, हें होय.

ज्यांना डा० कुन्हे यांचें मुखपरीक्षाशास्त्र अवगत आहे त्यांना या गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाहीं.

ल्यूपस रोग झालेले कांहीं रोगी बरे करण्यास डा० कुन्हे यांना फार वेळ लागला याचें कारण असें होतें कीं, या रोग्यांचे शरीरांत विजातीय द्रव्य शरीराच्या पाठीमागच्या भागांत व डाव्या अंगामध्यें सांचलें होतें. या भागांमध्यें विजातीय द्रव्य सांचलेलें असलें म्हणजे रोग बरा होण्यास

सामान्यतः जास्त अवधि लागतो हा रोग झालेल्या कांहीं रोग्यांनीं कांहीं दिवसपर्यंत उपाय करून आपल्या प्रकृतींत कांहीं फेर झाला नाहीं; अथवा थोडासा फरक झाला असल्यास फार झालें तर अन्नपचन सुधारलें असेल, अशा समजुतीनें उपाय बंद केले, ही त्यांची चूक होती उपाय पुष्कळ दिवस करण्याइतका निग्रह व धीर या लोकांत असता, तर या उपायांपासून त्यांना फायदा खास झाला असता.

स्टेटिन येथील एका बाईला **डा० कुन्हे** यांच्या उपायापासून गुण आला. तिची हकीकत येणेंप्रमाणें आहेः—

या बाईच्या तोंडास ल्यूपस हा रोग झाल्यास एकोणीस वर्षें झालीं होतीं. या रोगानें तोंड विद्रूप झाल्यामुळें आपलें तोंड कोणास दिसूं नये म्हणून ती स्त्री आपल्या तोंडावरून नेहमीं जाड वस्त्राचा बुरखा घेत असे. या स्त्रीनें डाक्टरांनीं सांगितलेले सर्व उपाय केले; परंतु तिचा रोग कमी झाला नाहीं. याप्रमाणें एकोणीस वर्षें गेलीं, शेवटीं ती बाई **डा० कुन्हे** यांच्याकडे गेली. **डा० कुन्हे** यांच्या सांगण्याप्रमाणें उपाय सुरू केल्याबरोबर तिला गुण वाटूं लागला, व थोड्या अवधींत त्या स्त्रीचा रोग पूर्णपणें बरा झाला. या बाईनें कृतज्ञताद्योतक पत्र **डाक्टर कुन्हे** यांस पाठविलें; तें येणेंप्रमाणें आहेः—

" स्टेटिन्.

" **कुन्हे महाराज.**—

माझ्या दुर्धर रोगास आपल्या उपायांपासून लवकर गुण आला याबद्दल आपले मनापासून आभार मानणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे, असें मी समजतें. आपल्या उपायांपासून माझी प्रकृति पुष्कळ सुधारली आहे व माझ्या अंगांत कामधंदा करण्याची ताकद आली आहे. याविषयीं मला विशेष आनंद वाटण्याचें कारण हें आहे कीं, पूर्वीं १९ वर्षेंपर्यंत डाक्टरांचें औषध घेतलं असतांही जो रोग बरा झाला नाहीं, तो रोग आपल्या उपायांनीं बरा झाला आहे.

वर सांगितल्या कारणास्तव, ज्यांना कांहीं विकार झाला असेल, त्यांनीं डा० कुन्हे यांचे उपाय केले असतां त्यांना गुण येईल अशी माझी पूर्ण खातरी झाल्यावरून, डा० कुन्हे यांच्या पद्धतींचा सर्वांनीं फायदा करून घ्यावा अशी माझी सर्वांना शिफारस आहे. आपल्या नवीन चिकित्साशास्त्राची सर्व रोग्यांस माहिती व्हावी म्हणून आपण हें पत्र छापून प्रसिद्ध करावें अशी माझी आपणास विनंति आहे.

सही ए. एस्. "

जननेंद्रियासंबंधीं रोग.

हे रोग आजकाल फार पसरले आहेत. या रोगांचें खरें स्वरूप व त्यांचें कारण यांविषयीं लोकांमध्यें व डाक्टरांमध्येंही जें अज्ञान आहे, त्यामुळें या रोगांपासून लोकांस फार त्रास व यातना होतात. या सर्व रोगांमध्यें उपदंश किंवा गरमी म्हणून जो विकार आहे त्यास दरवर्षीं लाखों लोक बळी पडत आहेत व त्यामुळें किती तरी लोकांच्या आयुष्याचें मातेरें होत आहे.

एक नॅचरल मेथड क्युअर खेरीज करून बाकी कोणत्याहि पद्धतीमध्यें उपदंश या रोगास चांगले उपाय नाहींत. या रोगास पारा आदिकरून जीं औषधें देण्यांत येतात, त्यानें रोग समूळ नाहींसा होत नाहीं; फक्त तो शरीरांत दबला जातो. परंतु अशा रीतीनें रोग शरीरांत दबविल्यापासून प्रकृतीस फार अपाय होतो. कारण पुष्कळ वेळां असें घडतें कीं, ज्या रोग्यांना ' तुमचा उपदंश हा रोग पूर्णपणें बरा झाला आहे ' असें डाक्टरांनीं आश्वासन देऊन सांगितलें आहे, अशा लोकांनीं पुढें लग्न केल्यावर किंवा स्त्रीशीं संबंध केल्यावर त्या स्त्रिची जी स्थिति होते, त्यावरून हे लोक किती फसलेले असतात हें दिसून येतें. ज्या पुरुषाचा उपदंश रोग शरीरांत दबला गेला आहे त्याचा ज्या स्त्रीशीं संबंध होतो, त्या स्त्रीस तोच रोग उत्पन्न होतो. परंतु ज्या स्त्रीच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य थोडें बहुत सांचलें असेल त्या स्त्रीसच अशा प्रकारें रोग होतो, हें आपण ध्यानांत ठे-

विलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या जोडप्यापासून जीं मुलें उत्पन्न होतात, तीं अशक्त व रोगट निपजतात. उपदंश हा रोग शरीरांत दबल्यामुळें अशा प्रकारचे वाईट परिणाम होतात, ह्मणून प्रत्यक्ष उद्भवलेल्या उपदंश रोगापेक्षां शरीरांत दबलेला अथवा गूढ रूपानें असलेला उपदंश रोग जास्त भयंकर होय. असें ह्मणण्याचें दुसरें कारण हें आहे कीं, प्रत्यक्ष उद्भवलेला रोग पाहून रोग्याच्या प्रकृतीची खरी स्थिति जाणतां येते, व उपायही करितां येतो, परंतु गूढ रूपानें रोग असला ह्मणजे रोगाकडे लक्ष सहसा जात नाहीं.

उपदंश हा रोग शरीरांत गूढरूपानें व जीर्णावस्थेंत राहतो, ही गोष्ट डाक्टरांना मान्य आहे. परंतु रोग अशा स्थितींत असतांना तो जाणण्याचें त्यांना सामर्थ्य नाहीं. तथापि डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें हें जाणतां येतें. त्याचप्रमाणें जननेंद्रियासंबंधीं एखादा रोग होण्याची प्रकृतीमध्यें पात्रता आहे किंवा नाहीं, हेंही या शास्त्रावरून समजतें. जननेंद्रियासंबंधीं रोगांमध्यें खालीं दिलेल्या रोगांचा मुख्यतः अंतर्भाव होतो. धुपणी अथवा श्वेतप्रदर, प्रमेह अथवा परमा, बद, उपदंश अथवा गरमी, व स्वप्नावस्था इत्यादि. या रोगांच्या भिन्न प्रकारांशीं व त्यांच्या नांवांशीं आपणांस कांहीं कर्तव्य नाहीं, कारण या सर्व रोगांचें कारण एकच आहे, हें आपणांस माहीत आहे. या रोगांपैकीं अमुकच रोग होणें हें ज्या भागांत ज्या रीतीनें दोषिक द्रव्य सांचलें असेल त्यावर अवलंबून आहे.

प्रजोत्पत्तीच्या व मलोत्सर्गाच्या इंद्रियांची एका ठिकाणीं सांगड घालण्यांत सृष्टीचा कांहीं विशेष हेतु आहे. शरीरांतील बहुतेक सर्व मळ या द्वारांनीं बाहेर पडतो; यास्तव या इंद्रियांमध्यें दोषिक द्रव्य सांचण्याचा संभव फार असतो. ही गोष्ट स्त्रियांसंबंधानें विशेषतः अनुभवास येते. त्वचेमध्यें शोषक शक्ति असल्यामुळें स्त्रीपुरुषांचा संबंध झाला असतां परस्परांचे वीर्याचा कांहीं अंश परस्परांचे शरीरांत मुरला–शोषला जावा, हें स्वभाविक आहे. स्त्रीपेक्षां पुरुषाच्या शरीरांत दोषिक किंवा रोगमलक द्रव्य

जास्त असलें, ह्मणजे त्याचें वीर्यही त्याचप्रमाणें जास्त दूषित झालेलें असतें, व हें वीर्य स्त्रीच्या शरीरांत शोषलें गलें ह्मणजे तिची प्रकृति जास्त दूषित होते, व रोगास जास्त पात्र होते.

येथें दुसऱ्या एका गोष्टीचेंही पूर्ण विवरण केलें पाहिजे. संभोगेच्छेचें कारण काय ? ती प्रमाणांत असते असें केव्हां समजावें ? व कोणत्या कारणांनीं ती अनावर होते ? या गोष्टीसंबंधी प्रचलित वैद्यशास्त्रास विशेष माहिती आहे असें दिसत नाहीं. वैद्यक ग्रंथांमध्यें आपणांस असें लिहिलेलें आढळतें कीं, प्राणीमात्रामध्यें स्वजीवितरक्षणाच्या खालोखाल संभोगेच्छा अतिशय प्रबळ असते. ही इच्छा इतकी प्रबळ असतांना, हा विषय ग्राम्य आहे, असें समजून त्याविषयीं शास्त्रज्ञ दांभिक तिरस्कार दाखवितात, ही गोष्ट बरोबर नाहीं. संभोगेच्छा योग्य प्रमाणाहून कमी अथवा जास्त असणें हें शरीरांत असणाऱ्या दोषिकद्रव्याच्या संचयावर अवलंबून आहे. शरीर निरोगी अर्थात् दोषिक द्रव्यापासून मुक्त असतें, तेव्हां ही इच्छा योग्य प्रमाणांत असलीच पाहिजे. आपली प्रकृति निरोगी आहे किंवा रोगी आहे, व विशेषतः आपल्या शरीरांत एखादा जीर्ण रोग गुप्त रीतीनें आहे किंवा नाहीं ही गोष्ट, आपली संभोगेच्छा प्रमाणांत आहे किंवा त्याहून कमी अथवा जास्त आहे, हें पाहून कोणासही खातरीनें कळण्यासारखी आहे. जननेंद्रियाच्या आसपासच्या भागांत **विजातीय द्रव्य** सांचलें ह्मणजे त्याच्या घर्षणानें तेथील ज्ञानतंतु उद्दीपित होतात; व त्यामुळें मनुष्यास संभोगेच्छा लवकर उत्पन्न होते. अशा प्रकारें संभोगेच्छा लवकर जागृत होऊं लागली ह्मणजे शरीरांत जास्त शक्ति व वीर्य उत्पन्न झालें आहे, असें मानणें चुकीचें आहे. कारण वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, संभोगेच्या लवकर जागृत होऊं लागली ह्मणजे आपलें पुरुषत्व कमी कमी होत जातें. अगदीं निरोगी मनुष्यास संभोगेच्छा योग्य प्रमाणाबाहेर कधींही नसते, व त्याच्या मनांत विषयांचे विचार सदैव घोळत रहावयाचे नाहींत. मद्य, मांस, चहा इत्यादि उत्तेजक अथवा मनुष्याच्या प्रकृतीस विरुद्ध अशा पदार्थांचा त्याग

करून जे साधा व स्वाभाविक आहार करतात व ज्यांचे शारीरिक व्यापार सृष्टिनियमास अनुसरून असतात, त्यांची कामेच्छा प्रमाणाबाहेर जाण्या इतकी कधींही उच्छृंखल होणार नाहीं परंतु शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें असतें तेव्हां किंवा एकादा जीर्ण व गुप्त रोग असतो, तेव्हां ही इच्छा प्रमाणांत रहात नाहीं.

यास्तव डा० कुन्हे यांचा असा सिद्धांत आहे कीं, ज्याच्या शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय झालेला असेल, अशाच मनुष्यास जननेंद्रियासंबंधीं एखादा रोग होईल. गरमी, परमा, बद वगैरे विकार झालेल्या स्त्रीशीं अथवा पुरुषाशीं अन्य पुरुषाचा अथवा स्त्रीचा संबंध झाला असतां एखाद्यास हा रोग जडतो, व दुसऱ्यास जडत नाहीं, यांचें कारण वरील सिद्धांतावरून तेव्हांच समजून येईल. एकाच स्त्रीशीं दोन मनुष्यांचा संबंध झाला असतां एकासच रोग होतो, व दुसऱ्यास होत नाहीं, असें पुष्कळ वेळां घडलेलें आपणांस आढळून येतें.

याविषयीं डा० कुन्हे यांनीं आपल्या अनुभवांतील एक उदाहरण सांगितलें आहे, तें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे. एका गृहस्थानें एक अंगवस्त्र-उपस्त्री-बाळगली होती या स्त्रीचा या मनुष्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही मनुष्याशीं संबंध नसे. व त्याचप्रमाणें या गृहस्थाचीही स्थिति होती. कांहीं दिवसांनीं हा गृहस्थ पर ठिकाणीं रहाण्यास गेला व त्या बाईस दुसऱ्या एका गृहस्थानें ठेवलें. या दोघाही गृहस्थांच्या प्रकृतीस कांहीं रोग नव्हता, व त्यांचा यावेळीं या स्त्रीहून अन्य स्त्रीशीं संबंध झाला नव्हतां, तरी या दुसऱ्या गृहस्थाचा या स्त्रीशीं संबंध झाल्याबरोबर त्यास गरमी झाली.

संभोग झाला असतां एकमेकांच्या शरीरांतील दोषिक द्रव्याचें बीज वीर्याच्या संसर्गानें एकमेकांच्या शरीरांत पसरतें, शोषलें जातें, असें पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे. ज्याप्रमाणें दुधामध्यें थोडेसं ताक किंवा दही घातलें ह्मणजे सर्व दूध नासतें, त्याप्रमाणें जेव्हां संभोगानंतर शरीरास शांतता व हुषारी वाटते, तेव्हां स्त्रीच्या वीर्याचा आपले शरीरावर परिणाम होऊन

आपल्या शरीरांतील दोषिक द्रव्य नासावयास लागतें. अशा प्रसंगीं शरीरांतील चैतन्य इतकें वाढतें कीं, गरमी, परमा वगैरे रोग उत्पन्न करून त्यांच्या द्वारें शरीरांतील दोषिक द्रव्य बाहेर घालवून देण्याचा प्रयत्न करण्यास आपली प्रकृति उद्युक्त होते. कारण कित्येक वेळां असें घडलेलें आपल्या दृष्टीस पडतें कीं, एखाद्या मनुष्याचा स्वस्त्रीशीं नियमानें संबंध होत असतां त्यानें दुसऱ्या एखाद्या निरोगी स्त्रीशीं संबंध केला, तर त्यास गरमी भरते. याचें कारण असें असतें कीं, दुसऱ्या स्त्रीची प्रकृति पहिल्या स्त्रीच्या प्रकृतिहून भिन्न असल्याकारणानें, कधीं कधीं त्या पुरुषाच्या शरीरांतील चैतन्य संभोगकाळीं जास्त वाढतें व त्यामुळें शरीरांतील दोषिक द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्याचें सामर्थ्य आपल्या प्रकृतीमध्यें येतें.

(जननेंद्रियासंबंधीं रोग कसे उत्पन्न होतात व स्त्रीपुरुषांच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें त्यांच्या वीर्याचा परस्परांच्या प्रकृतीवर काय परिणाम होतो) हें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां वरील उदाहरणें दिलेलीं आहेत. यावरून डा० कुन्हे यांना व्यभिचार करणें इष्ट आहे असें अनुमान काढणें अगदीं चुकीचें होईल. कारण या पातकाचा डा० कुन्हे यांना अतिशय तिटकारा आहे. परंतु एकाद्या शास्त्रीय गोष्टीच्या विवरणार्थ अशा प्रकारचीं उदाहरणें देणें कधीं कधीं भाग पडतें.

वर जें सांगितलें आहे त्यावरून आपणांस ही गोष्ट समजून येईल कीं, जननेंद्रियासंबंधीं रोग हा दोषिक द्रव्य शरीरांतून बाहेर काढून टाकण्याकरितां प्रकृतीनें केलेल्या यत्नाचा परिणाम होय. हे रोग बरे करण्यास शरीरांतील दोषिक द्रव्य निघून जाईल असे उपाय केले पाहिजेत. अशा रोगावर पारा, आयोडाईन, पोटॅशियम्, आयोडाइड्, आयडोफॉर्म इत्यादि औषधांचा उपयोग डा. लोक करतात, ही त्यांची चूक आहे. कारण या औषधांना रोगाचें मूळकारण नाहींसें न होतां रोग दबला मात्र जातो. हीं औषधें कांहीं अंशीं विषारी व अपायकारक असल्यामुळें तीं शरीरांत गेल्यानें त्यांपासून शरीरास अपाय न व्हावा ह्मणून प्रकृतीस जी मेहनत करावी लागते.

त्यायोगानें प्रकृति अशक्त होते, व तिजमधील स्वाभाविक जोम कमी होतो,

यास्तव लोकांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, डाक्टरांच्या औषधांपासून हे रोग बरे झाल्यासारखे आपणांस दिसतात, परंतु त्यांपासून वास्तविकपणें रोगांचा समूळ नाश होत नाहीं. या औषधांनीं या रोगांचीं फक्त बाह्य लक्षणें मात्र बंद होतात, परंतु रोगाचें मूळकारण नाहींसें होत नाहीं; यामुळें रोग शरीरांत दबतो व तेथें गूढरूपानें राहतो. या ह्मणण्याच्या खरेपणाविषयीं पुढें पुरावा देण्यांत येईल.

कधीं कधीं असें घडतें कीं, ज्या मनुष्याचे शरीरांत औषधांनीं रोग दबले आहेत, अशा मनुष्याच्या प्रकृतीस योग्य उपाय करून तिजमधील चैतन्य जागृत केलें ह्मणजे पूर्वीं दबलेला रोग फिरून सौम्य रूपानें उद्भवतो. डा० कुन्हे यांचे उपाय करणाऱ्यास असा अनुभव पुष्कळ वेळां येतो. परंतु अशा तऱ्हेनें रोग फिरून उद्भवला असतां भिऊन जाण्याचें कारण नाहीं. कारण डा० कुन्हे यांच्या शीतस्नानांचा या रोगांवर इतका परिणाम होतो कीं त्यांचें भयंकर स्वरूप सर्व नाहींसें होतें. हे उपाय चालू असतां शरीरांतील दोषिक द्रव्य आपलें स्थान सोडून शरीराबाहेर जाऊं पाहतें; यामुळें पूर्वीं दबलेला रोग फिरून उद्भवतो.

गरमी हा रोग डाक्टरांना निस्तोष बरा करितां येत नाहीं. परंतु डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं तो पूर्णपणें व कायमचा बरा होतो. त्याचप्रमाणें गरमीचा रोग डाक्टरांच्या औषधांनीं दबविल्यामुळें त्यापासून गरमी झालेल्या मनुष्याच्या संततीवर जो वाईट परिणाम होतो, तो परिणाम होण्याची भीति, डा० कुन्हे यांचे उपाय केले असतां, मुळींच रहात नाहीं. गरमी झालेला प्रत्येक रोगी आपल्या उपायांनीं बरा होईल, असें डा० कुन्हे यांचें ह्मणणें नाहीं; तर फक्त ज्यांचें अन्नपचन सुधारतां येण्यासारख्या स्थितींत आहे. असेच रोगी खास बरे होतील. आतां, रोग बरा होण्यास वेळ जास्त किंवा कमी लागणें हें रोग्याच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा संचय व त्याच्या प्रकृतीमधील जोम यांवर अवलंबन आहे.

भाग ४ था.

जननेंद्रियासंबंधीं एखादा रोग होणें हें शरीरांत विजातीयद्रव्य फार सांचल्याचें किंवा शरीरांत एकादा गूढ रोग असल्याचें लक्षण आहे उपदंश प्रमेह वगैरे जननेंद्रियासंबंधीं रोगांस योग्य उपाय करून ते बरे केले नाहींत तर त्यापासून पुढें दमा, क्षय, संधिवात, जलोदर वगैरे दुर्धर रोग होतात. हे रोग औषधें देऊन दबविले असल्यामुळें कधीं कधीं वर सांगितलेले रोग उद्भवत नाहींत. परंतु ज्यांना हे (जननेंद्रियासंबंधीं) रोग होतात त्यांच्या संततीवर या रोगांचा अनिष्ट परिणाम झालेला दिसून येतो. आपल्या मुलांस लहानपणींच क्षय, गंडमाळा, वगैरे विकार कां व्हावे ह्याचें कित्येक आयांस फार आश्चर्य वाटतें. परंतु हे विकार आपल्या पतीस असलेल्या गुप्त रोगामुळें झाले आहेत, हें तिला काय ठाऊक ! या गोष्टीवरून, आईबापांनी केलेल्या शारीरिक पातकांचें फळ मुलांस कसे भोगावें लागतें हें या गोष्टिवरून समजून येईल. त्याचप्रमाणें डा० कुन्हे यांच्या तत्त्वांचें ज्ञान आपणांस असलें ह्मणजे मुलांची स्थिति पाहून त्या (मुलांच्या) गर्भोत्पत्तीसमयीं त्यांच्या आईबापांची प्रकृति कशी होती, हें आपणांस ओळखतां येईल.

घुपणी, परमा वगैरे रोगांची स्थिति पाहिली असतां, डा० कुन्हे यांनीं दोषिक अथवा विजातीयद्रव्यासंबंधीं जें काय पूर्वी सांगितलें आहे, तें खरें आहे, असें आपणांस दिसून येईल. जेव्हां आपली प्रकृति शरीरांतील दोषिक द्रव्य पूवाच्या रूपानें बाहेर टाकून देण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हां जी त्या प्रयत्नामुळें उष्णता उत्पन्न होते, त्यानें शरीरांतील इंद्रियें होरपळून जातात, व त्यांचा दाह होतो. योग्य उपाय केले तर हा दाह आपणांस बंद करतां येतो. अशा वेळीं शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य पुवाच्या अथवा अन्य रूपानें शरीरांतून पडून गेलें ह्मणजे प्रकृति लवकर सुधारते. परंतु अशा प्रसंगीं मुख्य अडचण ही असते कीं, शरीर निरोगी करण्याच्या शरीराच्या स्वाभाविक प्रयत्नाच्या आड न येतां त्या प्रयत्नामुळें शरीरास ज्या

यातना होतात, त्या कमी कशा कराव्या. ही अडचण घालविणें अगदीं शक्य आहे. डा० कुन्हे यांच्या ज्वरशामक अथवा शीतस्नानापासून हें कार्य सहज साध्य होतें.

या रोगांमध्यें डाक्टर लोक आयडोफॉर्म, पारा, वगैरे पदार्थांचीं मिश्रणें पिचकारीनें उपस्थामध्यें घालीत असतात. परंतु हे उपाय फार अपायकारक आहेत, हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण शरीरांतील दोषिक द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याची जी शरीराची स्वाभाविक क्रिया आहे, तीस या उपायांमुळें अडथळा येतो. या उपायांनीं पू बंद होतो; असें आपण पहातों; परंतु हा पू जातो कोठें, अशी आजपर्यंत आपणांस कधीं शंका आली आहे काय? वास्तविक गोष्ट अशी आहे कीं या उपायांनीं पू होण्याचें मुख्य कारण जें विजातीय द्रव्य जें नाहींसें न होतां शरीरांत दबलें मात्र जातें. त्यांतून शरीरांतील अपायकारक द्रव्य काढून टाकण्यास प्रकृतीकडून जो स्वाभाविक प्रयत्न होतो, त्यास साहाय्यही स्वाभाविक व निसर्गनियमास धरून असणाऱ्या उपायांचें पाहिजे. अशा कामीं औषधें वगैरे कृत्रिम उपाय निरर्थक आहेत; एवढेंच नव्हे, तर अपायकारकही आहेत.

डाक्टर लोक औषधांनीं अंगांतील रोग दाबून ठेवतात, यामुळें दवाखाने व वेड्यांचीं इस्पितळें दिवसेंदिवस वाढत आहेत. या डाक्टरांचे उपाय खरोखर हितावह असते, तर वरच्यासारख्या संस्थांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होऊं लागली असती. परंतु ज्याअर्थीं अशा संस्थांची आवश्यकता दिवसेंदिवस वाढत आहे, त्याअर्थीं डाक्टरांच्या उपायांपासून गुणापेक्षां अवगुण जास्त होतो असें ह्मणावें लागतें.

डाक्टरांच्या औषधांपासून अपाय कसा होतो व रोग कसे दबले जातात व डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं दबलेले रोग बाहेर पडून जननेंद्रियासंबंधीं (व त्याप्रमाणें अन्यही रोग) कसे बरे होतात; हें दाखविण्याकरितां डा. कुन्हे यांनीं बरे केलेल्या रोग्यांचीं उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत.

एका गृहस्थाचे काळजास रोग झाला होता. या गृहस्थानें डा. कुन्हे

यांचा सल्ला घेतला. डा. कुन्हे यांचे सल्ल्याप्रमाणें पंधरा दिवस उपाय केल्यावर त्या गृहस्थाचा रोग कांहीं कमी झाल्यासारखा दिसला. परंतु मध्येंच त्याच्या मूत्राशयास पूर्वीं जो रोग झाला होता तो फिरून उद्भवला. आणखी १९ दिवसांनीं हा रोग बरा झाल्यावर त्या गृहस्थास परमा उत्पन्न झाला. हा रोग त्यास पूर्वीं झाल्यास १८ वर्षें झालीं होतीं. मात्र हे दोन्हीं विकार पूर्वीं ते प्रथम झाले होते तेव्हांपेक्षां या वेळीं फार सौम्य स्थितींत होते. सुमारें आठवड्यांत परमा बरा झाला. व त्याबरोबर काळजाचा रोगही साफ बरा झाला. या गृहस्थास पूर्वीं एकदां परमा झाला होता, परंतु त्यानें मोठ्या नामांकित दोन वैद्यांचीं औषधें घेतल्यानंतर तो रोग बरा झाला अशी त्याची समजूत झाली होती, परंतु वास्तविकपणें या वैद्याच्या औषधांनीं त्याचा रोग शरीरांत दवविला गेला होता. कांहीं वर्षांनीं त्या गृहस्थास फिरून तोच विकार झाला. परंतु फिरून औषधें घेऊन त्यानें तो विकार दवबून टाकला. दोन वर्षांनीं त्या गृहस्थाचे मूत्राशयास कांहीं विकृति जडली. यावेळीं या गृहस्थानें निरनिराळ्या आठ प्रसिद्ध वैद्यांना प्रकृति दाखविली. त्यांचे औषधांनीं त्याचा विकार गेल्यासारखा दिसला. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्याच्या काळजास रोग झाला व हा रोग पुढें जलोदरावर जाईल अशी भीति वाटूं लागली. यानंतर तो डा. कुन्हे यांचेकडे गेला. " तुम्हांस पूर्वीं जे रोग झाले होते, ते खरोखरीं बरे झाले नव्हते, व ते रोग शरीरांत दबले गेल्यामुळें, तुम्हांस काळजाचा रोग झाला आहे " अशी या गृहस्थाची डा. कुन्हे यांनीं समजूत घातली. नंतर डा. कुन्हे यांचे उपाय चालूं केल्यावर वर लिहिल्याप्रमाणें त्याचे शरीरांत दबलेले विकार बाहेर पडले, व त्याची प्रकृति निरोगी झाली.

आतां गरमी झालेल्या एका रोग्याची हकीकत सांगतों.

बॅरन (सरयार) **व्हॉन** ई० वय सुमारें ४७ या गृहस्थास दहा वर्षें गरमीचा रोग होता. बड्याबड्या व नामांकित डाक्टरांनीं या गृहस्थांच्या शरीरांत पिचकारीनें पारा चारवेळां घातला होता, व पोटेशिअम,. आयोडाइट

हें औषध पुष्कळ दिवस पोटांत घेण्यास दिलें होतें, परंतु या उपायांनीं कांहीं कायमचा फायदा न होतां, तो विकार फिरून फिरून उद्भवत असे. पुढें त्यांच्या तोंडामध्यें व तोंडावर चट्टे उठले. शरीरात पिचकारीनें पारा घातल्यापासून आपली प्रकृतीची एकंदर चर्या नीट नाहीं. व आपणांस नवीन नवीन विकार होत आहेत, असें पाहून या गृहस्थांचा प्रचलित वैद्यकपद्धतीवरील विश्वास उडाला. पुढें पुढें त्याचें मस्तक सुंद झाल्यासारखें त्यास वाटूं लागलें व त्याची स्मरणशक्तिही मंद झाली. त्या रोग्यास पूर्वी झालेला गरमीचा विकार शरीरांत दबला गेला आहे, व त्याचे शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय फार झाला आहे, असें डा० कुन्हे यांनीं त्याची प्रकृति पाहून जाणलें. पथ्य आहार व दिवसांतून दोन अथवा तीन शीतस्नानें हे उपाय करण्यास त्यास डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें. सुमारें ६ महिन्यांनीं या गृहस्थाचे सर्व विकार बरे झाले, व त्याची प्रकृति इतकी निरोगी झाली कीं त्यास पुढें गरमी होण्याचें भय देखील राहिलें नाहीं. या गृहस्थाचा रोग मुख्यतः अपचनापासून झाला होता व डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं अन्नपचन सुधारल्यामुळें रोगाचें मूळकारणच नाहींसें झालें व रोग पार निघून गेला.

षंढत्व-नपुंषकत्व. हा दोष लोकामध्यें दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालला आहे. लोकांच्या आरोग्याचा दिवसे दिवस ऱ्हास होत चालला आहे; या गोष्टीचें ढळढळित-प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. या विकाराचें खरें कारण काय तें डाक्टरांस समजलें नाहीं, यामुळें या विकारास त्यांच्याजवळ खातरीचा उपायही नाहीं. हा रोग शरीरांत दोषिक द्रव्य पुष्कळ सांचल्यानें होतो यास्तव शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल जेणेंकरून होईल, असे उपाय केले असतां, हा रोग बरा होतो. जननेंद्रियाच्या व्यापाराविषयींचे सर्व विकार, डा० कुन्हे यांच्या उपायाचा योग्य उपयोग निग्रहानें बरेच दिवस केला असतां नाहींसे होतात त्याच प्रमाणें जी कामेच्छा अनावर झाल्यामुळें विषयसुखाचा अतिरेक किंवा मुष्टिमैथुनादि दोष मनुष्या-

च्या हातून घडतात, ती कामेच्छा डा०कुन्हे यांच्या उपायांनीं नियमित करितां (आपल्या ताब्यांत आणतां) येते. या गोष्टीचा पुष्कळ लोकांस अनुभव आला आहे. व त्या गृहस्थांनीं डा० कुन्हे यांना पुष्कळ आभार-प्रदर्शक पत्रें पाठविलीं आहेत. या पत्रांपैकीं कांहीं पत्रांचा सारांश या पुस्तकाच्या शेवटीं देण्यांत येईल.

हा विकार अथवा दोष स्त्रियांमध्येंही असतो. मात्र तेव्हां त्यांस वांझप-णा (संस्कृत बंध्यात्व) हें नांव देण्यात येतें. जननेंद्रियाच्या रचनेमध्यें कांहीं दोष असल्यानेंच हा दोष उत्पन्न होतो असें नाहीं, तर इंद्रियामध्यें चैतन्याचा अभाव असल्यामुळेंही हा दोष उत्पन्न होईल. असो. या विष-याचें सविस्तर विवेचन पुढें स्त्रियांचे रोग ह्मणून एक भाग येणार आहे त्यांत सांपडेल.

स्त्रियांच्या कामेच्छेहून पुरुषांची कामेच्छा भिन्न असते, यास्तव षंढत्व हा रोग पुरुषामध्यें अन्य रूपानें प्रथम दृष्टीस पडतो. हा विकार प्रत्यक्ष होण्याच्या पूर्वीं त्याच्या पूर्वलक्षणावरून तो पुष्कळ वर्षें अगोदर ओ-ळखितां येतो. हें लक्षण ह्मणजे वाजवीपेक्षां जास्त व यत्किंचित् कारणानें प्रदीप्त होणारी कामेच्छा हें होय. व ही इच्छा शरीरांत दबलेल्या जीर्ण रोगांचा परिणाम होय. ज्या मुलांचे शरीरात विजातीय द्रव्य फार सांचल्या-नें त्यांच्या जननेंद्रियांचा अंतर्दाह होत असतो, व ज्ञानतंतु तप्त झालेले अ-सतात, त्यांना वीर्यपात करण्याची इच्छा होते व त्यांस मुष्टिमैथुन हें व्यसन लागतें. अशीच स्थिति मोठ्या मनुष्याच्या शरीराची असली ह्मणजे त्याची कामेच्छा लवकर जागृत होते, व त्यांच्या मनामध्यें नेहमीं विषयासंबंधानें विचार घोळत असतात. ज्या तरुण मनुष्याची अशी स्थिति आहे, तो स्त्रि-यांचे पुढें अतिशय लाजतो, व कित्येकांस तर स्त्रियांची अतिशय भीति वा-टते. अशी ज्यांची स्थिति आहे, त्यांचे पुरुषत्व बहुतकरून नष्टप्राय झालेलें असतें. जेथें मोठेपणीं लग्न करण्याची चाल आहे, अशा इंग्लंदादि देशांत चांगले पैसेवाले लोक विवाह करणें अनुकूल असून, अविवाहित राहतात,

याचें कारण हें आहे कीं, त्यांचें पुरुषत्व कमी झाल्यामुळें (त्यांना स्त्रियांच्या पुढें कांहीं भीति व लज्जा वाटते. त्याचप्रमाणें लहानपणीं वीर्यपात केल्यामुळें किती तरी (पुष्कळ) लोकांना पुढें नपुंसकत्व प्राप्त होतें ! तसेंच या सवयीमुळें किती तरी लोकांना प्रत्यक्ष आत्महत्या किंवा आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत केला आहे ! इतकी ही सवय अपायकारक आहे.)

पुढील उदाहरण वाचकांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

एका मोठ्या जमीनदाराच्या मुलास १२ व्या वर्षीं मुष्टिमैथुनाची संवय लागली. ही संवय पुढें इतकी वाढली कीं वीर्यपात करण्याची इच्छा कांहीं केल्यानें त्यास आवरत नसे. ही संवय सुटावी ह्मणून त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. त्यानें मनाचा अतिशय निग्रह करून तें व्यसन कांहीं दिवस जावें, परंतु कांहीं वेळानें ती इच्छा इतकी अनावर व्हावी कीं त्यानें पूर्वींपेक्षां जास्त त्या व्यसनाचे पाशांत पडावें. या संवयीचा असा परिणाम झाला कीं, त्याचें मस्तक हलकें होऊन त्याच्या हातून कसलाही अभ्यास होईना. मन अतिशय उदास व्हावें व आपला जगांत कांहीं उपयोग नाहीं, असें वाटून पुष्कळ वेळां आत्महत्या करण्याचा विचार त्याच्या मनांत आला. त्यानें लग्न करावें अशी त्याच्या आईबापांची फार इच्छा होती, परंतु त्या गोष्टीस त्याचें मन मुळींच घेईना. शेवटीं आपली प्रकृति सुधारल्यास पहावी ह्मणून तो डा० कुन्हे यांचेकडे गेला.

डा० कुन्हे यांनीं त्या तरुण मनुष्याची प्रकृति पाहिल्यावर त्यांना मुखपरीक्षाशास्त्रानें समजून आलें कीं, पुष्कळ दिवसांच्या अजीर्णामुळें त्यास नपुंसकत्व प्राप्त झालें होतें. हा गृहस्थ तरुण असल्यामुळें त्याच्या प्रकृतींत अद्याप पुष्कळ जोम राहिला होता. याकारणास्तव डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं त्यास लवकर गुण आला. १३ महिन्यांनीं त्याचें नपुंसकत्व व वीर्यपात करण्याची इच्छा हे दोन्ही विकार पूर्णपणें निघून गेले. डा० कुन्हे यांच्या उपायांमध्यें काय सामर्थ्य आहे, याचा प्रत्यय उदाहरणावरून चांगला येईल.

भाग ५ वा.

मूत्रपिंड व मूत्राशय यांसंबंधीं रोग, मधुमेह, युरीमिया, अंथरुणांत लघवी होणें, यकृत्संबंधीं रोग, गालस्टोन, कांवीळ, आंतड्यासंबंधीं रोग, पायांस सर्दी व हर्पीस.

इतक्या भिन्न प्रकारच्या रोगांचा एकाच भागांत समावेश केलेला पाहून पुष्कळांस आश्चर्य वाटेल. हे सर्व रोग परस्परांहून अगदीं भिन्न आहेत, व त्यांना उपायही भिन्न प्रकारचे योजावे लागतात, असें डाक्टर लोकांचें मत आहे. परंतु डा० कुन्हे ह्मणतात कीं, त्यांच्या नवीन चिकित्साशास्त्राच्या दृष्टीनें या सर्व रोगांचा परस्परांशीं निकटसंबंध आहे व त्यांचें कारण एकच आहे.

शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्यानें मूत्राशय व त्वचा यांची क्रिया योग्य रीतीनें चालेनाशी होते, व हे रोग उत्पन्न होतात. अन्नाचें पचन बरोबर झालें नाहीं ह्मणजे पोटांत जो वायु उत्पन्न होतो, त्याचा विचार या भागांत करणें आवश्यक आहे.

या वायूपासून दोन प्रकारचे परिणाम होतात. या वायूचें प्रसरण विकास होऊं लागला ह्मणजे त्याच्या जोरानें पचननलिकेंतील जठरांतील अन्न पुढें पुढें सरकूं लागतें हा एक, व हा वायु सर्व शरीरांत पसरून तो रक्तामध्यें शोषला जातो हा दुसरा. हें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां एक उदाहरण घेतों. ज्याप्रमाणें शरीरामध्यें रक्तवाहिन्यांमध्येंच रक्त सांठविलें आहे, त्याप्रमाणें पृथ्वीमध्यें नद्या, समुद्र, सरोवरें इत्यादि विशिष्ट आश्रयांमध्येंच मुख्यतः पाण्याचा संचय आहे; परंतु वाफेच्या रूपानें पाणी सर्व हवेमध्यें व पृथ्वीच्या सर्व भागांमध्यें पसरलेलें आहे. आपण जें काय खातों व पितों त्याचीही अशीच स्थिति होते. हे पदार्थ मुख्यतः जठरामध्यें राहतात; परंतु त्यांचा कांहीं भाग वायुरूपानें सर्व शरीरभर पसरतो. याच कारणामुळें दारू प्याल्यानंतर तिजमधील अल्कोहोल हें द्रव्य सर्व शरीरामध्यें व विशेषतः मस्तकामध्यें पसरलेलें दृष्टीस पडतें. दारू प्याली असतां, अथवा

कांदा, लसूण इत्यादि उग्र पदार्थ खाल्ले असतां, त्या त्या पदार्थांची अंगास दुर्गंधी येते, याचें कारण हेंच आहे. कॉडलिव्हर ऑईल घेणाराच्या अंगास त्या तेलाची घाण येते, असाही आपला अनुभव आहे. जे पदार्थ आपल्या पोटांत जातात, त्यांचा बराच भाग मल व मूत्र या रूपानें बाहेर पडतो हें खरें, परंतु कांहीं भाग घामाच्या रूपानेंही बाहेर पडतो. या घामास प्रत्येकाच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें भिन्न वास येतो; परंतु ज्या घामामध्यें शरीरांत पुष्कळ दिवस सांचलेलें दोषिक द्रव्य मिसळलेलें असतें, त्यांस फार दुर्गंधी येते. निरोगी मनुष्याच्या घामास दुर्गंधी क्वचितच येते. अन्नापासून शरीरांत जे वायु उत्पन्न होतात, त्यांचा कांहीं भाग मूत्रपिंडामध्यें शोषला जातो. या वायूंशीं मिश्र झालेलें मूत्र मूत्रपिंडांतून मूत्राशयामध्यें जातें. याप्रमाणें मूत्र व घाम यांच्या स्थितीमध्यें बरेंच सादृश्य आहे. मूत्राशय भरला ह्मणजे लघवी करण्याची इच्छा होते. ही इच्छा लागलीच तृप्त करावी, कारण या इच्छेचा अवरोध केला असतां प्रकृतीस फार अपाय होतो. यास्तव मूत्राचा अवरोध करूं नये अशाबद्दल आईबापांनीं व शिक्षकानें मुलास चांगलें समजावून सांगावें. लघवी दाबून धरल्यानें मुलांच्या प्रकृतीस विशेष अपाय होतो; कारण लहान मुलांचे शरीरांतील द्रव्याचें रूपांतर फार लवकर होत असतें व मूत्र शरीरामध्यें जास्त वेळ सांचून राहिलें ह्मणजे तें नासून त्याचें पृथक्करण होऊं लागतें. मूत्र नासल्यानें जी उष्णता उत्पन्न होते, त्यानें मूत्राशय तप्त होतो व त्या योगानें त्यामधील मूत्राची वाफ होते व त्या मूत्रामधील क्षार (पदार्थ) खालीं राहतात. हे क्षार मूत्राशयांत सांचल्यानें त्याचा मार्ग कांहींसा बंद झाल्यासारखा होतो व त्यामध्यें नवीन येणारे मूत्रास येण्यास अडथळा झाल्यामुळें हें मूत्र आसपासच्या भागामध्यें शिरतें. लघवी करण्याची इच्छा झाल्याबरोबर त्याच वेळीं लघवी न करितां कांहीं वेळानें आपण लघवीस बसलों, तर कित्येक वेळां लघवी फारशी होत नाहीं असें आपल्या अनुभवास येतें. हें मूत्र जातें कोठें? हें मूत्र फार वेळ मूत्राशयांत राहिल्यानें तेथें त्याची वाफ होऊन त्यास वायूचें रूप प्राप्त होतें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. मूत्रापासून

झालेला हा वायु सर्व शरीरामध्यें पसरतो. यामुळें लघवी होण्याची इच्छा झाल्याबरोबर ताबडतोब लघवी न करितां कांहीं वेळानें केली तर लघवी कमी होते. मूत्राशयांतील मूत्राची वाफ झाली ह्मणजे खालीं जो क्षार राहतो, तो बहुतेक वेळां पाठीपासून लघवीबरोबर पडून जातो. अशा प्रकारचें मूत्र एकाद्या कांचेच्या भांड्यामध्यें धरून त्यामध्यें तळाशीं सांचलेला गाळ पदार्थ दोनशेंपट मोठा करून दाखविणाऱ्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें पाहिला तर त्यांत चमकणारे ! बारीक बारीक कण दृष्टीस पडतील. हे कण निरनिराळे करून पाहिले तर पिंवळे दिसतात; परंतु एकदम ढिगामध्यें पाहिले तर तांबूस दिसतात. अशा प्रकारचे पुष्कळ कण मूत्राशयांत सांपडले ह्मणजे **अश्मरी** अथवा **मूतखडा** हा रोग उत्पन्न होतो. अनियमितपणानें वागणें व मनुष्याच्या प्रकृतीस विरुद्ध असा आहार करणें, हीं या रोगाचीं मुख्य कारणें होत. ज्याप्रमाणें वाफ तयार करावयाच्या बंबामध्यें अशुद्ध किंवा खाऱ्या पाण्याचा उपयोग केला ह्मणजे बंबामध्यें तळाशीं सांका-खरवड सांचलेली दृष्टीस पडते, त्याप्रमाणें मूत्राशयांतील मूत्राची वाफ झाली ह्मणजे तळाशीं गाळ सांचतो. हा गाळ जोंपर्यंत थोडा असतो तोंपर्यंत तो नवीन मूत्राबरोबर मनुष्यास विशेष वेदना उत्पन्न न करितां निघून जातो. परंतु हा गाळ सांचून त्याचे मोठे कण बनले ह्मणजे ते मूत्रनलिकेंतून जातांना त्यांच्या तीक्ष्ण कडांचें मूत्रनलिकेच्या आंतील भागावर घर्षण झाल्यानें त्या भागास इजा होते, व त्यामुळें मनुष्यास फार वेदना उत्पन्न होतात. मूत्राशयामध्येंही अशीच गोष्ट घडून येते. दोषिक द्रव्य फार सांचल्यानें मूत्राशयाचें तोंड-द्वार लहान झाल्यामुळें मूत्राशयांतील क्षारापासून बनलेले कण मूत्राबरोबर मूत्राशयांतून गेले नाहींत तर ते मूत्राशयांत सांचून त्या सर्वांचा एक मोठा खडा बनतो. खडा मूत्राशयांत वरचेवर फिरत असल्यामुळें त्यास वाटोळेपणा येतो. हा खडा फोडला तर ज्या स्फटिकाकृति कणांचा तो खडा झालेला असतो, ते स्फटिकाकृति कण स्पष्ट दिसतात.

लघवी दाबल्यानें मूतखडा हाच रोग झाला पाहिजे असा नियम नाहीं.

कारण कधीं कधीं मूत्रच अशाप्रकारचें असतें कीं, त्यांतील सर्व भागाची वाफ होते व खालीं शेष भाग कांहीं रहात नाहीं. अशा रीतीनें वाफ झालेलें मूत्र शरीरांत विजातीय द्रव्याच्या रूपानें राहतें. व त्यापासून शरीरांत होणाऱ्या गांठी व अन्य प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात.

एका मुलाच्या सर्व अंगावर वाटाण्याएवढ्या गांठीं उठल्या होत्या. या उठण्यास मूळ कारण असें झालें होतें कीं, या मुलास एकदां पडसें आलें असतां त्यास पुष्कळ दिवस लघवी मुळींच झाली नाहीं. यानंतर लागलींच गांठी उठल्या. हा मुलगा डा० कुन्हे यांचेकडे उपचाराकरितां गेला. डा०कुन्हे यांनीं आपले उपाय सुरू केल्यावर कांहीं दिवसांनीं त्या मुलास पुष्कळ लघवी होऊं लागली व याप्रमाणें कांहीं दिवस क्रम चालला. परंतु मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्या मुलाच्या गांठी लघवी पुष्कळ होऊं लागतांक्षणींच पार नाहींशा झाल्या. जी लघवी पर्वी शरीरांत तुंबून राहिली होती, तिजमुळें या मुलाच्या शरीरांत गांठी झाल्या होत्या व या गांठी विरघळून त्यांचें द्रव्य मूत्राच्या रूपानें बाहेर पडल्यावर त्या नाहींशा झाल्या.

मलावष्टंभ व हगवण अथवा आमांश या विकारांचें कारण एक आहे, हें पूर्वीं सिद्ध करून दाखविण्यांत आलेंच आहे. हें कारण म्हणजे शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचणें हें होय. लघवीसंबंधीं रोग होण्याचेंही कारण अशा प्रकारचें आहे. मात्र ह्यासंबंधीं रोग आपणांस प्रत्यक्षपणें समजून येत नाहींत, तर त्वचेच्या स्वाभाविक वर्णांत झालेला फेरफार म्हणजे वर्ण नेहमींपेक्षां जास्त तांबूस किंवा फिकट दिसणें, मस्तकशूळ, फोड, गळवें, मूतखडा इत्यादि विकारांवरून अप्रत्यक्ष रीतीनें कळून येतात. म्हणजे हे विकार भावी भयंकर रोगांची प्रथम अवस्था होत.

मधुमेह.—हा रोग झाला कीं, तो प्रत्यक्ष दिसून येतो. या रोगामध्यें अंगांतील गूढ ज्वरामुळें अंतरिंद्रियांचा दाह होतो व त्यामुळें तृषा फार लागते. हा रोग झाला असतां अवष्टंभ, मूतखडा, वगैरे विकार होत नाहींत, परंतु शरीरांतील रसांचें रूपांतर भराभर होत असल्यामुळें शरीरास आवश्य-

ऽ असें पुष्कळ द्रव्य मूत्राशीं मिश्र होऊन शरीरांतून बाहेर पडतें. या का-
णामुळें हा रोग झालेल्या रोग्याचे मूत्रांत साखर व इतर द्रव्यें मिसळलेलीं
ांपडतात. मूतखडा व मधुमेह या दोहोंचें स्वरूप एकच आहे. बाह्य लक्षणें
ात्र भिन्न आहेत. हे रोग ज्यांना झाले आहेत, त्यांना डा० कुन्हे यांच्या
ीतस्नानापासून फार फायदा होतो; कारण त्यांच्या योगानें शरीरांतील गु-
त ज्वर किंवा उष्णता कमी होते व तृषाही नाहींशी होते.

मूतखडा व मधुमेह हे दोन्ही रोग बरे करण्यास डा० कुन्हे यांच्या न-
वीन चिकित्साशास्त्रांत एकच उपाय आहे व तो दोन्ही रोगांचें मूळ
कारण नाहींसें करणें हा होय. या उपायानें मूतखडा विरघळून त्याचे
बारीक कण होतात व ते लघवीबरोबर पडून जातात. मूतखडा झालेल्या
रोग्यास डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू असतां लघवीस पुष्कळ होतें याचें
कारण हेंच आहे. इतकी लघवी आपणास कोठून होते याचें रोग्यास
आश्चर्य वाटतें. परंतु याचें कारण फार सोपें-सुगम आहे. ज्या लघवीची वाफ
होऊन ती सर्व शरीरांत दोषिक द्रव्याच्या रूपानें सांचलेली असते, ती डा०
कुन्हे यांच्या उपायांनीं परत मूत्राशयांत येते "माझ्याकडे आलेल्या कांहीं
रोग्यांना शीतस्नानें चालू असतांनाच कांहीं दिवसपर्यंत योग्य प्रमाणानें
लघवी होत असे" परंतु रोगाचें मूळ कारण जसें जसें नाहींसें होत गेलें
तशी तशी त्यांची लघवी नेहमींच्या प्रमाणांत आली.

विजातीय द्रव्य शरीरांत मर्मस्थानीं किंवा अवघड ठिकाणीं सांचलें नसे-
ल तर मूतखडा हा रोग असूनही एखादा मनुष्य पुष्कळ दिवस जगूं शकेल.
यास प्रत्यक्ष उदाहरण जर्मनीचा बादशहा पहिला वुइल्यम याचें आहे. या
बादशहास अतिशय मोठा मुतखडा झाला होता. परंतु तो ९० वर्षांचा हो-
ऊन मेला. परंतु फ्रेडरिकची स्थिति याच्या उलट झाली.

युरीमिया—हा रोग झाला असतां मूत्रामधील युरीया नांवाचें द्रव्य र-
क्तामध्यें व सर्व शरीरामध्यें पसरलेलें आढळतें. मूतखडा व मूत्राशयासंबंधीं
अन्य विकार हे रोग झाले असतां, कधीं कधीं अशा प्रकारची अवस्था उ-

त्पन्न होते. अशा प्रकारची शरीराची स्थिति अगदीं प्रथमावस्थेंत देखील डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्रावरून तेव्हांच ओळखितां येते. डा० कुन्हे यांच्या शीतस्नानापासून हा विकार लवकर बरा होतो.

अंथरुणांत लघवी होणें—पोटांत दोषिक द्रव्याचा संचय फार झाल्यानें मनुष्यास—रोग्यास लघवी आवरेनाशी होते व झोंपेमध्यें त्यास लघवी होते. कित्येक वेळां मूत्राशयास भगंदर—छिद्र पडल्यामुळें त्यामधून "मूत्र बाहेर पडतें व वर लिहिल्याप्रमाणें प्रकार होतो. अशा प्रकारची स्थिति मुख्यतः पूर्वीं शरीरांत दबलेल्या रोगांमुळें उत्पन्न होते.

वर सांगितलेले दोन्ही प्रकारचे रोग व आंतड्यास झालेलें भगंदर हे रोग डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं थोड्या दिवसांत बरे होतात. हे रोग पुष्कळ दिवसांचे असले किंवा औषधें घेऊन प्रकृति बिघडून गेली असली म्हणजे मात्र जरा जास्त अवधि लागतो.

मूत्राशयदाह—मूत्रवडा व मूत्राशयाचे भयंकर रोग यांची, हा रोग पूर्वावस्था आहे. हा रोग झाला असतां, मूत्राशयाचा व मूत्रनलिकेचा दाह होतो. लघवी करितांना फार वेदना होतात. इतर तीव्र रोगांप्रमाणेंच हा रोगही डा० कुन्हे यांच्या उपचारांनीं त्वरित बरा होतो.

एका रोग्यास मूत्राशय हा रोग झाला होता. लघवी करतांना त्यास अतिशय वेदना होत असत. दिवसेंदिवस लघवी होण्यास अडचण पडूं लागली, असें पाहून त्याचे डाक्टरानें त्याचे जननेंद्रियांत कॅथीटर (लघवी करविण्या—काढण्याकरितां जननेंद्रियामध्यें घालावयाची एक नळी) घालण्याचें ठरविलें. जननेंद्रियाच्या मूळाजवळचा भाग सुजला होता. म्हणून नळी घाल-तांना त्रास होऊं नये म्हणून रोग्यास क्लोरोफॉर्म दिला पाहिजे, असें त्या डाक्टरानें सांगितलें. ही गोष्ट त्या रोग्यास कबूल होईना, म्हणून त्यानें डा० कुन्हे यास बोलावणें पाठविलें. डा. कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें स्नान प्र-थम करण्याबरोबरच त्या रोग्याचे मूत्राशयांतील कळा चमका -ज्या पूर्वीं दहा दहा मिनिटांच्या अंतरानें येत असत, त्या अगदीं बंद झाल्या; व अर्ध्या

तासपर्यंत स्नान केल्यानंतर त्यास त्रास झाल्यावांचून लघवी होऊं लागली. पाऊण तासपर्यंत स्नानविधि झाल्यावर तो रोगी अंथरुणावर जाऊन निजला. त्यास रात्रीं बराच घाम आला व कांहींएक त्रास न होतां त्यास पुष्कळ वेळां बरीच लघवी झाली. थोड्या दिवसांनीं या मनुष्याचा रोग पूर्णपणें बरा झाला.

यकृत्संबंधी रोग–पित्ताशयामध्यें होणाऱ्या गांठी व कांवीळ:— सामान्यतः शरीराच्या उजव्या बाजूमध्यें दोषिक द्रव्य सांचलें असतां हे रोग होतात. यकृतामध्यें पित्ताशय ह्मणून जो भाग आहे, त्यामधील पित्त बाहेर पडून तें जठरामधून नुकतेंच अतड्यांत उतरलेल्या अन्नास जाऊन मिळतें व त्या अन्नाचें रूपांतर होण्याची क्रिया मंद-कमी करतें. जेव्हां उजव्या अंगांत दोषिक द्रव्य सांचल्यानें पित्ताशयांतून पुरेसें पित्त बाहेर पडण्याचें बंद होतें, तेव्हां शरीरांतून जो घाम बाहेर पडतो त्याहून निराळ्या प्रमाणानें डाव्या अंगांत दोषिक द्रव्य सांचलें असतां बाहेर पडतो. हें दोषिक द्रव्य ज्या भागांत सांचलें असेल त्याप्रमाणें गॉलस्टोन अथवा यकृत्संबंधीं विकार वगैरे रोग होतात. हे रोग ज्यांना झाले आहेत, त्यांच्या घामास दुर्गंधी येते, व त्यांचे पायांस–सर्दी असते–फार घाम सुटत असतो. या रोगामध्यें शरीरांतील पित्ताचें पृथक्करण व वाफ होते व त्यामुळें त्वचा काळसर पडते व अंगावर डाग पडतात. यामुळें कित्येक वेळां कांवीळही होते. हे सर्व रोग डा. कुन्हे यांचे उपायानें अगदीं त्वरित बरे होतात.

पायांस सर्दी असणें- या विकाराचा यकृताच्या रोग्याशीं संबंध आहे, हें वर दाखविण्यांत आलेंच आहे. जेव्हां पायांस घाम सुटत असेल तेव्हां समजावें कीं, आपल्या उजव्या अंगात दोषिक द्रव्य सांचत चाललें आहे. हें द्रव्य सांचून यकृतासंबंधीं अथवा अन्य रोग होऊन ते बरेंच बळावलें ह्मणजे पायांस घाम येण्याचें बंद होतें. असें होणें फार वाईट आहे. कारण जें दोषिक द्रव्य पूर्वीं पायांमधून घामाच्या रूपानें बाहेर पडत असे, तें बंद झाल्यामुळें तें दोषिक व दुर्गंधी द्रव्य शरीरांत सांचून राहतें, व त्यापासून

*हर्पीझ्‌ व्रण इत्यादि जास्त दुर्धर व अर्थात् दुःसाध्य रोग उत्पन्न होतात. क्रॉनिक ॲसिड इत्यादि औषधें देऊन पायांस येणारा घाम बंद करण्याचा डाक्टरांचा प्रघात आहे. परंतु या उपायापासून प्रकृतीस इजा मात्र होते. अशा उपायापासून होणारा दुष्परिणाम नेहमीं लागलाच दिसून येत नाहीं. परंतु अशा रीतीनें घाम दाबून बंद केल्यामुळें पुष्कळ दिवसांनीं कांहीं तरी भयंकर रोग उद्भवतो. शरीरांतील दोषिक द्रव्य बरोबर घेऊन जाणारा घाम बंद करणें, ह्मणजे एखाद्या मोठ्या शहरांतील मुख्य गटाराच्या उच्छ्वासा-तोंडा-जवळ दुर्गंधी येते, ह्मणून त्या गटाराचें तोंड बंद करून शहरांतील घाण नाहींशी करण्याइतकेंच वेडगळपणाचें आहे. ज्याप्रमाणें गटाराचें तोंड बंद केलें ह्मणजे तोंडाजवळच्या भागांतील घाण नाहींशी होईल हें खरें, परंतु तोंड बंद झाल्यानें गटारांतीलच अर्थात् सर्व शहरांतील घाणीचा निकाल न झाल्यामुळें घाण कोंडून त्यापासून अतिशय दुर्गंधी व रोगजनक वायु निघतील, ते सर्व शहरांतील लोकांच्या आरोग्यास अपाय करतील, त्याप्रमाणेंच पायांस येणारा घाम बंद केला असतां सर्व शरीराची स्थिति होईल.

पायांस सर्दी उत्पन्न झाली असतां (पायांस घाम विशेष सुटूं लागला असतां) क्रॉनिक व सॅलिसिलिक ॲसिड देण्याची जी डाक्टरांची चाल आहे ती फार अपायकारक आहे, व या औषधांचा उपयोग करूं नये असें डा० कुन्हे यांचें सर्वांस निक्षून सांगणें आहे. डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं ह्या विकाराचें मूळकारण व अर्थात् त्याबरोबर विकारही पार निघून जातो.

हर्पीझ्‌ व सर्व त्वचेसंबंधी रोग-एखादा रोग शरीरांत दबला गेल्यामुळें किंवा पायांस अथवा त्वचेस येणारा घाम शरीरांत दबविल्यामुळें हे रोग होतात. हा रोग जीर्णरोगांपैकीं आहे. ह्मणून त्यास उपायही पुष्कळ दिवसपर्यंत व अगदीं यथाशास्त्र करावे लागतात.

* ज्यामध्यें अंगावर पुरळ किंवा फोड उठतात, अशा अनेक प्रकारच्या रोगांस दिलेलें सामान्य नांव. गजकर्णादि रोग या रोगाखालींच येतात.

हर्पी हा रोग कोरडा असतो, किंवा तो झाला असतां कधीं धीं पुरळांतून पाणी किंवा पूही निघतो. यांपैकीं पहिल्या जातीचा रोग बरा होण्यास जास्त अवधी व आयास लागतात. जेव्हां हा रोग मुलांना होतो, तेव्हां त्याचें कारण जन्मतः अंगांत आलेलें दोषिक द्रव्य, शरीरांत मुरलेला–दबलेला एखादा रोग, किंवा अपायकारक देवीची लस हें असतें.

या रोगांची चिकित्सा कशी करावी, हें स्पष्ट समजावें ह्मणून खालीं दोन रोग्यांची हकीकत दिली आहे.

एका मुलास दुसऱ्यांदां देवी टोंचल्या. तेव्हां त्याचे अंगावर पुरळ उठला व हा पुरळ कांहीं दिवसांनीं सर्व शरिरभर पसरला. त्यानें रात्रीं अंग खाजवूं नये ह्मणून त्याच्या हातांत हातमोजे घालून हात बांधीत असत. त्या मुलास आपल्या सोबत्याबरोबर खेळण्याचें देखील सुचत नसे, म्हणून वेळ घालविण्याकरितां तो पुस्तक वाचीत बसे. परंतु त्या पुरळामुळें त्याचा जीव इतका अस्वस्थ होई कीं त्यास कोणत्याही गोष्टिपासून आनंद वाटत नसे. तो जों जों मोठा झाला तों तों त्याचा रोग जास्त वाढत चालला. त्याची वृत्ति जास्त उदासीन होऊं लागली, आणि आतां आपणास लवकरच हा लोक सोडून जाणें भाग पडेल, असें त्यास वाटूं लागलें.

नंतर कांहीं दिवसांनीं डा. कुन्हे यांचें ‘ नवीन चिकित्साशास्त्र ’ हें पुस्तक या मुलाच्या दृष्टीस पडलें. व डा. कुन्हे यांच्या उपदेशास अनुसरून त्यानें दिवसांतून दोन वेळां शीतस्नान व पथ्य आहार या गोष्टी करण्यास सुरवात केली. लवकर त्या मुलास आपल्या प्रकृतींत सुधारणा वाटूं लागली, व त्याचा पुरळ हळूहळूं बरा होत चालला. देवी टोंचण्याच्या विषारी लशीचें फळ जो हर्पीझ् रोग तो कांहीं दिवसांनीं अगदीं पार निघून गेला.

एका चोवीस वर्षांच्या तरुण मनुष्यास एक्झेमा [ज्यामध्यें त्वचेवर बारिक पुरळ उठतो असा एक रोग] हा भयंकर रोग झाला. पुरळ विशेषतः मानेवर व मस्तकावर आला होता. पुष्कळ औषधें व मलमें या पुरळास लावून पाहिलीं, परंतु त्यांपासून गुण न आल्यामुळें त्या मनुष्याची डाक्टरा-

तरील सर्व श्रद्धा नाहींशी झाली. नंतर तो डा. कुन्हे यांचेकडे गेला, व त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें उपचार करण्यास त्यानें सुरवात केली. या मनुष्याच्या शरीराच्या फक्त पुढच्या भागामध्येंच विजातीय द्रव्य सांचलें आहे असें डा. कुन्हे यांना प्रकृति पाहून समजलें, ह्मणून रोग लवकर बरा होण्याची आशा आहे, असें त्यांनीं या गृहस्थास सांगितलें होतें; थोडक्याच दिवसांत या गृहस्थाची पचनशक्ति बरीच सुधारली व त्याचा पुरळही बरा होऊं लागला. तिसऱ्या दिवशीं पुरळांतून पाणी येण्याचें बंद झालें व सोळा दिवसांत पुरळ इतका मावळला कीं, त्याचा मागमूसही राहिला नाहीं. इतक्या दिवसांमध्यें या गृहस्थाची मान पूर्वीपेक्षां सुमारें दीड इंच (घेरांत) कमी झाली. याचें कारण असें होतें कीं, जें दोषिक द्रव्य मानेंत सांचल्यानें मान लठ्ठ झाली होती व अंगावर पुरळ उठला होता, तें सर्व द्रव्य डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं मलद्वारांनीं पडून गेलें. ज्या रोग्यास डाक्टराचे औषधापासून कांहीं फायदा झाला नाहीं असा रोगी डा० कुन्हे यांच्या साध्या उपायांनीं अशा प्रकारें बरा झाला.

भाग ६ वा.

काळिजासंबंधीं रोग व जलोदर.

प्रचलित वैद्यकामध्यें काळिजाच्या रोगांचे अनेक प्रकार मानलेले आहेत; व प्रत्येक प्रकारांतील भिन्न भिन्न लक्षणांप्रमाणें निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत. प्रत्यक्ष काळिजास किंवा काळिजाच्या ज्या भागास रोग होतो, त्याप्रमाणें या रोगाचे भिन्न प्रकार केलेले आहेत. परंतु या रोगांच्या मूळ कारणासंबंधानें सर्व दुराग्रह सोडून नीट विचार केला असतां असा सिद्धांत निघेल कीं, काळिजासंबंधींच्या सर्व रोगांचें मूळकारण एकच आहे; व तें काळिजांत विजातीय द्रव्य सांठून राहणें हें होय, यास्तव या **रोगाचे अनेक प्रकार करणें हा निष्फळ व्यापार आहे—अगदीं निरर्थक आहे.**

काळिजाचा रोग कमी अथवा अधिक बळावणें हें काळिजाची ठेवण-विशिष्ट अवस्थान-व त्याची, रोगाचा अथवा अपायकारक द्रव्याचा प्रतिकार करण्याची शक्ति, यावर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, जर काळिजाच्या डाव्या भागांत विजातीय द्रव्य विशेष सांठलें असेल, तर रोग बळावण्याची जास्त भीति असते. परंतु तेंच विजातीय द्रव्य जर काळिजाच्या उजव्या भागांत सांठलें असेल तर तितकी भीति नसते. ज्यांचें काळीज जन्मतःच रोगट किंवा अशक्त असतें, अशा लोकांचे काळिजांत विजातीय द्रव्य लवकर सांठतें; व त्यामुळें त्यांस रोग लवकर जडतो. कारण अशा लोकांचे काळिजांस रोगाचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नसतें.

शरीराच्या इतर कोणत्याही भागांत विजातीय द्रव्य सांचलें असतां जीं लक्षणें होतात, तींच काळिजामध्यें विजातीय द्रव्य सांचलें असतां होतात. काळिजाच्या आसपासच्या भागामध्यें विजातीय द्रव्य सांचल्यानें काळिजाच्या आसपासचा भाग जड व दडस व फुगीर होतो एवढेंच नव्हे; तर काळिजाशीं संयुक्त असलेल्या स्नायूंमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून तेही इतके जड व दडस होतात कीं, त्यांची क्रिया बरोबर चालत नाहींशी होते. परंतु काळिजामध्यें विजातीय द्रव्य सांचलें ह्मणजे काळिजाचे स्नायू नेहमीं फुगून जाड होतातच असा नियम नाहीं; कांहीं वेळां ते दडस व घट्ट किंवा बारीकही होतात. परंतु दोन्हीही अवस्थांमध्यें त्यांची शक्ति कमी होते, व त्यांची क्रिया बरोबर चालत नाहीं. कारण आपणांस अनुभव आहेच कीं, जेव्हां शरीराच्या एखाद्या भागास सूज येते, त्या वेळीं त्या सुजेमुळें इतर इंद्रियांच्या व्यापारामध्यें बिघाड होतो; व त्या सुजेचा सर्व प्रकृतीवरही अनिष्ट परिणाम घडतो. त्याचप्रमाणें काळिजाच्या स्नायूंमध्यें विजातीय द्रव्य सांचलें, ह्मणजे काळिजाची क्रिया बरोबर चालत नाहींशी होते.

छातीस धक्का लागून-आघातानें-इजा होणें अथवा एखादी अनपेक्षित किंवा चित्तांत अस्वस्थता अथवा क्षोभ करणारी गोष्ट घडून येणें किंवा बाजवीपेक्षां जास्त व्यायाम किंवा अत्यंत शारीरिक श्रम करणें, इत्यादि

कारणांमुळें जेव्हां काळिजास विशेष श्रम पडतात, ह्मणजे जेव्हां वरील कारणांमुळें काळिजामध्यें पुष्कळ रक्त जाऊन सांठतें–तेव्हां आपल्या काळिजामध्यें आवश्यक असा प्रयत्न करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, असें आपणांस कळून येतें. अशा वेळीं काळीज धडधडणें, अस्वस्थता उत्पन्न होणें, रक्त सांकळणें, पक्षघात, दम लागणें वगैरे विकार होतात. या विकारांपासून सामान्यतः विशेष वेदना किंवा त्रास होत नाहीं. परंतु काळिजावर–छातीवर–कांहीं तरी दडपण पडलें आहे असें वाटन, एकसारखा किंवा कांहीं वेळपर्यंत जीव गुदमरल्यासारखा होतो.

येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, काळिजाचे दोन भाग किंवा पुटें असतात. एका पुटामध्यें सर्व शरीरांतील अशुद्ध व निरुपयोगी रक्त येतें व तेथून तें फुफ्फुसांत जातें. तेथें तें शुद्ध होऊन काळिजाच्या दुसऱ्या पड्यांत–पुटांत जातें, व तेथून फिरून सर्व शरीरांत खेळतें.

काळिजाचे जे दोन कप्पे पुटें असतात, त्यांच्या क्रियेमध्यें बिघाड वर सांगितलेल्या प्रकारानेंच होतात.जेव्हां या पुटांमध्यें कप्यांमध्यें विजातीय द्रव्य बरेंच सांचतें; तेव्हां त्या विजातीय द्रव्यामुळें, या पुटांचीं तोंडें खडबडीत होतात व तीं मिटतात. तेव्हां त्यांचीं तोंडें अगदीं बंद होत नाहींत व त्यामुळें आणि तीं पुटें व त्या पुटांचे तोंडाजवळ असलेलें धमनीचें तोंड यांमधील सांधा पक्का होत नाहीं. यामुळें काळिजांत रक्त सांठतें. अथवा जी धमनी–रक्तवाहिनी–काळिजास जाऊन मिळतें, तिचें तोंड तिजमध्यें विजातीय द्रव्य सांचल्यानें किंवा खडबडीत वेडेंवांकडें झाल्यानेंही असा प्रकार घडून येतो. परंतु या दोन्ही प्रकारांचें कारण एकच आहे.

काळिजासंबंधीं मज्जातंतूंचे रोग ह्मणून ज्या रोगांचें इंग्रजी वैद्यकांत वर्णन असतें, हे रोग ह्मणजे जुन्या डाक्टरांची एक केवळ क्लृप्ति आहे. कारण पूर्वीं मज्जातंतूंविषयींच्या रोगांचें ज्या भागांत वर्णन केलें आहे, त्या भागांत सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, कोणत्याही इंद्रियांतील मज्जातंतू प्रथम बिघडल्यावांचून त्या इंद्रियास रोग होणें अशक्य आहे. शरीरांतील सर्व म-

ज्जातंतू पूर्णपणें निरोगी असतांना एखाद्या इंद्रियाला विकार होईल, किंवा मज्जातंतू बिघडले असतांना सर्व इंद्रियें निरोगी राहतील असें मानणें, ह्मणजे सृष्टपदार्थांचे धर्मांविषयींच्या आपल्या अज्ञानाचें प्रदर्शन करण्यासारखेंच आहे. अशा गोष्टी पूर्वी खपल्या गेल्या असतील; परंतु आजकाल अशा प्रकारचें मत प्रतिपादन करणें मोठें धाडसाचें काम होईल. सध्यां आपणांस असें खात्रीनें सांगतां येईल कीं, काळिजासंबंधीं सर्व विकारांचे कितीही भिन्न प्रकार किंवा कितीही भिन्न लक्षणें असोत, त्या सर्वांचें मूळकारण एक आहे. हें कारण ह्मणजे शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें होय.

रोगाचें वास्तविक कारण अशा प्रकारचें असतांना, हें कारण नाहींसें करण्याच्या ऐवजीं रोग्यांचे तोंडांत औषधें ओतून त्यांच्या रूपानें शरीरांमध्यें जास्त विजातीय व अर्थात् अपायकारक द्रव्य घालण्यापासून प्रकृति सुधारण्याऐवजीं जास्त बिघडेल हें कोणासही दिसून येईल. अशा प्रकारच्या उपायानें रोग जलोदरावर जाईल. कारण जलोदर ह्मणजे जे रोग बरे न होतां अंगांत मुरलेले असतात, ते शेवटीं जलोदराच्या रूपानें बाहेर पडतात. जलोदरामध्यें शरीरांत जें पाणी सांचलेलें असतें, तें अर्थात् विजातीय द्रव्य असतें. अशा रीतीनें जेव्हां शरीरांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचलेलें असतें, तेव्हां नवीन रक्त उत्पन्न करण्याचें किंवा शरीरांतील पूर्वींचें रक्त शुद्ध करण्याचें सामर्थ्य त्या शरीरामध्यें नसतें. यामुळें काय परिणाम होतो तो पहा. ज्या अन्नरसापासून रक्त तयार व्हावयाचें, तो अन्नरस शरीरांतील इतर विजातीय द्रव्याच्या संसर्गानें नासतो. व त्यामुळें शरीराच्या रूपांत व आकृतींत फरक पडतो. शरीरामध्यें कोणत्याही द्रव्याचें पृथक्करण कोणत्या कारणांनीं व कोणत्या रीतीनें होतें, या गोष्टी या रोगामध्यें जितक्या स्पष्टपणें दिसून येतात, इतक्या दुसऱ्या कोणत्याही रोगांमध्यें दिसून येत नाहींत. याविषयीं डा० कुन्हे यांनीं खालीं लिहिलेलें उदाहरण दिलें आहे. "एकदां जलोदर झालेला एक रोगी पाहण्यास मी गेलों होतों." या रोग्याचे शरीरांत पाणी इतकें सांठलें होतें कीं, त्याचें शरीर फुगलेल्या रबराच्या

नळी (फुग्या) प्रमाणें दिसत होतें. शरीरांत पाणी इतकें सांठलें होतें व त्याच्या त्वचेवर इतका दाब पडत असे कीं, तें पायांच्या त्वचेंतून पाझरत असे. तें इतकें कीं, तो मनुष्य जेथें जेथें बसत असे, ती जागा ओली होई. या उदाहरणासंबंधानें गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी होती ती ही. तो रोगी लोण्याचा व्यापारी होता, व त्यामुळें त्याला रोज पुष्कळ प्रकारच्या लोण्यांतून थोडें थोडें लोणी मासल्याकरितां खावें लागत असे. या रोग्याच्या पायांतून जें पाणी पाझरत असे त्यास लोण्याचा इतका वास येत असे कीं, तें पाणी उत्पन्न होण्याचें कारण काय याविषयीं कोणाही विचारी मनुष्यास कल्पना सुचली असती. तो मनुष्य भाकरी वगैरे न खातां नुसतेंच जें लोणी खात असे, तें सर्व लोणी त्याला पुढें पचेनासें झालें. व लोणी पूर्णपणें न पचल्यामुळें त्या मनुष्याच्या शरीरांत त्या लोण्यापासून विजातीय द्रव्य होऊं लागलें. त्या मनुष्यास डाव्या कुशीवर निजण्याची संवय असे, त्यामुळें त्याच्या शरीराच्या डाव्या भागांत व विशेषतः काळिजाजवळ विजातीय द्रव्य—पचन न झालेलें लोणी—पुष्कळ सांचलें होतें. शरीराच्या इतर सर्व भागांमध्येंही विजातीय द्रव्य कमी जास्त प्रमाणानें पसरलें होतेंच. याचा परिणाम असा झाला होता कीं, शेवटीं कांहीं दिवसांनीं त्या विजातीय द्रव्याचें पृथक्करणाची क्रिया जास्त होऊन त्याचें पाणी झालें होतें. व क्रमाक्रमानें काळिजाच्या रोगास जलोदराचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें.

या रोग्याचे काळिजाचा रोग भिन्न अवस्थेंतून जातां जातां शेवटीं त्याचें पर्यवसान जलोदरामध्यें झालें होतें. प्रथम *पॅलिपिटेशन् हें नांव त्याच्या रोगास डाक्टरांनीं दिलें. नंतर त्याच्या काळिजाचे ज्ञानतंतूंना विकार झाला आहे, असें डाक्टरांनीं ठरविलें. कांहीं दिवसांनीं त्या गृहस्थाच्या रोगास वातुळपणा हें नांव मिळालें, व शेवटीं त्याच्या रोगास जें स्वरूप प्राप्त झालें त्यावरून या गृहस्थाचे काळिजास विकार झाल्यामुळें सर्वांग जलपूरित झालें आहे, असा डाक्टरांचा अभिप्राय पडला. या सर्व रोगांवर

* पॅल्पिटेशन, काळीज धडधडणें.

त्यानें अनेक औषधें घेतलीं. परंतु त्यांनीं कांहीं एक फायदा झाला नाहीं. प्रकृति फारच बिघडली, तेव्हां तो डा० कुन्हे यांचेकडे गेला; परंतु औषधें घेऊन प्रकृति अगदीं बिघडून गेल्यामुळें डा० कुन्हे यांचे उपाय करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या शरीरांत राहिलें नव्हतें. यामुळें या उपायांचा त्यांस उपयोग झाला नाहीं.

शरीरांत पाणी सांचण्याचें कारण हें आहे कीं, पोटांत विजातीय द्रव्य सांचल्यानें त्यामधील कांहीं भाग सडूं लागतो, तसतसें पाणी सांचूं लागतें. या अवस्थेस प्रारंभ झालेला आपणांस कळून येत नाहीं, कारण या विकाराचा प्रसार फार सूक्ष्म व मंद असतो.

शरीरांत पाणी सांचल्यामुळें जेव्हां छाती–काळिजावर दडपण पडल्यासारखें होऊन श्वासोच्छ्वास करण्यास अडचण पडते, तेव्हां आपणांस कांहीं विकार झाला आहे असें कळून येतें. अशा स्थितींत जेव्हां शरीर रोगाचा प्रतिकार करण्याचा यत्न करूं लागतें, तेव्हां या रोगाचें जीर्ण-गूढस्वरूप जाऊन तो रोग शीघ्र बाहेर पडतो. विपाकी अवस्था प्राप्त होते. या अवस्थेंत रोग पुष्कळ दिवसपर्यंत राहिला म्हणजे पोटांतील कडकीमुळें प्रकृति इतकी अशक्त व निःसत्व होते कीं, विकार बरा होण्याची आशाच राहत नाहीं. परंतु शरीरप्रकृतींत कांहीं जोम राहिला असेल, तर शरीरांतील सर्व दाह व कडकी काढून टाकितां येते. पुढें कांहीं रोग्यांची हकीकत देण्यांत येईल त्यावरून या रोगावर उपचार कसे करावे याची माहिती होईल.

हा रोग झालेले जे दोन रोगी डा० कुन्हे यांनीं बरे केले त्यांची हकीकत पुढें दिली आहे.

एका गृहस्थास जलोदर झाल्यास २ वर्षें झालीं होतीं. पाणी सांचून त्याचे पाय इतके सुजले होते कीं, ते नेहमींच्यापेक्षां दुप्पट मोठे दिसत असत. शरीराच्या इतर भागांचीही जवळजवळ हीच अवस्था होती. त्यास नेहमीं दम लागत असे व पायांत गोळे येत असत. तरी पण त्यास चांगलें चालतां येत असे. या रोग्याचा रोग फार बळावलेला होता, यास्तव

त्यास उपायापासून कांहीं फायदा होणार नाहीं, ह्मणून डा. कुन्हे यांनीं सांगितलें; परंतु त्या रोग्याचा आग्रह पडला ह्मणून डा. कुन्हे यांनीं आपले प्रयोग चालू केले.

पहिल्या आठवड्यांत त्या रोग्याची स्थिति सुधारत चालली. त्यास मलशुद्धि चांगली होई व त्यास चांगला घाम येत असे, त्यामुळें त्याच्या अंगांतील पाणी पुष्कळ कमी झालें–व त्या रोग्यास फार आराम,–अत्यानंद ह्मटला तरी चालेल–वाटूं लागला. या वेळपर्यंत त्या रोग्याच्या शरीरांतील फक्त दोषिक द्रव्य तेवढें–अर्थात् पाणी मलाच्या रूपानें बाहेर पडून गेलें. यानंतर पाणी सांचण्याचें कारण नाहींसें करण्याचा प्रयत्न त्या रोग्याची प्रकृति करूं लागली.

हा रोग बरा करण्याचा फक्त एकच मार्ग राहिला होता. व तो अर्थात् शरीरांतील अंतर्व्रण अथवा गुप्त व्रण बाहेर येईल, असें करणें हा होता.

जोंपर्यंत शरीरांत कांहीं जोम राहिला आहे तोंपर्यंत विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देऊन रोग बरा करण्याचा प्रयत्न आपल्या प्रकृतीकडून होत असतो. परंतु असा प्रयत्न करण्याचें सामर्थ्य शरीरांत राहिलें नाहीं, ह्मणजे शरीरांतील गुप्त ज्वर (दाह) वाढत जातो व प्राणाचा बळी घेतो. ह्या रोग्याची प्रकृति वर सांगितलेल्या दोन अवस्थांपैकीं दुसऱ्या अवस्थेंत होती. तिसऱ्या आठवड्यामध्यें शरीरांतील गुप्तव्रण बाहेर पडण्यास आरंभ झाला. प्रथम उजवा पाय सडण्यास आरंभ झाला. पुढें पाय इतका सडला कीं, आंगठ्यापासून गुडघ्याच्या नळीच्या मध्यभागापर्यंत एक मोठा व्रणच झाला. हा व्रण उत्पन्न झाला, त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं त्या व्रणाजवळील त्वचा व मांस हीं काळीं पडलीं. त्या रोग्याच्या प्रकृतीमध्यें असा फरक झाला होता कीं, जो व्रण पूर्वीं शरीरांत गुप्त होता तो बाहेर पडला. त्या व्रणामुळें त्या रोग्यास यातना फार होत असत. चवथ्या आठवड्यामध्यें त्या व्रणामधील काळा भाग, त्वचा गळून पडावी त्याप्रमाणें गळून पडला, व तो व्रण भरून येण्यास आरंभ झाला. या वेळीं शरीरांतील गुप्त व्रण बाहेर पडण्याची क्रिया चालू

होती ह्मणून शरीरांतील कडकी वाढत चालली होती. त्यामुळें त्यास तृषा फार लागत असे. तो रोगी दिसण्यांत जरी चांगला लठ्ठ दिसत होता, तरी आंतील अंतर्ज्वराच्या दाहामुळें तो दिवसेंदिवस अशक्त होत चालला होता, रोगाचा प्रतिकार करण्याचें अथवा रोगाचा प्रतिकार करतांना जी उष्णता उत्पन्न होते, ती सहन करण्याचें सामर्थ्य त्या रोग्यामध्यें नसल्यामुळें त्यास डा॰ कुन्हे यांच्या उपायानें पुढें गुण वाटेना. पुढें पुढें तर डा॰ कुन्हे यांचीं ज्वरशामक स्नानें करण्याची शक्तिही त्यास राहिली नाहीं. उपचारास आरंभ केल्यापासून २९ व्या दिवशीं त्या रोग्याची शुद्ध गेली व ३० व्या दिवशीं तो मरण पावला. डा॰ कुन्हे यांनीं पूर्वीं भविष्य केल्याप्रमाणें तो रोगी अंतर्ज्वराच्या उष्णतेनें होरपळून मेला.

रोगांतून रोगी बचावल्याचें पुढील उदाहरण आहे. एका रोग्यास पुष्कळ दिवस जलोदर हा विकार झाला होता. पाणी केवळ पोटांतच नव्हे तर सर्व शरीरांत सांचून सर्व शरीर सुजलें होतें. हा विकार बराच दुर्धर झाला होता; परंतु त्यानें पूर्वीं होमिओपॅथिक औषधें घेतलीं होतीं, ह्मणून पोटांत दोषी पदार्थ (औषधें) जाऊन त्याची प्रकृति बिघडून गेली नव्हती. डा॰ कुन्हे यांचे उपाय तीन आठवडे केल्यावर त्याच्या शरीरांतील सर्व पाणी निघून गेलें. चवथ्या आठवड्यामध्यें अंतर्ज्वर-पोटामधील अतिशय कडकी अतिशय वाटूं लागली व इतर फारच चमत्कारिक लक्षणें होऊं लागलीं. उदाहरणार्थ, चवथ्या आठवड्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्यास बऱ्याच वेळां शौचास होऊन अतिशय दुर्गंधि, अगदीं काळा व आमांश किंवा महामारी झाली असतां, ज्या प्रकारचा (मळ) पडतो त्या प्रकारचा मळ त्यास पडूं लागला. याप्रमाणें तीन दिवस मळ पडला. तो रोगी या वेळीं अन्न अगदीं बेताचें खात असतांना इतका मळ त्यास कोठून होत असे याबद्दल त्याच्या शेजारच्या माणसास कांहींच कल्पना होईना. तो मळ पडलेला पाहून त्या रोग्याची बायको घाबरून डा॰ कुन्हे यांचेकडे गेली व ती हकीकत तिनें त्यांना सांगितली. डा॰ कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें

कीं अशा प्रकारचा मळ पडला आहे ही वास्तविकपणें फार चांगली गोष्ट आहे. व आतां तुमचे यजमान खास बरे होतील, कारण त्या मळाबरोबर शरीरांतील विकाराचें मूळकारण पार निघून गेलें होतें.

सर्व विकारांचें मूळकारण जें विजातीय द्रव्य तें मलाच्या रूपानें पडून गेल्यामुळें त्या मनुष्याची प्रकृति अगदीं निर्दोष झाली. परंतु रोगाचा प्रतिकार करण्यास त्याच्या प्रकृतीला जे आयास पडले, त्याच्या योगानें तो अगदीं क्षीण व कृश झाला होता. परंतु लवकरच त्याची शक्ति हळू हळू वाढूं लागली. कांहीं दिवसांनीं तो चांगला धष्टपुष्ट झाला. डा० कुन्हे लिहितात कीं, " हा मनुष्य वीस वर्षांपूर्वीं जितका निरोगी होता तितकाच आज (१८९९) त आहे. आणि याच्या शरीरांत जलोदराचा विकार इतक्या वर्षांत अंशतः देखील उद्भवला नाहीं. " येथें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, गुप्त व्रण बाहेर पडतांना जी उष्णता उत्पन्न होते ती सहन करण्याचें या रोग्यास सामर्थ्य होतें, ह्मणून हा रोगी बचावला.

ज्या मनुष्यास जलोदर झालें आहे त्या मनुष्यास डा० कुन्हे यांचे उपाय चालूं असतांना शरीराच्या ज्या भागामध्यें पाणी सांचून त्यांस सूज आली आहे, त्या भागास जर घाम दरदरून सुटत असेल, तरच तो रोगी पूर्णपणें बरा होईल असें समजावें. कारण विजातीय द्रव्य घामाच्या रूपानें जेव्हां बाहेर जाईल, तेव्हांच अन्नपचन सुधारून रोग बरा होणें शक्य असतें. जेव्हां प्रकृति इतकी निःसत्व व निर्बल होऊन जाते कीं, विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देण्याचें सामर्थ्य तिजमध्यें नसतें, तेव्हां हा रोग बरा होणें अशक्य असतें. कारण अशा स्थितींत प्रकृति असतांना, अन्नपचनशक्ति सुधारणें अशक्य असतें व अपचनामुळें हा रोग होतो. यामुळें अन्नपचनशक्ति सुधारण्याची आशा नसली, ह्मणजे अर्थात् हा रोगही बरा होणें अशक्य असतें.

कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें ह्या रोगास प्रारंभ होण्याचा पूर्वींच त्याचें भावी आगमन डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशा-

स्त्राच्या साहाय्यानें जाणतां येतें. हें शास्त्र अवगत असलें ह्मणजे रोगाचें स्वरूप दृष्टीस पडे तोंपर्यंत अथवा रोग बळावून असाध्य होईतोंपर्यंत उपाय करण्यास वाट पहावी लागत नाहीं. रोगास प्रारंभ होतांक्षणींच उपायास प्रारंभ करतां येतो व रोगाचें निर्मूलन करतां येतें.

वर जें काय सांगण्यांत आलें आहे, त्याच्या यथार्थतेविषयीं खातरी व्हावी ह्मणून पुढें एका रोग्याचें उदाहरण दिलें आहे. ह्या रोग्यास काळिजाचा रोग, जलोदर व रक्तपिती असें तीन रोग झाले होते.

एक गृहस्थ बटेव्हिया बेटांत २४ वर्षे व्यापार करीत होता. त्यांस मधून मधून ज्वर येणें, डोळे तळावणें, वगैरे विकार कधीं कधीं होत असत. परंतु एकंदरींत आपली प्रकृति निरोगी आहे, असें त्या गृहस्थास वाटत असे. परंतु वर लिहिलेले विकार त्या गृहस्थास होत असत, यावरून त्याच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचून राहिलें असलें पाहिजे, हें आपणांस उघड दिसतें. दोषिक अथवा विजातीय द्रव्य प्रथम शरीराच्या एका भागांत सांचलें, व नंतर दुसऱ्या बाजूच्या भागांत त्याचा संचय झाला होता. हा गृहस्थ ज्या देशांत राहत असे, तेथील हवा उष्ण असल्याकारणानें हें द्रव्य वरचेवर नासत असे व त्यामुळें त्यास वर सांगितलेले रोग वारंवार होत असत. १८७९ च्या नोव्हेंबरमध्यें या गृहस्थाच्या डाव्या कानाजवळील मस्तकाच्य पाठीमागचा भाग सुजला होता. जुन्या वैद्यकपद्धतीस अनुसरून औषधें वगैरे देऊन ही सूज आंतल्याआंत जिरविली. परंतु औषधांनीं सुजेचें मूळकारण नाहींसें झालें नव्हतें. यामुळें ज्या दोषिकद्रव्यामुळें मस्तकास सूज आली होती, तें दोषिकद्रव्य खालीं उतरल्यामुळें कांहीं दिवसांनीं त्या गृहस्थाचें बोट सुजलें व त्यामधून पूं वाहूं लागला. पुढें तें बोट इतकें सडून गेलें कीं, त्याचें हाड देखील कुजलें.

कांहीं दिवसांनीं त्या गृहस्थाचें बोट बरें झालें, परंतु तें बरें होतें न होतें, तों त्यास मूळव्याध होऊन मळावाटें रक्त पडूं लागलें. नंतर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं डाव्या पायास व्रण झाला, व त्यांतून पूं वाहूं लागला.

नंतर त्या रोग्यास, हातपाय गार पडणें, थंड घाम येणें व वरचेवर ज्वर (कसर) येणें इत्यादि विकार होऊं लागले. १८८२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत त्यास नेहमींपेक्षां बराच जास्त ताप आला. पुष्कळ दिवस झाले तरी ज्वराचा भर कमी होईना, ह्मणून त्यास रक्तपितीचा रोग झाला आहे असें त्या गृहस्थाच्या नहमींच्या (कुटुंब) वैद्यास वाटून, त्यानें त्या गृहस्थास हवा बदलण्याकरितां यूरोपास जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें या गृहस्थानें युरोपास जाऊन बॅसल येथील प्रोफेसर जे. यांना आपली प्रकृति दाखविली. रक्तांत अतिशय उष्णता वाढून रक्त नासलें आहे अशी प्रो० जे. यांनीं परीक्षा करून, त्यास बॅडक्रँकनू-हील येथील डा० एच. यांच्याकडे जाण्यास सांगितलें. या डाक्टरांचें औषध चालू असतां, या गृहस्थाच्या कोंपराच्या पुढील हाताचे भागावर एक तांबडा चट्टा पडला होता. या चट्ट्यास पुष्कळ औषधें चांगलीं चोळून लाविलीं, तरी तो तांबूस रंगाचा डाग नाहींसा झाला नाहीं. या डाक्टराचें औषध घेणें संपल्यावर या गृहस्थास बरीच हुषारी व शक्ति वाटूं लागली. परंतु पुढें पावसाळ्यांत अंगावर जास्त तांबडे चट्टे उठले. हे चट्टे उठण्याचें कारण उघड हें होतें कीं, शरीरांतील गुप्त अंतर्ज्वर वाढत चालला होता. १८८३ च्या एप्रिल महिन्यांत तो मनुष्य फिरून जावा बेटास परत गेला. तेथें उष्ण हवेमुळें वरचेवर घाम येई, यामुळें थोडक्याच दिवसांत ते तांबडे डाग नाहींसे झाले. जाव्हांतून बटेव्हियामध्यें गेल्यावर त्या गृहस्थाचे काळिजास विकार झाला, व अतिशय ताप येऊं लागला. या विकारांनीं त्याची प्रकृति इतकी बिघडली कीं, तेथील डाक्टरांचे सांगण्यावरून त्यास औषधोपचाराकरितां फिरून यूरोपास जावें लागलें.

वर जी हकीकत दिली आहे त्यावरून कळून येईल कीं, वरील गृहस्थानें बॅडक्रँकनहील येथील डाक्टराचें जें औषध घेतलें, त्यापासून त्याच्या रोगाचें मूळकारण मुळींच नाहींसें झालें नव्हतें. जाव्हा येथें गेल्यावर त्या गृहस्थाचा रोग फिरून उद्भवला ही गोष्ट वरील विधानाची साक्ष आहे. हा

गृहस्थ यूरोपांत जाऊनही तेवढ्यापुरतें मात्र तेथील थंड हवेमुळें त्याचे शरीरांतील दोषिक द्रव्य दबून बसलें होतें. परंतु तो जाव्हा येथें गेल्यावर तेथील उष्ण हवेच्या परिणामामुळें, त्याच्या शरीरांतील गुप्त-दबलेला-रोग बाहेर पडला. याप्रमाणें वास्तविक स्थिति असतांना, प्रकृतीमध्यें सकृद्दर्शनीं हितावह भासणारा जो परिणाम थंड हवेमुळें झाला होता, तो आपल्या औषधानें झाला आहे, अशी त्या डाक्टराची चुकीची समजूत झाली आहे.

हा गृहस्थ यूरोपास परत आल्यावर पूर्णपणें रोगमुक्त होण्याकरितां, **बेडनमधील फ्रीबर्ग** या शहरीं जाऊन तेथील राजवैद्य डा० **एन.** यांचें औषध घेण्यास त्यानें सुरवात केली. पावसाळ्यामध्यें अंगावर फिरून तांबडे चट्टे उठले व ह्या वेळचे चट्टे १८८२ सालच्या चट्ट्यांहून पुष्कळ अधिक होते. ह्यावरून हें कळून येतें कीं, आंगांतील विजातीय द्रव्य पर्वींपेक्षां जास्त वाढलें होतें. हे तांबडे चट्टे कोणत्या कारणांनीं पडले असावेत व त्या रोग्यास जीं इतर लक्षणें होत असत त्यांचें कारण काय असावें, याची तेथील डाक्टरांना कांहीं कल्पना होईना, ह्मणून त्यांनीं ठरविलें कीं, ह्या रोगास दुसरा कांहीं औषधोपाय करितां येत नाहीं. यास्तव तो आपोआप बरा होईल. डाक्टरांच्या सांगण्यावरून तो गृहस्थ १८८६ सालीं **सूलबॅड, रीनफील्डन** येथें गेला. परंतु तेथें कांहीं एक फायदा न होतां उलट त्याची प्रकृति जास्त बिघडली. त्याचा रोग दिवसेंदिवस शरीरांत जास्त मुरत चालला होता व त्यामुळें त्याची हुषारीही दिवसेंदिवस कमी होत चालली व पुढें पुढें तर प्रकृतीमुळें त्याचे चित्तांत फार अस्वस्थता उत्पन्न झाली होती. प्रकृति निरोगी होण्याकरितां केलेले सर्व यत्न निष्फळ झाल्यामुळें, जे कित्येक लोक नेहमीं अगदीं उदास व कष्टी होऊन जात त, तशा प्रकारची या गृहस्थाची स्थिति झाली होती. मनाची चंचलता, भितरेपणा किंवा धैर्याभाव, विरक्तता, अथवा जीवाचा किंवा संसाराचा कंटाळा, मन नेहमीं निराश व उदास असणें, इत्यादि मनोवृत्ति वर सांगितलेल्या कारणानेंच उत्पन्न होतात. या गृहस्थाचे शरीरांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचलें होतें, यास्तव

इतके दिवस औषध घेऊनही त्याचें मन उदास व निराश व्हावें, यांत आश्चर्य नाहीं. या गृहस्थाची तरुणपणची सर्व हुषारी जाऊन वयातीत होण्याच्या पूर्वींच त्यास वार्धक्यांतील अशक्तता व निरुत्साह प्राप्त झाला होता.

१८८९ च्या जानेवारी महिन्यांत कांहीं जरूरीच्या कामामुळें या गृहस्थास परत जाव्हा बेटास जावें लागलें. इतक्या दिवसांमध्यें त्याचा रोग अंगांत इतका मुरून गेला होता कीं, त्याचीं सर्व इंद्रियें निःसत्व झाल्यामुळें ३ वर्षेंपर्यंत **यूरोपांत** असतांना त्यास एकदां तरी घाम आला असेल किंवा नाहीं याजबद्दल संशय आहे. हा गृहस्थ जाव्हास परत गेल्यानंतर दबलेले विकार फिरून फारच जोरानें उद्भवले. काळिजांत दुखूं लागलें. ताप येत होताच. त्यामुळें शक्ति क्षीण होत चालली, आणि पायांमध्यें पाणी सांचून पाय सुजले. त्या गृहस्थास रक्तपिती झाली आहे असे **बटेव्हिया** येथील डाक्टरांनीं ठरविलें. रक्तपिती झाली असतां, जें जंतू शरीरांत उत्पन्न होतात, ते जंतु या गृहस्थाचे रक्तांत बरेच सांपडत असत; असें यूरोपांतील डाक्टरांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें होतें. रक्तपिती किंवा महारोग झालेल्या लोकांच्या संसर्गानें रोग वाढेल अशी भीति **बटेव्हियांतील** लोकांना फार असल्यामुळें, तेथील डाक्टरांनीं या गृहस्थास सांगितलें कीं, तुह्मी इतर सर्व लोकांशीं संसर्ग बंद करून मनुष्यवस्तीपासून दूर रहावें एक, किंवा तो देश सोडून यूरोपास जावें. या कारणामुळें तो गृहस्थ फिरून १८८९ च्या डिसेंबर महिन्यांत **यरोपास** जावयाकरितां निघाला. आगबोट **जिनोआ** (इटली देशांतील एक शहर) शहरास पोहोंचेपर्यंत तरी तो गृहस्थ जिवंत राहील किंवा नाहीं अशी त्याच्याबरोबर त्याच आगबोटींत असलेल्या इतर प्रवाशांना भीति पडली होती. परंतु समुद्राच्या थंड व उत्साहवर्धक हवेनें त्याच्या प्रकृतींत जरा हुषारी आली, व तो **यूरोपास** सुरक्षितपणें जाऊन पोहोंचला परंतु यूरोपांत गेल्यावर पूर्वी प्रादुर्भूत झालेला आजार फिरून शरीरांत दबून गुप्त होऊन बसला.

यावेळीं या गृहस्थानें **फ्रीबर्ग** येथील वैद्यांना आपली प्रकृति दाखविली.

परंतु त्याचा रोग असाध्य आहे, असें त्यास वैद्यांनीं सांगितलें. याप्रमाणें निराशा झाली असतां, एका मित्राच्या सांगण्यावरून सदरहू गृहस्थ डा० कुन्हे यांचकडे गेला व डा० कुन्हे यांनीं त्यास आपले उपचार चालू केले.

सदरहू गृहस्थाची पुढें दिलेली हकीकत डा० कुन्हे यांच्या उपायांच्या उपयुक्ततेविषयीं व त्यांनीं शोधून काढलेल्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या यथार्थतेचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. हा गृहस्थ डा० कुन्हे यांचकडे प्रथम गेला, तेव्हां व तो पूर्णपणें बरा झाल्यावर अशा दोन वेळीं त्याचे डा० कुन्हे यांनीं फोटो काढून घेतले. आकृति नं. १ हा रोग बरा होण्याच्या पूर्वीचा फोटो आहे व आकृति नंबर २ हा रोग बरा झाल्यानंतरचा आहे. पूर्वी या गृहस्थाचे शरीरामध्यें विजातीय द्रव्य सांचून शरीर अतिशय फोफसें व अवजड झालें होतें. मानेजवळचा भाग इतका सुटला होता कीं, मानेचा मुळींच पत्ता लागत नव्हता असें ह्मटलें असतां चालेल. शिवाय मानेस एक आवाळू झालें होतें, यामुळें त्याच्या धडामध्यें शिर कोंबल्यानेंच जगू काय मान लपून जाऊन छाती, मान व मस्तक हीं एकच झाल्यासारखीं दिसत होतीं. कपाळ सुजून त्यावर एक दीड बोट उंचीचें टेंगूळ आलें होतें. डोळ्याभोंवतालचा भागही सुजलेला होता. व एकंदरींत सर्व मस्तक सुजल्यासारखें दिसत होतें. अर्थात मस्तकामध्यें विजातीय द्रव्य अतिशय सांचल्यामुळें हा सर्व फरक झाला होता, उजव्या पायाच्या गुडघ्याखालच्या भागास व्रण पडला होता, व त्या पायाच्या घोट्यांत, तळव्यांत व व्रण झालेल्या भागाच्या वरच्या भागांत पाणी सांचलें होतें. (त्या सर्व भागास सूज आली होती) यामुळें उजव्या पायानें चालण्यास त्यास अतिशय त्रास पडत असे. शरीराच्या इतर सर्व भागांमध्यें विजातीय द्रव्याचा फार संचय झाला होता. अन्नपचनशक्ति अगदीं बिघडून गेली होती. व मलद्वार व मूत्रद्वार यांची क्रिया बरोबर चालेनाशी झाली होती. काळजास विकार झाल्यामुळें त्यास रात्रंदिवस चैन पडत नसे व त्याचा जीव वारंवार घाबरा होत असे. हातपाय काळेनिळे झाले होते व ते नेहमीं बर्फासारखे थंडगार असत.

डा० कुन्हे यांचे उपाय चालूं केल्यावर लागलींच या गृहस्थास गुण वाटला. त्याची पचनशक्ति सुधारली. पूर्वी बस्ति घेतल्यावांचून त्यास शौचास साफ होत नसे. परंतु ड० कुन्हे यांचा उपाय चालूं केल्यापासून तिसऱ्याच दिवशीं या गृहस्थास शौचास व लघवीस साफ होऊं लागलें. पूर्वी लघवी पातळ व स्वच्छ होत असे, ती आतां गढूळ होऊं लागली; कारण लघवीवाटें पुष्कळ विजातीय द्रव्य बाहेर पडूं लागलें. उपाय सुरू केल्यापासून दुसऱ्याच दिवशीं, त्या गृहस्थास जरा आराम वाटला. तरी पण, विजातीय द्रव्य शरीराबाहेर घालवून देण्यास प्रकृतीस जे श्रम करावे लागले, त्यामुळें जरा क्षीणता व ग्लानि वाटली. त्यास रोज सडकून घाम येऊं लागला, व घामाच्या रूपानें विजातीय द्रव्यास बाहेर पडण्यास वाट मिळाल्यामुळें प्रकृति लवकर सुधारत चालली. याप्रमाणें विजातीय द्रव्याचा शरीरांतून हळू हळू निकाल होत चालल्यामुळें शरीराच्या आकृतीमध्यें फरक पडत चालला.

मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, पायाचा व्रण कांहीं दिवसांनीं अगदीं साफ बरा झाला. हा डागाचा पट्टा सुमारें ६।७ बोटें रुंद होता. तो प्रथम काळसरतांबडा व काळसर होता, व नंतर तो निळसर तांबड्या रंगाचा झाला. हा डाग पाणी होऊन आंतील पाण्यांत मिसळून गेला, यामुळें उजवा पाय अतिशय लठ्ठ दिसूं लागला. रोगाचें बीज जें विजातीय द्रव्य ह्याचें रूपांतर कसें होतें, हें वरील उदाहरणावरून चांगलें दिसून येईल.

शरीरांतील विजातीय द्रव्य बाहेर घालवून देतांना या गृहस्थाच्या शरीरास अत्यंत श्रम पडले, परतु त्याच्या प्रकृतींत दम व अवसान पुष्कळ असल्यामुळें, ते श्रम सहन झाले. जरी त्यास हिंडण्याफिरण्याची शक्ति नव्हती तरी शरीराच्या ज्या भागांत पाणी सांचलें होतें त्या भागास २ ऱ्या प्रकरणाच्या आरंभीं सांगितलेलीं निरनिराळीं स्नानें करीत असतां घाम येत असे; यावरून त्याच्या शरीरांतील प्रतिक्रिया उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट झाली नव्हती, हें सिद्ध होतें. चार आठवड्यांमध्यें त्याच्या शरीरांतील

सर्व पाणी निघून गेलें. त्यानंतर त्याची प्रकृति भराभर सुधारू लागली. दिवसेंदिवस त्यास जास्त हुषारी वाटू लागली. व मधून मधून विकार फिरून उद्भवल्याचा जरी भास होई, तरी त्याची प्रकृति एकसारखी सुधारत गेली, व चार महिन्यांनीं त्याचे शरीरांत इतका फरक पडला कीं, पूर्वीचा मनुष्य तो हाच असें ओळखणें देखील कठीण पडे. मधून मधून विकार फिरून उद्भवल्याचा भास होई, त्याचें कारण असें होतें कीं, विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याकरितां प्रकृतीनें केलेल्या प्रयत्नामुळें, शरीरावर अल्पकालिक अनिष्ट परिणाम होत असे, त्यामुळें मधून मधून विकार फिरून उद्भवल्याचा भास होई. क्रमाक्रमानें त्या रोग्याचे सर्व रोग निघून गेले, व त्याची उदासीन व निराश मनोवृत्ति नाहींशी होऊन त्याचें चित्त प्रसन्न व उल्हासयुक्त झालें.

हा गृहस्थ सर्व व्याधींतून मुक्त झाला, हें वर्तमान बटेव्हियांतील लोकांना खरें देखील वाटेना. तुमच्या शरीरांत महारोगाचे जंतु मुळींच नाहींत, अशी आमची खात्री झाल्यावांचून, आम्ही तुह्मांस या देशांत पाय ठेवूं देणार नाहीं, असें त्यांनीं त्यांस लिहून कळविलें. या कारणास्तव तो गृहस्थ ज्या प्रसिद्ध डाक्टराकडे पूर्वीं महारोगावर औषध घेण्याकरितां गेला होता, त्याचेकडे गेला. त्या डाक्टरानें चार आठवडेपर्यंत या गृहस्थाच्या प्रकृतीची अवस्था नीट लक्षपूर्वक पाहून त्यास सांगितलें कीं, तुमचे शरीरांत महारोगाचे जंतु बिलकुल नाहींत. यानंतर हा गृहस्थ जाव्हा बेटास १८९२ त गेला तेथें १८९९ सालापर्यंत त्याची प्रकृति अगदीं निरोगी असल्याचें ऐकिवांत आहे. इतक्या अवधींत पूर्वींच्या विकारांपैकीं एकही विकार फिरून उद्भवला नाहीं.

प्रचलित वैद्यक पद्धतीमधील निदान व चिकित्सा किती निरुपयोगी व भ्रांतिमूलक आहे, हें वरील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येतें. प्रख्यात अशा बहुतेक डाक्टरांनीं असाध्य ह्मणून टाकलेला रोगी डा० कुन्हे यांनीं आपल्या उपायांनीं बरा करून त्याच्या बायका मुलांचा दुवा घेतला, यावरून या नवीन चिकित्सापद्धतीचें महत्त्व किती आहे हें वाचकांनीं जाणावें.

भाग ७ वा.

पाठीमागच्या कण्यामधून जाणाऱ्या मज्जारज्जूसंबंधीं रोग व मूळव्याध.

पृष्ठवंशस्थ मज्जारज्जूस होणारे रोग लवकर समजून येत नाहींत. पुष्कळ दिवस ते शरीरांत गुप्त रीतीनें राहून त्यांची वाढ होत असते. परंतु डा. कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षा शास्त्राच्या ज्ञानानें या रोगास प्रारंभ होण्याचे पूर्वीं त्याची भावी उत्पत्ति व ज्या कारणांमुळें ज्ञानतंतूंमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून हे रोग उत्पन्न होतात, तीं कारणेंही ओळखितां येतात. कोणाही मनुष्यास हे रोग होण्याचे पूर्वीं (त्याचा संबंध स्त्रीशीं असो वा नसो) त्यास स्वप्नावस्था होऊं लागते. याचें कारण हें कीं, पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य फार सांचल्यामुळें, पाठीमधील सर्व ज्ञानतंतु विशेषतः सिंपथेटिक नर्व्ह हीं क्षुब्ध झालेलीं असतात. विजातीय द्रव्यामुळें, मज्जातंतूंचा क्षोभदाह-जों जों अधिक होतो, तों तों ते जास्त निर्बल होतात व दोषिक द्रव्याचा प्रतिकार करण्याचें त्याचें सामर्थ्य कमी कमी होत जातें. इंद्रियांचे सर्व व्यापार ज्ञानतंतूवर अवलंबून असतात; व ज्ञानतंतु अशक्त झाले, ह्मणजे इंद्रियांचे व्यापार आपल्या इच्छेच्या आधीन राहत नाहींत. याप्रमाणें सर्व गात्रांची व विशेषतः पायांची स्थिति होते. अशा प्रसंगीं बहुतेक वेळां स्वप्नावस्था होतात. शिवाय कंबर दुखणें व ओटीमध्यें थंडीच्या कळा वगैरे विकार होतातच. वातानें चमका मारणें, जांघेमध्यें कळा निघणें व मस्तक दुखणें वगैरे विकार हीं रोग जास्त वाढण्याचीं लक्षणें होत.

रोगाचे अनेक प्रकार आहेत. जेव्हां सर्व पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य सारखें पसरलेलें असतें, तेव्हां कंपवात (सेंट व्हाइटस डॅन्स) इत्यादि अनेक रोग होतात.

हे रोग फार जीर्ण झाले, ह्मणजे ते बरे होण्यास फार कठिण जातें. अशा प्रसंगीं रोग्याच्या यातना कमी करण्यापलीकडे जास्त कांहींएक क-

रितां येत नाहीं. पण ही गोष्ट देखील पचनेंद्रियें अंशतः तरी सुधारण्यासारख्या स्थितींत असलीं तरच साध्य होते. कारण अन्नपचन साधारण बरें झालें, ह्मणजे शांत झोंप येते; व चित्तास स्वास्थ्य राहतें.

ह्या रोगास आरंभ होण्यापूर्वींच हा रोग मुखपरीक्षा शास्त्राचे साह्यानें आपणास आळखितां येतो, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. यामुळें हा रोग बळावून असाध्य होईतोंपर्यंत, आपणांस वाट पहावी लागत नाहीं. हे रोग प्रथम होतांक्षणींच त्यांस उपाय केला असतां, ते त्वरित बरे होतात. परंतु हे रोग शरीरांत पुष्कळ दिवस राहून बळावले व त्यांतन ते बरे करण्याकरितां पोटांत औषधें घेऊन (शरीरांत विजातीय द्रव्य घालून) प्रकृति खराब केली तर, ते लवकर बरे होत नाहींत. ज्याप्रमाणें आग चोहोंकडे पसरली म्हणजे जळतें घर विझविणें जवळ जवळ अशक्य होतें, त्याप्रमाणेंच रोग वरील अवस्थेप्रत प्राप्त झाले असतां स्थिति होते.

हे रोग झालेले जे रोगी डा. कुन्हे यांचेकडे गेले ते सर्वच डा. कुन्हे यांना बरे करितां आले नाहीं . सर्वस्वीं जे रोग-मुक्त झाले नाहींत, त्यांना या रोगापासून होणाऱ्या यातना डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं बंद झाल्या. मात्र हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, ज्या लोकांनीं पुष्कळ दिवस औषधें घेऊन आपली प्रकृति बिघडून अगदीं निःसत्व करून टाकिली होती, असेच लोक डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरे झाले नाहींत.

ज्याच्या पृष्ठवंशस्थ मज्जातंतूस रोग झाला होता असा एक रोगी डा. कुन्हे यांचेकडे गेला. त्याचे मज्जातंतु इतके बिघडले होते कीं, त्याचे दोन्ही पायांवरून वारें जाऊन ते जवळ जवळ लुळे पडल्यासारखे झाले होते. त्यास पायांनीं चालतां येत नसे एवढेंच नव्हे, तर पायावर उभें राहतां देखील येत नसे. तो गृहस्थ २४ वर्षांचा तरुण बांड होता, तरी त्यास सर्व दिवसभर बिछान्यावर पडून रहावें लागत असे, व हिंडणें झालें तर चाकाच्या खुर्चीवर घालून त्यास हिंडवावें लागे. अन्नपचन तर अगदीं बिघडलें होतें, कृत्रिम उपायावांचून त्यास शौचास होत नसे, व लघवी केव्हां होई हें

त्यास कळत देखील नसे. जेव्हां त्यास खुर्चीवर बसवीत असत, तेव्हां त्याचे पाय दुसऱ्यास नीट ठेवावे लागत असत. या गृहस्थानें प्रसिद्ध वैद्याचीं औषधें एक वर्षभर घेतलीं. परंतु त्यास फायदा झाला नाहीं. शेवटीं तो डा. कुन्हे यांचेकडे गेला.

डा. कुन्हे यांनीं या रोग्यास पूर्वीं सांगितलेले शीतस्नानें दिवसांतून चार वेळां घेण्यास सांगितलें. आहार पूर्वीं प्रकरण दुसरें भाग २ यांत सांगितलेल्या तत्त्वांवर ठेविला होता. पातळ पदार्थ वर्ज्य केले होते. त्याची पचनशक्ति अगदीं क्षीण झाली होती. यामुळें प्रथम बरेच दिवसपर्यंत गुण जवळ जवळ कांहींच वाटला नाहीं, असें ह्मटलें असतां चालेल. ३ महिन्यांनंतर त्या रोग्यास आपली लघवी आवरतां येऊं लागली. त्यास पायही थोडेबहुत हालवितां येऊं लागले. दुसऱ्या मनुष्यानें धरल्यावांचून थोडा वेळ पायांवरही उभें राहतां येऊं लागलें. नऊ महिन्यांनीं तो खोलीमध्यें हिंडूं फिरूं लागला, व ११ महिन्यांनीं (सुमारें वर्षानें) त्याचे दोन्ही पायांतील पक्षघात जाऊन त्यांच्यामध्यें पूर्ण शक्ति आली व ते अगदीं साफ बरे झाले, व इतर मनुष्याप्रमाणें तो हिंडूं फिरूं लागला. पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य फार सांचल्यामुळें शरीरामध्यें उष्णता अतिशय वाढून कण्यामधून जाणाऱ्या मज्जारज्जूस विकार झाला होता. परंतु शीतस्नानांनीं सर्व विजातीय द्रव्य व उष्णता बाहेर पडल्यामुळें मज्जारज्जूचा सर्व विकार निघून गेला.

पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें होणारे रोग बरे करणें किती अवघड आहे, हें वरील उदाहरणावरून समजून येईल. वर्षभर उपाय चालू ठेवण्यापुरता निश्चय व धिम्मेपणा या गृहस्थाच्या अंगीं होता, ह्मणूनच तो बरा झाला. एरव्हीं झाला नसता. परंतु हा रोगी ह्यापेक्षां लवकर मजकडे आला असता तर फार लवकर बरा झाला असता '' असें डा. कुन्हे यांचें ह्मणणें आहे.

दुसऱ्या एका रोग्याची हकीकत वाचल्यापासून या रोगासंबंधानें बरीच माहिती होण्यासारखी आहे ह्मणून ती खालीं दिली आहे. एका ४७ वर्षांच्या

गृहस्थाच्या कण्यामधील मज्जारज्जूस क्षयाचा विकार झाला होता. त्यामुळें त्याच्या जांगेमध्यें कळा करीत असत, व चालतांनाही त्यास फार आयास पडत असत. अन्नपचन अगदीं वाईट स्थितींत होतें व झोंपही येत नसे. कधीं कधीं तर झोंपेवांचून पुष्कळ दिवस जात असत. त्याच्या प्रकृतीची एकंदर स्थितिही बरीच बिघडली होती. डा. कुन्हे यांचे उपचार सुरू केल्यावर, थोडक्याच दिवसांनीं त्यास झोंप चांगली येऊं लागली; व शरीरांत कळा किंवा वेदना होत असत, त्या बंद पडल्या. अन्नपचनशक्तिही सुधारली; परंतु पायांत शक्ति आली नाहीं. आणखी कांहीं दिवस उपाय चालू ठेविले असते, तर तो रोगी पूर्णपणें बरा झाला असता, परंतु डा. कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें पथ्य (आहार) त्याचेकडून होईना, ह्मणून १० महिन्यांनतर त्यानें हे उपाय बंद केले. पुढें त्याची प्रकृति जास्त बिघडून रोग अगदीं असाध्य झाला.

पाठीच्या कण्यामधून जाणाऱ्या मुख्य मज्जारज्जूस कांहीं विकार झाल्यानें, अथवा पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य सांचल्यानें, कधीं कधीं मूळव्याध अथवा शौचावाटें रक्त पडणें, हे विकार होतात. विजातीय द्रव्य सांचल्यानें, पोटांत उत्पन्न होणारी कडकी हें या विकारांचें मूळकारण होय. ज्या लोकांना हे रोग आहेत त्याचें अन्नपचन बरोबर नसावयाचेंच.

जठरामध्यें--पोटाचे आंत फोड येणें, हें प्रकृति निःसत्व असल्याचें लक्षण आहे. अशा प्रकारच्या प्रकृतीमध्यें रोग बरे करण्याचें स्वयंभू सामर्थ्य नसतें, ह्मणून अशा प्रकृतीचे लोकांचा रोग लवकर बरा होत नाहीं. ही गोष्ट खालीं दिलेल्या उदाहरणावरून कळून येईल.

एका गृहस्थास ११ व्या वर्षीं (शौचावाटें रक्त पडणें) मूळव्याधीचा विकार झाला. पुढें १९ व्या वर्षीं मूळव्याध व रक्त पडणें हे विकार नाहींसे झाले, व भयंकर डोकेदुखीच्या विकारास आरंभ झाला. त्यानें अनेक इलाज केले, परंतु कोणत्याही उपायानें त्याचें डोकें दुखणें थांबलें नाहीं. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याच्या डोक्याच्या पाठीमागच्या बाजूला मोठ्या गांठी उठ-

ल्या, व त्याचें मस्तक मोठें होऊन त्याचा आकारही बदलला. हा सर्व फेरफार होण्याचें कारण शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य हें होतें. जें विजातीय द्रव्य पूर्वी पोटांत सांचल्यानें मूळव्याध झाली होती, तेंच विजातीय द्रव्य पोटांतून मस्तकांत गेल्यामुळें, मस्तकास गांठी येऊन त्याच्या आकारामध्यें फरक पडला होता. या रोग्याचा बाप अशाच प्रकारचे विकार होऊन ३९ व्या वर्षी मृत्युमुखीं पडला होता. यामुळें, ह्याचाही प्राणांत याच विकारांनीं होतो कीं काय, अशी त्याच्या आईस धास्ती पडली. हा रोगी १७ वर्षांचा तरुण मुलगा होता. परंतु वर सांगितलेल्या विकारामुळें त्याची प्रकृति इतकी क्षीण झाली होती कीं, तो वारंवार अपस्माराचे झटके येऊन बेशुद्ध होत असे. अशा स्थितीमुळें, त्यास कसलाही उद्योग करवत नसे. तो अशा स्थितीमध्यें असतांना त्याची आई त्यास डा० कुन्हे यांचे कडे घेऊन गेली. मस्तकांत विजातीय द्रव्य अतिशय सांचलेलें असल्यामुळें, या रोग्यास केव्हां तरी मज्जादाह होईल, अशी कुन्हे यांनीं परीक्षा केली. (असें डा. कुन्हे यांना वाटल.) या रोग्यास डा. कुन्हे यांनीं **शीतस्नानें**, पुष्कळसा व्यायाम व पथ्य आहार करण्यास सांगितलें. हे उपचार सुरू झाल्यावर पहिल्याच आठवड्यांत मस्तक दुखणें बंद झालें. परंतु मस्तकांतील गांठी मोडूं लागल्या, तेव्हां फिरून कांहीं वेळ मस्तक दुखूं लागलें. हळू हळू पचनशक्ति वाढत चालली. दोन महिन्यांनंतर मस्तकांतील गांठी बऱ्याच कमी झाल्या; व मध्यंतरीं मोठें झालेलें मस्तकही लहान होत चाललें. गांठी कमी होत जातां जातां ५।६ महिन्यांत अगदीं पार निघून गेल्या व मस्तक इतकें साफ झालें कीं गांठींचा मागमूसही राहिला नाहीं.

पुढें प्रकृति एकाएकीं बिघडल्याचा भास झाला. जी मूळव्याध कित्येक वर्षांपूर्वी बंद झाली होती, ती फिरून जोरानें उद्भवली. त्यामुळें त्या रोग्याची आई घाबरून गेली. वास्तविक घाबरण्याचें कांहीं एक कारण नव्हतें. जें विजातीय द्रव्य मस्तकांत गेल्यामुळें तेथें गांठी उत्पन्न झाल्या होत्या, तेंच द्रव्य आपल्या (डा० कुन्हे यांच्या) उपायांनीं फिरून पोटांत उत-

रल्यामुळें आंतड्यांचा दाह होऊन, मूळव्याध उद्भवली आहे, व याप्रमाणें विजातीय द्रव्य मस्तकांतून खालीं उतरलें नसतें, तर मेंदूस क्षय होऊन प्रकृतीस फार अपाय झाला असता; असें सांगून त्या बाईची डा० कुन्हे यांनीं समजत घातली. पुढें ५।६ महिने उपाय केल्यानंतर, त्या रोग्याची मूळव्याध साफ बरी झाली; व त्या तरुण मनुष्याचे सर्व विकार जाऊन, प्रकृति पूर्ववत् निरोगी झाली.

भाग ८ वा.

अपस्मार–फेंपरें.

शरीरांत अनेक प्रकारचे रोग दबल्यानें अथवा कांहीं आनुवंशिक संस्कारामुळें हा रोग होतो. बापानें तारुण्यामध्यें कांहीं ढंग केल्यामुळेंही, कित्येक प्रसंगीं त्याचे मुलांस हा रोग होतो. प्रमेह, उपदंश वगैरे जननेंद्रियासंबंधीं रोग झाले असतां, औषधं देऊन हे रोग दबविले ह्मणजे शरीरामध्यें विजातीय अथवा दोषिक द्रव्याचा संचय होतो. पित्याच्या शरीरांतील अशा प्रकारचें दोषिक द्रव्य मुलांच्या शरीरांत गेलें, ह्मणजे मुलांस अपस्मार हा विकार होतो.

पोटांतील विजातीय द्रव्य नासून, त्याचा प्रसार शरीरांत वेगानें (चोहोंकडे) व्हावयास लागला ह्मणजे हा विकार उत्पन्न होतो. विजातीय द्रव्य नासून पसरूं लागलें, ह्मणजे कांहीं प्रसंगीं तें पायांत उतरतें व नंतर तेथून तें वर पसरावयास लागतें. विजातीय द्रव्य नासण्यास सुरवात झाली कीं, कित्येकांस गरगर फिरल्यासारखें होतें व नंतर ते लागलींच खालीं पडतात. परंतु ज्यांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासून प्रथम वर मस्तकांत चढतें, ते लागलींच बेशुद्ध होऊन जमिनीवर पडतात.

अपस्मार हा विकार ज्वालामुखी पर्वताच्या भडक्याप्रमाणें आहे. ज्याप्रमाणें ज्वालामुखी पर्वताचे खालीं तप्त द्रव्यें व वायु पुष्कळ वेळपर्यंत सांचत

सांचत दबून रहातात, व एकदम जोरानें बाहेर पडतात; त्याप्रमाणें, फेंपरें येण्याच्या पूर्वीं शरीरांतील नासून पृथक्करण पावणाऱ्या विजातीय द्रव्याची स्थिति असते. व ज्याप्रमाणें एकदां भडका झाला, ह्मणजे पुष्कळ वेळपर्यंत सामसूम-शांतता असते, व आंतील उष्णतेमुळें पृथ्वीचा द्रव होऊन नवीन तप्त वायु उत्पन्न झाले, ह्मणजे फिरून भडका होतो; त्याप्रमाणेंच फेंपरें येण्याच्या पूर्वीं शरीरांत नासून पृथक्करण पावणाऱ्या विजातीय द्रव्याची स्थिति असते. पोटांतील विजातीय द्रव्य नासून त्याचें पृथक्करण होऊं लागलें ह्मणजे त्यापासून कांहीं वायु उत्पन्न होतो, व त्याचा शेजारचे भागांवर दाब पडतो. या वायूस पसरण्यास पोटांत अवकाश नसल्यामुळें, व नासण्याची क्रिया सतत चालू राहिल्यानें वायूचा संचय वाढल्यामुळें हा वायु कोंडल्यासारखा होतो. परंतु वायु फार झाला ह्मणजे तो एकदम वेगानें पसरूं लागतो. ह्या वायूचा दाब मेंदूवर पडला ह्मणजे मेंदूचे व्यापार बंद पडल्यासारखे होतात, व मनुष्य बेशुद्ध होतो. विजातीय द्रव्य नासण्याचें बंद होऊन मेंदूवरील वायूचा दाब कमी पडला, ह्मणजे मनुष्य शुद्धीवर येतो. परंतु अशा प्रकारचा झटका येऊन गेल्यावर शरीरास क्षीणता फार येते.

ज्ञानतंतु बिघडल्यामुळें हा रोग झाला आहे, असें बहुतेक वेळां डाक्टरांच्या सांगण्यांत येतें. परंतु आरोग्य कसें राखावें याविषयींच्या आपल्या चुकीच्या समजुतीमुळें, व रोग बरे करण्याचा उपाय ह्मणून पोटॅशियम ब्रोमाइड वगैरे अपायकारक पदार्थ रोग्याच्या घशांत ओतल्यामुळेंच, हे विकार होतात अशी त्यांना कल्पना कधींही येत नसेल. परंतु वास्तविक स्थिति अशी आहे.

शरीरांत ज्या मानानें विजातीय द्रव्य सांचलें असेल, त्या मानानें हा रोग बरा होण्यास कमी अथवा अधिक वेळ लागतो. डा० कुन्हे यांचे उपचार सुरू केल्यावर कांहींचा विकार क्रमाक्रमानें कमी कमी होत जातो, व कांहींचा विकार प्रथम जास्त वाढल्यासारखा दिसतो. हे उपाय चालू असतां, विजातीय द्रव्य शरीराबाहेर घालवून देण्याकरितां प्रकृतीकडून जो प्रय-

त्न होत असतो, व त्यामुळें शरीरांत जी धांदल होते, त्यामुळें विकार जास्त झाल्यासारखा वाटतो. परंतु वास्तविक स्थिति तशी नसते. शरीरांतील सर्व विजातीय द्रव्याचा निकाल झाला ह्मणजे अपस्माराचे झटके हळू हळूं कमी होऊं लागतात, अथवा एकदम बंद पडतात. कधीं कधीं ह्या झटक्यांचा जोर हळू हळूं कमी पडत जातो, व शेवटीं झटक्याच्या ऐवजीं नुसती चक्कर किंवा गुंगी येते. परंतु आणखी कांहीं दिवस उपचार सुरू ठेविले ह्मणजे हाही विकार नाहींसा होतो. यास्तव थोड्या दिवसांत गुण आला नाहीं, तर रोग्यांनीं अधीर होऊन उपचार बंद करूं नये. धिम्मेपणावांचून कोणतीही गोष्ट तडीस जात नाहीं. अपस्मार हा विकार प्रथमावस्थेंत असतांनाच मुखपरीक्षा शास्त्राच्या साहाय्यानें त्याची परीक्षा करितां येते.

इतर रोगांप्रमाणेंच या रोगामध्येंही रोग्याचें अन्नपचन जेव्हां अतिशय बिघडलेलें असतें, तेव्हां हा रोग बरा होण्याची फारशी आशा नसते. त्याचप्रमाणें ब्रोमाईन वगैरे औषधांनीं जेव्हां मेंदू बिघडून जातो, अथवा ज्ञानतंतु बिघडून जाऊन निरनिराळ्या ज्ञानतंतूंचा परस्परांशीं असलेला संबंध अंशतः नष्ट होतो, तेव्हां हा रोग असाध्य होतो. हा रोग झालेले कांहीं रोगी बरे करण्यास डा० कुन्हे यांना कित्येक वर्षें लागलीं. त्याचप्रमाणें, अपस्माराचे झटके बंद झाले, ह्मणजे त्यांचें कारण जें दोषिक विजातीय द्रव्य, तें शरीरांतून नाहींसें झालें असें समजूं नये. तें पूर्णपणें नाहींसें होण्यास आणखी कांहीं दिवस उपाय चालू ठेवावा लागतो.

हा रोग झाला असतां उपाय कसे करावे हें स्पष्टपणें समजण्याकरितां अपस्मार झालेला रोगी डा० कुन्हे यांनीं कसा बरा केला, ती हकीकत खालीं दिली आहे.

एका १९ वर्षांच्या स्त्रीला सहा वर्षें अपस्माराचा विकार होता. तिला आठवड्यांतून दोनदां तरी झटके–मूर्च्छा–येत असे. तिची पचनशक्ति तर अगदीं मंद झाली होती, व विटाळही वेळच्या वेळेस होत नसे. कधीं कधीं फार दिवस जात असत व कधीं कधीं अगदीं थोडक्या अवधीनें रजःस्पर्श होत असे.

त्या स्त्रीमध्यें क्षयाची किंचित् छाया असावी, व तिला **क्लोरोसिस** हा रोग झाला असावा असें डा०कुन्हे यांनीं **मुखपरीक्षाशास्त्रा**वरून ओळखिलें. आपले उपचार चालू असतां, पहिल्या १५ दिवसांत कदाचित् विकार जास्त झाल्यासारखे वाटतील, परंतु ते लवकरच कमी होऊं लागतील. व पुढें अगदीं नाहींसे होतील, असें त्या स्त्रीस डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें. या स्त्रीस **बाष्पस्नान** मात्र घातलें नाहीं. कारण या रोगामध्यें बहुतेक रोग्यांस **बाष्पस्नाना**पासून अपाय होतो. डा० कुन्हे यांच्या इतर उपायांनीं तीन आठवड्यांमध्यें या स्त्रीस अपस्माराचे झटके येण्याचें बंद झालें. आपले उपाय चालू असतां, प्रकृतीमध्यें काय फेरबदल होतील याविषयीं डा. कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें घडून आलें. प्रथम दिवसांतून दोन तीन किंवा अधिक झटके येत असत. १६ दिवसांनंतर, हे झटके जाऊन त्या स्त्रीस फक्त मूर्च्छा व चक्कर येऊं लागली, व कांहीं दिवसांनीं हे विकारही नाहींसे झाले. डा. कुन्हे यांचे उपाय सुरूं झाल्यावर लवकरच त्या स्त्रीचें अन्नपचन सुधारलें, व विटाळही वेळेवर होऊं लागला. यामुळें इतर विकार लवकर बरे झाले. शिवाय या स्त्रीच्या शरीरामध्यें विजातीय द्रव्य फार अवघड ठिकाणीं सांचलें नसल्यामुळें त्या द्रव्याचा निकाल लवकर झाला; व त्यामुळें गुणही लवकर आला. ह्याच्या उलट स्थिति असली ह्मणजे, गुण येण्यास जास्त अवधि लागतो. उदाहरणार्थ, कित्येक रोग्यांना दोन तीन अथवा यांहूनही अधिक महिने लागतात.

ॲगोरेफोबिया--हा रोग झालेल्या मनुष्यास उघड्या जागेवरून साफ चालतां येत नाहीं. हा रोगही शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्यानें होतो. शरीरावर वातावरणाचा जो दाब पडतो, त्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य आपले शरीरांत नसतें, तेव्हां अथवा जेव्हां विजातीय द्रव्याचा शरीरामधील कांहीं अंतरिंद्रियावर विशेष दाब पडतो, तेव्हां हा विकार उद्भवतो. हवा जों जों शुद्ध व पातळ असते, तों तों हा विकार झालेले रोग्यास त्रास अधिक पडतो. कांहीं रोग्यांना फक्त घराच्या भिंतीस धरून न पडतां

चालतां येतें. याचें कारण असें आहे कीं, रस्त्यांतील हवेपेक्षां घराच्या भिंतीजवळील हवा आडोशामुळें जरा अधिक घन (दाट) असते. हा फरक अगदीं सूक्ष्म असतो हें खरें आहे, पण तेवढा फरक रोग्यावर परिणाम होण्यास पुरेसा आहे. जेव्हां हवा अधिक पातळ व शुद्ध होते तेव्हां हा रोग झालेल्या मनुष्यास अधिक अस्वस्थता उत्पन्न होते. कारण शरीराच्या आंतील दाब फार असल्यामुळें रोगी अगदीं विव्हळ होऊन जातो.

हा रोग नवीन उत्पन्न होवो, अथवा आईबापांपासून प्राप्त झालेला असो, तो इतर क्षय व व्रण इत्यादि रोगांप्रमाणेंच शरीरामध्यें पूर्वीं दबलेल्या अन्य विकारांचा परिणाम आहे असें समजावें. हा रोग लवकर अथवा उशीरां बरा होणें हें रोग्याच्या प्रकृतिमानावर व शरीरामध्यें दोषिक द्रव्य कोठें, किती प्रमाणानें (व किती दिवसपर्यंत) सांचून राहिलें आहे, यावर अवलंबून असतें. धिम्मेपणानें व निश्चयानें उपाय बरेच दिवसपर्यंत चालू ठेवला, ह्मणजे या उपायांनीं हा विकार साफ बरा होईल.

भाग ९ वा.

ॲनीमिया (रक्तशोष) व क्लोरोसिस.

रक्तवर्धक व पौष्टिक हजारों औषधें प्रचारांत आहेत. परंतु त्यांपासून लोकांना विशेष फायदा झाल्याचें दिसत नाहीं. पौष्टिक औषधें घेऊन शिवाय दूध, खवा, अंडीं, मांस, मद्य, अनेक प्रकारचे पाक वगैरे पदार्थांचें सेवन करीत असतांही, ज्यांचे अंगांत भरपूर रक्त नसतें, असे पुष्कळ लोक आपण पहातों.

वैद्यशास्त्रामध्यें अलीकडे पुष्कळ सुधारणा झाली आहे, असें पुष्कळ डाक्टर लोक आपणांस सांगतात. त्याचप्रमाणें जे खाण्याचे निरनिराळे पदार्थ आहेत, त्यांमध्यें पौष्टिक अंश किती आहे व त्यांचा शरीरावर काय परिणाम होतो, या गोष्टी रसायनशास्त्र व इंद्रियविज्ञानशास्त्र (फिजिऑलॉजी)

या शास्त्रांनीं पूर्णपणें निश्चित केल्या आहेत, असें आपणांस सांगण्यांत येतें. परंतु अशी स्थिति असतांना, लोक दिवसेंदिवस अशक्त होत चालले आहेत. लोकांमध्यें ज्या तऱ्हेचा आहार पथ्यकारक मानला जातो व ज्या प्रकारचीं औषधें हितकर म्हणून समजलीं जातात, त्यांच्या सेवनानें लोक निःसत्व होतात; एवढेंच नव्हे, तर त्यांची कामेच्छा कृत्रिमपणें उद्दीपित होते. त्यामुळें अनेक प्रकारचे घाणेरडे रोग उत्पन्न होतात व नीति भ्रष्ट होते. याच कारणामुळें स्त्रिया अशक्त होतात, आपल्या मुलांना पाजण्याइतकें दूध त्यांच्या शरीरांत उत्पन्न होत नाहीं. त्याचप्रमाणें लोकांच्या मेंदूमधील तरतरी कमी होण्याचीही हींच कारणें आहेत. ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग, अपचन अथवा क्षुधानाश, मलावष्टंभ वगैरे रोग, याच कारणांपासून होतात.

रक्त व मांस बनण्यास जीं द्रव्यें आवश्यक लागतात, तीं सर्व द्रव्यें मांसार्कांमध्यें आहेत; म्हणून मांसार्क किंवा मांस सेवन करणें, या रोगास फार हितावह आहे, असें डाक्टर लोकांचें म्हणणें आहे. या कारणास्तव वरील प्रकारचे पदार्थ खाण्यास व कोयनेल, लोह अशा प्रकारचीं औषधें घेण्यास, डाक्टर लोक रोग्यास सांगत असतात. परंतु या उपायांचा परिणाम काय होतो ! या उपायांपासून बहुतेक वेळां फायदा तर होत नाहींच, परंतु कधीं कधीं अपाय मात्र झालेला दृष्टीस पडतो.

अशा प्रकारचा परिणाम ज्या उपायांपासून होतो, ते उपाय बरोबर नसले पाहिजेत, असें स्वाभाविक अनुमान निघतें, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. शरीरामध्यें अन्नाचें रूपांतर कसें होतें, याचें पूर्ण ज्ञान रसायनशास्त्रज्ञांना अथवा डाक्टरांना झालें आहे, असें म्हणवत नाहीं. प्रत्यक्ष अनुभवाअंतीं आपणांस आढळून येईल कीं, मांसाचे किंवा धान्याचे सर्व प्रकारचे अर्क व कृत्रिम रीतीनें केलेले खाण्याचे अन्य पदार्थ हे वास्तविकपणें पचनास जड असतात. खाण्यास योग्य (स्वाभाविकपणें रुचीस प्रिय) असे जे पदार्थ सृष्टीमध्यें आपोआप तयार होतात, ते पदार्थ त्यांना खारवणें, तळणें, शिजविणें वगैरे संस्कार केले नाहींत, तर पचनास फार हलके असतात.

रक्तशोष व क्लोरोसिस.

या रोगांच्या बाह्य लक्षणांवरून, त्यांच्या कारणांसंबंधानें आपणांस कल्पना होणार नाहीं. निरोगी मनुष्याच्या शरीरांतील रक्त तांबडें लाल व पातळ असतें. परंतु ज्या रक्तामध्यें दोषिक द्रव्य असतें, तें काळसर व दाट असतें, व त्यामध्यें बारीक गठळ्या बनलेल्या असतात. ज्या रक्तवाहिन्यांमध्यें विजातीय द्रव्य सांचतें, त्यांच्यामध्यें रक्ताचे फुगे बनतात व त्या कांहींशा फुगीर दिसतात. रक्तवाहिन्या फुगण्याचें कारण हें आहे कीं, त्यांच्यावर विजातीय द्रव्याचा दाब पडतो. ज्या लोकांना हे रोग झाले आहेत, त्यांची त्वचा फिकट रंगाची असते व त्यांच्या अंगांत निळ्या शिरा (अशुद्ध रक्ताच्या शिरा) जास्त निळ्या दिसतात. ज्यांना क्लोरोसिस हा रोग झाला आहे त्यांच्या शरीरांतील शिरा ज्याप्रमाणें फुगीर व चकचकीत निळ्या दिसतात, त्याप्रमाणें निरोगी मनुष्याच्या दिसत नाहींत. क्लोरोसिस झालेल्या मनुष्याची त्वचा सुरकुतलेली व मेणासारख्या रंगाची व कधीं कधीं हिरवट व पिंवळसर असते.

रक्तशोष रोग झालेल्या कांहीं लोकांचा चेहरा लाल व टवटवित दिसतो, व वर्ण (त्वचा) ही सतेज दिसतो. परंतु त्यांचे अंगांत शक्ति व उमेद बिलकूल नसते, व त्यांच्या अन्नापासून पोषक रस व्हावा तितका तयार होत नाहीं. अशा स्थितींत रोगी असतां, आपल्यास हुषारी व उमेद वाटत नाहीं, यावरून आपणांस कांहीं विकार आहे, असें तो डाक्टरास सांगूं लागला तर तुमचा विकार केवळ काल्पनिक आहे, असें कित्येक प्रसंगीं त्यास उत्तर मिळतें.

रक्तशोष व क्लोरोसिस हे रोग झालेल्या रोग्याचे अंगामध्यें अतिशय दाह होत असतो. परंतु बाहेरून त्याच्या शरीरास थंडी वाजते. हीं लक्षणें शरीरांत गुप्त असलेल्या ज्वरामुळें होतात.

अपथ्य ह्मणजे अहितकारक अन्न, वाईट हवा, अपचन व फुफ्फुस आणि त्वचा यांची क्रिया बरोबर न चालणें, हीं या रोगाचीं कारणें आहेत. अन्नप-

चन बरोबर न झाल्यामुळें, विजातीय अथवा दोषिक द्रव्याचा संचय शरीरांत होतो. द्रव्य नासावयास लागलें, ह्मणजे त्यापासून निघणारे वायु सर्व शरीरांत पसरतात; व शेवटीं त्वचेखालीं घनरूपानें सांचून राहतात. हे दोषिक द्रव्य रक्तवाहिन्यांत शिरून, तेथें रुधिराचें अभिसरणास प्रत्यवाय करितें. या कारणानें शिरांमधून रक्त बरोबर वाहिलें नाहीं, ह्मणजे शरीरांतील स्वाभाविक ऊन कमी होते व त्वचा फिकट, सुरकुतलेली व कधीं जास्त थंड तर कधीं जास्त गरम अशा प्रकारची होते.

याप्रमाणें मुख्यतः अपचनापासून हा रोग होतो. शुद्ध ताजी व खुली हवा नसल्यामुळें, फुपफुसाची क्रिया बरोबर चालत नाहीं; व त्यामुळेंही हा रोग होतो. यास्तव शुद्ध व ताजी हवा न मिळणें हें रोग होण्याचें दुसरें कारण आहे. बसण्याच्या, निजण्याच्या जागेच्या खिडक्या उघड्या ठेवल्या असतां थंडी होईल अशी चुकीची समजूत असल्यामुळें, पुष्कळ लोक घरांत खुली हवा येऊं देत नाहींत. खिडक्या व झरोके पार बंद करून, बहुतेक लोक निजतात. आतां रात्रीं आंग उघडें टाकल्यानें अथवा अंगावर वाऱ्याचा प्रवाह एकसारखा आल्यानें अपाय होतो, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु गार वारा फार घेतल्यानें अपाय होतो, म्हणून जवळ जवळ हवा मुळींच बंद करणें ह्मणजे अतिरिक्त आहार केल्यानें अपाय होतो, ह्मणून आहार अत्यल्प किंवा मुळींच न करणें यासारखें वेडपणाचें आहे. शुद्ध व ताजी हवा मिळाल्याशिवाय नवीन रक्त तयार करण्याचें फुपफुसाचें काम त्यांच्याकडून नीट होत नाहीं. यास्तव फुपफुसांची क्रिया नीट चालण्यास शुद्ध व ताजी हवा अत्यावश्यक आहे, असें कोणासही दिसून येईल. अजारी मनुष्यास खोलीमधून उघड्या हवेंत येऊं न देण्याचा व त्यास एका खोलींतच कोंडून ठेवण्याचा जो कडेकोट बंदोबस्त लोक सामान्यतः करीत असतात, तो किती अज्ञानमूलक आहे हें वरील गोष्टीवरून लक्षांत येईल.

प्राचीन अथवा प्रचलित वैद्यकपद्धतीस रोगाचें खरें कारण समजलें नाहीं, व त्यामुळें रोगाचें समूळ निर्दालन करण्याचें सामर्थ्य त्या वैद्यकपद्धतीमधील

औषधांत नाहीं. त्यांच्या औषधांनीं रोग अंगांत दबतो व आपणास बरा झाल्यासारखा वाटतो. या औषधांपासून रोग वास्तविक बरा होतो किंवा नाहीं, हें सामान्य जनांस समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु अशा प्रकारच्या औषधांनीं आपण बरे झालों आहोंत, असें जे रोगी समजतात त्यांच्या शरीरांतील रोगाचें मूळ कारण समूळ नाहींसें झालेलें नसतें, असें डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें अशा लोकांची प्रकृति तपासली असतां आढळून येईल.

ॲनीमिया (रक्तशोष) व क्लोरोसीस हे रोग बरे करण्याकरितां पोटांत औषधें घेणें ह्मणजे ज्यांचें पचन होत नाहीं, असे लोह आदि करून पदार्थ खाऊन आपली प्रकृति जास्त बिघडविण्यासारखें आहे. या औषधांनीं जठराची पचनशक्ति वास्तविकपणें कमी होते; व त्यामुळें पुष्कळ मालमसाला घालून केलेले असे चमचमीत अथवा खमंग पदार्थांवांचून इतर पदार्थ खाण्याची इच्छाच होत नाहीं. या औषधांनीं कृत्रिम क्षुधा कांहीं वेळेपुरती मात्र उत्पन्न होते. पण हीं औषधें पुष्कळ दिवस घेतली असतां सर्व स्वाभाविक क्षुधा नाहींशी होते. अशा स्थितींत जास्त पाचक औषधें घेण्यास व अतिशय पौष्टिक पदार्थ खाण्यास डाक्टर लोक रोग्यास सांगतात, परंतु त्यापासून खरा फायदा होत नाहीं. शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा निकाल झाल्यावांचून हे रोग कधींही कायमचे बरे व्हावयाचे नाहींत; व हें काम औषधांपासून होणें शक्य नाहीं. डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं रोगाचें मूळ कारण नाहींसें होऊन रोग कायमचा बरा होतो. एक आठवडाभर हे उपाय चालू ठेविले ह्मणजे, या उपायांमध्यें व इतर औषधोपायांमध्यें किती फरक याविषयीं रोग्यांची खात्री होते व डा. कुन्हे यांच्या उपायांवर त्यांची पूर्ण श्रद्धा बसते.

डा. कुन्हे यांचे उपायांनीं रक्तवाहिन्यात सांचलेल्या विजातीय द्रव्याचा निकाल झाला ह्मणजे रुधिराभिसरण बरोबर चालू होतें; व फिक्कटपणा जाऊन त्वचा सतेज व तुळतुळीत होते.

क्लोरोसीस झालेल्या रोग्यांनीं आहारासंबंधानें पूर्वीं **दुसऱ्या प्रकरणाचा भाग २** यांत सांगितलेल्या गोष्टी लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें आहार ठेवण्याविषयीं विशेष खबरदारी घ्यावी.

शीत जलाप्रमाणेंच शुद्ध व ताज्या हवेच्या अंगीं रोग बरे करण्याचा धर्म आहे. यास्तव थंडी होऊन पडसें येईल या व्यर्थ भीतीनें—चुकीच्या समजुतीनें या दोन्ही वस्तूंचा सांगितल्याप्रमाणें उपयोग करण्यास मागेंपुढें बिलकूल पाहूं नये.

शिवाय हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, पडसें येणें हें प्रकृतीस हितावह आहे. कारण तेणेंकरून शरीरांतील विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्यास मदत होते. ज्याचे शरीरांत विजातीय अथवा दोषिक द्रव्य मुळींच नाहीं, त्यास पडसें कधींही येणार नाहीं. ज्याचे शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय झाला आहे, त्यानें डा० कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें आहारविहार ठेविला, व थंडपाणी व स्वच्छ हवा यांचा योग्य उपयोग केला, म्हणजे त्याची प्रकृति निरोगी होईल. डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य निघून जाऊन तें शरीर निर्दोष व धडधाकट होतें. शरीरांतील विजातीय अथवा दोषिक द्रव्य बाहेर काढून लावण्याचा पडसें हा आपल्या प्रकृतीचा एक स्वाभाविक उपाय आहे, ही गोष्ट ज्यांना समजली आहे, त्यांना पडसें येणें ही गोष्ट अनिष्ट नसून इष्टच आहे असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

रक्तशोष व क्लोरोसीस हे विकार झालेल्या रोग्यांनीं या पुस्तकांत दिलेल्या उपायांपैकीं कोणते उपाय करावे व ते किती वेळ करावे, हें रोग्याचें प्रकृतिमान पाहून ठरविलें पाहिजे. याविषयींचें सामान्य दिग्दर्शन खालीं दिलेल्या एका रोग्याच्या हकीकतीवरून लक्षांत येईल.

एका एकोणीस वर्षांच्या स्त्रीस क्लोरोसीस हा रोग झाला होता. एका डाक्टरानें या स्त्रीस लोह, पेप्सीन वगैरे औषधें दिलीं होतीं, व आटीव खरपूस तापलेलें दूध, अंडीं, डुकराचें मांस वगैरे पौष्टिक पदार्थ खाण्यास

सांगितलें होतें. त्याचप्रमाणें, पाण्यामध्यें रोगोत्पादक सूक्ष्मजंतु असतील ह्मणून बीअर दारू प्यावी, असा या डाक्टरानें सल्ला दिला होता. डाक्टराच्या सांगण्याप्रमाणें त्या स्त्रीनें सर्व गोष्टी केल्या. परंतु तीस गुण वाटला नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर तिची प्रकृति जास्त बिघडली. तिची क्षुधा कमी होत चालली व दिवसेंदिवस ती जास्त अशक्त व निस्तेज— फिकट— दिसूं लागली. जें अन्न ती खात असे त्याचें बरोबर पचन होत नसे. यामुळें त्यापासून शरीराचें पोषण होत नसे. शिवाय तिला विटाळही वेळेवर होत नसे. याप्रमाणें चार वर्षें डाक्टरांचें औषध घेऊन शेवटीं फायदा झाला नाहीं असें पाहून, आपला रोग बरा होण्यासारखा नाहीं, अशी तिची समजूत झाली. या कारणामुळें ती नेहमीं खिन्न निरुत्साही व उदास असे. व खिन्नतेच्या भरामध्यें आपण आत्महत्या करावी, अशी तीस वारंवार इच्छा होई. अर्थात् तिचा जीवही तिला नकोसा झाला होता. अशा अवस्थेंत असतांना, ती स्त्री डा० कुन्हे यांचेकडे उपचाराकरितां गेली. डा० कुन्हे यांनीं या स्त्रीस आठवड्यांतून दोनदां **बाष्पस्नानें** व दिवसांतून तीनदां **फ्रिक्शन बाथ्स–शीतस्नानें** करण्यास सांगितलें. अनुद्दीपक व साधा **वनस्पत्याहार**, मोकळ्या हवेंत पुष्कळ व्यायाम घेणें व रात्रीं खिडक्या उघड्या ठेवून निजणें, या गोष्टी करण्याविषयींही तिला सांगितलें होतें. मद्य व सर्व प्रकारचे उत्तेजक पेय पदार्थ वर्ज करून तृषा शमनार्थ साधें पाणी देत असत. या उपचारांनीं एका आठवड्यामध्यें त्या स्त्रीचे प्रकृतींत पुष्कळ सुधारणा झाली. तिची सर्व उदासीनता निघून जाऊन तीस हुषारी व उमेद वाटूं लागली. चार महिन्यांत त्या स्त्रीची पचनशक्ति सुधारली व विटाळही वेळेवर व योग्य प्रमाणानें होऊं लागला. या स्त्रीस पूर्वीं घाम येत नसे, परंतु आतां घामही येऊं लागला. सहा महिन्यांनीं त्या स्त्रीच्या प्रकृतींत पुष्कळच सुधारणा झाली व एका वर्षानीं त्या स्त्रीची प्रकृति अगदीं निरोगी झाली. त्या स्त्रीच्या पूर्वींच्या व ह्या वेळच्या प्रकृतिच्या स्थितीमध्यें इतकें अंतर पडलें होतें कीं, ती स्त्री फिरून जन्मास येऊन तिनें नवीन निरोगी शरीर धारण केलें आहे असें वाटे.

भाग १० वा.

डोळ्याचे व कानाचे रोग.

डोळे व कान या दोन्हीही इंद्रियांस नाना प्रकारचे रोग होतात. ज्या कारणांचा प्रत्यक्ष रीतीनें या इंद्रियांशीं संबंध पोहोंचतो, तेवढ्याच कारणांमुळें हे रोग उत्पन्न होतात असें समजलें जातें. परंतु वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, हे रोग शरीरामध्यें गुप्त रूपानें असलेल्या जीर्ण रोगांचा परिणाम होत. घटसर्प, गोंवर, शेंदऱ्या ताप इत्यादि रोग शरीरांत दबले गेले असतां अथवा देवी टोंचण्याकरितां शरीरांत देवींची लस घातली असतां हे रोग होतात. ही गोष्ट **मुखपरीक्षाशास्त्रानें** अगदीं सिद्ध झाली आहे. ह्या शास्त्राच्या साहाय्यानें आपणांस असें कळून येतें कीं, डोळ्याच्या किंवा कानाच्या ज्या भागास किंवा बाजूस रोग झाला असेल, त्या त्या मानानें शरीराच्या इतर भागांतही विजातीय द्रव्याचा संचय आढळून येतो.

ज्या मनुष्यास डोळ्याचा अथवा कानाचा एकादा रोग आहे, त्या मनुष्याची प्रकृति पूर्णपणें निरोगी असणें अगदीं अशक्य आहे. ज्या इंद्रियास रोग होतो तो त्यांत पूर्वी विजातीय अथवा दोषिक द्रव्यांचा संचय झालेला असतो. एरव्हीं रोग होणें शक्यच नाहीं. हा रोग होण्याच्या पूर्वीची अवस्था मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें ओळखितां येते.

जेव्हां विजातीय द्रव्य कानापर्यंत पसरत जाऊन तेथें सांचतें, तेव्हां त्या द्रव्यानें कानांतील सूक्ष्म रन्ध्रें बुजून जातात. त्याचप्रमाणें विजातीय द्रव्यामुळें कधीं कधीं कानांतील पडदाही फुटतो, अथवा तो [पडदा] ढिला होऊन ध्वनीच्या लहरी, प्रतिक्रियेनें त्या मेंदूपर्यंत नेऊन पोहोंचविण्याचें काम त्याच्याकडून होत नाहीं. जेव्हां दोन्ही कानांच्या मध्यभागीं विजातीय द्रव्य सांचतें, तेव्हां त्या भागांत पू उत्पन्न होऊन तो कानांतून वाहूं लागतो. खालून वरच्या बाजूकडे दाब पडूं लागला ह्मणजे

रोग उद्भूत झाल्याचें आपणांस दिसून येतें. अशावेळीं कानांतून कधीं कधीं पू वाहूं लागतो. असें लक्षण झालें ह्मणजे कान वाहूं लागला असें ह्मणतात. या विकारास प्रारंभ होतांच योग्य [स्वाभाविक] उपायांनीं तो बरा केला नाहीं, तर दोषिक द्रव्य कानांत जास्त सांचत जातें, व त्यामुळें कान फुटून मनुष्य बहिरा होतो. रोगाचें कारण कृत्रिम उपायांनीं शरीरांत दबविलें ह्मणजे अशा प्रकारचा भयंकर परिणाम होतो.

ह्यावेळपर्यंत निरनिराळ्या रोगांच्या मूळकारणासंबंधानें जें सांगितलें आहे, तें ज्यांनीं लक्षपूर्वक वाचलें असेल त्यांस कळून येईल कीं, कान वाहण्याचें अथवा पडसें येण्याचें व त्याचप्रमाणें परम्याचें अथवा धुपणीचें कारण एकच आहे. हे अथवा इतर सर्व रोग हे शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचून तें नासल्यामुळें होतात. श्लेष्मा (कफ शेंबूड वगैरे) व पू हीं केवळ नासलेल्या विजातीय द्रव्यांचीं रूपांतरें आहेत. विजातीय द्रव्य नासूं लागलें ह्मणजे त्यापासून जी उष्णता उत्पन्न होते तिचे योगानें शेजारच्या त्वचा, मांस इत्यादि भागांचा दाह होतो; व या दाहाच्यामुळें उष्णता उत्पन्न होऊन गळवें व व्रण वगैरे होतात, शरीराच्या ज्या भागाशीं उघड्या हवेचा संसर्ग घडत नाहीं त्या भागांत हा दाह विशेष असतो. अशा प्रकारच्या भागांमध्यें दाह असणें हें शरीरांत विजातीय द्रव्य विशेष सांचल्याचें लक्षण आहे. परंतु दाह होत असला ह्मणजे हेंही समजावें कीं, आंतील विजातीय द्रव्य बाहेर काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्याइतका जोम प्रकृतींत आहे.

डोळ्यास एखादा विकार होतो, तेव्हांही अशीच स्थिति होते. डोळ्यामध्यें जो एक कांचेसारखा पडदा असतो, त्यामध्यें विजातीय द्रव्य सांचल्यानें तो बिघडून जातो, व त्यामुळें दृष्टि मंद होते. ज्यांना पदार्थ जवळ घेतल्यावांचून दिसत नाहीं. त्यांची दृष्टि बिघडण्याचें कारण असेंच असतें. डोळ्याच्या पाठीमागच्या भागांत विजातीय द्रव्य सांचलें ह्मणजे त्याच्या योगानें डोळ्यामधील घाऱ्या रंगाच्या अथवा काळ्या रंगाचा वाटोळा. भाग व त-

त्संबंधी ज्ञानतंतु त्या विजातीय द्रव्यानें आच्छादले जातात व त्यामुळें काळा मोतिबिंदू हा नेत्ररोग उत्पन्न होतो.

मोतिबिंदु—हा रोग अशाच प्रकारच्या कारणानें होतो. शरीरांतील विजातीय द्रव्य डोळ्यांत शिरलें ह्मणजे त्याचा बुबुळावर पडदा बनतो. शरीरामध्यें विजातीय द्रव्य पुष्कळ दिवस सांचून राहिलें ह्मणजे अशी स्थिति होते. याच कारणामुळें हे रोग सामान्यतः वृद्ध मनुष्यांस होतात.

कांचबिंदु—डोळ्यांतील विजातीय द्रव्य नासून फुगलें ह्मणजे त्याचा बुबुळावर ठब पडतो, व त्यामुळें हा रोग होतो. यास्तव हा रोग झाला असतां नेत्रांतील पडदा, खुपऱ्या कापून काढून रोग बरा करूं पाहणें हें चुकीचें आहे. असें करण्यापासून रोगाचें मूळकारण नाहींसें होत नाहींच. परंतु डोळा मात्र विनाकारण अधू होतो. असें करण्यापासून डोळ्यांस कांहीं वेळेपुरता फायदा झालेला दिसेल.

डोळ्यांस रोग होण्याचें मूळकारण काय असतें, याचा विचार केला, ह्मणजे डोळ्यांवर शस्त्रक्रिया करून त्यांतील दिसणारा तेवढा दोषिक भाग कापून काढणें किती निरर्थक आहे, हें दिसून येईल. दोषिक द्रव्याचा मूळ उगम जें शरीरांतील विजातीय द्रव्य, तें नाहींसें झालें नाहीं तर, अर्थात् रोग फिरून उद्भवण्याचा संभव असतो. डोळ्यांचा रोगावर शस्त्रक्रिया केली तर जोंपर्यंत डोळ्यांत विजातीय द्रव्य फिरून येऊन सांचलें नाहीं, तोंपर्यंत शस्त्रक्रियेच्या उपायाचा गुण टिकतो. परंतु शरीरांतील विजातीय द्रव्य कांहीं कारणानें फिरून डोळ्यांत चढलें कीं, पूर्वीचा किंवा कित्येक वेळां नवीन रोग उद्भवतो.

इजिप्शियन आयडिसीझ् इजिप्तमधील नेत्ररोग—हा रोग विशेषतः लहान मुलांना होतो. शरीरांत नवीन सांचलेलें किंवा जन्मतः आईबापांपासून प्राप्त झालेलें विजातीय द्रव्य नासल्यानें जी उष्णता उत्पन्न होते, ती डोळ्यांस बाधते व त्यामुळें हा रोग उत्पन्न होतो. हा रोग बरा होण्यास बराच अवधि लागतो. या रोगास उपचार कसे करावे हें खालीं दिलेल्या एका रोग्याच्या हकीकतीवरून लक्षांत येईल.

एका आठ वर्षांच्या मुलास हा रोग झाला. डोळ्यांत ॲट्रोपिया घालणें, व त्यावर शस्त्रक्रिया करणें हे उपाय निरनिराळ्या दवाखान्यांत ४ वर्षें पर्यंत केले. परंतु त्यांपासून कांहीं फायदा झाला नाहीं. या मुलास हायड्रोसिफॅलस* हा रोग झाला आहे, व तो बरा होण्याची आशा नाहीं, असें डाक्टरांनीं मत दिलें. यानंतर त्या मुलाची आई त्यास डा० कुन्हे यांचेकडे घेऊन गेली. त्या मुलाचें वाजवीपेक्षां मोठें डोकें व तळावलेले डोळे, हे पूर्वीं शरीरांत दबलेल्या रोगाचे परिणाम होत, असें डा० कुन्हे यांनीं आपल्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें जाणलें. त्या मुलाच्या पाठीमध्यें विजातीय द्रव्य अतिशय सांचलें होतें. या मुलास दिवसांतून तीनें चार शीतस्नानें करण्यास सांगितलें. आहारही पूर्वीं सांगितलेल्या तत्त्वावर ठेवला होता. एका आठवड्यानें बुबुळाची लाली व दाह बराच कमी झाला, व जे डोळे उघडणें पूर्वीं अगदीं अशक्य होतें, ते डोळे आतां किंचित् उघडतां येऊं लागले. त्याचप्रमाणें अन्नपचन व मलशुद्धिही साफ होऊं लागली. पंधरा दिवसांनीं उजेड सहन करण्याची थोडीशी शक्ति डोळ्यांस आली. चवथ्या आठवड्यामध्यें त्या मुलास शेंदऱ्या ताप आला. हा मुलगा चार वर्षांचा असतांना त्यास हा ताप आला होता, व तेव्हां तो औषधांनीं शरीरांत दबविला होता, तो आतां बाहेर पडला. कांहीं दिवसांनीं हा ताप बरा झाला व त्याबरोबर हायड्रोसिफॅलस व डोळ्याचा रोग पार निघून गेला.

द्वयाभास—डोळ्यांतील लेन्स, [बाहुली] व पिंवळा भाग यांच्यामध्यें अथवा लेन्स व बुबूळ यांमध्यें किंवा यांच्यावर विजातीय द्रव्य सांचल्यानें हा रोग होतो. डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू असतां दोषिक द्रव्य शरीरांतून घालवून देण्याचा प्रयत्न प्रकृति करीत असल्यामुळें मध्यंतरीं हा विकार जास्त झाल्यासारखा वाटतो. व त्यामुळें उपाय चालू असतां कधीं दृष्टीस मंदता किंवा अंधत्व येणें व कधीं दृष्टीनें साफ दिसणें अशा प्रकारचा

*ज्यामध्यें मेंदूवर पाणी सांचतें असा एक रोग.

चढउतार झाल्यासारखा दिसतो. परंतु यामुळेंच न घाबरतां उपाय तसाच चालू ठेवावा, ह्मणजे कांहीं दिवसांनीं हा रोग साफ निघून जातो.

तिरवें--- तिरळें पाहणें. ज्या स्नायूंच्या योगानें डोळे वाटोळे फिरवितां येतात, त्या स्नायूंमध्यें दोषिक द्रव्य सांचल्यानें हा रोग होतो. या स्नायूं-पैकीं एका स्नायूंत विजातीय द्रव्य सांचलें ह्मणजे तो जड व निबर होतो, आणि त्यांतील तरतरी व शक्ति कमी होते. यामुळें या स्नायूंचें कार्य त्या-जकडून नीट होत नाहीं. शिवाय विजातीय द्रव्य सांचल्यानें, स्नायूंतील लवचिकपणा व स्थितिस्थापकत्व हे गुण कमी होतात व त्यामुळें डोळ्याच्या सभोंवार असलेल्या इतर स्नायूंपेक्षां तो स्नायू आंखूड होतो व त्या आंखूड स्नायूनें बुबूळ एका बाजूला ओढलें गेल्यामुळें तें तिरवें होतें, अशा प्रसंगीं जो स्नायू आंखूड झाल्यामुळें डोळा तिरवा झाला आहे, या स्नायूचा छेद करून डाक्टर लोक बुबूळ नीट करूं पाहतात. पण रोगाचें मूळकारण नाहींसें करण्याऐवजीं डोळ्याचे भागास इजा करणें हें किती चुकीचें आहे, तें सुज्ञ वाचक जाणतील.

नेत्रासंबंधीं, ज्ञानतंतु नेत्रापासून प्रथम निघून एकमेकांजवळून जातात व पुढें डाव्या बाजूचे ज्ञानतंतु उजवीकडे व उजव्या बाजूचे डावीकडे जातात. यामुळें असें होतें कीं, मस्तकामध्यें विजातीय द्रव्य डाव्या बाजूस सांचलें असलें तर उजव्या डोळ्यास, व उजव्या बाजूकडे सांचलें असेल तर डाव्या डोळ्यास विकार होतो.

आतां नेत्रासंबंधीं इतर रोगांचीं लक्षणें व त्यांचे प्रकार येथें देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण त्यापासून तादृश उपयोग नाहीं. नेत्रासंबंधीं सर्व रोगांचें कारण दोषिक अथवा विजातीय द्रव्य हें आहे. व हें द्रव्य ज्या भागांत ज्या रीतीनें सांचलें असेल, त्या मानानें नेत्रास भिन्न प्रकारचे रोग होतात. लोकांचे शरीरांत विजातीय द्रव्याचा संचय दिवसेंदिवस अ-धिक होत आहे, यामुळें डोळ्याचे रोग वाढत्या प्रमाणावर आहेत. दिवसें-दिवस नवीन रोग निघत आहेत व त्यांस नवीन औषधें शोधून काढण्या-विषयीं डाक्टर लोक निरर्थक श्रम करीत आहेत.

डा० कुन्हे यांची चिकित्सापद्धति अनुसरणाऱ्यास डोळ्याच्या, कानाच्या अथवा इतर कोणत्याही रोगाच्या भिन्न लक्षणांविषयीं अथवा त्यांच्या निदानाविषयीं विशेष विचार करण्याचें कारणच पडत नाहीं. ह्या वेळपर्यंत सांगितलेले इतर रोग बरे करण्यास ज्या उपायांचा उपयोग करावा ह्मणून सांगितलें आहे, तेच उपाय या रोगासही करावेत. डा० कुन्हे यांचीं शीतस्नानें व पथ्याहार करण्यापासून हे रोग खात्रीनें बरे होतात. कांहीं प्रसंगीं विकार झालेल्या भागास **दुसऱ्या प्रकरणाचा भाग १** यांत सांगितलेल्या रीतिप्रमाणें वाफारा दिला असतां फार हितावह होतो.

डोळे व कान यांसंबंधीं सर्व प्रकारचे तीव्र रोग डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरे होतात. त्यांतून ते साफ बरे होण्यास विशेष वेळ लागला तरी त्यासंबंधीं होणाऱ्या सर्व वेदना या उपायांनीं बंद पडतात. जेव्हां कानाचा अथवा नेत्राचा रोग अतिशय बळावून डोळा अथवा कान फुटून त्याचा नाश होतो, तेव्हां या उपायांपासून व अर्थात् दुसऱ्या कोणत्याहि उपायापासून तें इंद्रिय फिरून प्राप्त—धड—होत नाहीं. परंतु इंद्रियाचा सर्वस्वीं नाश झाला नसेल तर त्या इंद्रियाचा आपणांस व्यवहारांत थोडा तरी उपयोग होईल, इतक्या अवस्थेस डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं तें आपणांस आणतां येईल.

लहानपणीं शरीरांत रोग दबून-मुरून राहिल्यामुळें नेत्रसंबंधीं जीर्ण रोग होतात. हे रोग बरे होण्यास फार अवधि लागतो. ज्या मानानें रोगाचें बीज अथवा विजातीय द्रव्य शरीरांत कमी किंवा जास्त मुरलें असेल त्या मानानें रोग बरा होण्यास कमी किंवा जास्त अवधि लागतो. यास्तव जेव्हां जीर्ण नेत्ररोगांवर अथवा कर्णरोगांवर उपाय करणें असेल, तेव्हां थोडक्या दिवसांत गुण वाटला नाहीं ह्मणून उपाय न सोडतां धिम्मेपणानें उपाय पुष्कळ दिवस चालू ठेवावे.

डा० कुन्हे यांनीं ह्या जातीचे रोगी कसे बरे केले याची हकीकत पुढें दिली आहे.

लिप्सिक येथील व्यापारधंदा करणाऱ्या एका मनुष्याच्या नऊ वर्षांच्या मुलास गरमी झाली होती. गरमीचें कारण अर्थात् आईबापांपासून प्राप्त झालेलें रोगाचें बीज हें होतें. गरमीच्या उष्णतेमुळें त्या मुलाच्या डाव्या डोळ्यास इजा झाली होती व तो डोळा जाईल अशी भीति वाटत होती. त्या मुलाचे शरीरांत विजातीय द्रव्य पुष्कळ सांचलें होतें, हें त्याच्या मोठ्या व बोजड डोळ्यावरून समजून येत असे. या विजातीय द्रव्यामुळेंच त्या मुलास गरमी झाली होती. डाक्टरांनीं त्या मुलाचे डोळ्यांत अट्रोपिया [धोतरा व कण्हेर यांच्या रसापासून तयार केलेलें एक विषारी औषध] सपाटून घातला होता. परंतु त्यापासून कांहीं गुण आला नाहीं. उलट डोळा जास्तच बिघडत चालला. कारण त्यामध्यें जीं औषधें डाक्टर लोक घालीत असत, त्यामुळें डोळ्यांतील विजातीय द्रव्याचा संचय जास्त वाढत चालला होता. याप्रमाणें सहा वर्षें अॅट्रोपिया घालतां घालतां डोळा अगदीं गेला (अंधळा झाला). नंतर त्या मुलाचा बाप त्या मुलास डा० कुन्हे यांचेकडे घेऊन गेला. डा० कुन्हे यांनीं डोळ्यास उपचार न करितां शीतस्नानें करवून मलद्वारांची क्रिया योग्य रीतीनें चालू व्हावी, ह्याकरितां त्या मुलाकडून शीतस्नानें करविलीं. आहार अगदीं साध्या व अनुत्तेजक पदार्थांचा ठेवला होता. त्या मुलास पहिल्या आठवड्यांत बराच गुण वाटू लागला व सहा महिन्यांनीं त्या मुलाचा डोळा आला व गरमीचा सर्व विकार निघून गेला. त्याचा डावा डोळा अगदीं पूर्ववत् झाला. तो इतका कीं, त्या मुलाचे डोळे पाहून कोणता डोळा पूर्वीं गेला होता, हें कोणासही सांगतां आलें नसतें. शिवाय त्या मुलाची एकंदर प्रकृतिही पूर्वींपेक्षां फारच सुधारली.

एका ६० वर्षांच्या बाईच्या डोळ्यांत मोतीबिंदू झाला. त्याजवर त्या बाईनें शस्त्रक्रिया करविली, परंतु त्यायोगानें त्या बाईस त्या डोळ्यानें मुळींच दिसेनासें झालें. त्या बाईच्या उजव्या डोळ्यांतही मोतीबिंदू पडला व त्या डोळ्यावरही शस्त्रक्रिया करावी, असा डाक्-

राचा सब्बा पडला. येथें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, डोळ्यांत मोतींबिंदू पडून डोळा जवळ जवळ निरुपयोगी होईतोंपर्यंत या डाक्टरास शस्त्रक्रियेचा उपाय करितां येईना, ह्मणजे प्रचलित इंग्रजी वैद्यशास्त्र इतकें अपूर्ण आहे कीं, रोग ह्या अवस्थेस येईतोंपर्यंत त्यास उपाय करितां येत नाहीं. उपाय करण्यास इतकी वाट पाहणें, ह्मणजे सर्व घर आगीनें भडकेतोंपर्यंत स्वस्थ बसण्याइतकें धोक्याचें आहे. असें होण्याचें कारण हें आहे कीं, रोग बळावून तो दुःसाध्य होई तोंपर्यंत त्याची परीक्षा करण्याचें सामर्थ्य प्राचीन वैद्यकांत नाहीं. असो. पहिल्या डोळ्यावर शस्त्रक्रिया करूनही उपयोग झाला नाहीं, असें पाहून या बाईची डाक्टरावरील श्रद्धा उडाली व ती डा० कुन्हे यांचेकडे गेली. यावेळीं तिची दृष्टि इतकी लुप्तप्राय झाली होती कीं, पुढें असणारा पदार्थ तीस सावलीसारखा अस्पष्ट व अंधुक दिसत असे; व पुढें उभें राहिलेलें माणूस पुरुष आहे किंवा स्त्री आहे, हें देखील तीस समजत नसे. या बाईच्या शरीरांत दोषिक द्रव्य अतिशय सांचलें होतें. असें होण्याचें कारण हें होतें कीं, त्या बाईस लहानपणीं *क्विन्सी नांवाचा रोग झाला होता व औषधांनीं त्या रोगाचें बीज शरीरांतून निघून न जातां उलटें दबून राहिलें होतें. यामुळें त्या वेळेपासून त्या स्त्रीस दूरचे पदार्थ दिसेनासे झाले होते, व शेवटीं तिच्या डोळ्यांत मोतीबिंदु पडला. एक महिनाभर डा० कुन्हे यांचे उपाय केल्यावर त्या बाईची दृष्टि इतकी सुधारली कीं, मोठीं छापील अक्षरें तीस वाचतां येऊं-दिसूं लागलीं. शिवाय तिच्या एकंदर प्रकृतींतही पुष्कळ सुधारणा झाली. तिचे पूर्वीचें औदासिन्य जाऊन तिची वृत्ति उल्हासयुक्त झाली. अन्नपचनहि चांगलें सुधारलें. सहा महिन्यांनीं त्या बाईची दृष्टि अगदीं पूर्ववत् झाली.

येथें ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, ह्या बाईच्या शरीराच्या पुढील भागांतच विजातीय द्रव्य सांचलें होतें. यामुळें विजातीय द्रव्याचा लवकर निकाल होऊन तिला गुण आला. परंतु हेंच विजातीय द्रव्य शरीराच्या

---

* ज्यामध्यें ज्वर येऊन घसा सुजतो व आंवढा गिळतांना घसा दुखतो असा एक रोग.

मागच्या भागांत सांचलें असतें, तर रोग बरा होण्यास अतिशय अवधि लागला असता, ह्मणजे सहा महिन्यांच्या ऐवजीं कदाचित् सहा वर्षेंही लागलीं असतीं. असो. बिचारे अज्ञानी डाक्टर लोक नेत्रासारख्या इंद्रियावर विनाकारण शस्त्रक्रिया करून मनुष्यास आंधळे व विद्रूप कसे कारितात, हें या उदाहरणावरून समजून येईल.

डाव्या डोळयानें आंधळा, कान वाहणें व घंटानाद होणें.—एक ३७ वर्षांच्या मनुष्याचा कान पुष्कळ वर्षेंपर्यंत वाहत होता. पुढें त्यास डाव्या कानानें मुळींच ऐकूं येईनासें झालें. यावर त्यानें पुष्कळ औषधें घेतलीं, परंतु त्यापासून त्याला फायदा वाटला नाहीं. याप्रमाणें सहा महिने गेल्यावर तो रोगी डा. कुन्हे यांचेकडे गेला. त्याची प्रकृति पाहून मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें डा. कुन्हे यांनीं जाणिलें कीं, या गृहस्थाचें अन्नपचन बरोबर होत नसल्यामुळें या सर्व व्याधि झाल्या आहेत. दिवसांतून दोन तीन शीतस्नानें; व्यायाम घेऊन अथवा पांघरुणामध्यें अंग गुरगुटून घेऊन, घाम काढणें, रात्रीं खिडक्या मोकळ्या ठेवून निजणें, व पथ्य आहार, इतक्या गोष्टी करण्यास त्यास डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें. या उपायांनीं पहिल्याच दिवशीं त्याच्या पचनशक्तींत थोडी सुधारणा झाली व सतरा दिवसांनीं कान वाहण्याचा बंद झाला. आणखी दोन आठवड्यांनीं ह्मणजे एकंदरींत ३१ दिवसांनीं त्या रोग्याच्या कानांतील घणघण् असा होणारा आवाज अगदीं बंद झाला व त्याचा कान साफ बरा झाला.

बधिरपणा (ऐकूं कमी येणें.)—एक २४ वर्षांचा मनुष्य संधिवात, क्षीणता वगैरे विकारांनीं बरेच दिवस पीडलेला होता. पुढें त्यास ऐकूं येईनासें झालें. या गृहस्थास इतक्या व्याधि जडण्याचें कारण हें होतें कीं, त्यास लहानपणीं गोंवर आला होता व या गोंवराचें विष त्याच्या अंगांत औषधांनीं दबविलें होतें. वरील विकार जाण्याकरितां त्यानें नाना औषधोपाय केले; परंतु त्यास गुण आला नाहीं. पुढें त्याच्या मित्राच्या शिफारशीवरून डा० कुन्हे यांचे उपाय करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. शीतस्नानें, शरीराच्या

विशिष्ट भागास वाफारे देणें व पथ्य, अर्थात् साधा व अनुत्तेजक आहार हे उपाय त्यानें मुख्यतः केले. थोड्या दिवसांनीं त्या रोग्याचे सर्व विकार जाऊन त्याची प्रकृति निरोगी झाली. हवेंत फेरबदल झाला कीं, पूर्वी त्यास शैत्य होत असे, तें होईनासें झालें. क्षीणतेमुळें जे त्याचे केंस विरळ होत चालले होते, ते आतां दाट होऊं लागले; व पूर्वी त्यास झोंप चांगली येत नसे, ती आतां अगदीं छान येऊं लागली. तो दिसण्यांत जरी पूर्वीपेक्षां कृश झाला होता, व जरी आहारासंबंधानें डा० कुन्हे यांचे सर्व नियम त्याजकडून पाळले जात नसत, तरी आपलें काम करण्यास त्यास उत्तम तांकद व हुषारी वाटे.

कानाचे व नेत्राचे भिन्न प्रकारचे रोग औषधें दिल्यावांचून अथवा शस्त्रक्रिया केल्यावांचून प्रत्यक्ष बरे झाल्याचीं वर जीं उदाहरणें दिलीं आहेत तीं वाचून डा० कुन्हे यांच्या नवीन चिकित्साशास्त्रावर वाचकांची श्रद्धा बसेल अशी आशा आहे.

भाग ११ वा.

दांतांसंबंधीं रोग, इन्फ्लुयुएंझा, पडसें घशासंबंधीं रोग व (गॉइटर) अवाळू इत्यादि रोग.

दांतांसंबंधीं रोग—दाढ दुखणें, दांत किडणें किंवा पोकळ होणें, हीं शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचल्याचीं लक्षणें होत. शरीराच्या पुढील बाजूनें व दोन्ही बाजूंनीं विजातीय द्रव्य वर चढून मस्तकांत जाऊन सांचल्यानें हे विकार होतात. दोषिक किंवा विजातीय द्रव्याचा दाब पडल्यामुळें जो परिणाम होतो, तो सहन करण्याचें सामर्थ्य दांतांमधील हाडाच्या भागामध्यें अ वा दांतांवरील मऊ व गुळगुळीत कवचामध्यें (enamel) हीं नसतें. व दोषिक द्रव्याशीं संबंध झाला ह्मणजे हे दोन्हीही भाग किडूं लागतात. अशावेळीं दांतांस जो ठणका किंवा ज्या कळा लागतात, त्यांचें कारण वि-

जातीय द्रव्य नासूं लागल्यानें त्यामध्यें जें घर्षण व जी उष्णता उत्पन्न होते ती हें होय. कधीं कधीं डा० कुन्हे यांचे उपाय चालूं असतां दाढेस ठणका लागतो, व त्याचप्रमाणें ज्यांची दाढ पूर्वी कधींही ठणकली नाहीं, अशा लोकांची दाढ डा० कुन्हे यांचे उपाय चालूं असतां कधीं कधीं दुखूं लागते; याचें कारण असें आहे कीं, या उपायांनीं मस्तकांतील विजातीय द्रव्य जेव्हां (पोटांत) उतरूं लागतें, तेव्हां त्याचा दांतांशीं संबंध घडतो, व त्यांना कांहीं वेळ विकृति होते. अशाच प्रकारची गोष्ट संधिवातामध्यें-ही घडून येते, हें आपणांस माहीत आहेच. दाढ किंवा दांत दुखूं लागला असतां त्यास उपटून काढणें हें अगदीं वेडेपणाचें आहे. कारण असें करण्यापासून विकाराचें कारण नाहींसें होत नाहीं तें नाहींच, परंतु उलट शरीरास व्यंगता मात्र येते. दांतांसंबंधीं सर्व प्रकारचे रोग डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं आपणांस निःशेष बरे करितां येतात. शीतस्नानें, अथवा मस्तकास वाफारा देणें, व त्यानंतर कटिस्नान करणें, हे उपाय या रोगावर रामबाण औषधें आहेत. पुष्कळ वेळां एकदांच वाफारा देऊन त्यावर कटिस्नान केल्यानें दाढेमधील ठणका बंद होतो. पण एवढ्यानें गुण आला नाहीं तर फिरून वाफारा दिला पाहिजे. वाफाऱ्यानंतर जें कटिस्नान करावें लागतें, त्यानंतर अंगांत फिरून ऊब आणण्यास (आपणांस सहन होईल तर) उन्हामध्यें थोडें हिंडावें. जो कोणी डा० कुन्हे यांचे उपाय करील, त्याच्या दाढेस दांतांजवळील विजातीय द्रव्य खालीं उतरून त्याचा बाहेर निकाल होईपर्यंतच ठणका लागेल. एकदां सर्व विजातीय द्रव्य निघून गेलें म्हणजे दाढ मुळींच ठणकणार नाहीं.

दांत घांसून स्वच्छ करण्यासंबंधानें येथें दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. आपल्या दांतांवर एक प्रकारचें पिंवळें किटण नेहमीं सांचत असतें. व हें किटण काढल्यावांचून आपणांस दांत स्वच्छ झाल्यासारखे वाटत नाहींत. आतां येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, ज्यांच्या शरीरांत कांहीं रोग किंवा दोष आहे, म्हणजे ज्यांच्या शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचलें आहे, अशाच

लोकांचे दांतांवर हें किटण सांचतें. ज्यांची प्रकृति निरोगी आहे, त्यांचे दांत अस्वच्छ होण्याचें कारण नाहीं, व अर्थात् त्यांना दांत स्वच्छ करण्याची अवश्यकताही नाहीं. इतर प्राण्यांना आपले दांत कोठें घांसावे लागतात ? मग मनुष्यांस तरी ते कां लागावे ? ज्याप्रमाणें प्राण्यांचे दांत अगदीं पांढरे शुभ्र स्वच्छ व तेजस्वी असतात, तसे माणसांचे कां नसावे ? याचें कारण थोडक्यांत आहे. तें हें कीं मनुष्यप्राणी सृष्टीचे नियम सोडून आहारविहार करतात, यामुळें त्यांची पचनशक्ति बिघडलेली असते व पोटांत अन्नपचन बरोबर न झाल्यामुळें तेथें उत्पन्न झालेलें विजातीय द्रव्य दांतांवर येऊन बसतें. अशा प्रकारें दांतांवरील किटण उत्पन्न होतें.

यावरून असें दिसून येईल कीं, शरीरांत नवीन विजातीय द्रव्य उत्पन्न होण्याचें बंद झाल्यावांचून दांतासंबंधीं कोणताही विकार कायमचा बंद होणें शक्य नाहीं. जेव्हां दांत किडतात, किंवा किडून पोकळ होतात, तेव्हां ते आपणांस फिरून पहिल्यासारखे चांगले करितां येत नाहींत हें खरें. परंतु ते उपटून टाकणें चांगलें नाहीं. ते तोंडांत तसेच राहूं द्यावे. अशा दांतांपासून आपणांस अपाय होणार नाहीं अशाबद्दल खबरदारी घेण्यास आपली प्रकृति तयार असते. दांत किडके कां असेनात, परंतु त्यांपैकीं कित्येक दांत आपणांस तोंडांत राखतां येतील तितके सर्व राखून ठेवावे, अशाकरितां कीं, शक्य असेल तोंपर्यंत त्यांचा अन्नाचें चर्वण करण्याच्या कामीं थोडाबहुत उपयोग होतो–व्हावा. फक्त जे दांत ढिले झाले असतील व त्यांपासून अन्न चावतांना अडथळा न व्हावा, ह्मणून ते उपटून काढावेत; व त्यांच्या जागीं नवीन कृत्रिम दांत बसवावेत, ज्या दांतास पूर्वीं ठणका लागतो, तोच दांत पुढें किडतो, ही गोष्ट डा० कुन्हे यांनीं विजातीय द्रव्याच्या नासण्याविषयीं जी गोष्ट सांगितली आहे, त्याच्या सत्यतेचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. शरीरांतील हाडांमध्यें जीं शरीराचे बाहेर आलेलीं आहेत, व ज्यांच्यावर स्नायूंचें वेष्टन नाहीं, अशीं हाडें ह्मटलीं ह्मणजे फक्त दांतच होत. या कारणास्तव विजातीय द्रव्य नासूं लागलें ह्मणजे त्यापासून या अनाच्छादित हाडांच्या तु-

कड्यांना फार अपाय होतो. शिवाय असा नियम आहे कीं, विजातीय द्रव्य नासण्याची क्रिया कोणत्याही इंद्रियाच्या अथवा अवयवाच्या अग्रामध्यें विशेष जोरानें चालते, व दांत हे हाडांचीं टोंकें असल्यामुळें विजातीय द्रव्याच्या नासण्याच्या क्रियेपासून त्यांना फार अपाय होतो. दांतांवर मांसाचें किंवा स्नायूंचें वेष्टन असतें तर विजातीय द्रव्यापासून या वेष्टनास प्रथम अपाय घडला असता.

मस्तकांत सर्दी होणें अथवा पडसें—श्वासनलिका सुजल्यामुळे हा विकार होतो. श्वासनलिका सुजण्याचें कारण काय याविषयींची माहिती पूर्वी देण्यांत आली आहे. ज्यांच्या शरीरामध्यें दोषिक द्रव्य सांचलें आहे, अशा लोकांनाच थंडीमुळें शैत्य किंवा पडसें उत्पन्न होईल. तें निरोगी मनुष्यास कधींही होणार नाहीं. हा विकार होण्याच्या पूर्वी बहुतेक वेळां विजातीय द्रव्य फुप्फुसांत जाऊन सांचतें. व फुप्फुसांतील विजातीय द्रव्याचा निकाल करण्याकरितां प्रकृतीकडून जो प्रयत्न होतो, त्याचा परिणाम पडसें हा आहे.

मोकळ्या व ताज्या हवेंत पुष्कळ वेळपर्यंत बसणें व खिडक्या उघड्या ठेवून निजणें व डा. कुन्हे यांचे अन्य उपाय, यांच्या सेवनानें आपणांस विशेष त्रास न पडतां पडसें लवकर निघून जातें. अशीच गोष्ट

इन्फ्लुएंझा या रोगासंबंधानेंही आहे. १८९० सालीं आलेली या रोगाची सांथ सर्वांच्या आठवणींत असेलच. हा रोग झालेले जे रोगी **डा० कुन्हे** यांचेकडे गेले; त्यांपैकीं साऱ्यांना गुण आला. **बाष्पस्नान** व **शीतस्नानें** यांमध्यें रोग बरे करण्याची जी शक्ति असल्याबद्दल पूर्वी सांगण्यांत आलें आहे, त्याविषयींचा पूर्ण अनुभव यावेळीं घेतां आला. हा रोग होण्याचें मुख्य कारण पचनेंद्रियामध्यें बिघड हे होत. व हा बिघाड होण्याचें कारण पोटांत सांचलेलें दोषिक द्रव्य हें होतें. या रोगामध्यें ज्वर येण्याचें कारणही यावरून समजून येण्यासारखें आहे. हा रोग झालेल्या रोग्यास **शीतस्नानें** घातल्यानें शरीरांतील जें विजातीय द्रव्य नाशल्यापासून ज्वर येत असे, तें विजातीय द्रव्य शरीराबाहेर पडून गेल्या कारणानें फार लवकर

गुण येत असे. काहीं रोगी तर एका दिवसाच्या उपचारानें बरे होऊन जात.

घशासंबंधीं रोग—जेथें विकार झाला असेल, तेवढ्याच भागास बाह्य उपचार करून हे रोग बरे करण्याचा डाक्टर लोक प्रयत्न करतात. या उपायानें रोग बरा झाल्यासारखा दिसतो; परंतु वास्तविकपणें त्या रोगाचें मूळकारण जें दोषिक द्रव्य, तें नाहींसें न झाल्यामुळें रोग शरीरांत दबला जातो.

घशाचे रोग हे फुफ्फुसास कांहीं विकार झाल्याचीं सूचक चिन्हें आहेत. जन्मतः फुफ्फुसांत विजातीय द्रव्य सांचलेलें असल्यामुळें अथवा कांहीं कारणांनीं फुफ्फुसामध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय झाल्यामुळें हे विकार सामान्यतः होतात.

पोटांतील किंवा छातींतील विजातीय द्रव्य वर मस्तकांत जातांना मानेंतून जातें, व मान हा भाग शरीराच्या मानानें लहान असल्यामुळें मानेमधून विजातीय द्रव्यास जातांना संकुचित मार्गानें जावें लागतें, व त्यामुळें त्या द्रव्याचा शेजारच्या भागावर बराच दाब पडतो. व त्या कारणानें घशास कांहीं तरी रोग होतो. वरील कारणास्तवच **मुखपरीक्षाशास्त्रामध्यें** मानेचा आकार कसा असतो ही गोष्ट महत्त्वाची आहे.

घसा बसणें, घसा सुजणें, व [1] लॅरिंक्स अथवा [2] फॅरिंक्स सुजणें, इत्यादि घशासंबंधीं भिन्न प्रकारचे रोग होणें, हें विजातीय द्रव्याच्या संचयाच्या स्थानावर व अवस्थेवर (स्वरूपावर) अवलंबून आहे. हे रोग बरे करण्यास डा० कुन्हे यांच्या उपायासारखा दुसरा उपाय नाहीं.

मानेचें अवाळूं हा रोग डोंगराळ प्रदेशांत अथवा कांहीं विशिष्ट भागांतच होतो. डोंगराळ प्रदेशांतील लोकांना जीं मोठमोठीं ओझीं डोक्यावर घेऊन हिंडावें लागतें, त्यामुळें हा रोग होतो, असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. या कारणापासून रोग होतो हें खरें आहे. परंतु हा रोग होण्याचें येवढेंच

१ जेथें आवाज उत्पन्न होतो असा श्वासनलिकेचा वरचा भाग; आवाजाचें इंद्रिय. २ अन्नाची नळी व नाकाची नळी या जेथें येऊन मिळतात तो भाग.

कारण नाहीं. खडकांतून पाणी झिरपत जातांना त्यामध्यें खनिज पदार्थ (शिसें, तांबें इत्यादि) मिश्र होतात व हें पाणी बरेच दिवस प्याल्यानें त्या पाण्याबरोबर शरीरांत विजातीय द्रव्य जातें, व तें जेथें सांठतें, तेथें अवाळू होतें. अशा प्रकारचें पाणी एका भांड्यामध्यें घालून कांहीं वेळ उन्हामध्यें ठेवलें असतां त्यामध्यें तळाशीं गाळ बसतो; येणेंप्रमाणें वाईट पाणी हें या रोगाचें दुसरें कारण आहे.

ज्यांच्या शरीरांतील दोषिक द्रव्य मलाच्या रूपानें व विशेषतः घामाच्या रूपानें बाहेर पडून जातें, त्यांना हा रोग होत नाहीं. परंतु ज्यांची अशी स्थिति नाहीं, ज्यांचा आहारविहार नियमास सोडून असतो, व ज्यांचें अन्नपचन बरोबर नसतें, अशांना हा रोग होतो. पाण्याबरोबर जे विजातीय व न पचणारें द्रव्य पोटांत जातें, त्याच्या योगानें शरीरामध्यें सांचलेल्या विजातीय द्रव्यामध्यें नासण्याची क्रिया सुरू होऊन, सर्व विजातीय द्रव्य वर जाऊं लागतें. हें द्रव्य मानेंत जाऊन सांचलें ह्मणजे मानेस अवाळू होतें. हें अवाळू मानेस बाहेरच्या बाजूनें होतें, तेव्हां रोग्यास वेदना अथवा कोणत्याही प्रकारचा त्रास किंवा गैर सोय होत नाहीं. व अशा अवाळूपासून भीतिही कमी असते. परंतु अवाळूची सूज आंतील बाजूस असल्यानें श्वासनलिकेस त्रास होत असला ह्मणजे रोग्याची अवस्था जरा कठिण असते. ज्या पाण्यामध्यें पुष्कळ अपायकारक द्रव्यें मिसळलीं आहेत, असें पाणी प्याल्यानें विशेष श्रम न करणाऱ्यांना व साध्या रीतीनें राहणाऱ्यांना अवाळू होतात.

बर्फासारखें थंडगार व गोड पाणी प्रकृतीस हितावह असतें असें समजणें चुकीचें आहे. अशा प्रकारचें पाणी **पचनास** जड असतें ह्मणून तें लवकर पचत नाहीं. ज्यावर ऊन पडतें असें वाहतें पाणी व पावसाचें पाणी प्रकृतीस फार हितावह असतें, असें प्रत्यक्ष अनुभवाअंतीं आपणांस आढ-

---

* ज्या पाण्यामध्यें साबण चोळलें असतां चांगला फेंस येत नाहीं त्या पाण्यास जड पाणी असें ह्मणतात.

ळून येईल. लहान रोपास व फुलझाडांस जड पाणी चांगलें मानत नाहीं, असा आपला अनुभव आहे. अशा प्रकारचें पाणी फक्त सूर्यकिरणापासून होणाऱ्या रासायनिक क्रियेनें शुद्ध होतें. या कारणास्तव उन्हामध्यें वाहणारें नदीचें, उघड्या जागेमध्यें वाहणाऱ्या व सूर्यतापानें शुद्ध होणारें असें उघड्या जागेमध्यें वाहणारें, नदीचें अथवा ओढ्याचें पाणी पिण्यास चांगलें असें समजावें.'

दारू पिण्याची अवश्यकता सृष्टीनें उत्पन्न करून ठेविली नाहीं, यास्तव ती वर्ज करावी. आहारासंबंधानें पूर्वी सांगितलेल्या नियमास अनुसरून आहार केला असतां तृषा किंवा शोष फारसा लागत नाहीं. परंतु जेव्हां शोष पडेल, तेव्हां पाणी पिण्यापेक्षां रसभरितदार ताजीं फळें खाणें फार चांगलें.

अवाळूं झालेला एक रोगी डा० कुन्हे यांनीं बरा केला, ती हकीकत येणेंप्रमाणें आहे.

एका बाईच्या पोटांत कांहीं विकार झाला, व कांहीं दिवसांनीं तिच्या मानेस अवाळूं झालें. हें अवाळूं इतकें वाढलें कीं, त्या बाईस श्वासोच्छ्वास करण्यास अवघड पडूं लागलें. ही बाई डा० कुन्हे यांचेकडे गेली, तेव्हां तिला **मार्जनविधि** अथवा **फ्रिक्शन सिटिंगबाथ** करण्यास डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें. एका आठवड्यांत सूज बरीच कमी झाली व दुसऱ्या आठवड्यांत तें अवाळूं पार नाहींसें झालें.

भाग १२ वा.

मस्तकशूळ (डोकें दुखणें) अर्धशिशी, मेंदूचा क्षय व मेंदूचा दाह.

वर लिहिलेले भिन्न प्रकारचे रोग एकाच ठिकाणीं गोंवणें, हें कित्येकांस सकृद्दर्शनीं अप्रयोजक दिसेल, परंतु पुढें दिलेली माहिती वाचल्यावर हा ग्रह बदलून जाईल अशी आशा आहे.

शरीराच्या ज्या भागास, विकार अथवा वेदना होतात, त्याच भागामध्यें त्या विकाराचें किंवा वेदनांचें कारण असलें पाहिजे, अशी प्रायः लोकांची समजूत असते. परंतु ही समजूत कांहीं अंशीं चुकीची आहे. विशेषतः मस्तकासंबंधीं रोगांच्या कारणाविषयीं तरी ही समजूत बरोबर नाहीं. कारण या रोगांचें मूळकारण पोटामध्यें असतें. हें कारण प्रथम पोटामध्यें उत्पन्न होतें, व त्यानंतर कित्येक वर्षांनीं या रोगांचा प्रादुर्भाव होतो–झालेला आपणांस कळून येतो. हे रोग प्रत्यक्ष होण्याचे पूर्वीं पुष्कळ दिवस अगोदर ह्या रोगांची उत्पत्ति पुढें होणार आहे, असें **मुखपरीक्षाशास्त्राच्या** ज्ञानानें जाणतां येतें. त्याचप्रमाणें पुढें अर्धशिशी मस्तकाच्या डाव्या बाजूच्या भागांत किंवा उजव्या बाजूच्या भागांत होण्याचा संभव आहे, व मेंदूचा दाह आणि मेंदूचा क्षय या रोगांची भावी उत्पत्ति या गोष्टी **मुखपरीक्षाशास्त्राच्या** साहाय्यानें पुष्कळ वर्षें अगोदर ओळखितां येतात. शरीराच्या डाव्या भागांत किंवा उजव्या भागांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य वर चढतां चढतां मस्तकांत जाऊन बसलें म्हणजे अर्धशिशी हा रोग होतो, असा अनुभव आहे. परंतु मेंदूचा दाह व मेंदूचा क्षय, इत्यादि प्रकारचे मस्तकासंबंधीं प्रबळ विकार–दुर्धर रोग हे शरीराच्या पाठीमागच्या भागामध्येंच विजातीय द्रव्य सांचल्यानें होतात, असें आढळून आलें आहे. ज्यांना पुढें मस्तकासंबंधीं विकार होतात, त्यांचें पूर्वीं अन्नपचन बिघडलेलें असतें व (त्यांना) शौचास साफ होत नसतें. कित्येक वेळां पर्वीं शौचावाटें रक्त पडणें, मूळव्याध, पोटांत गांठी उठणें इत्यादि विकार झालेले असतात. कधीं कधीं असें होतें कीं, पोटांतील गांठी एकाएकीं मावळतात व त्या मनुष्यास मस्तकासंबंधीं कांहीं तरी विकार सुरू होतो. अशा वेळीं मस्तकामध्यें जो फेरफार होतो, तो सूक्ष्मपणानें अवलोकन करणाऱ्या मनुष्याच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल. ज्या गांठी पूर्वीं पोटांत उद्भवल्या होत्या, त्या आतां लहान व (त्याच कारणास्तव) जास्त काठिण–दार्ढ्ययुक्त–होऊन मस्तकांत उत्पन्न झाल्या आहेत असें [पाहणारास] आढळून येईल. पुष्कळ रोग्यांमध्यें या गांठी मस्त-

काच्या पाठीमागच्या बाजूस किंवा कडेच्या दोन्ही बाजूस असलेल्या प्रत्यक्ष दिसतात, किंवा हातानें चाचपलें असतां समजून येतात.

अशाप्रकारें शरीरांतील अन्य भागांतील विजातीय द्रव्य गांठीच्या रूपानें मस्तकांत घालवून देण्याचें सामर्थ्य शरीरांत नेहमीं असतें असें नाहीं. शरीरांतील विजातीय द्रव्य पूर्णपणें नासलें नाहीं, तर तें मस्तकापर्यंत न चढतां छातींत, काखेंत किंवा मानेंत जाऊन सांचतें, व त्या त्या भागांत गांठी उत्पन्न करतें. हें द्रव्य पोटांतून वर चढतांना गांठींच्या रूपानें वर चढतें असें मात्र समजूं नये. कारण विजातीय द्रव्य हें सर्व शरीरांतून वायुरूपानें पसरतें. हें द्रव्य मस्तकामध्यें जाऊन त्यापासून मेंदूस क्षतें किंवा फोड उत्पन्न झाले ह्मणजे मेंदूचा क्षय हा रोग उत्पन्न होतो. या अवस्थेंत व हा रोग होण्याच्या पूर्वींच्या अवस्थेंत फरक हा कीं, ज्या गांठी पूर्वीं पोटांत व कमरेंत होत्या, त्या क्षतरूपानें किंवा विद्रधिरूपानें मस्तकांत उत्पन्न झाल्या आहेत. रोगाच्या उत्पत्तीविषयीं जी माहिती सांगितली आहे, तिच्या खरेपणाविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण ह्मटलें ह्मणजे हा रोग बरा करण्याची डा० कुन्हे यांची रीत हेंच होय. डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू केले ह्मणजे मस्तकांतील फोड विरघळून जातात व मस्तकांतील गांठी नाहींशा होतात. नंतर याच गांठी मळव्याध अथवा पोटांत होणाऱ्या गांठी या पूर्व रूपानें उद्भवतात. असें होण्याचें कारण हें असतें कीं, मस्तकांतील गांठी ज्या विजातीय द्रव्याच्या झालेल्या असतात, तें विजातीय द्रव्य गांठी विरघळल्यानंतर पोटांत उतरतें, व तेथें पूर्वीं झालेले विकार उत्पन्न करतें. यानंतर या पोटांतील गांठी किंवा मूळव्याधीचे मोड यांमधील विजातीय द्रव्य डा० कुन्हे यांच्या उपायानें विरघळून त्याचा निकाल केला ह्मणजे मस्तकासंबंधीं सर्व विकार समूळ व साफ नाहींसे होतात. परंतु ज्या ज्या रोग्यांना पूर्वीं आंतड्यांतून शौचावाटें रक्त पडणें व मूळव्याध हे विकार होतात, त्या सर्वांना मस्तकशूळ किंवा डोकें दुखणें हा विकार पुढें झालाच पाहिजे असा नियम नाहीं. ज्यांना मुळव्याध असून देखील ज्यांचें डोकें सर्व आयुष्यांत मुळींच दुखलें नाहीं, असेही कांहीं लोक आढळतात.

विजातीय द्रव्य शरीराच्या पुढच्या भागांत सांचलें असलें तर तें सामान्यतः मस्तकापर्यंत चढून तेथें गांठी उत्पन्न करीत नाहीं. अशा वेळीं बहुतेक करून मानेवर किंवा फुफ्फुसांत गांठी अथवा विद्रधि किंवा क्षतें उत्पन्न होतात. अशा प्रकारें झालेले विकार विजातीय द्रव्य पाठीमागच्या भागांत सांचलेलें असतां, झालेल्या विकारांपेक्षां लवकर बरे होतात. पोटांतील विजातीय द्रव्य मस्तकांत चढतांना तें बहुतकरून शरीरांतून कोणत्या मार्गानें वर जाईल, हें मुखपरीक्षाशास्त्रानें पूर्वीच जाणतां येतें. हें विजातीय द्रव्य मध्यें न थांबतां मस्तकापर्यंत गेलें व मेंदूस क्षतें उत्पन्न झालीं, ह्मणजे पुढें मेंदूचा दाह हा विकार होण्याचा संभव असतो. कारण अशा वेळीं नासण्याच्या क्रियेनें अथवा अन्य कारणामुळें विजातीय द्रव्यामध्यें हालचाल अथवा फेरफार होऊं लागला, ह्मणजे अतिशय ज्वर उत्पन्न होतो व त्यापासून मेंदूचा दाह हा विकार उत्पन्न होतो. येणेंप्रमाणें या विकाराची उत्पत्ति आहे. यावरून वाचकांस कळून येईल कीं, मेंदूच्या दाहापासून अगदीं क्षुल्लक डोकें दुखण्याच्या विकारापर्यंत मस्तकासंबंधीं सर्व रोगांच्या उत्पत्तीचें मूळकारण प्रथमतः पोटांत उत्पन्न होतें.

अर्धशिशी, डोकें दुखणें, मेंदूचा क्षय व दाह, इत्यादि मस्तकासंबंधीं रोगांमध्यें डा. कुन्हे यांच्या उपायांपासून अतिशय फायदा होतो, ही गोष्ट डा० कुन्हे यांच्या उपायांच्या उपयुक्ततेची प्रत्यक्ष साक्ष आहे. त्याचप्रमाणें एकाच तत्त्वावर व सारख्या उपायांपासून हे सर्व रोग बरे होतात, यावरून या सर्व रोगांचें कारण एक आहे, ही गोष्टही सिद्ध होते. कारण असें नसतें तर जेथें रोग झाला आहे त्या भागास स्थानिक उपचार कांहींएक न करितां शीतस्नानें व पथ्याहार यानें हे विकार कधींहि नाहींसे झाले नसते. डा. कुन्हे यांचे उपाय रोगाच्या मूळकारणाशीं जाऊन भिडतात व त्याचा नाश करतात, यामुळें या उपायापासून इतका उत्तम गुण येतो व दुर्धर रोग नाहींसे होतात.

फक्त एकदांच परंतु बराच वेळपर्यंत मार्जनाविधि केल्यानें कित्येक ची

अर्धशिशी व डोक दुखणें राहिलें आहे, असा डा. कुन्हे यांनीं आपला अनुभव लिहून ठेवला आहे. हे विकार झालेल्या ज्या कित्येक स्त्रिया डा. कुन्हे यांचेकडे उपचाराकरितां येत असतात, त्यांची प्रकृति पाहून व त्यांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य सुगमस्थानीं आहे, असें पाहून तुमचा विकार फार त्वरित बरा होईल, असें डा. कुन्हे यांनीं सांगतलें असतां त्यांना हंसूं येई. परंतु प्रत्यक्ष अनुभवाअंतीं त्यांची याविषयीं खातरी होत असे, व त्यांचा डा. कुन्हे यांच्या सांगण्यावर विश्वास बसत असे.

मस्तकासंबंधीं पुष्कळ दिवसांचे जीर्ण रोग बरे होण्यास बराच अवधि लागतो. डा. कुन्हे यांचे उपाय चालू असतांना मस्तकांतील विजातीय द्रव्य परत पोटांत उतरतांना पूर्वींचा डोकेदुखीचा विकार फिरून उद्भवतो. असें होण्याचें कारण हें असतें कीं, विजातीय द्रव्य खालीं उतरतांना त्याचा मस्तकासंबंधीं ज्ञानतंतूंवर दाब पडतो व त्यामुळें डोकें दुखूं लागतें.

वर जें सांगितलें आहे, त्याच्या समर्थनार्थ एका रोग्याची हकीकत खालीं दिली आहे.

एका गृहस्थाच्या मेंदूस क्षय झाला होता. या विकारावर त्यानें पुष्कळ उपाय केले, परंतु त्यांनीं गुण न येतां उलट प्रकृति जास्त बिघडली होती. अगदीं प्रथम त्यास डोकेदुखीचा विकार झाला होता; परंतु औषधांनीं हा विकार दबविला होता. पुढें या रोग्याचे मेंदूस वर सांगितल्याप्रमाणें क्षयाचा विकार झाला.

इतर औषधांनीं आपणांस गुण आला नाहीं, असें पाहून हा रोगी कुन्हे यांचेकडे गेला. या रोग्याची पचनशक्ति अगदीं खराब होऊन गेली होती, असें डा. कुन्हे यांना आढळून आलें. परंतु डा. कुन्हे यांचे उपाय कांहीं दिवस केल्यावर त्याची पचनशक्ति सुधारली. या रोग्यास, पथ्य आहार, दिवसांतून बऱ्याच वेळां शीतस्नानें, व अंगांतून घाम काढणें, हे उपाय करण्यास डा. कुन्हे यांनीं सांगितलें होतें. या रोग्याच्या शरीरांतील फोड विरघळल्यावर त्याचें दोषिक द्रव्य शरीरांतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न प्र-

कृति करीत असतां, पूर्वींचे विकार फिरून उद्भवल्यासारखे किंवा वाढल्यासारखे वाटत असतात. परंतु असा प्रकार झाला कीं, कांहीं वेळानें लागलींच रोग्यास पुष्कळ उतार वाटे व हुषारी येई. याप्रकारें दोन महिने उपाय केल्यावर त्या मनुष्याचे मस्तकासंबंधीं सर्व विकार पूर्णपणें बरे झाले.

भाग १२ वा.

*टायफस, आमांश, महामारी, संग्रहणी अथवा हगवण.

टायफस अथवा ज्ञानतंतूंचा ज्वर हा रोग अगदीं तारुण्याच्या बहरांत असलेल्या लोकांस होतो, व सशक्त आणि धट्टेकट्टे लोकच विशेषतः या रोगास बळी पडतात. हा ताप फारच भयंकर आहे. शरीरामधील दोषिक द्रव्य काढून टाकण्यास प्रकृतीकडून जे प्रयत्न होतात, त्यांपैकीं हा फार महान प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न इतका जबर असतो कीं, योग्य उपाय न झाल्यास प्रकृतीस अत्यंत क्षीणता येऊन प्राणहानि होते. या ज्वरावर डाक्टरांचे जे उपाय आहेत, त्यांपासून थोडक्याच रोग्यांना गुण येतो. परंतु डा. कुन्हे यांच्या उपायांचा उपयोग केल्यानें या रोगापासून होणाऱ्या अपायाची सर्व भीति टळते. मात्र जेव्हां विजातीय द्रव्याचा संचय शरीरांत फार झालेला असतो, तेव्हां तें द्रव्य शरीरांतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यास शरीर असमर्थ असल्यामुळें शरीराची शक्ति क्षीण होऊन मृत्यु येतो. परंतु रोग्यानें **शीतस्नान** केल्यावर त्यास स्वाभाविकपणें घाम आणतां आला म्हणजे रोगी दगावण्याची सर्व भीति टळते. हा ज्वर झालेले कांहीं रोगी 'आपले उपाय थोडके दिवस केल्यानें हिंडतां फिरतां येण्यासारखे झाले' असा डा. कुन्हे यांनीं आपला अनुभव लिहून ठेवला आहे. याच रोग्यांनीं इतर डाक्टरांचें औषध घेतलें असतें, तर कित्येक आठवडे किंवा महिने औषध घ्यावें लागतें व इतकेंही करून खरा गुण आला नसता.

* एक प्रकारचा संसर्गजन्य ज्वर, याची मुदत २ पासून ३ आठवडेपर्यंत असते.

टायफस, इनफ्लुएंझा इत्यादि तीव्र रोगांमध्यें **बाष्पस्नानाचा** अतिशय उपयोग होतो. परंतु हीं स्नानें कितीदां व किती वेळपर्यंत घ्यावीं, हें रोग्याचें प्रकृतिमान पाहून नीट विचारानें ठरविलें पाहिजे. या स्नानाबरोबरच **शीत-स्नानेंही** करावीं लागतात.

एका **टायफस** ज्वर झालेल्या व एका देवी आलेल्या रोग्यास एकदां **बाष्पस्नान** व त्यानंतर बराच वेळपर्यंत टिकणारीं **कुक्षिस्नान** व **फ्रिक्शन सिटिंगबाथ (उपस्थस्नान** किंवा **मार्जनविधि**) हीं स्नानें तीनदां दिल्या-नंतर ह्या रोग्यांना इतका उतार वाटला कीं, त्यांना बिछाना सोडून बाहेर इकडे तिकडे हिंडतां फिरतां येऊं लागलें. असा स्वतःचा अनुभव एका बाईनें **डा. कुन्हे** यांस कळविला आहे.

हा रोग झालेले जे रोगी डा. **कुन्हे** यांचेकडे आले, त्यांपैकीं बहुतेक लवकर बरे झाले. परंतु ज्या लोकांची प्रकृती पूर्वीं औषधें घेऊन बिघडली होती, त्यांना बरे होण्यास जरा अवधि लागला.

महामारी व आमांश हे रोगही डा. **कुन्हे** यांच्या उपायांनीं खातरीनें बरे होतात. ह्या दोन्ही रोगांमध्यें पचनक्रिया अगदीं बिघडून जाते, व शरी-रांत गुप्तज्वर—अंतर्ज्वर असतो. विशेषतः महामारीमध्यें हा अंतर्ज्वर इतका भयंकर असतो कीं, त्यानें शरीराची आंतील बाजू करपून जाते. **महामारी** होऊन जे लोक मरतात त्यांचे ओंठ व नाक काळें पडतें व डोळ्यांचाही रंग बदलतो, याचें कारण हेंच आहे.

ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य फार सांचलें आहे, अशांनाच हा रोग होतो. यास्तव हा रोग कोणास होईल याचा नियम नाहीं, हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. डा. कुन्हे ह्मणतात कीं, ज्यांना **महामारी** होते, त्यांचें अन्नपचन पूर्वीं बरेच दिवस बिघडलेलें असतें; व त्यांना शौचास साफ होत नसतें, असा माझा अनुभव आहे.

पटकी किंवा **आमांश** या दोहोंपैकीं कोणत्याही रोगाचा प्रादुर्भाव हो-ण्याच्या पूर्वीं शरीरांत जडता व अस्वस्थता उत्पन्न होते. हीं लक्षणें शरीरांतील

विजातीय द्रव्य नासावयास आरंभ झाल्याचीं सूचक आहेत. शरीर निरोगी करण्याकरितां प्रकृति जे प्रयत्न करिते, त्या सर्वांमध्यें महामारी हा अत्यंत मोठा प्रयत्न आहे. हवेमध्यें होणारे फेरफार, थंडी, शैत्य, अतिशय भीति, मन अतिशय उद्दीपित अस्वस्थ होऊन जाणें इत्यादि बाह्य कारणांनीं शरीरांतील दोषिक द्रव्य नासावयास लागतें व अशा वेळीं घामाच्या रूपानें त्याचा निकाल झाला नाहीं, ह्मणजे तें सर्व द्रव्य आपल्या उगमस्थानाकडे ह्मणजे पोटाकडे जोरानें जाऊं लागतें. अशावेळीं शरीरांत चांगला जोम असेल तर, प्रकृति सर्व विजातीय द्रव्य शरीराबाहेर काढून लावील, व हा रोग निघून गेल्यावर त्या मनुष्याची प्रकृति उत्तम निरोगी होईल. परंतु पूर्वीं औषधें घेऊन प्रकृति अशक्त करून टाकली असेल, तर शरीर रोगमुक्त करण्याकरितां प्रकृतीनें केलेले प्रयत्न, शरीरास सहन न होऊन मृत्यु येईल. पटकी व आमांश या रोगांमध्यें शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासणें चालू असतां, जी क्रिया शरीरामध्यें होते, तशी क्रिया दुसऱ्या कोणत्याही रोगामध्यें त्याच रूपानें होतांना दृष्टीस पडत नाहीं. या रोगामध्यें जो अंतर्ज्वर असतो, त्याचा भर विशेषतः पचनेंद्रियावरच असतो व त्यामुळें आंतील बाजूस रक्त जळेल, इतकी उष्णता असते; परंतु बाहेरल्या बाजूनें अंगास थंडी वाजते.

या रोगास उपाय करतांना पहिली गोष्ट ही कीं, शरीरांतील उष्णता कमी करणें; व दुसरी ही कीं, स्वाभाविक उपायांनीं अंगास घाम आणणें. आंतील उष्णता सहन करण्याइतका ज्यांच्या प्रकृतींत जोम आहे, त्यांना गुण लवकर येतो. ज्या रोग्यांना आंतील उष्णतेमुळें बाहेरील थंड हवेनें शरीरास थंडी वाजत नाहीं, असे रोगी दगावण्याची भीति फार असते. १८४९ व १८६६ सालीं महामारीच्या मोठ्या सांथी लीप्सिस शहरीं आल्या होत्या. व त्या वेळीं शेंकडों रोग्यांची स्थिति पाहिल्यावरून डा० कुन्हे यांस असें दिसून आलें कीं, ज्यांच्या शरीरांतील अंतर्ज्वर बाहेरच्या अंगास येई, ते महामारीच्या दुखण्यांतून निभावत असत. परंतु ज्यांच्या शरीरांतील ताप आंतल्या आंत राहत असे व त्यामुळें ज्यांच्या अंगास हात

लावला असतां बाहेरून ताप विशेष लागत नसे, ते सर्व रोगी मरत असत याविषयीं पुढें उदाहरण दिलें आहे. या सांथीच्यावेळीं पटकी झालेली एक बाई सकाळीं ११ वाजतां आपलें मूल घेऊन अंगणांत इकडे तिकडे हिंडतांना डा० कुन्हे यांनीं पाहिली. व त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं या बाईचें प्रेत दाराबाहेर काढलें. ही बाई पटकींतून न वांचण्याचें कारण हें होतें कीं, तिच्या शरीरांतील ताप बाहेर पडला नाहीं, यामुळें उष्णतेनें अंतरिंद्रियें करपून ही बाई मेली.

हे रोग बरे करण्यास **फ्रिक्शन सिटिंग बाथ** हा अत्युत्कृष्ट उपाय आहे. याच्या योगानें शरीरांतील चैतन्य फार वाढतें. त्याचप्रमाणें पोटास वाफारा दिल्यापासूनही पुष्कळ उपयोग होतो. वाफारा दिल्यावर पाठीमागून **कटिस्नान** किंवा **उपस्थस्नान** केलें पाहिजे, हें विसरतां कामा नये. शक्य असेल, तेव्हां या स्नानानंतर घाम येईल. इतकी ऊब शरीरांत येण्याकरितां **आतपस्नान** करावें. जेव्हां **आतपस्नान** करणें शक्य नसेल, तेव्हां घाम येण्याकरितां रोग्यानें उबदार कपडे घेऊन, अंथरुणावर पडून रहावें. बहुतेक रोगी थोडींशीं **शीतस्नानें** केल्यानें या रोगापासून होणाऱ्या संकटांतून मुक्त होतात. आहार अगदीं साध्या व अनुत्तेजक पदार्थांचा असावा.

आमांश झाला असतांही **शीतस्नानें** व त्याबरोबर **डा० कुन्हे** यांचे अन्य उपाय यांचा उपयोग केल्यानें उत्तम गुण येतो. बहुतेक प्रसंगीं एक **बाष्पस्नान** व कांहीं **शीतस्नानें** एवढ्या उपायापासून कार्य होतें.

परंतु एवढ्या उपायानें गुण वाटला नाहीं, तर पुढें लिहिलेला उपाय करावा. जेव्हां जेव्हां विकार विशेष जोराचा दिसेल, तेव्हां तेव्हां हा उपाय एकदम अमलांत आणावा, हें चांगलें. हा उपाय येणेंप्रमाणें आहे. एक विटकराचा टोला किंवा रोडा घेऊन तो तापवावा व लोंकरीच्या फडक्यांत गुंडाळून तो गुदद्वाराखालीं ठेवावा. ह्या उपायानें रेच इतके ताबडतोब बंद होतात कीं, ते पाहून आश्चर्य वाटतें. कांहीं वेळानें हा टोला काढून घ्यावा व रोग्यास **फ्रिक्शन सिटिंग बाथ** देववावें. आणि फिरून तो तापलेला टोला गुदद्वारास लावावा.

ज्यांना एरव्हीं जगण्याची आशा नाहीं, अशा रोग्यांचे प्राण अशा प्रकारच्या उपायांनीं वांचवितां येतात.

अशा प्रकारच्या भयंकर रोगांतून जे जगतात, त्यांना पाठीमागून आपल्या प्रकृतींत फार सुधारणा झाल्यासारखी वाटते. अशा लोकांना या रोगांतून उठल्यावर आपल्या शरीरांतील निरर्थक ओझें कमी होऊन शरीर हलकें झालें आहे असें वाटतें. असें वाटण्याचें कारण हें कीं, ' महामारीच्या रेचाबरोबर शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य पडून गेलेलें असतें. हें दोषिक द्रव्य पडून गेल्यामुळें रूपांत व आकृतींत बराच फेर होतो. [या फरकाचें महत्त्व मुखपरीक्षाशास्त्राच्या अनुरोधानें प्रकृतीची परीक्षा केली असतां चांगलें समजून येतें.] पटकींतून उठलेल्या रोग्याच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा संचय पूर्वीपेक्षां किती तरी कमी होतो, हें मुखपरीक्षाशास्त्राच्या ज्ञानानें आपणांस समजून येतें.

याप्रमाणें महामारीच्या तडाख्यांत सांपडल्यापासून जरी फायदा होण्याचा संभव असतो,—तरी पुष्कळ वेळां प्राणहानि होण्याची भीति असते. ह्मणून हा रोग आपणांस होऊं नये, अशाबद्दल आपण जितकी खबरदारी घ्यावी तितकें चांगलें. ही खबरदारी कोणत्या उपायानें आपणांस घेतां येईल, याविषयींची माहिती थोड्याच लोकांस असेल. असें करण्यास उपाय ह्मटला ह्मणजे, डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं शरीरांतील विजातीय द्रव्य पूर्णपणें काढून टाकणें हा होय.

महामारी या रोगामध्यें डा. कुन्हे यांच्या उपायापासून गुण आल्याबद्दल डा. कुन्हे यांचेकडे हिंदुस्थानांतील लोकांकडूनही पत्रें गेलीं आहेत. उष्णहवेच्या देशामध्यें हा रोग न व्हावा, ह्मणून डा. कुन्हे यांच्या उपायाप्रमाणेंच उष्णता उत्पन्न न करणारे व अनुत्तेजक अशा पदार्थांचा आहार करणें, ही गोष्ट अत्यावश्यक आहे. अशा प्रकारचा आहार महामारी, आमांश, व सर्व प्रकारचे ज्वर विशिष्ट रोग यांस फार हितावह आहे. उष्ण हवेच्या

देशामध्यें अशा प्रकारचा आहार नेहमीं विशेष हितावह आहे, हें लक्षांत ठे-वून त्याप्रमाणें लोकांनीं वागावें.

लहान मुलांस जी कधीं कधीं एकसारखी हागओक होत असते, तो म-हामारीचाच एक प्रकार आहे. या रोगास आपण मोडशी असें ह्मणतों. ज्या मुलांना आईच्या अंगावरचें दूध मिळत नाहीं, अशा मुलांचे शरीरांत दोषिक द्रव्य उत्पन्न झाल्यानें, सामान्यतः हा रोग होतो. या रोगासही महामारीप्रमाणेंच उपचार करावा; मात्र मुलाच्या आईनें किंवा बापानें तें मूल अंथरुणावर आपल्या कुशीमध्यें घेतलें असतां त्यास इतर कोणत्याही उपायांपेक्षां लवकर घाम येईल.

हगवण—हा रोग महामारी व आमांश यांचा एक सौम्य प्रकार आहे. ज्या लोकांची प्रकृति सुदृढ आहे, अथवा ज्यांच्या प्रकृतींत बराच जोम आहे, अशा लोकांना हे रोग दर वर्षी कांहीं नियमित कालावधीनें झालेच पाहिजेत, असें डा. कुन्हे यांचें मत आहे.

शरीरांतील दोषिक द्रव्य बाहेर घालवून देण्याच्या प्रकारांपैकीं हगवण हा एक प्रकार आहे. यास्तव हगवण होणें हें वाईट चिन्ह नाहीं; मात्र ती फार वेळ टिकतां कामा नये. हगवण फार वेळ चालू राहील तर तिजपासून प्रकृतीस अपाय होतो. हगवणीनें शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल होत असल्यामुळें, हगवण लवकर बंद झाली ह्मणजे प्रकृति पूर्वींपेक्षां जास्त सुधारते.

अन्न प्रमाणाबाहेर खाल्ल्यानें शरीरांत जी उष्णता उत्पन्न होते, त्यामुळें पचनक्रियेंत बिघाड होऊन हगवण व अवष्टंभ (मलावष्टंभ) हे विकार हो-तात. सकृद्दर्शनीं विरुद्ध दिसणाऱ्या विकारांचें कारण एकच सांगितलें आहे, हें पाहून कोणास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण ज्याप्रमाणें एकाच कारणामुळें एक मनुष्य लठ्ठ होतो व दुसरा मनुष्य कृश होतो, त्याप्रमाणेंच हगवण व मलावरोध या विकारांची स्थिति आहे.

कुक्षिस्नान करूनही शौचास साफ न होईल, तर मोकळ्या हवेच्या जागीं किंवा जंगलांत अथवा उघड्या मैदानांत शौचास बसावें. ताज्या हवे-

न्या आंतड्यावर किती उत्तम परिणाम होतो, ही आश्चर्य वाटण्यासारखी गोष्ट आहे. कारण जी गोष्ट अंधाऱ्या व कोंदट हवेच्या शौचकूपांत कोणत्याही उपायांनीं साध्य होत नाहीं, ती उघड्या हवेंत सहज साध्य होते.

भाग १४ वा.

उष्ण हवेच्या देशामध्यें व कांहीं विशिष्ट हवेमुळें होणारे ताप.

मलेरिया, पित्तज्वर, पीतज्वर व हींव.

ताप कोणत्याही प्रकारचा असो, त्याचें मूळकारण एकच आहे; हें कारण ह्मणजे शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासणें हें होय. विजातीय द्रव्य नासण्याचें मुख्य कारण हवेच्या उष्णमानामध्यें एकाएकीं पडणारा फरक हें होय. असा फरक उष्ण कटिबंधामधील प्रदेशांतील हवेमध्यें फार असतो. या कारणामुळें तेथें विजातीय द्रव्य नासण्याचा व अर्थात् ज्वर येण्याचा संभव फार असतो, व ज्या प्रमाणानें विजातीय द्रव्य नासण्याची क्रिया जोरानें चालते, त्या मानानें ज्वर अधिक असतो. ज्या मनुष्याच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य अगदीं थोडें असेल, अशा मनुष्यासही उष्णकटिबंधांतील देशामध्यें ज्वर येईल. असा प्रकार समशीतोष्ण कटिबंधांतील देशामध्यें घडून येत नाहीं. उष्णकटिबंधांतील प्रदेशांत जो ज्वर सामान्यतः येतो, त्याचे अनेक प्रकार आहेत. या सर्व प्रकारांमध्यें पीतज्वर अथवा पिंवळा ताप हा फार भयंकर आहे. या ज्वरास पिंवळा ताप हें नांव देण्याचें कारण असें आहे कीं, हा ज्वर झाला असतां, कांहीं दिवसांनीं अंग पिंवळें पडतें. त्वचेच्या वर्णामध्यें पडणारा अशा प्रकारचा फरक कदाचित्, या तापावर जीं औषधें देण्यांत येतात, त्यांमुळें होत असेल. या तापाचीं प्रथम लक्षणें येणेंप्रमाणें आहेतः-धकवा, डोकें दुखणें, पोटांत मुरडा करणें, शोष, त्वचा कोरडी व खरखरीत होणें. नंतर कांहीं वेळानें शौचास काळा मळ पडूं लागतो,

व ओकाऱ्या येऊन तोंडांतून काळे वेडके-वटक पडतात, व नंतर त्वचा पिंपळ्या रंगाची होते. कित्येक वेळां रोगी मेल्यानंतर त्वचा पिंवळी पडते.

असा हा भयंकर ताप प्रथम उत्पन्नच होणार नाहीं, अशी तजवीज करणें ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. असें करण्यास आपणांजवळ साधनेंही आहेत. हीं साधनें ह्मणजे, मांसाहार वर्ज करून, आपण ज्या प्रदेशांत राहतों, त्या देशांत उत्पन्न होणाऱ्या अनुत्तेजक अशा पदार्थांचा नियमित आहार करणें, शरीराचे सर्व व्यापार सृष्टिनियमास अनुसरून करणें, व शीतस्नानें करणें, येणेंप्रमाणें आहेत. ह्या स्नानाकारितां समशीतोष्णकटिबंधांतील देशांइतकें उष्णकटिबंधांतील देशांत गार पाणी मिळत नाहीं. हें खरें; परंतु समशीतोष्णकटिबंधामध्यें हवेचें उष्णतामान व पाण्याचें उष्णतामान यांमध्यें जें प्रमाण असतें, तेंच उष्णकटिबंधामध्येंही असतें. यामुळें उष्णकटिबंधातील प्रदेशांत पाणी जितकें स्वाभाविकपणें थंड असतें तितकें चालतें. त्याप्रमाणेंच अशा देशांमध्यें ज्या उष्णतेमुळें शरीरांतील दोषिक द्रव्य नासतें; तीच उष्णता ज्वर अथवा दुसरा कोणताही विकार बरा करण्यास साहाय्यभूत होते; कारण अशा देशांमध्यें शीतस्नान झाल्यानंतर शरीरास ऊब आणण्याची व घाम आणण्याची क्रिया समशीतोष्णकटिबंधांतील देशापेक्षां लवकर घडते. कोयनेल अँटिपायरिन् (घाम आणून ज्वर घालविणारें ज्वरनाशक-औषध) व ज्ञानतंतूंचें चैतन्य नष्ट करणारी·शक्ति क्षीण-करणारीं अन्य औषधें, डाक्टर लोक ज्वरावर देतात. परंतु या औषधांपासून कोणताही ज्वर वास्तविकपणें बरा होणें अशक्य आहे, हें लोकांनीं ध्यानांत ठेवावें. या औषधासंबंधानें असें होतें कीं, एकदां ज्या प्रमाणानें औषध बरेच दिवसपर्यंत दिलें आहे, त्याच प्रमाणानें औषध देत गेल्यास पुढें त्याचा तितका परिणाम होत नाहीं, यास्तव पुढें औषधाचें प्रमाण वाढवावें लागतें. याप्रमाणें औषधें जास्त प्रमाणानें देतां देतां ज्ञानतंतु अशक्त होऊन पुढें त्यासंबंधीं भयंकर रोग उद्भवतात.

डा० कुन्हे यांचे उपायांचा ज्यांना अनुभव आला आहे, अशा पुष्कळ

लोकांनीं डा० कुन्हे यांस पत्रें पाठविलीं आहेत. यांपैकीं कांहींमधील उतारे खालीं दिले आहेत.

बटेव्हियांतील मिस्तर आर लिहितात "बटेव्हिया बेटांत आमचें कुटुंब व मोलकरीण तेथील तापानें आजारी पडल्या होत्या, त्या तुमच्या उपायांनीं बऱ्या झाल्या आहेत."

ब्रॅझिल येथील रेव्हरंड मि० एम् १६ डिसेंबर १८९० च्या पत्रांत लिहितात. "येथील हवेमुळें येणारा ताप आपण सांगितलेल्या भिन्न स्नानांच्या उपयोगानें कमी झाला आहे. त्याचप्रमाणें माझी पचनशक्तिही पुष्कळ सुधारली आहे. या कॉफीच्या (कॉफी पिकणाऱ्या) देशामध्यें आपण सांगितलेल्या नियमांप्रमाणें आहार ठेववत नाहीं. येथें आह्मांस गव्हांच्या ऐवजीं मक्याची भाकर खावी लागते. व आपल्या जर्मनींतील भाज्या, तांदूळ, इत्यादिकांच्या ऐवजीं, सफरचंद, केळीं, अंजिरें, नारिंगें, खरबुजें, खारका, वगैरे पदार्थ खावे लागतात."

आफ्रिकेंतील गोल्ड कोस्टमधील एका मि० जे० एम् नांवाच्या मिशनऱ्यानें आपल्या पत्रांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें मजकूर लिहिला आहे "पित्तज्वरामध्यें आह्मीं आपल्या उपायांचा उपयोग केला. व आह्मांस कळविण्यास आनंद वाटतो कीं, आपल्या उपायांनीं ज्वर लवकर पाठीमागें हटतो."

मध्यअमेरिकेंतील ब्रिटिश हंडचूराज (बेटांचें नांव) येथील मि० एम एच. लिहितात "आपण आपल्या "नवीन चिकित्साशास्त्र" या पुस्तकाबरोबर उपदेशाचें जें पत्र पाठविलें, त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहें; होतां होईल तितकें आपल्या सांगण्याप्रमाणें वागण्याचा मी यत्न करितों. पूर्वीं येथील उष्ण हवेमुळें होणारे अनेक प्रकारचे ताप, हींव, व दुसरे रोग, यांपासून दरवर्षीं त्रास सोसावा लागत असे. परंतु ह्यावर्षीं आपले उपाय केल्यामुळें वर लिहिलेल्या रोगांपैकीं एकाही रोगाची बाधा झाली नाहीं.

अग्नेयी दिशेकडील ऑफ्रिकेच्या भागांतील मि० एफ्. एम्. नांवाचे गृहस्थ प्रथम आपल्या कुटुंबाची प्रकृति अत्यावस्थ बिघडली होती व ती अ-

साध्य आहे, असें डाक्टरांचें मत पडलें होतें, इत्यादि हकीकत सांगून पुढें लिहितात " ३० वर्षेपर्यंत आमच्या कुटुंबानें अन्य हजारों उपाय केले, परंतु त्यांपैकीं एकानेंही विकार हटेना. पचनशक्ति तर अतिशय क्षीण झाली होती. शिवाय अलीकडे मलेरिया तापही जडला होता. परंतु आपले उपाय शीतस्नानें करूं लागल्यापासून तिचा मलेरिया ताप बंद झाला आहे व पायांची सूजही कमी पडत चालली आहे. व बोटेंही लहान व क्वचिक (सहज वळवितां येणारीं अशीं) होत चाललीं आहेत. "

पूर्व आफ्रिकेंतील एक मिशनरी मि० जे. स्वतः आजारी असतां डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरें झाले. त्यांनीं एका ठिकाणीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें डा० कुन्हे यांच्या उपायासंबंधानें उल्लेख केला आहे.

" रविवार ता० २२ जून १८९०. गेल्या आठवड्यांत माझा पुतण्या ५ दिवस मलेरियल तापानें आजारी होता. त्यास कोयनेल, अँटिपायरिन् अँटिफेब्रिन् (ज्वरघ्न औषधें) पेपर-मिठाचा चहा व नेचरक्यूअर पद्धतीप्रमाणें थंड पाण्यांत भिजविलेला कपडा अंगाभोंवतीं गुंडाळणें, वगैरे सर्व उपाय केले. परंतु कांहीं फायदा झाला नाहीं. ज्वर कमी झाला नाहींच पण उलट कांहींसा अधिक वाढला. शेवटीं आमचे सर्व उपाय थकून आह्मी निराश झालों. अशावेळीं आह्मांस डा० कुन्हे यांच्या 'नवीन चिकित्साशास्त्र' या पुस्तकाची आठवण झाली व या पुस्तकांतील उपाय करण्याचा आह्मीं निश्चय केला. या वेळीं रोग्याचें अंग तापानें अगदीं होरपळत होतें, तरी आह्मीं त्यास उचलून पाण्याच्या टबांत (पातेल्यांत) बसविलें व त्यास तीन मिनिटेंपर्यंत कुक्षिस्नान घातलें. फिरून ताप १०२ डिग्रीपर्यंत चढतो तों त्यास दुसऱ्यादां कुक्षिस्नान घातलें. यानंतर ताप कमी पडूं लागला आहे, असें आह्मांस दिसून आलें. रात्रीं बराच उतार पडला आहेसें दिसलें व पहाटें त्या रोग्यास बराच स्वभाविकपणें घाम आला. या प्रमाणें या साध्या उपायानें कांहीं तासांत माझ्या पुतण्यास आराम पडला.

या रोग्याकडून तीन मिनिटांच्या ऐवजीं २० मिनिटेंपर्यंत कुक्षिस्नान

करविलें असतें, तर गुण यापेक्षांही लवकर आला असता. अशा प्रसंगीं स्नानें जितका वेळपर्यंत व जितक्या वेळां अधिक करावीं तितकें अधिक चांगलें.

डॅरेस्‌-सलाम येथील मि० जी. नांवाचे गृहस्थ स्वतःसंबंधानें लिहितात "आपल्या उपायांनीं अनेक प्रकारचे ताप बरे केल्याविषयींची जी हकीकत मीं पूर्वीं आपणांस कळविली होती, तिची येथें पुनरुक्तता करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. सध्यां या उपायांनीं मला जो गुण आला, त्याविषयीं फक्त लिहावयाचें आहे. अलीकडे आपले उपाय मी एतद्देशीय लोकांवर करीत असतों, व या उपायांपासून पुष्कळ फायदा होतो, असें मला आढळून आलें आहे.

गेल्या जूनपासून आमच्या सर्व कुटुंबांपैकीं कोणाही मनुष्यास मीं औषध दिलें नाहीं. औषधाच्या ऐवजीं आह्मी आपल्या सांगण्याप्रमाणें फक्त पाण्याचा उपयोग करितों. ज्या ठिकाणची हवा वाईट व रोगकारक आहे अशी ख्याति आहे, अशा या उष्ण हवेच्या देशांत आह्मी रहात असूनही आपल्या उपायामुळें आमच्या सर्वांच्या प्रकृति उत्तम निरोगी आहेत, पश्चिम आफ्रिकेंतील पिंवळ्या तापावर आपल्या जलचिकित्सापद्धतीपासून चांगला गुण येईल असें तुह्मांस वाटत नाहीं काय ?"

सर्व रोगांचें मूळस्वरूप एकच आहे व एकाच प्रकारचे उपाय सर्व रोगांवर चाललेच पाहिजेत, हें तत्त्व या गृहस्थास पूर्णपणें समजलें नव्हतें असें दिसतें. एरव्हीं त्यानें वरील प्रश्न केला नसता.

बोर्निओ बेटांतील एक मिशनरी मि. ए. हे तारीख २० जानेवारी १८९२ च्या आपल्या पत्रांत लिहितात.

"आपल्या नवीन चिकित्साशास्त्रांतील उपायापासून मला व दुसऱ्या कित्येक रोग्यांना जो गुण आला, त्याबद्दल आपले उपकार मानल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. सुमारें वर्षापूर्वीं मी आपल्या एका स्नेह्याच्या घरीं राहिलों असतां, मला ताप (इंदियन फीव्हर) आला व त्या तापानें मी अगदीं घायाळ होऊन गेलों. नंतर आपले उपाय करण्याचा निश्चय करून एका वेताच्या खुर्चीवर बसून मीं बाष्पस्नान केलें, व त्यानंतर कुक्षिस्नान

केलें. या उपायांनीं मला इतका गुण वाटला कीं, ज्या मला पूर्वीं बिछाना सोडवत नसे तो मी आपला बिछाना सोडून हिंडूं फिरूं लागलों. गुण इतका लवकर आलेला पाहून माझा मित्र व त्याची पत्नी या दोघांसही आश्चर्य वाटलें. या प्रसंगापासून मी आपल्या **चिकित्सापद्धतीचा** कट्टा अनुयायी बनलों आहे. येथील **डॅक्स** या लोकांवर मीं आपल्या उपायांचे प्रयोग करून पाहिले व त्यांमध्येंही मला पुष्कळ यश आलें. या **डॅक्स** लोकांमध्यें वैद्य मुळींच नाहींत. परंतु फार प्राचीन काळापासून **बाष्पस्नानविधि** त्यांना माहीत आहे व त्याचा ते उपयोगही करितात. तथापि **शीतस्नानां**विषयीं त्यांना कांहीं माहिती नाहीं.

आपल्या उपायांनीं जे रोगी मीं बरे केले आहेत त्यांविषयींची हकीकत मी देत बसलों, तर मला कागदाचीं पुडकींच्या पुडकीं लिहावीं लागतील. मला मुख्यतः एवढेंच सांगणें आहे कीं, जेथें मनुष्यांची वस्ती फारशी नाहीं, व त्यामुळें जेथें औषधपाणी मिळण्याचा संभव नाहीं, अशा ठिकाणीं आपले उपाय फार उपयोगीं पडतात. वैद्यशास्त्रावरील इतर पुस्तकें आहेत, त्यांमध्यें पुष्कळ प्रसंगीं डाक्टराच्या मदतीवांचून कार्य व्हावयाचें नाहीं व अमुक प्रसंगीं डाक्टरासच बोलवावें असें लिहिलें असतें. परंतु अशा निर्जन प्रदेशांत डाक्टर तरी कोठून आणावा. आपल्या **चिकित्सापद्धतीस** डाक्टराची जरूर मुळींच लागत नाहीं, यास्तव आपलें नवीन **चिकित्साशास्त्र** हें पुस्तक ज्यास सर्व जगावर फिरावें लागतें व ज्यास वाटेल त्या देशांत रहावें लागतें, अशा मिशनऱ्यास अत्यावश्यक आहे. हें पुस्तक मजजवळ आहे, याजबद्दल मी ईश्वराचा फार आभारी आहें.

सुमारें तीन आठवड्यांपूर्वी एका झोंपड्यास आग लागल्यामुळें तेथें राहणाऱ्या एका बाईचें अंग भाजलें होतें. या बाईस सर्व दिवसभर थंड पाण्याच्या पट्ट्या लावण्यास दिल्या. याप्रमाणें एक आठवडाभर उपाय करितां ती बाई बरी झाली. मला वाटलें कीं, या बाईस डाक्टरी उपाय केले असते तर ती बरी होण्यास कित्येक आठवडे लागले असते.

कांहीं आठवड्यांपूर्वी माझ्या डाव्या हातावर पुरळ उठला. येथ या रोगास **किहिस्** हें नांव आहे. या जातीचा पुरळ फार वाईट असतो. कारण तो बरा होणें फार दुरापास्त असतें. मी या रोगास पूर्वी कांहीं मलमें लावून तो घालवीत असें, परंतु कांहीं वेळानें फिरून तो उद्भवत असे. विकारास आपल्या नवीन **चिकित्साशास्त्रांतील** उपाय करावे असा मीं निश्चय केला व त्याप्रमाणें मीं प्रथम **बाष्पस्नान** केलें, व त्यानंतर एकदां **कुक्षिस्नान** केलें. दुसऱ्या दिवशीं मी फक्त दोन वेळां **उपस्थस्नान** केलें **उपस्थस्नान** हा उपाय सुरू केल्यानंतर तिसऱ्या दिवशीं पुरळ आलेल्या ठिकाणीं त्वचा सुरकतलेली दिसली. यावरून आपला पुरळ लवकरच नाहींसा होणार आहे, असें मला समजून आलें. पुढें मी हातांस वाफारा देत असें, व त्यानंतर **उपस्थस्नान** करीत असें.

हातावर जेथें पुरळ उठला होता, त्या जागेवर सध्यां दोन व्रण झाले आहेत. असें होण्याचें कारण हें असावें कीं, शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य या व्रणांखालीं जमलें आहे व त्यांतून तें पडून जाणार आहे. आतां हे व्रण बरे झाले कीं, पुरळ व त्याचें कारण साफ निघून जाईल. यापुढें मी आपल्या चिकित्सापद्धतीचाच उपयोग करीन. कारण आपल्या चिकित्सापद्धतीइतकी उत्तम दुसरी पद्धति मला आजपर्यंत आढळून आली नाहीं. या नवीन शास्त्राकडे माझ्या स्नेह्यांचें लक्ष लागावें ह्मणून मी नेहमीं प्रयत्न करीत असतों.

याशिवाय **डा० कुन्हे** यांच्या उपायांनीं पुष्कळ अन्य रोगी बरे केल्याबद्दल व स्वतः बरे झाल्याबद्दल कृतज्ञतादर्शक अनेक पत्रें **पश्चिम आफ्रिका, आस्ट्रेलिया, केप, वेस्ट इंडीज बेटें** वगैरे ठिकाणीं राहणाऱ्या गृहस्थांनीं डा० कुन्हे यांस पाठविलीं आहेत.

भाग १५ वा.

महारोग.

हा रोग बहुतेक असाध्य असा मानला आहे. हा रोग झालेल्या मनुष्यांना आपला कामधंदा सोडावा लागतो. व त्यांना मनुष्यवस्ति सोडून दूर पुष्कळ वेळां एकलकोंडेपणानें व अतिशय यातना सोशीत रहावें लागतें. अशा रोग्यांशीं लोक व्यवहार करीत नाहींत, व ते आपल्या मुलाबाळांस मुकल्यासारखेंच असतात. त्यांना कोणी आपल्याजवळ येऊं देत नाहींत. फार काय, पण संसर्गाच्या भीतीनें जवळ बसून त्यांच्याशीं कोणी फार वेळपर्यंत बोलत ही नाहींत. इतक्या हालअपेष्टा या रोगामुळें सोसाव्या लागतात, ह्मणून या रोगाचें सर्वांस फार भय वाटतें.

समशीतोष्णकटिबंधांतील देशांत हा रोग क्वचित् होतो. ज्या कारणामुळें उष्णकटिबंधांतील देशांत महारोग उत्पन्न होतो, त्याच कारणामुळें समशीतोष्णकटिबंधांतील देशांत संधिवात व जलोदर हे रोग होतात. ज्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं सूर्य, पाणी व जमीन, हीं एकच असलीं तरी स्वाभाविकपणें खजुरीच्या खारकेच्या झाडाची उत्पत्ति फक्त उष्णकटिबंधांतच होते व ओक झाडाची उत्पत्ति समशीतोष्णकटिबंधांत होते, त्याप्रमाणें ह्या रोगासंबंधानेंही आहे.

महारोग अथवा रक्तपिती या रोगाचे ओला व कोरडा असे दोन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारच्या रोगामध्यें शरीर हळूहळू सडत जातें. व शरीरास भयंकर यातना नेहमीं होत असतात. रोग फार बळावला ह्मणजे रोग्यास रोगाच्या यमयातनांतून मुक्त करण्यास मृत्यु येतो.

कोरड्या रक्तपितीमध्यें ओल्या रक्तपितीप्रमाणेंच पचनशक्ति अगदीं बिघडून जाते, व हातापायांच्या शेवटाजवळच्या (बोटांचे टोंकाजवळच्या) भागास काळे चट्टे पडतात. हा भाग काळा पडण्याचें कारण शरीराच्या आंतील गुप्त ज्वराची तीव्र उष्णता हें होय. यानंतर हातापायांच्या बो-

टांचीं अग्रें सडावयास लागतात, व पुढें सर्व मांस सडून फक्त हाडें राहतात. त्याचप्रमाणें सर्व शरीरही वठलेल्या झाडाप्रमाणें वाळून जातें. अशा अवस्थेंत हाडें व सांधे कधीं कधीं जास्त मोठे दिसूं लागतात. याप्रमाणें मांस झडतां झडतां रोगी केवळ हाडांचा सांपळा दिसूं लागतो व क्षीण होऊन इहलोक सोडून जातो.

रक्तपितीचें कारणही इतर रोगांप्रमाणेंच विजातीय द्रव्य हें आहे. हें द्रव्य शरीरांत सांचण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक आईबापांपासून प्राप्त होणें हा व दुसरा अपथ्य आहारविहार. या रोगाचें मूळस्थान पोटामध्यें अथवा पचनेंद्रियांमध्यें असतें. ह्या रोगाचें कारण शरीरांत विजातीय द्रव्य अतिशय सांचणें हें होय, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हें शरीरांतील विजातीय द्रव्य उष्णकटिबंधांतील उष्ण हवेनें नासून चोहोंकडे जोरानें पसरूं लागतें, व पसरतां पसरतां बोटांपर्यंत आलें ह्मणजे पुढें जाण्यास मार्ग नसल्यामुळें व पाठीमागून येणाऱ्या विजातीय द्रव्याचा त्याजवर दाब पडत असल्यामुळें, बोटांच्या अग्रांत सांचून राहतें. याप्रमाणें बोटांमध्यें व शरीराच्या सर्व अग्रांमध्यें विजातीय द्रव्य सांचून राहतें. व विजातीय द्रव्याचा त्या त्या भागांतील ज्ञानतंतूंवर दाब पडून ते निर्जीव व क्षीण होतात, आणि त्यांच्याकडून त्यांचा व्यापार होत नाहीं. रक्तपिती झालेल्या लोकांच्या अवयवांमध्यें जो निर्जीवपणा असतो, त्याचें कारण हेंच आहे. रक्तपिती झालेल्या रोग्यांचे अंगांत मोठा अंतर्ज्वर असतो, परंतु ह्यांच्या बाह्यांगास थंडी वाजत असते. ज्यांना कोरडी रक्तपिती झाली आहे, अशा रोग्यांच्या शरीराचीं अग्रें आंतील उष्णतेनें अगदीं शुष्क झालेलीं असतात. व अशा रोग्यांची पचनशक्ति अगदीं क्षीण झाल्यामुळें, त्यांनीं कितीही पौष्टिक अन्न खाल्लें तरी त्यापासून त्यांच्या शरीराचें पोषण होत नाहीं. कारण अन्नांतील पोषक रस काढून घेण्याचें शरीरांत सामर्थ्य नसेल, तर कसलेंही पौष्टिक अन्न खालें, तरी त्याचा काय उपयोग होणार! जलोदराप्रमाणें ओल्या रक्तपितीमध्येंही शरीरांतील द्रव्याचें पृथक्करण चाललेलें असतें. कारण या रोगामध्यें-

ही शरीरांत पाणी होण्याच्या पूर्वीं पुष्कळ दिवस कित्येक वर्षेंही शरीरांतील भाग कुजण्यास आरंभ झालेला असतो. यास्तव हा रोग होण्याच्यां पूर्वीं शरीरात जो बिघाड झालेला असतो, त्याची शेवटली अवस्था शरीरांतील भागाचें पृथक्करण सुरूं होणें ही होय. शिवाय वाहत्या रक्तपितीमध्यें शरीरांत पृथक्करण होऊन पाणी उत्पन्न होतें. परंतु ह्या पृथक्करणाचें स्वरूप जलोदरांतील पृथक्करणाच्या स्वरूपाहून भिन्न असतें. परंतु या दोन्ही क्रियांचा बराच संबंध आहे. जलोदर व रक्तपिती या दोन रोगांमध्यें बरेंच सादृश्य आहे, हें पाठीमागें ६ व्या भागांत दिलेल्या बटेव्हियाच्या एका रोग्याच्या हकीकतीवरून दिसून येईल. हा रोग इंग्लंड, जर्मनी वगैरे विशेष थंड हवेच्या देशांत फार करून होत नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, या देशांमध्यें उष्ण हवेच्या देशांप्रमाणें शरीरांतील विजातीय द्रव्य नेहमीं जोरानें पसरत जाऊन, शरीराच्या अग्रांमध्यें नेहमीं सांचून राहत नाहीं. परंतु थंड देशांमध्यें हें विजातीय द्रव्य शरीरांत नासतें व त्यामुळें फुफ्फुसें व इतर इंद्रियें कुजूं लागतात.

आपल्या शास्त्रांत रक्तपिती या रोगावर खातरीचा उपाय नाहीं, असें डाक्टर लोक उघड रीतीनें कबूल करतात. रक्तपिती एक ज्वराचाच प्रकार आहे, ही गोष्ट डाक्टरांस माहीत नाहीं. रक्तपितीला अंगभूत जो ज्वर असतो, त्यावर उपाय करणें, व शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल करणें, हाच फक्त रक्तपिती बरी करण्याचा एक उपाय आहे. या गोष्टी होणें जेव्हां अशक्य असतें, तेव्हां हा रोग बरा होण्याची आशा नाहीं. मात्र रोग्याच्या स्थितीमध्यें कांहीं सुधारणा करितां येईल.

या रोगावर पोटांत औषधें दिल्यापासून प्रकृतीस जितका अपाय होतो, तितका प्रत्यक्ष त्या रोगानेंही होत नाहीं. बटेव्हिया येथील एका गृहस्थाची पूर्वीं सांगितलेली हकीकत हें या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. ज्या जंतूंमुळें रक्तपिती होते, ते जंतु रोग्याच्या रक्तांत आहेत, असें या रोगाचा विशेष अभ्यास केलेल्या एका डाक्टरानें सांगितलें होतें; परंतु त्या डाक्टरा-

च्या औषधानें किंवा दुसऱ्या कसल्याही विषारी औषधांनीं अथवा कोणत्या-ही अन्य उपायांनीं या जंतूंचा नाश झाला नाहीं.

ज्या डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीनें याच गृहस्थाच्या अंगांतील रक्तपितीचे जंतु नाहींसे झाले, त्या चिकित्सापद्धतीची इतर पद्धतींशीं तुलना करून पहावी, ह्मणजे कोणती चिकित्सापद्धति श्रेष्ठ आहे, हें वाचकांस क-ळून येईल. हा रोग बरा करण्यास मुख्य दोन उपाय आहेत, ते अनुत्तेजक आहार व शीतस्नानें हे होत. परंतु ज्यांची पचनशक्ति व त्वचेची (घामा-च्या रूपानें दोषिक द्रव्य बाहेर घालवून देण्याची) क्रिया सुधारण्यासार-खी आहे, व ज्यांच्या प्रकृतीमध्यें बराच जोम राहिला आहे, असेच रोगी या रोगांतून बरे होतात.

डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा उपयोग केल्यानें त्या रोग्यांच्या संस-र्गापासून आपल्या प्रकृतीस अपाय होण्याचा संभव टाळतां येण्यासारखा आ-हे. हें कार्य साधण्याकरितां सृष्टिनियमास धरून आहारविहार करणें व डा० कुन्हे यांचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं स्नानें करून, शरीरांतील सर्व दोषिक द्र-व्य बाहेर काढून प्रकृति निरोगी व सदृढ करणें, या गोष्टीची अवश्यकता आहे. हे उपाय केल्यानें कोणत्याही रोगाचा संसर्ग आपणांस बाधणार ना-हीं; एवढेंच नव्हे, तर आपलें आरोग्य वाढून आपणांस शारीरिक व मान-सिक श्रम करण्याचें जास्त सामर्थ्य येईल.

महारोग झालेले रोगी ज्या जागीं निजत असतील, त्या जागेच्या सर्व खिडक्या बंद करण्याची जी चाल आहे, ती फार अपायकारक आहे. कार-ण असें केल्यानें त्या जागेंतील हवा महारोग्याच्या अंगांतून व श्वासावाटें बाहेर पडणाऱ्या विषारी व रोगोत्पादक वाफेनें दूषित होते, व ती हवा श्वा-सावाटें शरीरांत गेल्यानें शेजारचे लोकांस तो रोग होण्याचा संभव उत्पन्न होतो. संसर्गापासून रोग होण्याची जी भीति असते ह्मणून ह्मणतात, ती अशा वेळीं असते.

आतां रक्तपिती व ज्वर वगैरे अन्य रोग आपणांस होऊं नयेत, याविषयीं

आपण काय केलें पाहिजे, हें आपण पाहूं. हे सर्व रोग टाळण्याचा उत्तम उपाय ह्मणजे डा. कुन्हे यांचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं स्नानें व अन्य उपचार हे होत. या उपायांनीं निदानीं एवढा तरी फायदा होईल कीं, एकादा रोग उद्भवल्यास त्यापासून आपल्या प्रकृतींत विशेष बिघाड होणार नाहीं, किंवा प्रकृतीस विशेष अपाय होणार नाहीं. हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे, त्यांनाच हे रोग होण्याचा संभव असतो. अशा लोकांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासण्यास कांहीं अनुकूल कारण मिळालें, ह्मणजे रोग उद्भवतो, व जीवास धोका उत्पन्न होतो. अशा प्रकारची स्थिति प्राप्त होण्याची आपल्या प्रकृतींत पात्रता आहे किंवा काय, हें आपल्यास डा. कुन्हे यांच्या **मुखपरीक्षाशास्त्रानें** पुष्कळ वर्षें अगोदर कळून येतें. परंतु ज्यांना या शास्त्राचें ज्ञान नसेल, त्यांनाही अशा प्रकारची आपल्या शरीराची पात्रता जाणणें शक्य आहे. हें जाणण्याचें खात्रीचें साधन आपणांस आपल्या सृष्टिमातेनें दिलें आहे; मात्र त्याचा उपयोग करून घेण्याचें ज्ञान फार थोड्या लोकांना असेल. हें साधन ह्मणजे आपलें स्वाभाविक उपजतज्ञान होय. या उपजतज्ञानाच्या योगानें आपणांस शरीराची पात्रता जाणतां येते.

ज्यांना हे रोग होण्याची पात्रता आहे, ह्मणजे ज्यांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे, त्यांना अशा प्रकारच्या रोगांच्या संसर्गापासून स्वतःस रोग होण्याची स्वाभाविक भीति वाटते. अशा प्रकारची भीति ज्यांना वाटत असेल, त्यांनीं आपली प्रकृति रोग होण्यास पात्र आहे, असें जाणून, पूर्वीं सांगितलेल्या उपायांनीं आपली प्रकृति निरोगी–अर्थात् दोषिक द्रव्यापासून मुक्त करण्याच्या मार्गास लागावें.

बार्लिन व दुसरीं कांहीं शहरें येथील नाणावलेल्या डाक्टरांनीं असाध्य ह्मणून सोडून दिलेलीं रक्तपिती झालेलीं जीं तीन मुलें, डा० कुन्हे यांनीं बरीं केलीं, त्यांच्या रोगामध्यें फरक कसा पडत गेला, याची हकीकत खालीं दिली आहे.

हीं तीन मुलें अनुक्रमें ९,१३ व १९ वर्षांचीं होतीं. या रोग्यांची हकीकत बरीच महत्त्वाची वाटल्यावरून, त्यांचे डा. कुन्हे यांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या भागांचे सात फोटो घेतले आहेत. हे फोटो वाचकांच्या माहितीकरितां पुस्तकाच्या शेवटीं दिले आहेत. ते आकृति नंबर १५,१६, १७, १८, १९, २०, व २१ पहा.

डा० कुन्हे यांनीं या मुलांना आपले उपाय सुरू केले, त्यावेळीं या मुलांची प्रकृति फारच वाईट स्थितींत होती. त्यांच्या हातांच्या बोटांचीं टोंकें व कांहीं बोटांचे दुसरे सांधे सडून गेले होते. बोटांचा बाकीचा भाग बराच सुजला होता, व तीं बोटें लवकर गळून पडतील असें वाटत होतें. (आकृति १८ व १९ पहा.) या मुलांपैकीं सर्वांत लहान मुलाच्या उजव्या हाताच्या तर्जनीचा (दुसऱ्या पोटऱ्याचा) सर्व भाग सडून चालला होता. व दुसऱ्या दोन्ही मुलांचीं पावलें इतकीं सुजलीं होतीं कीं, त्यांच्याकडे पाहण्याचीही भीति वाटत असे. (आकृति २० व २१ पहा.) हीं पावलें ह्मणजे दोषिक द्रव्यानें भरलेलें असे आकृतिविरहित मांसाचे गोळेच होते. कित्येक ठिकाणीं मांस सडण्यास लागलें होतें, व कांहीं ठिकाणीं क्षतें हाडांपर्यंत खोल जाऊन त्यांमधून पू वाहत होता. कोंपरापर्यंत हात व गुडघ्यापर्यंतचा पायांचा खालचा भाग त्यांच्यामधील सर्व स्पर्शज्ञान जाऊन, निर्जीव झाल्यासारखा झाला होता. या मुलांपैकीं एका मुलाच्या अवयवाच्या केवढ्या भागांतील स्पर्शज्ञान गेलें आहे, हें पाहण्याकरितां बर्लिन येथील एका डाक्टरानें त्या मुलाच्या हातांत एक लांब सुई, कोंपरापर्यंत आडवी घालून पाहिलें. तेव्हां त्यास आढळून आलें कीं, फक्त कोंपराजवळच्या भागांत स्पर्शज्ञान राहिलें आहे. या मुलाच्या प्रकृतीची स्थिति इतकी वाईट होती कीं, जेव्हां त्यास तीन आठवडे उपचार करून त्याची प्रकृति बरीच सुधारली, तेव्हां फोटोग्राफ काढण्यास कांहींवेळ बसण्याइतकी त्याच्या शरीरांत स्वस्थता आली. या मुलाचा अगदीं प्रथम फोटो घेतां न आल्यामुळें, त्याची प्रथम अवस्था किती भयंकर होती, या प्रत्यक्ष फोटोच्या रूपानें आह्मांस याविषयींची कल्पना वाचकांस करून देतां येत नाहीं.

दिवसांतून दोन किंवा तीन उपस्थस्नानें व मधून मधून ब-याच वेळां कुक्षिस्नानें, पथ्य, आहार, उघड्या व मोकळ्या हवेमध्यें बराचसा व्यायाम व अंगांतून घाम काढणें, हे उपाय डा० कुन्हे यांनीं या मुलांस केले. हे उपाय प्रथम सुरू केले, त्या वेळीं या मुलांच्या अंगांतून जो दुर्गंध बाहेर पडे, तो फार भयंकर असे; तरी पण हे उपाय चालू असतां, ज्या दुर्गंधी वाफा बाहेर पडत, त्यांना शरीरांतील भाग कुजल्याचा वास येई व त्या नाकास अगदीं असह्य वाटत असत. याचें कारण असें होतें कीं डा० कुन्हे यांच्या उपायांच्या योगानें शरीरांतील दोषिक व घाण द्रव्यामध्यें हालचाल उत्पन्न होऊन, तें द्रव्य शरीराबाहेर जाण्याचा यत्न करीत असे. ही गोष्ट विशेषतः स्नानाक्रिया चालू असतांना घडून येत असे.

या मुलांना सकाळीं फराळास चाळ न काढलेल्या पिठाची भाकरी व कांहीं ॲपल्स (सफरचंद) देत असत. दोन प्रहरीं भोजनास, ज्यामध्यें पीठ आहे, अशा धान्यांचे अथवा कंदाचे पदार्थ व ज्यांमध्यें लोणी व मीठ थोडेंसें टाकलें आहे व ज्या थोडक्या पाण्यांत शिजविल्या आहेत, अशा भाज्या व डाळ हे पदार्थ वाढीत असत. सर्व प्रकारचा मांसाहार अगदीं वर्ज्य केला होता, व पाण्यावांचून दुसरें कोणतेंही पेय त्यांना दिलें नाहीं.

एका पंधरवड्याच्या आंत पायांतून पाणी वाहण्याचें बंद झालें व पायांवरील जखमा बाहेरील बाजूनें भरून येऊं लागल्या. दुसरीं जीं दोन मोठीं मुलें होतीं; त्यांच्या प्रत्येकाच्या पायास एक मोठें भोंक पडलें होतें व तें नेहमीं वाहत असे. हीं भोंकें मात्र दुस-या महिन्यामध्यें भरून येऊं लागलीं. त्याचप्रमाणें हातामध्येंही फरक पडूं लागला होता. दुस-या महिन्यामध्यें हाताच्या बोटांची सूज उतरून, बोटें बारिक होत चाललीं होतीं. ही गोष्ट बोटांवरील कातड्यास सुरकुत्या पडल्या होत्या, यावरून समजण्याजोगी होती. नंतर जें पोटांतील विजातीय द्रव्य पसरत जाऊन शरीराच्या अग्रामध्यें सांचलें होतें, तें परत आपल्या उगमाकडे (पोटाकडे) जाऊं लागलें. ही गोष्ट या वेळीं हातांत, बाहूंत, पायांत, व विशेषतः सांध्यांत कोणी वर

भेोडल्यासारख्या ज्या वेदना होत असत, त्यांवरून त्या रोग्यांना स्पष्ट-पणें समजून आली.

या मुलांपैकीं वडील मुलगा प्रथम डा० कुन्हे यांचेकडे गेला, त्या वेळीं त्याचें शरीर रक्तपितीनें इतकें खराब होऊन गेलें होतें कीं, त्याच्या पायांस त्रास न व्हावा, यांकरितां मुद्दाम केलेले बूटही त्याच्यानें पायांत घालवत नव्हते. परंतु डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू केल्यास चार आठवडे झाल्या-नंतर त्या मुलास साधे चामड्याचे (नेहमींचे) बूट पायांत घालून चालतां येऊं लागलें. शिवाय ज्या अवयवांचें स्पर्शज्ञान नाहींसें झालें होतें, त्यांचें स्पर्शज्ञान फिरून आलें. इतका फरक पडण्याचें मुख्य कारण हें होतें कीं, त्यांचें अन्नपचन सुधारलें होतें. हीं मुलें जेव्हां प्रथम डा० कुन्हे यांच्याकडे गेलीं, तेव्हां त्यांची क्षुधा अतिशय मंद होती. परंतु उपाय चालू केल्यावर एका आठवड्यांत त्यांची क्षुधा इतकी प्रदीप्त झाली कीं, पुष्कळ अन्न खा-ऊनही आपणांस पोटभर अन्न खावयास मिळालें नाहीं, असें त्यांना वाटे.

याप्रमाणें या मुलांच्या स्थितींत एवढ्या काळांत इतकी सुधारणा झाली. जीं मुलें पूर्वीं मृत्यूच्या दाढेंत दिल्यासारखींच होतीं, तीं यावेळीं आनंदांत राहूं लागलीं.

या तीन मुलांच्या उदाहरणावरून व पूर्वीं सांगितलेल्या बटेव्हिया ये-थील एका रोग्याच्या हकीकतीवरून रक्तपिती हा रोग बरा होणें अशक्य आहे, असें जें सामान्य मत आहे तें किती चुकीचें आहे हें समजून येईल.

डा० कुन्हे ह्मणतात कीं, "आजपर्यंत रक्तपिती झालेल्या रोग्यास उ-पाय करून मला जें यश मिळालें आहे, त्यावरून मी प्रतिज्ञेवर त्रिनदिक्कत असें सांगतों कीं, जें इतर रोगांचें कारण पूर्वीं सांगण्यांत आलें आहे, तेंच कारण रक्तपिती अथवा महारोग याचेंही आहे" हा रोग झालेल्या लोकां-पैकीं ज्यांचा रोग बराच वाढला आहे, ह्मणजे रोग वाढल्यानें ज्यांचीं मुख्य जीवनेंद्रियें (जिवनास आवश्यक अशीं इंद्रियें) कुजून गेलीं आहेत, त्यांचा रोग बरा होण्याची आशा नाहीं. तथापि अशा हतभागी लोकांना

डा० कुन्हे यांच्या उपायापासून बराच आराम वाटेल व त्यांच्या यातना कमी होऊन त्यांना सुखानें मरण येईल.

भाग १६ वा.

खरूज, जंत, *टेपवर्म व उवा इत्यादि दुसऱ्याच्या शरीरावर राहून उपजीविका करणारे क्षुद्रकृमि व अंतर्गल इत्यादि रोग.

या सर्व रोगांचीं बाह्य लक्षणें जरी भिन्न असलीं, तरी त्या सर्वांचें मूळकारण एकाच प्रकारचें आहे. ह्मणून या सर्व रोगांचें विवेचन एकाच भागांत केलें आहे. हे रोग झालेले जे अनेक रोगी बरे केले आहेत, त्यावरून या सर्व रोगांना एक सामान्य कारण आहे ही गोष्ट निर्विवादपणें सिद्ध होते. खरूज व इतर त्वचेस कीड उत्पन्न करणारे रोग यांवर उपाय कसे करावे, याचा विचार करण्याच्यापूर्वीं खरूज ज्या जंतूमुळें होते, त्या जंतूंची उत्पत्ति कशी होते, याचा आपण विचार करूं.

ही गोष्ट कित्येकांस ठाऊक असेल कीं, ज्यामध्यें सृष्टीमधील सर्व प्राणिमात्रामध्यें अतिशय उत्साह व चैतन्य उत्पन्न होतें, अशा वसंतऋतूमध्यें एका कीटकापासून एका दिवसांत लाखों किंवा कोट्यवधि कीटक उत्पन्न होतात. हे कीटक एखाद्या झाडावर बसून त्याचीं सर्व पानें खाऊन टाकून झाडाचा नाश करतात. हे कृमी मारून झाड वांचविण्याचा आपण प्रयत्न केला, तर तो अगदीं व्यर्थ जातो. कारण या कीटकांची संख्या एवढी मोठी असते कीं, त्या सर्वांचा नाश करणें अशक्य असतें. याप्रमाणें हे किडे झाडें अथवा पीक खाऊन त्यांचा फडशा करीत असतांना आपणांस वाईट वाटतें, तरी नाइलाजास्तव तें आपणांस निमूटपणें सहन करावें लागतें. परंतु एखाद्यावेळीं असा चमत्कार घडतो कीं, कांहीं दिवसांनीं एखाद्या रात्रीं खूप

---

*जंत, नारू इत्यादि रोगांप्रमाणेंच फितीप्रमाणें चपटा व लांब शरीरांत एक कृमी होतो त्यास 'टेपवर्म' असें ह्मणतात.

थंडी पडते, व मग दुसऱ्या दिवशीं पहावें, तों ज्याप्रमाणें ते किडे एकाएकीं उत्पन्न झाले होते, त्याप्रमाणेंच ते एकाएकी पार नाहींसे झालेले आपल्या दृष्टीस पडतात. याप्रमाणें जी गोष्ट करणें आपणांस जवळ जवळ अशक्य होते, ती गोष्ट फक्त एक दिवसाच्या हवेंतील फेरफारामुळें घडून आलेली आहे, असें आपणांस आढळून येतें. या किड्यांची जशी स्थिति आहे, तशीच खरूज अथवा अन्य त्वचेचे रोग यांस कारण होणाऱ्या जंतूंची आहे.

वर दिलेल्या उदाहरणाहून जास्त अनुभवांतील असें घुलयांचें अथवा सुरवंटांचें उदाहरण आहे. आश्लेषा नक्षत्राचा पाऊस पडला कीं, आदल्या दिवशीं यांचा कोठेंही मागमूस नसतांना दुसऱ्या दिवशीं त्यांचे थवेच्या थवे दृष्टीस पडतात. पुढें मघा नक्षत्राचा पाऊस लवकर पडला नाहीं, तर हे किडे बरेच दिवसपर्यंत जगतात. परंतु–मघाचा पाऊस पडला कीं, हे किडे सर्व मरून जातात, किंवा सांधीकोंदींत लपून बसतात हा फेरफारही मुख्यतः हवेनें होतो, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.*

वर दिलेल्या उदाहरणावरून असें अनुमान निघतें कीं, खरजेचे कृमी, जंत, उवा किंवा याच जातीचे प्राण्यांच्या देहावर उपजीविका करणारे कृमी, हे त्यांना ज्या ठिकाणीं भक्ष्य मिळतें, अशाच ठिकाणीं वास करतात. ह्मणजे जें शरीर रोगट आहे, अथवा ज्या शरीरामध्यें दोषिक द्रव्य सांचलें आहे, अशाच शरीरांत हे प्राणी आढळावयाचे. त्याचप्रमाणें या प्राण्यांची उत्पत्ति होण्यास व त्यांचें अस्तित्व कायम राहण्यास शरीरांत बरीच उष्णता असली पाहिजे. अशा प्रकारची उष्णता ज्यांच्या शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय झालेला असतो, अशाच लोकांच्या शरीरांत असते. ही शरीरांतील उष्णता आपणांस कमी करून नेहमींच्या प्रमाणांत आपणांस आणतां आली व शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य काढून टाकलें, ह्मणजे या कृमींच्या जीवनाचीं साधनें नाहींशीं होतात व ते आपोआप नाहींसे होतात.

---

* त्याचप्रमाणें विशाखा व अनुराधा या नक्षत्रांच्या पावसानें उंदरांचा अनुक्रमें उत्पत्ति व नाश होतो, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

वरील विवेचन ज्यांनीं लक्षपूर्वक वाचलें असेल त्याना कळून येईल कीं, शरीरांतील उष्णता कमी करण्याचा मार्ग ह्मटला ह्मणजे शीतस्नानें, अनुत्तेजक पदार्थांचा आहार व डा० कुन्हे यांचे अन्य उपाय हा होय. या उपायांमध्यें अर्थातच प्रकृतिमानाप्रमाणें फेरफार केला पाहिजे. ज्या अर्थीं या रोगांचें, व ह्या वेळपर्यंत वर्णन केलेल्या अन्य रोगांचे कारण एकच आहे, त्या अर्थीं जे उपाय इतर रोगांवर रामबाण ठरलें आहेत, त्यांपासून या रोगावरही उत्तम गुण आला पाहिजे, हें कोणासही दिसून येईल. या रोगावर औषधांचा उपयोग करण्यापासून प्रकृतीस विनाकारण अपाय मात्र होतो.

वर सांगितलेल्या गोष्टी मनांत चांगल्या ठसाव्या ह्मणून पुढें कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेत.

एका गृहस्थाच्या पोटांत (आंतड्यांत) अनेक प्रकारचे कृमि झाले होते. या विकाराबरोबरच या गृहस्थास ज्ञाततंतूसंबधीं व पचनेंद्रियासंबंधीं बरेच विकार झाले होते. या सर्व विकारांनीं तो गृहस्थ अगदीं मरणोन्मुख झाला होता. त्याचें शरीर जणूं काय आंतून कृमी खाऊन टाकीत होते. त्याच्या मळामध्येंही पुष्कळ कृमी असत. या गृहस्थाची अशी अवस्था होती, परंतु त्यानें डा० कुन्हे यांचे उपाय सुरू केल्यावर दुसऱ्या महिन्यांत कृमींचें कारण जें शरीरांतलि दोषिक द्रव्य त्याचा निकाल झाल्यामुळें, शरीरांतील सर्व कृमी नाहींसे झाले. आणखी कांहीं दिवस उपाय केल्यावर या गृहस्थाचे सर्व जीर्ण विकार जाऊन त्यास आरोग्य प्राप्त झालें.

विजातीय द्रव्य नासण्याच्या ज्या क्रियेमुळें शरीरांत कृमी उत्पन्न होत असत, ती क्रिया शरीरांतील उष्णता कमी करून बंद पाडल्यानें व त्याच योगानें शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा निकाल केल्यानें, या गृहस्थाच्या शरीरांतील सर्व कृमी नाहींसे झाले. या कामीं डा. कुन्हे यांचीं कुक्षिस्नानें, उपस्थस्नानें व शरीरांतून घाम येईल असे उपाय करणें व खाण्यास अनुत्तेजक व कच्चे पदार्थ देणें, या साधनांचा उपयोग केला.

दुसऱ्या एका रोग्याची हकीकत—

थं एक १७ वर्षांचा मुलगा बरेच दिवस खरजेनें पीडला होता. त्यानें निरनिराळ्या अनेक दवाखान्यांतील औषधें एका पाठीमागून एक घेऊन पाहिलीं, परंतु त्याचा रोग मुळींच कमी झाला नाहीं. शेवटीं एका वैद्यशास्त्राच्या प्रोफेसरांनीं " तुला आमच्याजवळ कांहींएक औषध नाहीं. तूं डा० कुन्हे यांच्याकडे जा " असें उपरोधिक भाषेनें सांगितलें. दुसरा कांहीं इलाज राहिला नाहीं, असें पाहून तो मुलगा डा० कुन्हे यांचेकडे गेला. ह्या रोग्याचे हात व पाय खरजेनें इतके खराब होऊन गेले होते कीं, त्यांचेकडे पाहवत देखील नसे. अन्नपचन बरोबर होत नसल्यामुळें उत्पन्न झालेला त्याचे पोटांत पुष्कळ दिवसाचा एक जीर्णरोग आहे, असें डा० कुन्हे यांना मुखपरीक्षाशास्त्राच्या साहाय्यानें समजून आलें. या कारणामुळें या रोग्याच्या शरीरांत जें दोषिक रस व अशुद्ध रक्त उत्पन्न होत असे, तें खरजेच्या कृमींना योग्य भक्ष्य असल्यामुळें, त्यांची वाढ शरीरांत होऊन, खरूज हा रोग झाला होता. प्लेग, पटकी इत्यादि रोगांमध्यें शरीरांत उत्पन्न होणाऱ्या जंतूंप्रमाणेंच खरजेच्या कृमींची वृद्धि जेथें पदार्थ कुजून त्यांचें पृथक्करण होत असेल, अशाच ठिकाणीं होते. या जंतूंना योग्य भक्ष्य मिळाल्यावांचून त्यांची उत्पत्ति व वाढ होणें अशक्य आहे.

या रोग्यास डा० कुन्हे यांनीं **शीतस्नानें** व मधून मधून बऱ्याच वेळां **बाष्पस्नानें** हे उपाय केले. पथ्य आहार अर्थात् होताच. या रोग्याचें अन्नपचन लवकरच सुधारलें व अन्नपचन सुधारल्यामुळें खरजेच्या कृमींच्या जिवनास आवश्यक जें विजातीय द्रव्य, त्याची उत्पत्ति बंद पडत चालल्यामुळें ते सर्व कृमी हळू हळू नाहींसें होत चाललें. या कृमींचा नाश होत चालला आहे, हें सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें पाहिल्यावरून स्पष्टपणें समजून येत होतें. तिसऱ्या आठवड्यांत हे कृमि क्वचित् ठिकाणीं दिसून येत होते, परंतु चवथ्या आठवड्यांत हे कृमी पार नाहींसे झाले. त्यांचा मागमूसही राहिला नाहीं. त्या तरुण मनुष्याच्या आकारांत इतका फरक पडला कीं, अलीकडे त्याला ज्यानें पाहिलें नव्हतें, अशा गृहस्थास तो ओळखितां आ-

हा असता किंवा नाहीं, याची शंका आहे. प्रकृति निरोगी करण्याचें जें कार्य लोकांच्या पैशावर चरणाऱ्या व लांब लांब सर्टिफिकिटें जवळ बाळगणाऱ्या डाक्टरांच्याकडून झालें नाहीं, तें कार्य ह्या रोग्याच्या प्रकृतीनें आपोआप घडवून आणलें. इतर रोगांप्रमाणेंच या रोगामध्येंही औषधांचा उपयोग न करितां डा० कुन्हे यांनीं त्या रोगाचा समूळ नाश करून टाकला.

अंतर्गळ—पोटांत विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें व त्यापासून जो दाब उत्पन्न होतो, त्यामुळें ह्या विकाराची उत्पत्ति होते. पोटावरील त्वचेच्या आंतील बाजूस कला ह्मणून जो एक पातळ त्वचेचा पडदा असतो, त्यापैकीं ज्या ठिकाणीं आंतड्यास यत्किंचित् अडथळा होतो, त्याठिकाणीं आंतड्यावर वरून दाब पडल्यामुळें आंतडें त्या कलेस फाडून बाहेर पडतें. ज्याठिकाणीं आंतडें बाहेर पडतें, ती जागा सर्व रोग्यांमध्यें एकच असते असें नाहीं. परंतु असें होण्याचें कारण मात्र सर्व रोग्यामध्यें एकच आहे. शरीराच्या कांहीं भागास धक्का बसल्यानें किंवा आघात झाल्यानें अथवा मनुष्य पडल्यामुळें कला फाटून आंतडें बाहेर पडतें, असें ह्मणणें चुकीचें आहे. अशाप्रकारचे अपघात हीं या विकारास निमित्तकारणें होतात. परंतु हीं कारणें मुख्य नव्हेत, हें नेहमीं ध्यानांत धरलें पाहिजे. डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीनें शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्याचा निकाल केला ह्मणजे अशाप्रकारचे विकार पूर्णपणें बरे होतात. कमरेंत पट्टा घालण्यापासून अशा प्रकारच्या विकारास विशेष फायदा होत नाहीं, यास्तव तो उपाय निरर्थक आहे.

या विकारावर डा० कुन्हे यांच्या उपायांपासून उत्तम गुण येतो, असें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे. सर्व रोगांचें मूळकारण व मूळस्वरूप एकच आहे, या गोष्टीचा या विकारामध्येंही अनुभव येतो. गुण लवकर अथवा उशीरा येणें हें शरीरांतील विजातीय द्रव्याचा संचय व रोग नवीन आहे, किंवा जीर्ण आहे, या गोष्टीवर अवलंबून आहे. त्याचप्रमाणें वृद्ध मनुष्याचे अंगांत जोम व ताकद कमी असल्यामुळें, त्यास तरुण मनुष्याप्रमाणें गुण पूर्णपणें किंवा लवकर येत नाहीं.

भाग १७ वा.

व्रण.

व्रण हा भयंकर बाह्य कारणांनीं किंवा त्यापासून होणाऱ्या व्याधीपासून उत्पन्न होतो, असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं. या सर्वसंहारक रोगाचें खरें कारण शरीरांत घडणाऱ्या कांहीं अन्य क्रिया आहेत. जलोदर व क्षय या रोगांप्रमाणेंच हा रोगही पूर्वी पूर्णपणें बरे न करितां औषधांनीं शरीरांत दबविलेल्या अनेक रोगांची शेवटची अवस्था आहे. हा रोग प्रायः गरमी व जननेंद्रियासंबंधीं अन्य रोग हे पूर्वी झाले असतां हा रोग प्रायः पाठीमागून उद्भवतो. आतां हे (जननेंद्रियासंबंधीं) रोग स्वतःच्या दुर्वर्तनानें झालेले असोत, किंवा कांहीं आनुवंशिक संस्कारानें अथवा अन्य कारणानें प्राप्त झालेले असोत, कारण या गोष्टीचें विशेष महत्त्व नाहीं. मुख्य मुद्याची गोष्ट ही आहे कीं, शरीरामध्यें दोषिक द्रव्य असेल तेव्हांच हा रोग होतो. हें विजातीय द्रव्य शरीरांत ज्या मार्गानें पसरत जाईल, त्या त्या भागांमध्यें व्रण—होतात. हा रोग प्रत्यक्षपणें होण्याच्या पूर्वी या रोगाची प्रवृत्ति डा० कुन्हे यांच्या मुखपरीक्षाशास्त्राच्या योगानें पुष्कळ वर्षे अगोदर ओळखितां येते. कारण हा रोग प्रत्यक्ष होण्यापूर्वी मानेवर कांहीं ठिकाणीं सूज अथवा गांठी उत्पन्न होतात व त्यावरून अशा प्रकारच्या लहान मोठ्या गांठी व फोड सर्व शरीरामध्यें व विशेषतः पोटामध्यें उत्पन्न झाले आहेत, असें कळून येतें. अशा प्रकारचे फोड किंवा गांठी पोटांत उत्पन्न झाल्यानें महास्रोतामधून (जठरापासून तों मलद्वारापर्यंत ज्या नलिकेंतून अन्न जातें ती नलिका) अन्नाचा रस जातांना त्यास अडथळा होतो व त्यामुळें कृत्रिम उपायांवांचून मलशुद्धि चांगली होत नाहीं. ज्या लोकांचा व्रण—हा रोग बराच बळावला होता किंवा दुःसाध्य झाला होता, त्या सर्वांचीं पचनेंद्रियें अगदीं बिघडून गेलीं होतीं, असें डा० कुन्हे यांना आढळून आलें. या लोकांना रेचक दिल्याशिवाय किंवा बस्तीचा उपयोग केल्यावांचून, मलशुद्धि

साफ होत नसे. शिवाय असें आढळून आलें आहे कीं, रेचक औषधें विशेषतः गोळ्याच्या रूपानें फार दिवस घेतलीं असतां पोटांतील कांहीं भाग कुजावयास लागतात व त्यामुळें पुढें क्षय किंवा व्रण वगैरे विकार होतात. रेचकादि ज्ञानतंतूंचा क्षोभ करणारीं विषारी औषधें, प्रकृति कांहीं दिवसपर्यंत सहन करिते. परंतु या औषधांच्या उपयोगामुळें ज्ञानतंतु इतके क्षुभित निर्बळ होऊन जातात कीं, त्यांना जास्त जास्त उत्तेजक औषधें दिल्यावांचून त्यांच्याकडून त्यांचें नेहमींचें कार्य होत नाहीं. अशा प्रसंगीं व्रणादि भयंकर रोग होतात. क्षयादि अन्य रोगांप्रमाणें व्रण होण्याचें कारण—ही एक खाण्यापिण्यांत नियमितपणा न ठेवणें, मादक किंवा उत्तेजक पदार्थांनीं ज्ञानतंतु क्षोभित करणें व एकंदरीत सृष्टिनियमांस सोडून आहारविहार करणें, इत्यादि गोष्टी होत.

इतर बळावलेल्या जीर्ण रोगांप्रमाणें चया रोगावरही डाक्टर लोकांचें कांहीं चालत नाहीं. शस्त्रप्रयोगानें अथवा दाहक औषधांनीं व्रण इत्यादि रोग बरे करण्याचा प्रयत्न डाक्टर लोक करितांना पाहून डा० कुन्हे यांचें शास्त्र जाणणारास फार खेद वाटेल. जर्मनीचा फ्रेडरिक बादशहा या रोगानें आजारी असतां, त्यावर अशाच प्रकारचे प्रयोग केले. हा रोग कोणत्या कारणांनीं उत्पन्न झाला असावा, याचा शोध डाक्टर लोक करीत नाहींत व त्यांना या रोगाचें खरें कारण समजलेंही नाहीं, असें दिसतें. कारण असें असतें तर शरीरांत रोगबीजक विजातीय द्रव्याचा संचय झाल्याच्या बाह्य लक्षणांपैकीं एक लक्षण, जे शरीरांतील एखादा भाग सडणें वगैरे त्यापुरतेंच बाह्य उपचार त्यांनीं केलें नसते. त्याचप्रमाणें त्यांना असेंही दिसून आलें असतें कीं, अशा प्रकारचे रोग होण्यास शरीरांत कांहीं तरी कारण असलें पाहिजे व असें दिसून आल्यावर हें कारण नाहींसें करण्यास काय योजना करावी, याचा त्यांनीं विचार केला असता.

व्रण झाला किंवा शरीरांतील कोणचाही भाग सडूं लागला ह्मणजे असह्य वेदना होतात. या वेदना शांत करण्याकरितां डाक्टर लोकांना पुष्कळ प्रसंगीं पिचकारीनें शरीरांत मॉर्फिया (अफूप्रमाणें अम्मल उत्पन्न करणाऱ्या द्र-

त्यांपैकीं एक द्रव्य) घालावा लागतो. या उपायानें तात्पुरता आराम वाटतो, परंतु त्यापासून सर्व शरीरास व विशेषतः ज्ञानतंतूंस फार अपाय होतो, व त्याचे परिणाम पुढें प्रकृतीस भोगावे लागतात. अशी एक गोष्ट सागतात कीं, अस्वल आपल्या धन्याच्या नाकावर बसलेल्या माशीपासून धन्यास त्रास होऊं नये ह्मणून माशीस धोंड्याचा टोला लगावतें, परंतु त्या टोल्यानें माशी व धनी हे दोन्हीही मरून जातात. अशाच प्रकारची जुन्या वैद्यकाची स्थिति आहे.

या रोगापासून व त्याचप्रमाणें अन्य प्रकारच्या रोगांपासून होणाऱ्या सर्व वेदना डा० कुन्हे यांच्या **उपस्थमार्जनादि** विधींनीं उत्तम प्रकारें बंद होत असतां, **मॉर्फिया** वगैरे अमली, विषारी व अपायकारक पदार्थांचा उपयोग आपण कां करावा ? या उपायांनीं सर्व इंद्रियांतील शक्ति जागृत होऊन इंद्रियें सुदृढ व जोमदार होतात. तसेच **डिप्सो मेनिया** (मद्यादि मादक पदार्थ घेण्याची सतत इच्छा ज्यामध्यें होते असा एक रोग) या रोगामध्यें ज्याप्रमाणें मादक पदार्थ सेवन करण्याची सतत इच्छा होते, त्याप्रमाणें या रोगावर मॉर्फिया वगैरे पदार्थांचा उपयोग केला असतां या पदार्थसंबंधानें इच्छा होते. या रोगास स्वाभाविक उपचार केले तरच ही इच्छा बंद होते.

चवथ्या प्रकरणामध्यें "जखमा कशा बऱ्या कराव्या" या भागांत वाहणाऱ्या जखमा या सदराखालीं व्रण या रोगाचें कारण व स्वरूप यांचें विवेचन केलेलें आढळून येईल. येथें या रोगाच्या चिकित्सेसंबंधानें दोन शब्द सांगतों. हा रोग कोणत्या भागांत झाला आहे, व कोणत्या रूपानें झाला आहे, या गोष्टीची विशेष मातबरी आपणांस नाहीं. व्रण जिभेला झाला आहे किंवा वक्षःस्थलास झाला आहे किंवा गर्भाशयास अथवा जठरास झाला आहे, ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची नाहीं. कारण रोग कोठें व कोणत्या रूपानें उद्भूत झाला आहे, याच्यावर रोग लवकर किंवा उशीरां बरा होणें, हें मुळींच अवलंबून नाहीं. तर विजातीय द्रव्याचा संचय कोणत्या भागांत व किती

झाला आहे, व नासण्याच्या क्रियेमुळें त्याच्या अवस्थेमध्यें काय फरक झाला आहे, व त्याचा शरीराच्या कोणत्या भागावर दाब पडला आहे, यांवर अवलंबून आहे.

डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं हा रोग पूर्णपणें बरा करितां येतो. ज्यांचें अन्नपचन साधारण बरें आहे व ज्यांच्या प्रकृतींत जीवनसत्व बरेंच आहे, अशा लोकांना या उपायांपासून खातरीनें गुण येईल. क्षय, जलोदर वगैरे रोगांप्रमाणेंच हा रोग फार भयंकर आहे व ज्यांना डा० कुन्हे यांचें चिकित्साशास्त्र पूर्णपणें अवगत आहे, अशा लोकांनाच हा रोग बरा करितां येईल.

एका ५० वर्षांच्या गृहस्थास हा रोग झाला होता. त्याविषयीं त्यानें पुष्कळ प्रसिद्ध डाक्टरांचा सल्ला घेतला होता. ' तुमच्या नाकास व्रण झाला आहे " असें त्या सर्व डाक्टरांनीं सांगितलें, परंतु या रोगाचें स्वरूप व कारण यांसंबंधानें त्यांना कांहीं समजल्यामुळें त्यांना बरा करतां आला नाहीं.

त्या सर्व डॉक्टरांनीं व्रणाचीं बाह्य लक्षणें नाहींशीं करण्याकरितां नाकास विषारी औषधाचे उपचार केले. ज्याप्रमाणें एखाद्या झाडाची फांदी कुजली ह्मणजे, तें झाड फक्त त्या फांदीजवळच कुजलेलें नसतें, त्याप्रमाणें व्रण हा रोग झाला असतांना ज्या भागांतून कुजून पू वगैरे घाणेरडे पदार्थ वाहतात, तो भागच फक्त कुजलेला नसतो, तर शरीरामध्यें पुष्कळ ठिकाणीं कुजण्यास सुरवात झालेली असते. व ज्या भागास व्रण झालेला दृष्टीस पडतो, त्या भागामध्यें तो रोग अगदीं पूर्ण दशेस आलेला असतो. जेव्हां आपण कुजलेलें झाड पाडतों, तेव्हां तें झाड फक्त फांदीच्याच ठिकाणीं कुजलेलें नसतें, असें आपणांस आढळून येतें. व्रण झालेल्या एखाद्या रोग्याचें शरीर जर फाडलें, तर डॉक्टरास त्या व्रणाच्या रोग्याचें सर्व शरीर नासलेलें आहे, असें खातरीनें आढळून येईल. पण जर ही गोष्ट डॉक्टर लोकांस पूर्वींच ओळखितां येईल, तर रोग्यास ह्यापासून फारच फायदा होणार आहे.

असो. वर सांगितलेला गृहस्थ शेवटीं डा० कुन्हे यांच्याकडे गेला. या

गृहस्थाचें अन्नपचन फार वर्षांपासून अतिशय बिघडलेलें होतें. परंतु सांगण्याचें आश्चर्य हें कीं, ही गोष्ट डाक्टरांनीं मुळींच लक्षांत न घेतां, फक्त त्याच्या नाकालाच उपचार करूं लागले. डा० कुन्हे यांचें मुखपरीक्षाशास्त्र जर माहीत असतें, तर नाक कुजलें आहे असें पाहून, त्या रोग्याचें पोटही नाकाप्रमाणेंच कुजलेलें असलें पाहिजे, असें त्यांना खातरीनें कळलें असतें. फक्त नाकालाच औषध लावणें हें अगदीं निरुपयोगी आहे, असें या गृहस्थास वाटलें, व आपण बरे होऊं ह्या आशेनें तो डा० कुन्हे यांच्याकडे गेला. त्याचें नाक व वरील ओंठ व्रण होऊन अगदीं नासून गेले होते, व नाकाचा शेंडाही नाहींसा होण्याच्या बेतांत होता, व नाकावरील त्वचेच्या वर्णावरून तो भाग सडत चालला आहे, असें दिसून येत होतें, त्याला मलावरोध झाला होता, व लघवीस साफ होत नसे, व त्यामुळें त्यास अत्यंत वेदना सोसाव्या लागत असत. परंतु या गोष्टीमुळें सुदैवानें त्याच्या चित्ताची स्वस्थता ढळली नव्हती.

डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं त्याच्या प्रकृतीस लवकरच गुण वाटला. कारण त्याच्या प्रकृतींत अजून बराच जोम राहिला होता. त्याची पचनशक्ति लवकरच सुधारली, आणि ह्मणून त्यांची प्रकृति एकंदरींत पुष्कळ सुधारली. व्रणानें आलेली नाकावरील सूज दिवसेंदिवस औषध न लावतां कमी कमी होत चालली. पहिल्यानें नाक फारच लाल झालें, परंतु ४ महिन्यांतच त्याला नेहमींचा रंग आला. इतक्या वेळांत नाक व वरचा ओंठ आंतून बरे होत आले व त्यांवर चट्टा वगैरे कांहीं डाग न पडतां पूर्णपणें बरे झाले.

ह्या वेळेस त्या रोग्यास पचेल असें साधें कोरडें अनुत्तेजक व हलकें अन्न खावयास देणें, **शीतस्नानें** करविणें व आठवड्यांतून एक दोन वेळ सर्व शरीरास किंवा फक्त डोक्याला **बाष्पस्नान** घालणें, हेच कायते उपाय त्या रोग्यासाठीं योजिले होते. जेव्हां त्या रोग्यास व्रणापासून होणारा दाह व दुःख सहन होईनासें झालें, तेव्हां दोन दोन तासांच्या अंतरानें **शीतस्नानें** घालणें भाग पडलें. **शीतस्नानाच्या** योगानें त्या वेदना सारख्या कमी होत

होत्या व स्नान करीत असतांना त्या रोग्यास फार आराम वाटे. दुसऱ्या दिवसापासून कुजणाऱ्या भागाचें स्थान आपली पूर्वीची जागा सोडून खालीं खालीं जावयास लागलें. उपस्थमार्जन करीत असतांना जें घर्षण होई, त्यामुळें जे फोड उत्पन्न झाले होते, त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येत होतें. या फोडांमुळें त्या रोग्यास फारच काळजी वाटू लागली, कारण त्या फोडांच्या ठिकाणीं तीव्र वेदना होत असत. ह्याचें कारण काय आहे हें डा० कुन्हे यांनीं त्यास चांगलें समजावून सांगितलें, व त्यास बजावलें कीं, ' माझे उपचार तरी धीर धरून केले पाहिजेत, किंवा मरणास तरी तयार झालें पाहिजे. शिवाय डा० कुन्हे यांनीं त्यास हेंही समजावून सांगितलें कीं, ज्या मानानें मार्जनविधि करितांना ज्या भागाचें (उपस्थाचें) मार्जन करावें लागतें, तेथें जितका दाह व वेदना उत्पन्न झाल्या होत्या, त्या तितक्याच मानानें नाकास व्रण झालेल्या ठिकाणचा दाह व वेदना कमी पडल्या होत्या. ही गोष्ट त्याला पटली. व डा० कुन्हे यांचे उपचार चालू ठेवण्याचा त्यानें निश्चय केला. या दुःखकारक स्थितींतून निघून जाण्यास फक्त स्नानाचेच उपचार त्यानें केले व त्यायोगानें त्यास गुणही लवकरच आला.

हे उपचार चालू असतांना त्या रोग्यास पूर्वीं झालेला मूत्रपिंडाचा विकार फिरून उद्भवला, व त्यानंतर तशाच प्रकारचा कांहीं जननेंद्रियासंबंधाचा विकार उत्पन्न झाला. परंतु हे दोन्ही रोग पूर्वींपेक्षां फारच सौम्यरूपानें उत्पन्न झाले होते, पूर्वीं जेव्हां हे रोग त्याला झाले होते, तेव्हां ते औषधांच्या योगानें वास्तविकपणें बरे न होतां अंगांत दबून राहिले होते. हे रोग पुढें नाकास होणाऱ्या व्रणाची पूर्वावस्था होते. परंतु औषधाच्या उपयोगानें ते रोग शरीरांत दबविल्यामुळें त्यापासून नाकास व्रण झालेला होता. या व्रणावर डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू असतांना जे कांहीं घाणेरडे पदार्थ पू मलरूपानें बाहेर पडत असत. त्यांवरून वर सांगितलेली गोष्ट पूर्णपणें सिद्ध होत होती. त्याच्या व्रणामधून जो पू येई त्यास, कांहीं कांहीं वेळेस त्या गृहस्थास पूर्वीं जननेंद्रियाचा व मूत्रपिंडाचा रोग झाला असतां तो बरा

करण्याकरितां ज्या औषधांचा उपयोग केला होता, त्या औषधांचा वास येत असे. याचें कारण असें आहे कीं, जीं औषधें आपण पोटांत घेतों, तीं श्लेष्मारूपीं सूक्ष्म त्वचेच्या वेष्टनामध्यें सांचून त्याच्या गोळ्या बनतात व त्या शरीरांतील उष्णतेनें वाळून जाऊन घन होतात. नंतर प्रकृतीस योग्य प्रकारची जलचिकित्सा केली असतां या गोळ्या विरघळतात. व या उपायानें प्रकृतीमधील जीवनसत्व किंवा जोम वाढला असेल तर त्या गोळ्यांचें द्रव्य मलरूपानें शरीरांतून पडून जातें. पाण्याचे उपाय जर नीट रीतीनें केलें तर जे शेंकडों रोगी डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरे झाले आहेत, त्यांच्या त्या उदाहरणावरून जें वर ह्मटलें आहे तें खरें आहे असें आढळून आलें आहे. शिवाय पूर्वीं डाक्टरांचीं औषधें घेतलीं असतां डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं गुण येण्यास जास्त वेळ लागतो, याही गोष्टीचा पुष्कळ वेळां अनुभव आला आहे. पूर्वीं घेतलेलीं औषधें शरीरांतून बाहेर पडतांना तर रोग्यास फारच त्रास होतो. सदरहू रोग्याला देखील ह्यापासून फार त्रास सोसावा लागला होता. परंतु आपली प्रकृति हळू हळू सुधारत चालली होती, हें पाहून हे उपचार चालू ठेवण्याची त्याची उमेद कायम राहिली. व सरतेशेवटीं कांहीं दिवसांनीं तो अगदीं पूर्णपणें बरा झाला.

उपस्थमार्जन करीत असतांना ज्या ठिकाणीं मार्जन अथवा घर्षण करावें लागतें, त्या ठिकाणीं सर्वच रोग्यांना व्रण होतील असे मात्र आपण समजूं नये. व्रण आदिकरून जीर्ण रोगांमध्यें **उपस्थमार्जन** करीत असतांना फोड वगैरे होतात, ते विशेष प्रसंगीं व विशेष स्थितींतच होतात. शरीराच्या आंतील भागास गुप्त सूज नसेल अथवा विजातीय द्रव्याचा अन्य रीतीनें निकाल होईल, तर जें इंद्रिय आपण रुमालानें घांसतों, त्यास फोड किंवा सूज कधींहि येणार नाहीं. कित्येक रोगी रोज १॥ पासून २ तासपर्यंत अशा क्रमानें २ वर्षेपर्यंत शीतस्नानें करीत असतां, त्यांस असा प्रकार कधींही झाला नाहीं, असाही डा० कुन्हे यांचा अनुभव आहे. कित्येकांच्या जीर्ण रोगास तीव्र किंवा शीघ्रविपाकी रोगांचें स्वरूप प्राप्त होत असतां, त्यांना असा प्रकार कांहीं वेळपर्यंत होतो; परंतु

हा प्रकार शरीरांतील सूज व दाह वरून खालीं उतरेपर्यंत टिकतो व पुढें स्नानें करतांना एकदम नाहींसा होतो. कित्येकवेळां हे फोड व पुरळ मार्जन करावयाच्या भागापासून (उपस्थापासून) कांहीं अंतरावर होतात व त्यांमधून पुवाच्या रूपानें शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य पडून जातें. हा पू इंद्रियांचें घर्षण किंवा मार्जन केल्यानें उत्पन्न होतो असें मानणें चुकीचें आहे. हा पू फक्त शरीरांतील विजातीय किंवा दोषिक द्रव्य नासल्यानें उत्पन्न होतो. अशा रीतीनें पू पडणें प्रकृतीस फार हितावह आहे, कारण त्या योगानें शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा झपाट्यानें निकाल होतो. यास्तव शीतस्नानें करीत असतां, वर सांगितल्याप्रमाणें सूज किंवा पुरळ येऊन त्यामधून पू वाहणें हें अनिष्ट लक्षण आहे, असें समजून रोग्यानें घाबरून जाऊं नये. उलट डा० कुन्हे यांच्या उपायानें शरीरांतील दोषिक द्रव्य काढून टाकून शरीर निरोगी करण्याचा प्रयत्न करण्यास प्रकृति उद्युक्त होते, या गोष्टीचें वरील गोष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. व्रणादि रोगांमध्यें जेव्हां शरीरांतील भाग कुजूं लागतो, तेव्हांच मार्जन करण्याच्या ठिकाणीं सूज किंवा फोड उत्पन्न होऊन त्यांतून पू वाहूं लागतो. अशा प्रकारें ज्या भागास सूज किंवा पुरळ येतो, त्या ठिकाणीं वेदना किंवा त्रास होऊं नये म्हणून स्नानाहून अन्य वेळीं त्या ठिकाणीं बऱ्याच पदरी फडक्याची थंड पाण्यामध्यें भिजलेली पट्टी ठेवावी.

व्रण झालेल्या रोग्याचें आणखी एक मजेदार उदाहरण पुढें दिलें आहे. एका ५० वर्षांच्या बाईच्या स्तनास रोग झाला होता. बर्लिन येथील ज्या प्रख्यात डॉक्टरांनीं जर्मनीच्या फ्रेडरिक राजाला औषध दिलें होतें, त्याच प्रख्यात डॉक्टरांनीं तिच्या डाव्या स्तनावर शस्त्रप्रयोग केला होता. पुढें तिच्या उजव्या स्तनासही व्रण झाला. त्यावर अगदीं "रामबाण" म्हटलेला उपाय जो शस्त्रप्रयोग, तो अगदीं निरुपयोगी आहे, असें तिला कळून आलें. खरोखर त्या बाईची प्रकृति पूर्वीपेक्षां फारच बिघडली. तो व्रण रोग फिरून कां उद्भवला, हें विचारण्याकरितां ती बाई फिरून त्या

पूर्वींच्याच डॉक्टरकडे गेली. पुष्कळ वेळ तपासून पाहिल्यावर त्या प्रख्यात डॉक्टरांनीं तिला असें सांगितलें कीं, "तुमच्या उजव्या स्तनावर देखील शस्त्रप्रयोग करावा लागेल. परंतु शस्त्रप्रयोगाचें दुःख सहन करण्याचें सामर्थ्य तुमचे आंगांत नाहीं. व त्यामुळें या प्रयोगानंतर तुह्मी जगणार नाहीं" याप्रमाणें शस्त्रप्रयोगाशिवाय बरा करण्याचा दुसरा उपायच उरला नाहीं. अशा प्रकारें जर्मनींतील अति उत्तम डॉक्टरांनीं तिच्या रोगापुढें हात टेंकल्यावर, ती बाई निराश झाली व तिला कांहीं सुचेना. अशावेळीं तिला डा. कुन्हे यांचेकडे आपण जावें असें वाटलें व त्याप्रमाणें तिनें केलेंहि. तिचा उजवा स्तन कुजला होता, व काखेपासून स्तनापर्यंत सर्व भागांत काळ्यानिळ्या रंगाचे मांसाचे कुजलेले गोळे बनून राहिले होते. या गोळ्यांपैकीं कांहीं कांहीं तर अंड्याएवढे मोठे होते. पोटावर देखील अशा प्रकारच्या पुष्कळ गांठी आल्या होत्या व पोट मोठें व कठीण झालें होतें. तिला अन्न बिलकुल पचत नव्हतें व तिला तीन किंवा चार दिवसांनीं एकदां शौचास होत असे व तें देखील बस्ति (enema) दिल्यावांचून होत नसे. शौचास मळ पडे, तो आंतील उष्णतेनें अगदीं करपून व शुष्क होऊन गेल्यामुळें काळ्या रंगाचा असे व त्याचे खडेच्या खडे पडत. लघवी देखील हवी तितकी होत नसे. तिच्या अंगांतील ताकद व हुषारी दिवसेंदिवस कमी कमी होत होती; व त्यामुळें तिला फारच काळजी वाटूं लागली होती, व डोकें दुखीनें तर तिची प्रकृति फारच निःसत्व झाली होती. ह्या बाईनें डा. कुन्हे यांचे उपचार फार धिम्मेपणानें व नेटानें चालू ठेवले होते. या उपायांनीं तिचें डोकें दुखणें लवकरच बंद पडलें. आठवड्या आठवड्यास तर तिची पचनशक्तिही सुधारूं लागली. त्या बाईच्या शक्तीप्रमाणें व रोजच्या प्रकृतीच्या मानाप्रमाणें स्नानें कमीजास्त करावीं लागलीं. हे उपाय चालू असतां पहिल्या ५।६ आठवड्यांत तिला बराच त्रास झाला, ह्यावेळीं बर्लिन येथील डॉक्टरांनीं केलेल्या व त्या वेळीं गुणावह ठरलेल्या शस्त्रप्रयोगाचा परिणाम काय झाला, हें दिसून आलें. पूर्वीं डाव्या स्तनावर ज्या ठिकाणीं पूर्वीं झा-

लेल्या व्रणांचा खोल चट्टा पडला होता, त्या ठिकाणीं व्रण उत्पन्न झाला व तो ४ आठवडेपर्यंत वाढत जातां जातां शेवटीं तो [व्रण] १५ चौरस इंच जागेभर पसरला. जसजसा डाव्या छातीवरील व्रण वाढत जात होता, तसतसा उजव्या छातीवरिल व्रण कमी कमी होत चालला होता. पूर्वी डाव्या स्तनावरील केलेल्या शस्त्रप्रयोगामुळें व्रणाचें मूळकारण नाहींसें झालें नव्हतें; तर फक्त ज्या भागामध्यें व्रणाचें मूळकारण जें दोषिक द्रव्य तें सांचलें होतें. त्या भागाचा जो बाह्य भाग फारच कुजला होता, तो मात्र कापून काढला होता. यामुळें प्रकृतीस त्या रोगाच्या बीजाचा पहिल्या द्वारानें निकाल करितां येईना व त्यामुळें तो रोग फिरून उजव्या स्तनामध्यें उद्भवला. या भागांत व्रण होण्याच्या पूर्वी काखेपासून छातीपर्यंतच्या भागांत काळ्या रंगाच्या कठिणशा गांठी आल्या होत्या. डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं तो रोग फिरून पूर्व स्थितीप्रत चालला होता, व त्यामुळें तो रोग फिरून डाव्या स्तनावर उद्भवला, ही कांहीं आश्चर्याची गोष्ट नव्हे. डॉक्टर लोक कृत्रिम उपायांनीं रोग बरा करण्याचा प्रयत्न करितांना प्रकृतीशीं जी दांडगाई करतात, ती दांडगाई प्रकृतीस मुळींच खपत नाहीं. या गोष्टीचें वरील उदाहरण हें ढळढळीत प्रमाण आहे. डॉक्टराचे शस्त्रक्रियेचे उपाय किती निरुपयोगी आहेत व त्यायोगानें रोग खरोखरीं बरे होणें हें किती अशक्य आहे, हें ज्यावर शस्त्रप्रयोग केला आहे, अशा प्रत्येक रोग्याच्या उदाहरणावरून स्पष्टपणें दिसून येतें. शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, पोटांत औषधें देण्याच्या उपायापेक्षांही शस्त्रप्रयोगाचा उपाय जास्त कृत्रिम व प्रकृतीस विरुद्ध आहे. ह्मणूनच या नवीन चिकित्साशास्त्राचे मुखपृष्ठावर नांव लिहितांना औषधोपचारावांचून रोग बरे करण्याचें शास्त्र एवढेंच न लिहितां **शस्त्रप्रयोगावांचून** रोग बरे करण्यांचें शास्त्र असें लिहिलें आहे.

परंतु त्या बाईचें काय झालें, हें आपणांस पाहिलें पाहिजे. डा. कुन्हे यांच्या रोगनाशक स्नानाच्या योगानें शरीराच्या क्रियेमध्यें उत्पन्न होणाऱ्या फेरफारामुळें ज्या कांहीं वेदना होत, त्या वेदना सहन करण्याइतकी

शक्ति नियमितपणें स्नानें केल्यानंतर तिच्या अंगांत येऊं लागली. पुढें लवकरच शरीराचा जो भाग मार्जन करितांना घांसावा लागतो, त्या ठिकाणीं व्रण उत्पन्न होऊन, त्यामधून पू वाहूं लागला; ही गोष्ट शरीरांतील कुजलेलें द्रव्य निघून जात आहे, याचें हें प्रत्यक्ष प्रमाण होतें. यानंतर लागलीच खांकेंतील सुजलेला भाग मऊ मऊ होत चालला, व सरते शेवटीं त्यांतील गांठी अगदीं विरघळून त्यांतील दोषिक द्रव्य खालीं उतरूं लागलें. पहिले दोन महिनेपर्यंत, ती बाई फक्त चाळून काढलेल्या पिठाची भाकरी व फळें खाऊन राहिली होती. अशा प्रकारचा आहार व डा. कुन्हे यांचीं ज्वरशामक स्नानें तीन महिने केल्यावर त्या बाईची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, तिच्या डाव्या छातीवरील व्रण बहुतेक बरे झाल्यासारखेच होते, व आपल्या घरीं जाण्याइतकी शक्ति त्या बाईच्या अंगांत आली होती.

व्रण झालेले आणखी पुष्कळ रोगी डा. कुन्हे यांनीं बरे केले आहेत. त्यांमध्यें जिभेस व्रण झालेला एक व दुसरा घशास व्रण झालेला एक, अशा दोन रोग्यांची हकीकत विशेष सांगण्यासारखी आहे. ह्या रोग्यांच्या संबंधानें देखील डा. कुन्हे यांच्या उपायास यश आलें.

ज्या रोग्याच्या गळ्यास व्रण झाला होता, त्याच्या कांहीं आठवड्यांतच गळ्यांतील व्रणासंबंधाच्या गांठी मऊ झाल्या व त्यांतून पू निघून गेला. या योगानें त्या रोग्यास कांहीं त्रास न होतां, अन्न खातां येऊं लागलें.

ज्या रोग्याच्या जिभेला व्रण झाला होता, त्या रोग्यानें प्रत्येक वेळीं—मार्जनविधि केल्यावर तत्क्षणीं त्याच्या जिभेवर पिंवळसर व काळसर रंगाचा जो बुरा येत असे, तो तत्क्षणीं नाहींसा होई. त्या योगानें पोटांतील गांठींपेक्षां जिभेवरील गांठी लवकरच निघून गेल्या, व जिभही लवकरच पूर्वींप्रमाणें साफ झाली.

व्रण या रोगासंबंधाची विशेष भयंकर अशी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे, ती पोटांतील रुधिरयुक्त गांठी या होत. जेव्हां रोग्यांना पातळ अन्नावांचून दुसरे प्रकारचें अन्न खातां येत नसेल, तेव्हां या गांठीमुळें होणाऱ्या वेदना

तरी डा० कुन्हे यांच्या उपायानें शांत करून, त्या रोग्याची उपासमार व त्या मॉर्फिया वगैरे औषधांनीं गुंगी आणून त्याची वेदना शांत करण्याची अवश्यकता टाळतां येते. त्याचप्रमाणें डा० कुन्हे यांच्या याच मार्गानें आपण पोटांतील गांठी विरघळवून रोग्याचा निद्रानाश हा विकार घालवून त्यास झोंप येईल, असें करितां येतें. परंतु ह्या योगानें तो रोगी खरोखर बरा होणार नाहीं, कारण पातळ अन्नाच्या योगानें ज्याप्रकारचें शौचास व्हावें तितकें होणार नाहीं.

कांहीं मोठे मोठे रोग झाले असतांना, श्वास कोंडल्यामुळें जे झटके येतात, त्यांवरही डा० कुन्हे यांच्या **उपमार्जनाच्या** उपायापासून फारच आश्चर्यकारक गुण येतो. ज्या कांहीं रोग्यांना असे झटके दिवसांतून पुष्कळ वेळ येत असत, त्यांवर **शीतस्नानाचा** प्रयोग थोडावेळ केल्यावर अगदीं थोडक्या वेळांतच ते झटके बंद होऊन, श्वास कोंडून प्राणांत होण्याची भीतिही समूळ नाहींशी झाली. जेव्हां एखादी गळ्यांतील गांठ विरघळते व त्यांतील पू श्वासोच्छ्वासाचे नळींत उतरतो, किंवा जेव्हां विरघळण्यापूर्वींच ती गांठ सुजून घसा बंद करितें व त्यामुळें श्वासोच्छ्वास करितां येत नाहीं, त्या वेळेस हे झटके येतात; परंतु **शीतस्नान** केल्यानें ते लागलेच नाहींसे होतात. इतके दिवसपर्यंत फक्त *ट्रॅकिओटोमीनेच्या पद्धतीनें हे झटके नाहींसे करण्याचा प्रयत्न डॉक्टर लोक करीत आहेत, परंतु याहून डा० कुन्हे यांचा उपाय फारच उपयोगाचा आहे. घटसर्पामध्यें श्वास गुदमरला असतां त्यावर शस्त्रप्रयोग करण्यावांचून, डॉक्टरांना गत्यंतरच नसतें; परंतु यावेळीं डा० कुन्हे यांच्या **शीतस्नानाचा** जो उपयोग होतो, तोच उपयोग एरव्हीं श्वास कोंडला असतांही होतो. हॉस्पिटलचे दरवर्षींचे रिपोर्ट वाचले ह्मणजे, आपणांस असें कळून येईल कीं, शरीरांत ‖सीरम घालण्याच्या यु-

---

* श्वासनलिका साफ करण्याचा शस्त्रवैद्यांचा एक प्रयोग.

‖ शरीरांतील रोगजंतु मारून रोगाचा प्रतिकार करण्याकरितां विशेष प्रकारें तयार केलेली शरीरांत घालण्याची लस

क्रीमुळें डॉक्टरांना कराव्या लागणाऱ्या शस्त्रप्रयोगांची संख्या मुळींच कमी झाली नाहीं. अशा प्रकारचीं औषधें पिचकारीनें रक्तांत घालणें, हा उपाय किती निपरुयोगी आहे, हें ह्यावरून स्पष्ट दिसतें.

ज्या व्याधीमुळें जखम झालेल्या शरीराच्या भागावर जे नासक्या मांसाचे गोळे जमतात, तो व्याधि व्रण या रोगापेक्षां कमी भयंकर आहे, व त्या रोगापेक्षां हा व्याधी लवकर बरा होतो; कारण डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं त्या नासक्या मांसाच्या गोळ्याचा पू करून त्याचा शरीरांतून निकाल करितां येतो, व असें होत असल्यामुळें शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्यें बाहेर काढून टाकण्यास फारसा वेळ लागत नाहीं, ही गोष्ट डा० कुन्हे यांनीं बरे केलेल्या पुष्कळ रोग्यांच्या उदाहरणांवरून सिद्ध झाली आहे. यांपैकीं एक उदाहरण खालीं दिलें आहे.

एका तीस वर्षांच्या बाईच्या बोटास कांहीं विकार झाला होता. पूर्वीं कांहीं दुखापत झाल्यामुळें तिच्या बोटाचें टोंक अगदीं सुजून गेलें होतें, व दुखावलेल्या ठिकाणाजवळ नासलेल्या मांसाची एक गांठ आली होती. त्या बाईस जो डॉक्टर औषध देत होता, त्यानें लगेच ती गांठ कापून टाकिली व त्याठिकाणीं **ल्युनर कॉस्टीक** व दुसरीं कांहीं दाहक औषधें लावून तो भाग जाळून टाकिला होता. परंतु ह्या कापण्याच्या योगानें व जाळून टाकण्याच्या योगानें, त्या बोटास बिलकूल गुण आला नाहीं; व कितीदां कापलें तरी ती गांठ फिरून येतच होती. शेवटीं तें सबंध बोट सडून गेलें व त्या डॉक्टरानें त्या बाईस असें सांगितलें कीं, रोग हाडापर्यंत जाऊन पोहोंचला आहे, करितां त्या रोगाचा पुढें फैलाव होऊं नये, ह्मणून बोट कापून टाकिलें पाहिजे. आपलें बोट कापून घेण्यास ती बाई राजी नसल्यामुळें ती डा० कुन्हे यांचेकडे गेली. " तुमचे बोट कापून टाकण्याची गरज नाहीं एवढेंच नव्हें, तर बोट कापल्यामुळें कदाचित् तुमच्या प्रकृतीस इजाही होईल, " असें डा० कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें. व त्यांनीं तिची अशी समजूत घातली कीं, तें बोट कांहीं विवक्षित कारणामुळें कुजलें आहे,

व तें कारण नाहींसें केल्यावर तें बोट खातरीनें बरें होईल. या व्याधीवर प्रत्येक वेळीं अर्धा तासप्रमाणें दिवसांतून तीन किंवा चार वेळां **मार्जनविधि** करण्यास डा० कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें. दिवसांतून तीनदां किंवा चारदां **मार्जनविधि** करण्यास व अनुत्तेजक आणि अर्थात् पथ्य अन्न खाण्यास व त्याचप्रमाणें पाहिले तीन चार दिवसपर्यंत **मार्जनविधि** करण्यापूर्वीं त्या बोटास वाफारा देण्यास डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें. मध्यंतरीं ती स्त्री प्रसूत झाली व तशा स्थितींत **मार्जनविधि** करावा किंवा न करावा, याविषयीं तिला शंका येऊं लागली; परंतु ह्या प्रसंगीं ह्याच्यापेक्षां दुसरा चांगला उपायच नाहीं, असें जेव्हां डा० कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें, तेव्हां त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें करण्याचा तिनें निश्चय केला. एरव्हीं बोट कापून टाकण्यावांचून दुसरा उपायच राहिला नव्हता. डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं तें बोट फारच लवकर बरें झालें. प्रथम **स्नान** करण्याबरोबर तें नासकें मांस नवीन होण्याचें बंद झालें. तिसऱ्या दिवसापासून त्या नासक्या मांसाचा पू व्हावयास लागला, व ह्यावरून तें बोट सुधारत चाललें होतें, हेंही दिसून येत होतें. त्या बोटांमधील कुजण्याची क्रिया बंद झाली होती, ह्मणून दुसरें हाड किंवा इतर बोटें सडून जाण्याची भीति मुळींच राहिली नव्हती. एकंदरींत १४ दिवसांचे आंतच तें बोट पूर्णपणें बरें झालें व त्यावर चट्टा किंवा व्रण बिलकूल मागें राहिला नाहीं.

प्रकरण चवथें.

भाग १ ला.

औषधें किंवा शस्त्रप्रयोगावांचून जखमा बऱ्या करणें.

शल्यतंत्रामध्यें [शस्त्रचिकित्सा ऊर्फ सर्जरी या शास्त्रामध्यें] जे उपाय सांगितले आहेत, त्यांच्या योगानें जखमा बऱ्या करण्याचा भ्रांतिमूलक प्रघात मोडून टाकणें, हें सोपें काम नाहीं. सध्यां बहुतेक लोकांचा असा समज आहे कीं, जखमा देखील फक्त शस्त्रप्रयोगानें व रोगजंतुनाशक औषधांनींच बऱ्या करितां येतात. ही कल्पना किती चुकीची आहे, हें डा० कुन्हे यांच्या उपायांना जें यश आलें आहे, त्यावरून सहज सिद्ध होतें. आणि विशेषतः अशाच प्रकारच्या व्याधींमध्यें जलचिकित्सेचा प्रभाव केवढा मोठा आहे, हें या गोष्टीची साक्ष पटवितें. पाण्याच्या योगानें जखमा बऱ्या करणाऱ्या प्रघातांचा प्रसार करण्यास डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीसारखें दुसरें साधन नाहीं.

डा० कुन्हे यांच्या उपायानें बिलकूल त्रास होत नाहीं एवढेंच नव्हें; तर औषधाच्या योगानें जखमा बऱ्या करण्यास डॉक्टरांना जितका वेळ लागतो, त्याचा एक तृतीयांश देखील वेळ या उपायानें जखमा बऱ्या करण्यास लागत नाहीं; ही गोष्ट डा० कुन्हे यांनीं बरे केलेल्या अनेक उदाहरणांवरून सहज सिद्ध होते. ज्यामध्यें डा० कुन्हे यांच्या उपायानें एखादी जखम बरी झाली नाहीं, असें एकही उदाहरण नाहीं. शिवाय या उपायापासून दुसरा असा एक मोठा फायदा आहे कीं, ज्याप्रमाणें शस्त्रप्रयोगाच्या योगानें विद्रूप चट्टे अथवा वण पडतात, त्याप्रमाणें डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं पडत नाहींत, एवढेंच नव्हे, तर जखमा बऱ्या झाल्यावर त्यांच्या खाणाखुणा देखील मागें राहत नाहींत.

जेव्हां आपल्या शरीराच्या एखाद्या भागास जखम होते,—मग ती मो-

क्षण शस्त्रानें कापल्यामुळें अथवा भोंसकल्यामुळें असो, किंवा ठेंचल्यामुळें, भाजल्यामुळें अथवा गारा, बर्फ इत्यादिकांचा आघात झाल्यामुळें होवो, ती जखम बरी करण्याचा प्रयत्न आपली प्रकृति स्वतःच करूं लागते. व त्या जखमेमुळें झालेल्या मज्जाततूंच्या प्रकोपामुळें, त्या भागाकडे अधिक रक्त व शरीरांतील कांहीं अन्य द्रव्यें वाहतात. या कारणामुळें जखम झालेल्या ठिकाणीं नवीन द्रव्यें आल्यानें जें घर्षण उत्पन्न होतें, त्यामुळें सूज व आग किंवा दाह उत्पन्न होतो. जेव्हां जखम भाजल्यामुळें किंवा शरीराचा एखादा भाग ठेंचल्यामुळें झाली असते, तेव्हां जखमेच्या ठिकाणीं फार वेदना होतात. ती जखम बरी करण्याचा आपल्या प्रकृतीकडून प्रयत्न स्वाभाविकपणें होत असतो, त्यांस आपण मदत केली, तर ती जखम फारच लवकर व कांहींही इजा न होतां बरी होते.

जेव्हां प्रकृति जखम बरी करीत असते, तेव्हांच वर सांगितलेल्या प्रकारच्या वेदना उत्पन्न होतात. या वेदना ह्मणजे जखम झालेल्या भागामध्यें उत्पन्न झालेल्या (स्थानिक) ज्वरामुळें होतात.

हा थोडकावेळ असणारा ज्वर त्या जखमेपासून येतो. आपणांस ठाऊक आहेच कीं, कोणताही व्याधि झाला, ह्मणजे त्यास आनुषंगिक ज्वर हा असावयाचाच; त्याचप्रमाणें जखमेसंबंधानेंही आहे. आणि या व्याधीमुळें येणारा ज्वर जरी निराळ्या प्रकारचा असला, तरी हा व्याधि बरा करण्याची रीती शोधून काढणें विशेष अवघड नाहीं.

अशा प्रकारचे रोग बरे करण्यास जखम झालेल्या ठिकाणीं येणारा ज्वर प्रथम नाहींसा करण्यास उपाय योजिले पाहिजेत. व ती जखम जर मोठी असेल, तर हा ज्वर नाहींसा करण्याविषयीं आपण विशेष काळजी घेतली पाहिजे व तो सर्व आंगभर पसरून देण्याविषयीं आपणांस फारच जपलें पाहिजे.

आपणांस हा स्थानिक ज्वर नाहींसा करितां आला, तर जखमेच्या ठिकाणच्या वेदना लागलींच बंद होतील. ज्वर हा शरीरांतील रोग बरे कर-

ण्याचा स्वाभाविक उपाय आहे, ही गोष्ट दुसऱ्या कोणत्याही उदाहरणावरून इतकी स्पष्ट दिसून येत नाहीं. परंतु दुर्दैवानें जेथें जेथें डाक्टरी उपायांची योजना करितात, तेथें तेथें आपणांस नेहमीं असें आढळून येतें कीं, जखमेच्या योगानें आलेला हा ज्वर सर्व आंगभर पसरतो व त्यामुळें जखम भरून येण्यास फारच उशीर लागतो. याचें कारण फार महत्त्वाचें आहे. सशक्त मनुष्याच्या जखमा फारच लवकर व कांहीं त्रास न पडतां बऱ्या होतात. परंतु ज्यांच्या अंगामध्यें दोषिक द्रव्याचा संचय पुष्कळ झालेला असतो व त्याच्या योगानें ज्यांच्या शरीरामध्यें गुप्त जीर्णज्वर असतो, त्या मनुष्यांच्या जखमा लवकर बऱ्या होत नाहींत. व अशा ठिकाणीं त्या जखमेनें शरीरास झालेली इजा व तिच्या योगानें झालेला मज्जातंतूचा क्षोभ, या योगानें जखम झालेल्या भागांत नासण्याची क्रिया फार जारीनें चालू होते; परंतु जेव्हां अशी गोष्ट घडून येत नाहीं, तेव्हां देखील जखम लवकर बरी होत नाहीं. कारण शरीरांतील धमन्यांतून जखम झालेल्या भागांमध्यें अधीक रक्त जातें व त्यायोगानें त्या भागांत विजातीय द्रव्याचा संचय बराच होतो, ह्मणून अशा ठिकाणीं दोषिक द्रव्याचा संचय फार होऊन त्या जखमेंत पू होतो व ती जखम वाहूं लागते.

या विषयासंबंधानें डा० कुन्हे लिहितात. मला नेहमीं असें आढळून आलें आहे कीं, जर एखाद्या जनावरास जखम झाली व ती बरी करण्याविषयीं जरी कांहीं उपाय योजिले नाहींत, तरी ती जखम फारच थोड्या वेळांत बरी होते. ह्या अगदीं नेहमीं घडून येणाऱ्या गोष्टीविषयीं विचार करीत असतां, जनावरांच्या जखमा बऱ्या होण्यास जितका वेळ लागतो व मानवी प्राण्यांच्या जखमा बऱ्या होण्यास जितका वेळ लागतो, यांमध्यें जें महदंतर आहे, तें पाहून मी आश्चर्यचकित झालों; व त्यायोगानें सृष्टीच्या गूढ नियमांच्या संबंधानें शोध करण्यास मी प्रवृत्त झालों. बहुतेकांच्या समजुतीप्रमाणें पूर्वीं माझाही समज असा होता कीं, मनुष्यप्राणी हा **शस्त्रविद्या व औषधी विद्या** यांमध्यें प्रवीण असल्याकारणानेंच त्यास मदत

करण्यास व काळजी घेण्यास मायेचीं मनुष्यें मिळत असल्याकारणानें, त्यास जखम झाली असतां ती जखम लवकर बरी होत असेल, परंतु अशावेळीं जनावरांची तशी स्थिति नसल्यामुळें त्यांची अवस्था फारच शोचनीय होत असेल, त्यांचे फारच हाल होत असतील व त्यांची जखम लवकर बरी होत नसेल. परंतु अनुभवाअंतीं हा समज खोटा ठरला; कारण मला असें कळून आलें कीं, जनावरांच्या जखमा दवाखान्यांतील रोग्यांच्या जखमांपेक्षां पुष्कळ लवकर बऱ्या होतात. पुष्कळ उदाहरणांचें लक्षपूर्वक अवलोकन केल्यावर माझी अशी खात्री झाली आहे कीं, ह्या ज्या गोष्टी घडतात त्या केवळ काकतालीय न्यायानेंच घडतात असें नाहीं, तर त्यांचीं दुसरीं मोठीं सबळ कारणें आहेत. ही गोष्ट स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां कांहीं उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत."

एक मांजर एका लोखंडी सांपळ्यांत आडकलें, व त्याच्यायोगानें त्या मांजराचा उजवा पाय मांडीच्या भागाच्या सुमारास मोडला, व त्या सांपळ्यांतून सुटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतांना, तें मांजर सांपळ्यासकट पळत होतें, व त्या धडपडीमध्यें तो दुखापत झालेला पाय पुष्कळ वेळा मुरगळून आडवा तिडवा झाला होता, व त्या जखमेवर पुष्कळ धूळ व केर येऊन बसला होता. नंतर एका मनुष्यानें त्या मांजराला सांपळ्यांतून सोडविलें, त्याबरोबर तें मांजर तो दुखावलेला पाय वर लोंबत धरून तीन पायांवर लंगडत लंगडत जोरानें पळत गेलें. कांहीं दिवसपर्यंत तें मांजर कोठेंच दृष्टीस पडलें नाहीं, त्यामुळें तेथील सर्व लोकांस तें मांजर मेलें असावें असें वाटलें.

परंतु सात आठ दिवसांनीं एक मरतुकडें व अजारी असें मांजर जवळ असलेल्या एका धान्याच्या कोठारांत आढळून आलें. त्याकडे कांहींवेळ पाहिल्यावर अशी खात्री झाली कीं, तें मांजर पूर्वी सांपळ्यांत अडकलेलें होतें तेंच आहे, अशी खात्री झाली. व आश्चर्यकारक गोष्ट ही कीं, तेवढ्या वेळांत त्या मांजराचा पाठीमागील पाय बरा झाला होता; परंतु जेथें पाय मो-

डला होता, त्याठिकाणीं बरीचशी सूज आलेली होती. व त्या मांजराच्या रोडकेपणावरून असें स्पष्ट दिसून येत होतें कीं, त्यानें सबंध आठवडाभर कांहीं खाल्लें नव्हतें, इतकें होतें तरी त्याच्यापुढें ठेवलेल्या सुग्रास अन्नास व पाण्यास त्यानें स्पर्श देखील केला नाहीं. त्यानें आपला दुखावलेला पाय एकदां जो ताठ करून ठेविला होता, तो त्यानें हालवला नाहीं व ती जखम तें वारंवार चाटीत असे. तें मांजर ती जखम वारंवार चाटी, ह्यावरून असें दिसतें कीं, त्यायोगानें त्याचें दुःख कमी होत असे. तें मांजर उपाशी कां राहत होतें, त्याबद्दल मोठें सबळ कारण होतें. आपणांस माहीत आहे कीं, अन्नाचें पचन होण्यास जें रूपांतर होतें, ती एक नासण्याची क्रिया आहे; व ही क्रिया होत असतांना उष्णता उत्पन्न होते. यावेळीं त्या जखमेस थंडावा आणण्यास त्या प्राण्याजवळ पाणी नसल्यामुळें त्यानें अन्न खाण्याचेंच मुळीं सोडून दिलें. अशाकरितां कीं, अन्न खाण्यापासून अंगांत उष्णता जास्त होऊं नये. ही गोष्ट त्या प्राण्यास उपजतबुद्धीनेंच कळली. पुढें कांहीं दिवसांनंतर तें मांजर बाहेर येऊं लागलें, परंतु त्या वेळेस त्याचा फक्त अस्थिपंजर राहिला होता, परंतु त्यानें थोडकें दूध प्याल्यावर तें फिरून ताजें तवानें झालें. व एक महिन्यानंतर तें मांजर पूर्वीप्रमाणें गुटगुटीत व तयार झालें. त्या जखमेच्या ठिकाणीं फक्त एक मांसाचा कठीण गोळा राहिला होता, परंतु त्यायोगानें त्याला चालण्यास बिलकूल त्रास होत नव्हता.

आतां कल्पना करा कीं एका मनुष्यास अशी जखम झाली आहे. व रोगजंतुनाशक औषधें लावून बरी करण्याच्या डॉक्टराच्या पद्धतीप्रमाणें या जखमेस उपाय केले असते, तर काय प्रकार झाला असता बरें! बहुतकरून तो भाग कापून टाकावा लागला असता, व ती जखम बरी होईपर्यंत त्यास कित्येक महिने खितपत पडावें लागलें असतें; व पुढें सर्व जन्मभर लंगडेच रहावें लागलें असतें. परंतु समजा कीं, एखाद्या कुशल वैद्यानें मोठ्या चतुराईनें पाय न कापतां ती जखम बरी केली असती, तरी तो जखम झालेला पाय नेहमीं ताठ राहिला असता व पाय वळविण्यास फार श्रम पडले असते.

आणखी एक जनावर कसें बरें झालें त्याची हकीकत सांगतों. त्याजवरून डा० कुन्हे यांच्या जखमा बऱ्या करण्याच्या उपचाराची उपयुक्तता दिसून येईल. एक कुत्रा छरे लागून जखमी झाला. मागच्या व पुढच्या पायांत बरेच छरे गले होते, व दोन छरे तर मानेच्या उजव्या बाजूंत घुसून डाव्या बाजूच्या कातड्यांत शिरले होते. श्वासनलिकेला व रक्तवाहिन्यांना मात्र कोणत्याही तऱ्हेनें इजा झाली नव्हती. जखमा दुखूं लागल्या कीं, तो कुत्रा दलदलीच्या व सावलीच्या जागीं जाई व आपलें अंग व विशेषेंकरून जखमी झालेले भाग, ओलसर मातीवर पुनः पुनः घांसून गार करी. तो जखमा सारख्या चाटीत असे. त्यानें खाणें अगदीं सोडून दिलें होतें. फक्त दिवसांतून दोनदां पाणी पिण्यास जवळच्या तळ्यांत जात असे. एवढ्यानें तो लवकर बरा झाला. तो पायाच्या जखमा चाटीत असे. व त्याच जखमा पांच दिवसांत बऱ्या झाल्या. फक्त सूज मात्र राहिली होती. मान त्याला चाटतां येत नसे व ती जरी पायाइतकी दुखावली नव्हती, तरी ती उशीरानें बरी झाली. एक आठवडाभर त्या कुत्र्यानें कांहीं खाल्लें नाहीं, इतक्या वेळांत मानही बरी झाली. छरे कांतडें, व स्नायू यांच्यामध्येंच अडकून राहिले होते.

आणखी एक तिसरें उदाहरण सांगतों. एका मोठ्या न्यूफाउंडलंड कुत्र्याच्या उजव्या पंजावरून एका कोळशानें लादलेल्या जड गाडीचें चाक गेलें, व त्यामुळें त्याचा पंजा चेंगरला गेला. त्या पंजावरील कातडें निघून गेलें होतें व आंतील हडूक फुटलें होतें. म्हणून त्याला घरीं न्यावें लागलें. घरीं आल्यावर तो कुत्रा सावलीचे ठिकाणीं गेला, आणि आपला दुखावलेला पंजा सारखा चाटीत बसला. तो कुत्रा तीन दिवसपर्यंत अन्नास शिवला देखील नाहीं. तेवढ्या वेळांत तीन पायांवर चालतां येण्याइतकी ती जखम बरी झाली होती. वीस दिवसांनीं ती जखम अगदीं पूर्णपणें बरी झाली.

ह्या तीन उदाहरणांपासून आपणांस मनुष्यांच्या जखमा बऱ्या कशा कराव्यात, अशाविषयीं पुष्कळ उपयुक्त अनुमानें काढतां येतील. पाण्याच्या

पट्ट्यांनीं जखमेस थंडावा आणणें, लंघन करणें, किंवा निदान शरीरांत उष्णता वाढविणारें अन्न न खाणें, हें जखमा बऱ्या करण्याचे स्वाभाविक उपाय आहेत.

हल्लीं दवाखान्यांतून शस्त्रवैद्य जी पद्धत उपयोगांत आणितात व ज्या पद्धतीप्रमाणें रोग्याच्या अंगांत ताकद राहवी म्हणून मांस, सागुती, अंडीं, दूध, दारू वगैरे अतिशय पुष्टिकारक अन्न रोग्यास खावयास सांगतात, ती रीत अगदीं चुकीची आहे. असें अन्न रोग्यास खावयास देणें फार अपायकारक आहे. व असें करणें हें प्रकृतीस जें पाहिजे असतें, त्याच्या अगदीं उलट प्रकारचें आहे. माझें मत असें आहे कीं, जखम झाल्यावर प्रथम शरीरास कोणत्याही प्रकारचे श्रम पडणार नाहींत, अशी व्यवस्था करणें हें फार इष्ट आहे, कारण शरीरास श्रम पडले असतां त्यांपासून जखम बरी करण्याच्या प्रकृतीच्या प्रयत्नास मध्यें आडथळा होतो.

कॅर्बोलिक ॲसिड, आयोडाईन, कोकेन वगैरे औषधें देऊन डाक्टर लोक जखमा बऱ्या करूं पाहतात. यावरून शरीरांतील सर्व क्रिया कोणत्या प्रकारें चालतात व जखमा बऱ्या कशा कराव्या, याविषयीं आपण किती अज्ञानी आहोंत, हें ते जगास उघड करून दाखवितात. जलचिकित्सेपासून जखमा कशा उत्तम रीतीनें बऱ्या होतात, हें न जाणून शस्त्रवैद्य नेहमीं भलत्याच मार्गाचें अवलंबन करितात. आपल्या प्रकृतीसच रोग बरा करण्यास लावण्याची रीत त्यांना माहितच नाहीं. आतां प्रस्तावनेदाखल इतकें सांगितल्यावर आपण निरनिराळ्या प्रकारच्या जखमा कशा बऱ्या कराव्या याविषयीं विचार करूं. या भागांत डा० कुन्हे यांनीं बऱ्या केलेल्या कांहीं रोग्यांची हकीकतही देण्यांत येईल. कापल्यामुळें, टोंचल्यामुळें, ठेंचल्यामुळें व ओरखडल्यामुळें शरीरास जखम होते, तेव्हां शरीरांतील लहानमोठ्या रक्तवाहिन्यांचीं तोंडें मोकळीं होतात व शरीरांतील दाबामुळें, त्यांतील रक्त बाहेर पडूं लागतें, हें रक्त हवेचा बाह्य दाब व शरीराचा आंतील दाब, समतोलन झाल्याशिवाय बंद होत नाहीं. आणि जखमा बऱ्या करण्याच्या रीती-

संबंधानें ह्या गोष्टीचें महत्त्व फार असल्यामुळें आपणांस ह्याविषयीं बराच विचार केला पाहिजे. आपणांस माहीत आहे कीं, आपणाभोंवतीं जें वातावरण आहे, त्याचा आपल्या शरीरांतील प्रत्येक चौरस इंच जागेवर १४ पौंडांचा दाब आहे. या दाबाचें आपल्या शरीरांतील दाबाच्या योगानें जर आपणास समतोलन करितां आलें नसतें, तर आपणांस हवेचा दाब मुळींच सोसतां आला नसता. डोंगर चढून जातांना हवेच्या दाबामध्यें जो फेरफार पडतो, त्याचा अनुभव पुष्कळांस असेलच. अतिशय उंच पर्वतावर, अथवा विमानांतून हिंडतांना, हवेंतील दाब इतका कमी होतो कीं, त्याच्यानें शरीरांतील दाबाचा प्रतिकार होत नाहीं, व त्यामुळें शरीरांतील दाबाचा जोर वाढून व कधीं कधीं नाकांतून, तोंडांतून, डोळ्यांतून व कानांतून, रक्त जोरानें बाहेर येऊं लागतें. परंतु बाहेरील हवेचा दाब, व शरीरांतील दाब यांचें समतोलन झालें ह्मणजे रक्त वाहण्याचें बंद होतें. जेव्हां शरीरास एखादी जखम होते, तेव्हां जें रक्त शरीरांत वहात असतें, त्यास जो विवक्षित मर्यादेच्या आंत ठेवणारा पडदा त्यास भोंक पडतें व त्यामुळें जखम झाल्याबरोबर रक्त वाहू लागतें. जखम झाल्याबरोबर रक्ताचा प्रवाह प्रथम बंद करणें, हें आपलें पहिलें काम आहे. रक्ताचा बाहेर येण्याचा जोर हा जखमेचा विस्तार व खोली यांवर, व जखमेबरोबर लहान किंवा मोठ्या रक्तवाहिन्या कापल्या गेल्या असतील, त्यावर अवलंबून असतो. आपण रक्त वाहून देण्याकरितां जखमेचा वरचा भाग होतां होईल तों घट्ट बांधूं नये, कारण त्यामुळें शरीरांतील रुधिराभिसरणास अडथळा होतो. यापेक्षां चांगले असे दुसरे पुष्कळ उपाय आहेत कीं, ज्यांच्या योगानें बंधनानें रक्त थांबविण्याची अवश्यकता रहात नाहीं. बंधनानें रक्त फक्त जेव्हां जखमेच्या योगानें एखादी मोठी रक्तवाहिनी फुटली असेल व त्यांतून फार रक्त वहाण्याच्या योगानें कदाचित् मृत्यु येण्याचा संभव असेल, किंवा अवश्य लागणारे असे दुसरे पदार्थ जवळ नसतील, त्याच वेळेस फक्त अशा बंधनांचा उपयोग करणें वाजवी होईल.

जखम झाली असतां जो रक्तस्राव होतो, त्यानें वेदना उत्पन्न होतात. यास्तव योग्य उपायानें रक्तस्राव बंद केला ह्मणजे या वेदना बंद होतात.

या कामासाठीं थंड पाण्याच्या पट्ट्यांसारखें दुसरें उत्तम साधन नाहीं. थंड पाण्याची पट्टी जखम झालेल्या ठिकाणीं बरेच वेढे देऊन गुंडाळली. ह्मणजे रक्त वाहण्याचें बंद होतें व त्याबरोबरच त्या ठिकाणच्या वेदनाही बंद होतात, अशा वेळीं शक्य असेल तर जखम झालेला भाग वेदना कमी होईतोंपर्यंत थंड पाण्यांत धरावा. वेदना कमी होण्यास कधीं कधीं पुष्कळ तासही लागतात. परंतु असें करणें जर शक्य नसेल, तर त्या जखमेस थंडावा आणण्याकरितां त्या जखमेवर सारखी अगर मधून मधून थंड पाण्याची बारीक धार धरावी.

बांधण्याची पट्टी किती जाड—ह्मणजे तिच्या किती घड्या केल्या—पाहिजेत, हें त्या जखमेवर—ह्मणजे रक्ताच्या जोरावर अवलंबून आहे. जखम जर लहान असेल, तर पट्टी दोन-चार-किंवा सहा पदरी (घड्यांची) असावी; व मोठी असेल तर बंधनाची पट्टी दहा-पंधरा वीस किंवा तीस पदरी देखील घ्यावी. परंतु मोठ्या जखमेवरील पट्टी जर फारच पातळ (कमी घड्यांची) असेल, तर त्या पट्टीच्या योगानें जखमेंतील रक्त वाहण्याचेंही थांबणार नाहीं, व ती जखम लवकर बरीही व्हावयाची नाहीं. आतां ती पट्टी फार जाडही असूं नये. आपलें बोट कापलें असलें व त्यावर आपण वीस घड्यांची पट्टी बांधली तर ती जखम बरी होण्यास जो वेळ लागेल, त्याच्यापेक्षां कमी वेळ चार पदरी पट्टी बांधली असतां लागतो.

तागाची पट्टी एवढी मोठी असावी कीं, ती जखमेच्या पलीकडे १ इंचापेक्षां अधिक येऊं नये, ह्यायोगानें जखम बरी होत असतांना जखमेजवळील भागांतील रुधिराभिसरणास अडथळा येणार नाहीं, असें करणें हें फारच महत्त्वाचें आहे. त्या ओल्या पट्टीभोंवतीं एका लोकरीच्या कापडाच्या पट्टीचे एक दोन अथवा अधिक वेढे गुंडाळावे. ह्यायोगानें ती पट्टी जागच्या जागीं रहाते व निसटून जात नाहीं, आणि जखम झालेल्या भागा-

वरचा दाब कमी-जास्त करितां येतो. शिवाय या पट्टीच्या योगानें शरीरांत जेवढी उष्णता नेहमीं लागते, तेवढी उत्पन्न करितां येते. बांधण्यापूर्वी ती पट्टी स्वच्छ थंड व शक्य असेल तर क्षाररहित पाण्यांत बुडवावी व किंचित् पिळून मग बांधावी जोंपर्यंत त्या पट्टीच्या योगानें तो भाग थंड राहील तोंपर्यंत ती जखम फारशी दुखणार नाहीं. जेव्हां ती पट्टी वाळून जाईल, तेव्हां ती फिरून थंड व स्वच्छ पाण्यांत बुडवावी व जर जखम झालेला भाग दुखूं लागला, तर अधिक गार पाण्याची पट्टी लाविली पाहिजे. ही गोष्ट विशेषतः प्रथम वारंवार केली पाहिजे.

पण कांहीं वेळीं एकसारख्या पट्ट्या बदलणें, हें हितावह होणार नाहीं व अशा वेळीं जखमेस ओल्या मातीची पट्टी बांधणें अधिक हितावह आहे. ही तयार करण्याकरितां थोडी केर काढलेली माती एका भांड्यांत घालावी. व त्यांत गार पाणी आतून ती खळीप्रमाणें दाट होईपर्यंत ढवळावें. हें मिश्रण एका तागाच्या कपड्यावर पसरावें. व त्या पट्टीचा चिखल लावलेला भाग मांसाकडे करून ती पट्टी नीट रीतीनें जखम होतांक्षणींच जखमेवर बांधावी. कांहीं तासांनंतर ती पहिली पट्टी काढून तिच्या जागीं तिच्याचसारखी दुसरी एक पट्टी बांधावी. व्रण, भगंदर व जखमेमध्यें कुजलेल्या मांसाचे गोळे बनणें इत्यादिकांसही हाच उपाय करावा.

जलचिकित्साशास्त्राच्या खऱ्या ज्ञानाशिवाय कांहीं जुन्या मताच्या डॉक्टरांनीं कांहीं दिवसांपूर्वीं पाण्याच्या पट्ट्यांनीं जखमा बऱ्या करण्याच्या रीतीमध्यें कांहीं सुधारणा केली आहे व ती ही कीं, पाण्याच्या पट्टीच्या व लोकरीच्या पट्टीमध्यें एक इंडिया रबरचा तुकडा घालणें हा होय. अशा प्रकारच्या पाण्याच्या पट्ट्यांचा फारसा उपयोग होत नाहीं. कारण त्या रबराच्या योगानें पट्टींतील पाण्याची वाफ होत नाहीं व शरीराचा घाम निघून जात नाहीं, अशा प्रकारची जलचिकित्सा अगदीं भ्रांतिकारक किंवा निरुपयोगी आहे. अशा प्रकारच्या पट्ट्यांच्या योगानें आपणांस पाहिजे तो गुण कधींही येणार नाहीं; व हा उपाय कोणींही योजूं नये, अशी सर्वांना विनंति आहे.

अनुत्तेजक पदार्थांचा आहार करण्यापासून जखम बरी करण्यास किती मदत होते, हें आपणांस कळलेंच आहे. आणि अन्न जितकें कमी खाऊं व खाण्याचे पदार्थ जितके अनुत्तेजक असतील, तितकी लवकर जखम बरी होऊं लागते. बिन चाळलेल्या पिठाची भाकर, फळें व पाणी हाच आहार उत्तम होय. जें अन्न फारच लवकर व अल्पायासानें पचतें, तेंच अन्न उत्तम; कारण तें खाल्ल्यानें शरीरांत फारशी उष्णता उत्पन्न होत नाहीं. ह्या जखमा बऱ्या करण्यासंबंधानें ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे.

जखमा लवकर बऱ्या करण्यास **कुक्षिस्नान** व **उपस्थस्नान** हे दुसरे उपाय आहेत. या स्नानांच्या योगानें जखमेंतील उष्णता कमी होते व जखम झालेल्या भागांत (स्थानिक) ज्वर उत्पन्न झाला असेल, तर तोही कमी होतो. त्याचप्रमाणें या उपायानें शरीरामध्यें जोम व तरतरी उत्पन्न होऊन जखम लवकर बरी होईल; व ज्यांच्या शरीरांत दोषिक द्रव्य सांठलें आहे, त्यांनीं हीं स्नानें घेणें अत्यावश्यक आहे. वर जें काय म्हटलें आहे, तें खालीं दिलेल्या उदाहरणावरून चांगलें समजून येईल.

एका गिरणींतील ४९ वर्षांच्या मनुष्याचा डावा हात एका वाटोळ्या फिरत्या करवताखालीं सांपडला व त्यामुळें अंगठा व तर्जनीमधील मांसाचा भाग फाटला व तें मांस करवतास आडकून राहिलें. सुदैवेंकरून त्याच्या हाडास बिलकूल इजा झाली नव्हती. ही जखम झाल्यावर कांहीं मिनिटांनीं तो बेशुद्ध होऊन पडला व अर्धा तासपर्यंत तो शुद्धीवर आला नाहीं. तो बेशुद्ध असतांना त्याच्या जखम झालेल्या हाताभोंवतीं एकानें तागाच्या कापडाच्या सद्र्याचे पुष्कळ वेढे गुंडाळले, व त्याच्या योगानें रक्त येण्याचें बहुतेक बंद झालें होतें. अशा रीतीनें बांधलेला त्याचा हात थंड पाण्याच्या भांड्यांत बुडवून ठेविला होता. अशा योगानें त्याचें दुःख एका तासांत पुष्कळच कमी झालें, आणि दुसऱ्या दिवशीं तर तें अगदींच नाहींसें झालें. पहिल्या प्रथम थंड पाण्यानें जखम गार ठेवण्याचा उपाय एकसारखा करावा लागला; परंतु चवथ्या दिवशीं त्या जखमेभोंवतालची पट्टी लहान केली

व हाताचा बराच भाग मोकळा ठेविला. नंतर एक २० पदरीं घडी त्या जखमेवर बांधली, व ती घट्ट बसण्याकरितां एक लोंकरीची पट्टी सबंध हातावर बांधली, त्या योगेंकरून संबंध हातांत उष्णता उत्पन्न झाली व रक्त मोकळेपणें सबंध हातभर वाहूं लागलें. पहिल्या प्रथम दर अर्ध्या तासाला पट्टी थंड पाण्यानें ओली करावी लागत होती. परंतु नंतर अधिक अवधीनें ओली करावी लागत होती. १९ दिवसांत ती जखम इतकी बरी झाली कीं, प्रत्यक्ष त्या जखमेस उपचाराची अवश्यकता नाहींशी झाली. तो मनुष्य आपल्या हातानें काम करण्याइतका चार आठवड्यांत बरा झाला. येथें हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, त्या रोग्यानें जखम झाल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून शीतस्नानें दिवसांतून दोन वेळ घेण्यास सुरवात केली होती, व त्यांचा बरें होण्यास फारच उपयोग झाला. कारण त्या रोग्याची प्रकृति पूर्वीं बरीच वाईट होती. जर त्यानें जखमेवर विषजंतुनाशक औषधांचा उपयोग केला असता तर ती जखम बरी होण्यास पुष्कळ वेळही लागला असता, व दुःखही फार सोसावें लागलें असतें. डॉक्टरानें बहुतकरून ती जखम शिवली असती व त्या योगें आंगठा खात्रीनें ताठ व बधीर झाला असता.

डा. कुन्हे यांच्या उपायानें या मनुष्याची जखम फार लवकर बरी झाली एवढेंच नव्हे, तर त्या जखमेच्या योगानें अंगावर चट्टाही मुळींच राहिला नाहीं. ती जखम जरी पहिल्या प्रथम फार मोठी होती, तरी ती आंतून आपोआप बरी होत आली, व जखमेभोंवतालचा भाग कांहीं वेळानें आपोआप गळून पडला. या जखमेच्या योगानें कांहीं ज्ञानतंतु तुटल्यामुळें, आंगठ्याच्या वरच्या अर्ध्या भागाचें स्पर्शज्ञान कांहीं वेळपर्यंत नाहींसें झालें, आणि ह्मणून त्या रोग्यास कांहीं महिनेपर्यंत बारीक बारीक पदार्थ आंगठ्याच्या योगानें उचलतां येत नव्हते; परंतु रोज कांहीं वेळां शीतस्नानें केल्यांवर तुटलेल्या ज्ञानतंतूंचा संबंध फिरून जडला व फिरून तर्जनीस स्पर्शज्ञान आलें.

खरचटणें, ओरखडा निघणें, ठेंचणें इत्यादि कारणांमुळें होणाऱ्या जखमा.

पूर्वीं सांगितलेले उपाय सदरहू प्रकारच्या जखमांवरही चांगले लागू पडतात. कधीं कधीं खरचटल्यामुळें ठेंचल्यामुळें किंवा शरीराच्या आंतील भागास इजा झाल्यामुळें, रक्तामध्यें त्या जागीं गांठी बनतात व त्या योगानें सर्व इंद्रियांमध्यें बिघाड होतो. जेव्हां बाह्य उपचारानें आंतील जखमा बऱ्या होण्याचा संभव असतो, त्या वेळेस डा० कुन्हे यांचीं **शीतस्नानें** यांपासून फार उपयोग होतो. त्यांच्या योगानें शरीरांतील उष्णता कमी होते एवढेंच नव्हे, तर आंतील ज्ञानतंतूंची तरतरी वाढून ते सशक्त होतात. शीतस्नानानें ज्यांच्या शरीरांतील गोंठलेलें रक्त व कुजलेलीं कांहीं द्रव्यें लवकर बाहेर पडत नसतील, त्यांच्या जखम झालेल्या भागास वाफारा दिल्यानें फार उपयोग होतो. परंतु त्या वाफाऱ्यानंतर **शीतस्नान** फिरून करावें लागतें, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. वाफाऱ्यांच्या योगानें शरीरांतील नासलेलीं द्रव्यें बाहेर पडण्यास मदत होते.

एका मुलीच्या उजव्या हाताचें बोट पायमौजे वगैरे शिवण्याच्या यंत्रांत सांपडून चेंगरून भोंक पडलें होतें. ती औषध घेण्याकरितां डा. कुन्हे यांचेकडे गेली. जखम झाल्यापासून पहिले कांहीं आठवडे ती एका डाक्टरचें औषध घेत होती, व जरी त्या डाक्टरानें होते नव्हते तेवढे उपाय करून पाहिले, तरी जखम मुळींच बरी झाली नाहीं. त्यानें जखम बरी करण्याकरितां **आयडोफॉर्म, कॅर्बॉलिक, सॉलिसीलिक** वगैरे औषधांचा उपयोग केला होता, व शेवटीं तुझें बोट अथवा हात कापून काढावा लागेल, असें देखील तिला त्यानें सांगितलें. त्या मुलीला त्या जखमेपासून फारच इजा होत होती, व बोटाची सूज इतकी वाढली कीं, बोट अगदीं काळें निळें दिसूं लागलें होतें. २ आठवड्यांनीं तिचा सगळा हात सुजला व तो देखील बोटाप्रमाणें काळा निळा दिसूं लागला. सरतेशेवटीं त्या डाक्टरनें तिला हात कापवून घेण्याचें धैर्य तुझ्या अंगांत आहे किंवा नाहीं हें विचारिलें. ह्या प्र-

श्याच्या योगानें ती फारच भ्याली व डा० कुन्हे यांच्याकडे गेली. डा० कुन्हे यांनीं लगेच थंड पाण्याची पट्टी तिच्या हाताभोंवतीं गुंडाळली व हातास रोज दोनदां वाफारा देण्यास सांगितलें व शीतस्नान करण्यास सांगितलें. ह्या उपचारानंतर दोन तासांतच हाताचें सगळें दुःख नाहींसें झालें, व पुरा बरा होईपर्यंत तिचा हात मुळींच दुखला नाहीं. हाताची व बोटाची सूज सारखी तासातासास उतरत चालली होती, व दोन दिवसांनीं तर तिचा हात पहिल्याप्रमाणें झाला, व वर्णही पूर्वीप्रमाणें झाला. तीन चार आठवड्यांनीं घरांतील काम करण्याइतका तिचा हात बरा झाला.

अशा प्रकारें डॉक्टरास एक मजेचा शस्त्रप्रयोग करण्याचा प्रसंग आलेला गेला हें खरें, परंतु ती गरीब बिचारी मुलगी सर्व जन्मभर थोटी होण्याचा प्रसंगही चुकला.

एका सुताराच्या हातास दुखापत होऊन तो डा० कुन्हे यांच्याकडे उपचाराकरितां गेला. त्याचा डावा हात दोहींकडून चिरला होता व त्याच्या हातास जखम झाली होती. जखमेवर जे उपाय डॉक्टर करितात त्यापासून होणाऱ्या वाईट परिणामांचा अनुभव त्यास आल्यामुळें विषजंतुघ्न औषधांनीं जखमा बऱ्या करण्याच्या डॉक्टरांच्या पद्धतीवर त्याचा विश्वास नव्हता, ह्मणून तो डा० कुन्हे यांजकडे गेला. त्याचा खांद्यापर्यंत हात इतका सुजला होता कीं, त्यास तो हालवितां देखील येत नव्हता. परंतु डा० कुन्हे यांच्या औषधानें तीन तासांनीं त्याचें दुःख बरेंच कमी झालें व आठ्ठेचाळीस तासांनीं त्याची सूज अगदींच नाहींशी झाली. पंधरा दिवसांनंतर आपलें काम करण्याइतका तो बरा झाला.

खरें पाहूं गेलें असतांना विषजंतुघ्न औषधानें पूर्णपणें जखम बरी होत नाहीं, तथापि ती कांहीं बरी होते, हें खालील दोन उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसून येतें.

एकाच यंत्रावर काम करणाऱ्या मुलींच्या पुढल्या बोटाला सारख्याच रीतीनें जखम झाली होती. टोंकापासून पहिल्या सांध्यापर्यंतचें हाड मोडून त्याचा चूर झाला होता. परंतु बाकीच्या बोटांस कांहीं इजा झाली नाहीं.

त्या मुली वयानें व प्रकृतीनें सारख्याच होत्या; त्यांपैकीं एक मुलगी डाक्टराकडे औषध घेण्यास गेली, व त्यानें त्या जखमेवर विषजंतुघ्न औषधांचा उपयोग केला. ती दुसरी मुलगी डा० कुन्हे यांचेकडे गेली. त्या डाक्टरानें बोटांतील मोडलेल्या हाडाचे तुकडे लागलींच काढून टाकले. हा प्रयोग करीत असतांना त्या ठिकाणीं त्यानें आयडोफॉर्माची पूड भरली. त्या मुलीला पुष्कळ दुःख सोसावें लागलें, तरी तिचें बोट एक आठवड्यांत फारच जरूर लागली तर काम करतां येईल इतकें बरें झालें. ह्या शस्त्रक्रियेच्या प्रयोगामुळें बोटाचा पहिला सांधा अगदीं बिघडून गेला होता व सर्व बोट अगदीं विद्रूप दिसूं लागलें होतें. जेव्हां हवेंत फेरफार होत, तेव्हां त्या जखमेच्या ठिकाणीं फार वेदना होत, असें पुष्कळ वर्षे होत होतें. ह्या वेदना वाईट रीतीनें शस्त्रप्रयोग केल्यामुळें व प्रयोग करीत असतांना विजातीय द्रव्याचा उपयोग केल्यामुळें होत होत्या.

जी मुलगी डा० कुन्हे यांचें औषध घेत होती, तिची स्थिति याहून फार चांगली होती. डा० कुन्हे यांचा पहिला प्रयत्न वेदना कमी करण्याचा होता, व पहिल्याच दिवशीं त्यांना ह्या प्रयत्नांत यश आलें. वेदना कमी करण्याकरितां ओल्या कापडाची पट्टी त्या मुलीच्या बोटास बांधिली. त्या मुलीच्या अंगांत विजातीय द्रव्य फार सांचलें असल्यामुळें, तिला शीतस्नानें करणें अत्यावश्यक होतें. दुसरे कोणतेही उपचार न करितां व कांहींएक त्रास न होतां, तें मोडलेलें हाड तिसरे दिवशीं आपोआप बाहेर पडलें. सहावे दिवशीं मोडलेल्या हाडाचा सगळ्यांत मोठा दुसरा तुकडा बाहेर निघाला; व एका महिन्यांत ती मुलगी काम करण्याजोगी झाली. दीड महिन्यानें तें बोट अगदीं बरें झालें, त्याचें स्पर्शज्ञान नाहींसें झालें नाहीं, व तें विद्रूपही झालें नाहीं, व जखमेच्या जागीं व्रणही राहिला नाहीं. हवेंतील फेरफाराच्या योगानें त्या ठिकाणीं फिरून आजपर्यंत वेदना देखील झाल्या नाहींत. मग कोणता चिकित्सक अधिक चां-

आणखी एका रोग्याचीही हकीकत अशीच बोधप्रद आहे. १८७९ सालीं एका गृहस्थाचा डावा पाय घोंट्यांत मोडला, ह्यामुळें त्या रोग्यास अंथरुणास खिळून रहावें लागलें, व त्याच्या पायास मलमाचे उपचार सुरू होते, तो पाय बरा झाला, तरी तो अशक्त राहिला, व सूज तशीच राहिली. चालतांना तो पाय वरचेवर मुरगळत वांकडा होई, व त्यायोगानें फारच वेदना होत असे. तो मनुष्य चालतांना स्पष्ट दिसून येत होतें. त्या मनुष्याची प्रकृति रोगट व अशक्त होती. त्यानें डा० कुन्हे यांचे उपचार १८८९ चे मार्च महिन्यापासून सुरू केले, व ते त्यास फार गुणकारक वाटल्यावर त्यानें ते बरेच दिवस तसेच सुरू ठेविले.

जेथें पुष्कळ वर्षांपूर्वी त्याच्या पायाला दुखापत झाली होती, तेथें १८९०चे ' आरंभास सूज व आग उत्पन्न होऊं लागली, व त्याठिकाणीं वेदना होत होत्या. डा० कुन्हे यांच्या उपायांच्या योगानें त्या वेदना चवथे दिवशीं अगदीं नाहींशा झाल्या; व त्यावेळेस पायाच्या घोंट्यांतील व शरीरांतील अशक्तपणा नाहींसा झाला. बारा वर्षांपूर्वी झालेली पुरी बरी न केलेली अशी जखम डा० कुन्हे यांच्या उपायानें कशी पूर्णपणें बरी होते, हें ह्या उदाहरणावरून आपणांस दिसून येतें.

आंग भाजणें—भाजून झालेल्या जखमांपासून बहुतकरून ज्या वेदना होतात, त्या वेदना कमी करण्यास थंड पाण्याच्या पट्ट्या फार उपयोगीं पडतात. दुःख अगदीं नाहींसें करण्यास ती जखम कित्येक वेळां पुष्कळ तासपर्यंत पाण्यामध्यें धरावी लागते. पण जखम जर फक्त थोडावेळच थंड पाण्यांत धरली तर दुःख कदाचित् जास्ती वाढतें, परंतु तें सहन करून तें अगदीं नाहींसें होईपर्यंत जखम पाण्यांत धरली पाहिजे. भाजल्या ठिकाणची आग कमी झाली ह्मणजे, मग जखमांप्रमाणें त्यांवर थंड पाण्याची पट्टी बांधावी. कारण झऱ्याच्या पाण्यामध्येंही अशी कांहीं द्रव्यें असतात कीं, त्याच्या योगानें जखम बरी होण्यास उशीर लागतो व दुःख अधिक होतें, ह्मणून झऱ्याच्या पाण्यापेक्षां नदीचें किंवा पावसाचें पाणी; हें जखम

थंड करण्यास अधिक चांगलें असतें. वरील उपायानें जखमा किती लवकर बऱ्या होतात, हें पाहून फारच आश्चर्य वाटतें. जे लोक होरपळून किंवा भाजून मेले, ते ह्या अशा रीतीनें वांचवितां आले असते, असें मी खात्रीनें सांगतों.

जेव्हां भाजलेल्या जखमा अशा रीतीनें लवकर बऱ्या होत नसतील, तेव्हां अशा रोग्यांच्या आंगांत दोषिक द्रव्यें फारच सांचलेलीं असतात, असें खात्रीनें समजावें.

अशा वेळीं सर्व शरीरांतील द्रव्यें बाहेर काढण्याकरितां **शीतस्नान** घेणें व अनुत्तेजक अन्न खाणें हें फार उपयोगी आहे.

ती जखम जरी नेहमींप्रमाणें लवकर बरी होत असली, तरी देखील हीं स्नानें करणें फार हितावह आहे. कारण यांच्या योगानें जखमा अधिक लवकर बऱ्या होण्यास मदत होते.

एका मनुष्याची मान भाजून त्याठिकाणीं दोन चट्टे पडले होते, व त्याचप्रमाणें पायही भाजून त्यावर एक मोठा चट्टा पडला होता. त्यावर त्यानें डाक्टरी उपाय केले. परंतु त्या उपायांमुळें ज्या वेदना होत असत, त्या दुःसह होऊन त्यानें ते उपाय बंद केले. नंतर जुन्या **नेचरक्युअरच्या** पद्धतीनें स्वतःच उपाय करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. परंतु त्या उपायांनींही गुण चांगलासा न आल्यामुळें तो **डा० कुन्हे** यांच्याकडे गेला. **डा० कुन्हे** यांनीं भाजलेली जागा स्वच्छ धुवून त्यांतील पू वगैरे काढून टाकला व त्या चट्ट्यांवर थंड पाण्याच्या पट्ट्या लाविल्या. या उपायानें दोन तासांतच भाजलेल्या जागेच्या वेदना बंद झाल्या. अशा रीतीनें दोन दिवस उपचार केल्यानें त्या जखमांचें स्वरूप अगदीं पालटलें. मानेवरील अगदीं भाजलेला भाग बरा झाल्यासारखाच होता व बाकीचे भाजलेले भागही लवकर बरे होत चालले होते. पायावरची फारच मोठी व खोल जखम अर्धी भरून आली होती. व आणखी पांच दिवसांनीं तो मनुष्य गिरणींत काम करण्याइतका बरा झाला. मानेवरील भाजलेला भाग पुरा बरा झाला होता, व पायाचा भाजलेला भाग त्यास कसें तरी चालतां येईल इतका बरा झाला होता.

बंदुकीच्या गोळीनें झालेल्या जखमा.—ह्या जखमा ब-या करण्याचे उपायही शस्त्रानें कापल्यामुळें किंवा टोंचल्यामुळें होणा-या जखमांप्रमाणेंच आहेत. तथापि लढाईमध्यें बरेंच मोठें महत्त्व असल्यामुळें त्यांचें स्वतंत्र विवेचन करणें अवश्य आहे. जखम झाल्यावर काय उपाय योजिले पाहिजेत, हें प्रत्येक शिपायास माहीत असणें फारच जरूरीचे आहे. लढाईच्या प्रसंगीं एखाद्या शिपायास जखम झाली असतां, पुष्कळ वेळां डाक्टराची मदत ताबडतोब न मिळाल्यामुळें त्या शिपायास तसेंच खितपत बसावें लागतें. अशावेळीं डाक्टरांच्या जंतुघ्न औषधांचा जखमा ब-या करण्यास उपयोग केला असतां, बहुतेक प्रसंगीं जखम झालेला सर्व भाग कुजून जातो व तो भाग कापून काढला नाहीं, तर रोगी मृत्युमुखीं पडतो. शरीराचे धर्म काय आहेत व शरीराच्या जखमा आपोआप ब-या करण्याचा प्रकृतीमध्यें काय गुण आहे, यांविषयीं बहुतेक लोकांना पूर्ण अज्ञान असल्यामुळें मोठ्या जखमा झाल्या असतां ज्या भागास जखम झाली असेल, त्या भागाचा छेद करण्यावांचून दुसरा उपायच लोकांना ठाऊक नाहीं. परंतु लोकांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, अशा प्रकारें शरीराचा भाग शस्त्रानें कापून काढल्यानें जखमा कधींही भरून येणार नाहींत. परंतु त्या (जखमा) उलट जास्त मोठ्या होऊन मनुष्यास अंगवैकल्य येतें (शरीराचा अवयव कापला गेल्यानें शरीराच्या समग्रत्वास कमीपणा येतो.)

बंदुकीची गोळी अथवा तिचा कांहीं भाग जर शरीरांत राहिला, तर सर्व शरीरास इजा होऊं नये ह्मणून ती गोळी अथवा तो तुकडा काढून टाकणें आवश्यक आहे ! असा सर्व डाक्टरांचा व बहुतेक लोकांचा ग्रह झालेला आहे. **हा ग्रह अगदीं चुकीचा आहे. व ह्याच्या योगानें आजपर्यंत हजारों लोक प्राणासही मुकले आहेत.** कारण गोळी ही बरीच मोठी वस्तु असल्यामुळें ती शस्त्रक्रियेनें बाहेर काढून टाकण्यास शरीरास बरीच मोठी जखम करावी लागते, व त्यामुळें प्राणघात होण्याची भीति असते. शिवाय हेंही पुष्कळांस माहीत असेल कीं, शरीराच्या आंतील भागास एका गुळगु-

ळीत पदार्थाचें आवरण असल्यामुळें गोळी त्याचे जवळून सहज सरकून जा-ते व जेव्हां ती गोळी एखाद्या भागांत शिरते, तेव्हां त्या भागास (तो भाग जणू काय रबराचा असल्यासारखें) अतिशय लहान छिद्र पडतें. त्याचें कारण असें आहे कीं, गोळीच्या अथवा छऱ्याच्या जोरामुळें त्वचेस ताण बसतो व त्वचा रबराप्रमाणें लवचीक असल्यामुळें, तिजमधून गोळी जातां-क्षणींच त्या छिद्राचा संकोच होतो. हा सर्व प्रकार रबराच्या तुकड्याला गो-ळी मारल्यानें किंवा त्यास दाभणानें भोंक पाडल्यानें जो प्रकार होतो तोच प्रकार या ठिकाणींही होतो. रबराच्या तुकड्यास एवढें भोंक पडतें कीं, तें ताणल्याशिवाय त्यांतून गोळी फिरून जात नाहीं, असें आपणांस दिसून येतें.

जखम झालेले भाग कशानें बरें फुगतात! बहुतकरून ही सूज लवक-रच नाहींशी होते व कांतड्यांचा लवचीकपणाही नाहींसा होतो. जखम झा-लेल्या भागांत रक्त व दुसरीं जखम बरी करणारीं द्रव्यें सांठतात व त्या-योगानें तो भाग ताठ होतो. अशा वेळीं गोळी ज्या मार्गानें आंत गेली, त्याच मार्गानें बाहेर काढण्याचा जर आपण प्रयत्न केला, तर तो निरर्थक होतो असें आपणांस आढळून येईल. कारण ज्या मार्गानें गोळी आंत गेली, तो मार्ग व त्याचें तोंड सुजून गेलें असतें, व त्या भागाचा लवचीकपणा ना-हींसा झालेला असतो. ह्मणून अशा प्रसंगीं शस्त्रप्रयोगानें गोळी काढण्याचा यत्न केला तर विनाकारण कापाकापी करावी लागेल व त्यामुळें शरीरास निरर्थक अपाय मात्र होईल.

अशा प्रकारच्या शस्त्रप्रयोगामुळें शरीरावर किती अपायकारक परिणाम होईल, याची सहज कल्पना करितां येण्यासारखी आहे. **गोळी जबरीनें शरीरांतून बाहेर काढल्यामुळें शरीरास जी इजा होईल त्यापेक्षा गोळी आंतच असल्यानें शरीरास कमी इजा होईल.** शरीरामध्यें गोळी राहिली असतां, त्याभोंवतीं प्रथम पाण्यासारखा एक पदार्थ जमतो व त्या रूपांतर होतां होतां, त्याचें त्या गोळीभोंवतीं एक भक्कम कवच बनतें, त्यायोगेंकरून त्या गोळीपासून शरीरास बिलकूल त्रास नाहींसा होतो. अ

पायकारक अशीं जंतुघ्न औषधें देऊन आपण शरीर निःसत्व केलें नाहीं, तर आपली प्रकृति ती गोळी किंवा छरे शरीरास अपाय न होईल अशा रीतीनें शरीराबाहेर काढून लावील. उदाहरणार्थ पुष्कळ वेळीं असें घडतें कीं, जी गोळी खांद्यांत शिरली आहे ती कित्येक महिन्यांनीं अथवा वर्षांनीं ढुंगणाजवळच्या भागांतून किंवा मांडींतून बाहेर पडते.

यास्तव ती गोळी काढण्याकडे आपलें विशेष लक्ष नसावें, तर त्या जखम झालेल्या ठिकाणची आग कमी करण्याकडे व रक्तस्राव बंद करण्याकडे लक्ष असलें पाहिजे. हें कसें करतां येईल, हें मीं पूर्वींच सांगितलें आहे. नडीच्या प्रसंगीं त्याला त्यांचा तत्क्षणींच उपयोग व्हावा ह्मणून प्रत्येक शिपायास तागाच्या व लोंकरीच्या कापडाच्या पट्ट्या लढाईवर जातांना दिल्या तर फार बरें होईल. बहुतेक वेळां दुसऱ्या उपायांपेक्षां पाणी मिळण्याचा अधिक संभव असतो. पाणी न मिळेल तेव्हां ओलें गवत, चिखल किंवा ओलसर मातीचा जखमेस थंडावा आणण्याकडे शिपायांनीं उपयोग करावा. ती जखम घट्ट बांधल्यानंतर जखमेची आग कमी करण्याच्या कामीं यांचा उपयोग केला तरी चालेल. जोंपर्यंत शिपायास हालण्याइतकी शक्ति असते, तोंपर्यंत त्या शिपायास अशा रीतीनें आपणा स्वतःस प्रथम मदत करितां येईल, व दुसरे शिपाई त्यास मदत करण्यास येईतोंपर्यंत त्याचा वेळ फुकट जाणार नाहीं. ह्मणून कोणताही औषधोपचार न करितां जखम आपोआप बरी करण्याची रीत प्रत्येक शिपायास पूर्णपणें समजावून देणें, हें फारच महत्त्वाचें कार्य आहे. ह्यायोगानें प्रत्येक शिपायास आपणा स्वतःस मदत करितां येईल, व डॉक्टर येईपर्यंत, त्यास उगीच कण्हत पडावें लागणार नाहीं. शिवाय ज्या शिपायास थोडी जखम झाली असेल, त्याला अधिक जखम झालेल्या आपल्या मित्रास बरीच मदत करितां येईल.

१८७०–७१ मध्यें फ्रान्स व जर्मनी या दोन राष्ट्रांमध्यें झालेल्या लढाईवरून डाक्टरांच्या उपायामुळें किती वाईट परिणाम होतात, ह्याचा अनुभव पहाण्याचे पुष्कळ प्रसंग डा० कुन्हे यांस आले. त्यांपैकीं फारच आ-

श्चर्यकारक उदाहरण येथें देतों. १८७० मध्यें झालेल्या लढाईमध्यें एका मनुष्याच्या पोटांत एक गोळी गेली होती. हा गृहस्थ १८८३ मध्यें डा० कुन्हे यांचेकडे गेला. ती गोळी पाठीच्या कण्याजवळून बाहेर पडली होती. त्यानें सगळ्या प्रकारचे डाक्टरी उपाय योजिले होते, तरी ती जखम १३ वर्षांत देखील पूर्णपणें बरी झाली नव्हती, व त्यांतून सारखा पू वहात होता. कांहीं वेळां ती जखम भरून येत असे, परंतु थोडेंसें कारण होतांक्षणींच ती फिरून वाहत असे. त्या रोग्याची प्रकृति बिघडतां बिघडतां इतक्या स्थितीस येऊन पोहोंचली कीं, त्या रोग्यास हालतां देखील येईनासें झालें. डा० कुन्हे यांनीं जखम झालेल्या भागापुरतेच उपाय न योजितां सर्व शरीरांतील जीर्णज्वर नाहींसा करण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. त्यांचे योगानें एका अठवड्याचे आंतच ती जखम बरी झाली व ती फिरून कधींही उद्भवली नाहीं. आपली जखम फारच लवकर ह्मणजे दोन आठवड्यांतच बरी झाली, असें पाहून त्या मनुष्यास फार आनंद झाला, व पंधरा दिवसांनीं त्या मनुष्यास पायांनीं चालतां येऊं लागलें. डा० कुन्हे यांच्या सांगण्यावरून या गृहस्थानें शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य जाऊन प्रकृति निरोगी होईपर्यंत ते उपाय आणखी कांहीं दिवस चालू ठेविले.

ह्याच लढाईंत एका शिपायाच्या गुडघ्याची वाटी फुटली होती व ती बरी करण्याच्या प्रयत्नामध्येंही डा० कुन्हे यांस यश आलें. सर्व शक्य उपचार केले होते, तरी ती जखम बरी झाली नव्हती. ती मांडी जरी अगदींच ताठ झाली नव्हती, तरी ती मागेंपुढें करण्यास व हालवण्यास त्याला फारच त्रास पडत असे. या गृहस्थास जुन्या नेचरक्युअरच्या तत्त्वाप्रमाणें जरी वीस वर्षेंपर्यंत उपचार सुरू होते, तरी त्यास विशेष गुण आला नाहीं, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती जखम झाल्यानंतर वीस वर्षांनीं त्यानें डा० कुन्हे यांचे उपचार सुरू केले; परंतु ते गुडघा बरा करण्याकरितां नव्हते, तर डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतींत काय राम आहे, हें पाहण्याकरितां होते. उपचार सुरू केल्यावर कांहीं दि-

वसांनीं गुडघ्याची वाटी सुजली, व तिचा दाह होऊं लागला, त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येत होतें कीं, हा विकार पूर्वी पूर्णपणें बरा झाला नव्हता. हें पाहून त्यास फारच आश्चर्य वाटलें. तथापि त्यानें माझे उपचार तसेच पुढें चालूं ठेविल्यानें तो दाह लवकरच नाहींसा झाला. आणखी कांहीं दिवस उपचार चालूं ठेविल्यावर गुडघ्याचें सांध्याचा ताठपणा अगदीं नाहींसा झालेला पाहून व आपणास नेहमींप्रमाणें चांगलें चालतां येऊं लागलें, हें पाहून त्याला अधिकच आश्चर्य वाटलें.

हाड मोडणें—शरीराच्या बाह्य भागास इजा झाल्यामुळें जे विकार होतात, त्यांपैकीं हाड मोडणें हा एक आहे. मोडलेलें हाड बरें होण्यास बराच वेळ लागतो. डॉक्टर लोक बहुतकरून प्लॅस्टर आफ् पॅरिसची पूड जखम बरी करण्याकरितां जखमेवर लावितात, परंतु त्याहूनही डा० कुन्हे यांच्या उपायानें जास्त चांगला गुण येतो. सर्व उपायांपेक्षां डा. कुन्हे यांच्या उपायामध्यें असा एक गुण आहे कीं त्यानें जखमेच्या जागची आग व वेदना बंद होतात, त्या जखमेस थंडावा येतो, व हाड फुटून झालेल्या जखमेस जी सूज येते व त्यामुळें ज्या वेदना होतात, त्या नाहींशा होईपर्यंत तो थंडपणा टिकतो. अशा प्रसंगीं शीतस्नानाचा देखील उपयोग केला पाहिजे, कारण त्यामुळें जखम लवकर बरी होण्यास पुष्कळ मदत होते. जो कोणी हे नैसर्गिक उपचार न करितां प्लॅस्टर आफ् पॅरिसच्या पुडीचा जखम बरी करण्याकडे उपयोग करितो, त्या मनुष्यास सृष्टिधर्माचें ज्ञान नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. ज्या प्रसंगीं जखम झालेला भाग योग्य स्थितींत ठेवितां येत नसेल, त्यावेळीं त्या कामाकरितां लांकडाच्या तुकड्याचा, कागदाच्या पुठ्याचा, अथवा असल्या प्रकारच्या दुसऱ्या पदार्थांचा उपयोग करावा. परंतु प्लॅस्टर ऑफ् पॅरिसची पूड जखमेवर कधींही बांधूं नये.

जे लोक डा० कुन्हे यांच्या सांगण्याप्रमाणें उपाय करतील, त्यांना ह्या उपायांनें मोडलेलें हाड किती लवकर भरून येतें व वेदना किती लवकर कमी होतात, हें पाहून आश्चर्य वाटेल.

एका तीस वर्षांच्या मनुष्याचा उजवा हात कोंपराजवळ मोडला होता. आपली प्रकृति आपले रोग आपोआप बरी करते, ह्या तत्त्वाचा तो अनुयायी असल्यामुळें त्यानें पाण्याच्या पट्टयांचा व स्थानिक **बाष्पस्नानांचा** उपयोग केला. ज्या वैद्याचें औषध घेण्यास तो पूर्वी गेला होता, त्यानें त्या रोग्याला **प्लॅस्टर ऑफ् पॅरिस**ची पट्टी हातास लावण्यास सांगितलें, व तो हात मग बहुतकरून नेहमीं ताठच राहील, असें सांगितलें. असें करण्यापासून फार त्रास होईल, असें त्या रोग्यास वाटल्यामुळें तो रोगी **डा० कुन्हे** यांचेकडे उपचारासाठीं गेला. डा. **कुन्हे** यांनीं तो हात तारेची जाळी व कागदाचा पुठ्ठा यानें बांधून काढला. **शीतस्नानें** व अनुत्तेजक आहार हीं चालू होतींच. या उपायांचा, परिणाम फारच आश्चर्यकारक झाला. २४ तासांमध्यें सूज व वेदना अगदीं नाहींशा झाल्या. एका आठवड्यांतच त्या रोग्याला त्या हातानें थोडें थोडें लिहितां येऊं लागलें. दुसऱ्या आठवड्यांत कांहीं त्रास न पडतां खुर्ची उचलण्याची शक्ति त्याचे हातांत आली, व तीन आठवड्यांत तो मोडलेला हात अगदीं पूर्णपणें बरा झाला.

वाहतीं क्षतें.—लढाईंत व द्वंद्वयुद्धांत झालेल्या जखमा लवकर व सहज बऱ्या होतात. परंतु वाहत्या जखमा व व्रण लवकर बरे होत नाहींत. या व्रणांस डाक्टर लोक वाटेल तें नांव देवोत, परंतु यासंबंधानें एक गोष्ट खरी आहे कीं, ह्या व्रणांवरून शरीरामध्यें शरीराचा कांहीं भाग कुजण्याची क्रिया चालू आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. डाक्टरांच्या औषधांच्या योगानें शरीरांतील कुजण्याची क्रिया बाहेर दिसेनाशी जरी करितां येते, तरी त्या औषधानें वास्तविकपणें अशा प्रकारच्या व्रणांचें मूळबीज नाहींसें करून तें निर्मूळ करितां येत नाहीं. या रोगाचा प्रतिकार करण्याचीं साधनें अथवा शक्ति प्रचलित वैद्यकपद्धतींत नाहीं. यामुळें असें होतें कीं, या पद्धतीच्या औषधानें शरीराच्या एका भागांतील क्षतें बरीं करावीं तों तीं अन्य भागांत नव्यानें उद्भवतात. जखमा वगैरे अन्य अभिघातज व्याधींपासून जितक्या वेदना होतात, तितक्या या वाहत्या क्षतापासून होत नाहींत हें खरें आहे;

परंतु तीं बरीं होण्यास–डाक्टरांच्या औषधांनीं तीं पूर्णपणें बरीं होतात, असें मानून चाललें तरी–फार अवधि लागतो. यास्तव हा व्याधि भयंकर मानला गेला आहे. क्षतें हीं शरीरामध्यें गूढ रीतीनें असलेल्या कांहीं जीर्ण रोगांमुळें होतात. अशा प्रकारचाच कांहीं जीर्ण व गुप्त रोग शरीरांत असल्यामुळें पुष्कळ लोकांना आत्महत्या करण्याची स्वाभाविक इच्छा होते व त्याकारणानें पुष्कळ लोक आत्महत्या करून, आपल्या आप्तइष्टांस दुःखसागरांत लोटण्यास कारणीभूत होतात. या सर्व प्रकारांचें कारण हें आहे कीं, आपल्या शहाण्या व ममताळू सृष्टि मातेनें घालून दिलेले नियम सोडून, आहारविहारादि गोष्टींमध्यें वर्तन करितों. असो. आतां या वाहत्या क्षतांचें कारण काय असावें, हा वाचकांकडून प्रश्न येईल. या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचल्यामुळें किंवा पूर्वीं झालेला एखादा रोग शरीरांत औषधांनीं दबविल्यामुळें हीं क्षतें पडतात. कित्येक वेळेस हीं क्षतें पूर्वीं उपयोग केलल्या **पारा, आयोडाईन, पोटॅशिअम् आयोडाइड, ब्रोमाइन सॅलिसिलिक ॲसिड डिजिटेलिस, कोयनेल** इत्यादि विषारी व अपायकारक औषधांमुळें त्यांचें विष शरीरांत भिनून उत्पन्न झालेलीं असतात. देवी टोंचणें हा एक शरीरांत विष घालण्याचा गर्हणीय प्रघात आहे. हा प्रघात फार अपायकारक आहे, कारण देवी टोंचण्याच्या चालीमुळें सर्व लोकांचीं शरीरें विषांनीं दूषित होऊन, तीं दिवसेंदिवस निःसत्व होत चाललीं आहेत. देवीची लस शरीरांत घातल्यामुळें शरीरांतील जीवनसत्व व रोगाची प्रतिकारशक्ति हे गुण कमी होतात. शरीरांत अशी स्थिति झाली म्हणजे देवी, गोंवर इत्यादि रोगांच्या सांथीमध्यें शरीरास रोग उत्पन्न करून, त्यांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल करण्याचा प्रयत्न शरीराकडून होत नाहीं. व त्यामुळें आपल्या शरीरांत रोगमूलक द्रव्य आहे किंवा नाहीं, याची सूचना आपणास मिळत नाहीं. परंतु देवी, गोंवर, किंवा साधा ज्वर इत्यादि तीव्र किंवा शीघ्रविपाकी रोग शरीरास होऊन. त्यामधील दोषिक द्रव्याचा निकाल झाला नाहीं, तर पुढें गरमी

व्रण, अपस्मार, वेड लागणें, क्षय वगैरे फार दिवस टिकणारे व दुःसाध्य असे रोग होतात. शरीरांतील जीवनसत्व अथवा जोम याचें स्वरूप काय आहे, याची कल्पना डाक्टरांना बिलकूल नाहीं. कारण तसें नसतें तर टोंचून अथवा मर्दन करून शरीरांत औषधें घातल्यानें त्यापासून जो अपायकारक परिणाम शरीरावर होतो तो–मग तो परिणाम लागलींच होवो किंवा कित्येक वर्षांनीं होवो,–या डाक्टरांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिला नसता.

ज्यांचा शरीरावर काय परिणाम होतो, याविषयीं डाक्टरांना अद्याप पूर्ण ज्ञान झालें नाहीं, अशा औषधांचा उपयोग केल्यानें शरीरांत दोषिक द्रव्यांचा संचय होण्यास मदत होते व त्यामुळें पुढें क्षतें किंवा व्रण इत्यादि रोग होतात.

नवीन औषधें, नवीन वायुशोधक द्रव्यें, नवीन रोगजंतुघ्न (कीड मारणारीं) औषधें शोधून काढण्याविषयीं वैद्यशास्त्राचे नेहमीं प्रयत्न चालले आहेत, ही गोष्ट सर्व लोकांस माहीत आहेच. हे उपाय एकापेक्षां एक जालीम अर्थात् प्रकृतीस विषवत् असतात, आणि असें असणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. रोग (ज्वर) उत्पन्न होतांक्षणींच **ॲन्टिफ्रेब्रियन** (ज्वरशामक औषधें) वगैरे औषधें देऊन, डाक्टर लोक प्रकृतीमधील सत्व कमी करून टाकतात. अशा वेळीं शरीरांतील रोगमूलक द्रव्याचा निकाल करून रोग बरा करण्याचा प्रकृतीकडून जो प्रयत्न चाललेला असतो, त्यास मदत करून प्रकृति रोगमुक्त कशी करावी, हें त्यांना माहीत नसतें. डाक्टरी औषधानें रोगाचीं बाह्यलक्षणें बंद होतात, परंतु तो रोग पूर्णपणें जात नाहीं कारण या उपायांनीं रोगाचें मूळकारण नाहींसें झालेलें नसतें. अशी स्थिति आहे, तरी बाह्यलक्षणें बंद झालीं ह्मणजे रोग बरा झाला आहे, असें डॉक्टर लोक मानतात. ज्वर आला असतांना डॉक्टरी औषध दिल्यानें शरीरांतील रोगाचा प्रतिकार करणारी शरीरांतील स्वाभाविक शक्ति दबून जाते. तिचा फिरून प्रादुर्भाव झाला असतां, पूर्वींचा तोच किंवा अन्य प्रकारचा ज्वर उत्पन्न झाला, तर पूर्वींच्या विषजंतुघ्न औषधांचा चांगलासा उपयोग

होणार नाहीं, तर त्या औषधाऐवजीं अधिक जालीम औषध दिलें पाहिजे, ह्मणजे पूर्वीच्या इतका परिणाम शरीरावर घडेल. शरीरांतील सत्व किंवा जोम जितका जास्त असेल, तितक्याच प्रमाणानें रोगाचीं बाह्यलक्षणें बंद करून रोग कृत्रिम रीतीनें बंद करण्यास कमी शक्तीच्या औषधाची गरज असते, व याच्या उलट ज्याच्या प्रकृतीमध्यें जीवनसत्व अथवा जोम जितका कमी असतो, तितकें अधिक शक्तीचें औषध त्याच कार्यास्तव लागतें. प्रत्येक औषध हें शरीरास विषारी आहे व अर्थात् शरीरास अपायकारक आहे. शरीरांत जितका जोम जास्त असेल, तितका अशा प्रकारच्या (औषधाचा) विषाचा परिणाम कमी अपायकारक होईल. औषधरूपी विष शरीरांत गेलें ह्मणजे त्याच्या भोंवतीं एका चिकट पदार्थाचे वेष्टन बनतें. परंतु शरिरांतील शक्ति किंवा जोम कमी झाला असेल, तर कमी वीर्याचें किंवा कमी प्रमाणांत औषधरूपी विष दिलें असतां, त्या विषाचा प्रतिकार करण्याची शरीरांतील शक्ति जागृत होत नाहीं. शिवाय ती शक्ति जागृत झाली तरी त्या विषाचा प्रतिकार करून ते अपायकारक करण्याची क्रिया फार सावकाश चालते.

वर जें सांगितलें आहे, त्याच्या समर्थनाकरितां डा० कुन्हे यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवांतील एक उदाहरण खालीं दिलें आहे. जर्मनींतील एका डॉक्टरास असें वाटलें कीं, पायावरील वाहत्या जखमांवर आपण एक रामबाण औषध काढलें आहे व त्यायोगानें तो फार प्रसिद्धीस आला. त्या औषधाचा इतका सुरेख उपयोग होत असें कीं त्या औषधामुळें जखमा फारच थोड्या वेळांत भरून येत असत. हा गुण तात्पुरताच होता. कारण वास्तविक स्थिति अशी होती कीं, त्या औषधामुळें जखमेंतील दोषिक द्रव्य शरीरांत दबविलें जात असे. एका मनुष्याच्या गुडघ्याच्या नळीभोंवतीं पुष्कळ व्रण झाले होते, तेव्हां तो मनुष्य दुसऱ्यांदां त्याच डॉक्टराकडे औषध घेण्यासाठीं गेला. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, त्या रामबाण औषधानें यावेळीं त्या मनुष्यास गुण मुळींच आला नाहीं, हें पाहून तो डॉक्टर गोंधळून गेला.

" ह्या खेपेचा रोग पूर्वींच्या क्षतांहून भिन्न प्रकारचा आहे, पूर्वीं दिलेलें औषध या रोगावर चालणार नाहीं व पाय कापून काढण्याखेरीज आतां दुसरा कोणताही इलाज राहिला नाहीं." असें विधान त्या डॉक्टरानें ठोकून दिलें.

कोण हें अज्ञान ! अशा प्रकारची ह्या वैद्यशास्त्राची स्थिति खरोखरीं अत्यंत शोचनीय आहे. देवी वगैरे रोगांपासून रक्षण करण्याकरितां, शरीरांत विषारी द्रव्य घालणें, व कांहीं रोगांमध्यें एखाद्या अवयवाचा छेद करणें, याहून अन्य प्रकारचे (साधे व स्वाभाविक) उपाय या डॉक्टर लोकांस माहीतच नाहींत.

शरीरास वाहतीं क्षतें पडण्याचें कारणही इतर रोगांप्रमाणेंच आहे; हें कारण म्हणजे अर्थात् शरीरांत विजातीय अथवा दोषिक द्रव्य असणें हें होय. क्षतांतून किंवा त्या जखमेंतून जो पू वहात असतो, तो विजातीय द्रव्यच असतो, या गोष्टीवरून ह्या जखमा विजातीय द्रव्य शरीरांत आल्यामुळेंच उद्भवतात, हें सहज दिसून येईल.

अशा प्रकारें जेव्हां शरीरास क्षतें पडतात, तेव्हां शरीरामध्यें दोषिक द्रव्य सांचलें आहे, व त्यामुळें शरीरांत बरीच उष्णता झाली आहे, असें समजावें. ही उष्णता शरीरांतील अन्य विजातीय द्रव्य नासण्यास कारणीभूत होते व हें विजातीय द्रव्य नासलें, म्हणजे त्यामध्यें रोगजंतूंची उत्पत्ति होते. अशा स्थितीमध्यें शरीरांतील उष्णतेच्या मानाप्रमाणें विजातीय द्रव्यास भिन्न स्वरूपें प्राप्त होऊन, भिन्न प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात.

अशा प्रकारची स्थिति शरीरांत कोणत्या कारणांनीं होते, हें आपण लक्षांत घेतलें म्हणजे, ही स्थिति कशी घालवावी, व शरीरांतील विजातीय द्रव्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या रोगमूलक जंतूंचा कसा नाश करावा, हें कळून येईल. हें कमी करण्याचा उपाय ह्मणजे ज्या उष्णतेमुळें ह्या सर्व गोष्टी घडून येतात, ती उष्णता कमी करणें हा होय. ज्याप्रमाणें रोगाची परीक्षा करण्यास **मुखपरीक्षाशास्त्र** हें खात्रीचें आहे, त्याप्रमाणें डा० **कुन्हे** यांचें **बाष्प-**

स्नान व शीतस्नानें व अनुत्तेजक आहार हे उपाय अगदीं रामबाण आहेत.

गरमीमुळें वद झालेले व क्षतामुळें व्रण झालेले व सर्व अन्य प्रकारचीं क्षतें झालेले पुष्कळ रोगी, डा० कुन्हे यांचेकडे उपचाराकरितां येत असत, व त्यांपैकीं ज्यांच्या प्रकृतींत थोडें तरी सत्व राहिलें होतें व ज्यांचें शरीर औषधांच्या पुटांनीं खराब होऊन गेलें नव्हतें, ते सर्व योग्य वेळांत बरे होऊन गेले.

ज्या एका रोग्यास सामान्यतः अशा प्रकारचा रोगी बरा होण्यास जितका काल लागतो, त्याच्या तीन पटीपासून सहा पटीपर्यंत अधिक वेळ लागला; त्या रोग्याची हकीकत खालीं दिली आहे.

एका ६० वर्षांच्या गृहस्थाच्या गुडघ्यापर्यंतच्या पायाच्या भागास क्षतें पडून त्यांमधून पू वाहत होता. त्याच्या पायावर एका जवळ एक अशीं तीस ते चाळीस क्षतें पडलीं होतीं, व त्यांतील सर्वांत मोठें क्षत ४ चौरस इंच होतें. त्या क्षतांतून पातळ व घाण असा पूं सारखा वाहत होता. हीं क्षतें प्रथम थोडा वेळपर्यंत बरीं झालीं होतीं, परंतु लागलींच त्या क्षतांच्या जागीं इतकी कंडू (खाज) सुटली कीं, त्या मनुष्यास ती सहन न होऊन, त्यानें त्या जागीं सपाटून खाजविलें व त्यायोगानें ती क्षतें फिरून वाहूं लागलीं.

त्या मनुष्याच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासल्यामुळें, त्यामध्यें तीव्र ज्वलन सारखें चालू होऊन जी उष्णता उत्पन्न झाली होती, त्यामुळें ती कंडू उत्पन्न झाली होती. परंतु तीं क्षतें फिरून वाहूं लागल्याबरोबर ती कंडू व त्यामुळें होणाऱ्या वेदना बंद झाल्या. गुडघ्याखालचा पायाचा भाग काळा निळा पडला होता, व त्यावरून तो सर्व पाय कुजून गेला आहे, असें दिसून येत होतें. पायावरील कांहीं क्षतें इतकीं खोल होतीं कीं, तीं हाडापर्यंत जाऊन पोंचलीं होतीं. त्या रोग्यानें त्या क्षतांवर जे उपचार केले ते सर्व व्यर्थ गेले. आतां एक पाय तरी कापून टाकावा किंवा सर्व शरीर कुजून जाऊन मरून जावें यावांचून अन्य उपाय राहिला नव्हता. या गृहस्थाचा

सर्व आशा खुंटल्यामुळें तो डा० कुन्हे यांचेकडे निरुपायास्तव गेला.

मुखपरीक्षाशास्त्रानें डा० कुन्हे यांस असें कळून आलें कीं, त्याच्या शरीरांतील पचनेंद्रियें अगदीं बिघडून गेलीं आहेत. अगदीं हलकें अन्न देखील पचविण्याची शक्ति त्याच्या पोटास राहिली नव्हती, व त्यामुळें शरीरास अवश्य लागणारें रक्त त्याच्या शरीरांत उत्पन्न होत नसे. त्याच्या फुप्फुसांची क्रिया देखील बरोबर चालत नसे. या सर्व लक्षणांवरून असें दिसून येत होतें कीं, त्याच्या शरीरांत विजातीय द्रव्याचा संचय फार झाला होता, व तो दिवसेंदिवस वाढत चालला होता. पोट व फुप्फुसें यांची अशी स्थिति होती कीं, तिच्या योगानें शरीरांतील विजातीय द्रव्यास भर पडत चालली होती. आपल्या पायाला जो रोग झाला आहे, तो विजातीय द्रव्य शरीरांत सांचल्यामुळें झाला आहे, असें त्या रोग्यास वाटत नव्हतें. यामुळें डा० कुन्हे यांनीं फक्त पायालाच उपचार न करितां त्याच्या सर्व शरीरास उपचार कां करित होते, याचें कारण त्यास कळलें नाहीं. डा० कुन्हे यांनीं पायावरील क्षतांवर फक्त तागाच्या कापडाच्या ओल्या पट्ट्या बांधल्या व त्या पट्ट्यांच्याभोंवतीं लोंकरीच्या कापडाची पट्टी गुंडाळली. शिवाय अनुत्तेजक, साधें व पथ्यकर अन्न खाणें, नेहमीं मोकळ्या व स्वच्छ हवेंत राहणें व फिरणें, दिवसांतून चार वेळां **मार्जनविधि** करणें व स्वाभाविक उपायांनीं शरीरांतून रोज घाम काढणें, या गोष्टी नियमानें करण्यास डा० कुन्हे यांनीं त्या रोग्यास बजावून सांगितलें. परंतु त्या रोग्यास रोगनाशक **मार्जनविधि** व अनुत्तेजक व हलका आहार या गोष्टींचें महत्त्व न कळल्यामुळें, त्यानें या गोष्टींपेक्षां पायावर थंड पाण्याच्या पट्ट्या बांधण्याकडे विशेष लक्ष दिलें. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, सहा महिने-पर्यंत त्या रोग्याच्या स्थितींत फारशी सुधारणा झाली नाहीं. सरतेशेवटीं त्याच्या स्वतःच्या सर्व कल्पना सोडून देऊन आपल्या सांगण्याबरहुकूम वागण्याविषयीं, डा० कुन्हे यांनीं त्याचें मन वळविलें. यानंतर सहा महिन्यांत त्याच्या प्रकृतीमध्यें फारच सुधा-

रणा झाली. जीं क्षतें मोठीं होतीं, तीं हळू हळू भरून येतां येतां लहान होत चाललीं होतीं; व जीं क्षतें लहान होतीं तीं तेव्हांच भरून आलीं; पायांतील सर्व कंडू अगदीं नाहींशी झाली होती, व पू वाहणेंही थोडथोडें बंद झालें होतें. त्या रोग्याची एकंदर प्रकृति व अन्नपचन पुष्कळच सुधारलें होतें. त्यांच्या फुफ्फुसाचा विकारही वाढण्याचा बंद झाला होता. या उपायांनीं आपल्या प्रकृतीस फायदा होत आहे, असें पाहून त्या रोग्यास डा० कुन्हे यांचे उपचार आस्थेनें चालू ठेवण्याची उमेद आली. दुसऱ्या वर्षीं खालच्या पायावरील क्षतें बरीं होऊन तीं मांडीचे वर उठूं लागलीं, व जशीं जशीं खालील क्षतें बरीं होत चाललीं, तशीं तशीं नवीन क्षतें मांडीवर उठूं लागलीं. याप्रमाणें रोग वर चढत चढत आपलें मूळ उत्पत्तिस्थान जें पोट त्याकडे चालला होता. वास्तविकपणें पाहतां हें फार चांगलें लक्षण होतें, परंतु जेव्हां प्रथम गुडघ्याचे वरचे बाजूस—ह्मणजे जेथें पूर्वीं क्षत मुळींच झालें नव्हतें अशा ठिकाणीं—नवीन क्षत उत्पन्न झालें, तेव्हां त्या रोग्यास वाटलें कीं, ज्या अर्थीं डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं पायाखालच्या भागावरचीं क्षतें उलट वर जवळ जवळ येऊं लागलीं आहेत, त्या अर्थीं या उपायांनीं हा रोग वाढत आहे व ह्मणून हे उपायही निरुपयोगी आहेत. शरीरांत पसरलेलें दोषिक द्रव्य पायांतून परत आपलें उद्गमस्थान जें पोट त्याकडे जात आहे व त्यामुळें क्षतें गुडघ्याखालच्या भागांतून नाहींशीं होऊन गुडघ्याचे वरच्या भागांत होत आहेत; व असें होणें हें फायद्याचें आहे, अशी त्या रोग्याची जेव्हां डा० कुन्हे यांनीं समजूत घातली, तेव्हां त्याची खातरी होऊन त्यानें ते उपाय फिरून नियमानें सुरू ठेविले. त्या गृहस्थाचें फुफ्फुस व पचन-शक्ति चांगली सुधारण्यास पुरीं ३ वर्षें लागलीं, व तेवढ्या कालांत पायावरील क्षतेंही पूर्णपणें बरीं झालीं, व लागलींच त्याचें शरीराची कांतीही पूर्वींप्रमाणें झाली.

याप्रमाणें मोठमोठ्या डाक्टरांनीं असाध्य मानलेला व क्षयाची भावना झालेला व जवळ जवळ व्रणासारख्या भयंकर व्याधीनें पीडलेला, असा एक

रोगी डा० कुन्हे यांनीं बरा केला. या रोग्याचा हा विकार इतका पूर्णपणें बरा झाला कीं, त्यास हा रोग फिरून कधींही उद्भवला नाहीं.

विषारी जंतूंचे दंश, सर्पदंश, पिसाळलेल्या कुत्र्याचें डसणें, व कोणत्याही प्रकारानें रक्तांत विष जाणें—आपल्या रक्तामध्यें जे सूक्ष्म तांबडे परमाणु आहेत, त्यांवर कोणत्याहि क्रियेचा अथवा द्रव्याचा परिणाम फार त्वरित होतो. यामुळें विषारी प्राण्यांच्या दंशामुळें अथवा अन्य कारणानें, जेव्हां शरीरांतील रक्तामध्यें विजातीय द्रव्य जातें, तेव्हां त्यामध्येंही, शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासलें असतां शरीरांत ज्या प्रकारची क्रिया होते, त्याच प्रकारची क्रिया होते. शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासल्यानें उष्णता उत्पन्न होऊन, जीं ज्वराचीं लक्षणें होतात, त्यांशीं बहुतेक अंशीं जुळणारीं लक्षणें अगदीं खरोखरीं निरोगी मनुष्यासहि विषारी प्राण्यांचा दंश झाला असतां होतात.

शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय फार असेल तर शरीरावर विषाचा परिणाम जास्त होतो. असें होण्याचें कारण अगदीं उघड आहे. विष जर रक्तांत शिरलें तर शरीरांत नासण्याची क्रिया उत्पन्न होण्याचें मूळकारण जें दोषिक द्रव्य, त्यामध्यें त्या विषानें भर पडते.—मग तें विष एखाद्या सापाचें, किड्याचें, पिसाळलेल्या कुत्र्याचें वगैरे कोणत्याही प्राण्याचें असो.

ह्याप्रमाणें शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा संचय वाढतो व त्यामध्यें नासण्याची क्रिया सुरू होते, व त्यायोगानें जिवास अपाय होण्याचा प्रसंग येतो. विजातीय द्रव्य पर्वीं जितकें अधिक सांचलें असेल, तितकी शरीरांत विष गेल्यानें नासण्याची क्रिया जास्त जोरानें होते. ह्मणूनच कांहीं मनुष्यांस मधमाशी चावली, तर त्या दंशाच्या जागीं बरीच सूज येते, व कांहींना त्यामुळें चिलीट किंवा डांस चावल्यानें जितकी इजा होते, तितकीच इजा दंशाच्या ठिकाणीं होते. त्याचप्रमाणें पिसाळलेला कुत्रा चावला असतां एका मनुष्यास तें विष बाधून तो मरणोन्मुख होतो, व तोच कुत्रा दुसऱ्या मनुष्यास चावला असतां त्याच्या शरीरावर त्या विषाचा ह्मणण्यासारखा

परिणाम होत नाहीं, असें आपल्या अनुभवास येतें. तसेंच सर्पदंशा- एका मनुष्याचा प्राणांत होतो, व दुसऱ्यास फक्त तापच येतो. याप्रमाणें विषारी प्राण्यांच्या दंशापासून कमी किंवा जास्त अपाय होणें, हें केवळ त्या दंशावरच नेहमीं अवलंबून असतें असें नाहीं; तर तें दंश झालेल्या मनुष्या-च्या प्रकृतीवरही पुष्कळ अवलंबून असतें. शरीरावर शस्त्रक्रिया केल्यावर कापलेल्या ठिकाणीं जीं विषारी औषधें लावतात, त्यामुळें रक्तावर जो परि-णाम होतो, त्यासंबंधानेंही अशीच स्थिति आहे.

शरीरांतील विजातीय द्रव्यामधील नासण्याच्या क्रियेसंबंधानें ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्या पिसाळलेलें कुत्रें चावलें असतां शरीरावर जो वि-शेष परिणाम घडतो, त्यासही लागू आहेत. पिसाळलेलें कुत्रें चावलें असतां त्याचें विष शरीरांत प्रथम गुप्त रूपानें कांहीं वेळ राहतें, व नंतर जलसंत्रास या रोगाच्या रूपानें त्या विषाचे परिणाम दिसूं लागतात. या विषाचा परि-णाम प्रथम पोटाच्या भागांतील ज्ञानतंतु व इंद्रियांवर होतो व नंतर कांहीं आ-ठवड्यांनीं मेंदूवर होतो. अशा वेळीं जलसंत्रास या रोगाचीं सर्व लक्षणें हो-ऊं लागतात व रोगी कुत्र्याप्रमाणें भोंकणें, दुसऱ्यास चावण्यास धांवणें वगैरे क्रिया करूं लागतो. त्याचप्रमाणें पिसाळलेल्या कुत्र्याची भूक व पचनशक्ति नेहमींप्रमाणें नसते, ही गोष्टही लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

सर्पदंशावर डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा काय परिणाम होतो, हें खा-लीं दिलेल्या हकीकतीवरून समजून येईल.

एक मुलगा रानांत फिरत असतांना एका विषारी सापानें त्या-च्या डोक्यास दंश केला. त्याचा परिणाम असा घडला कीं, त्या मुलाचे पोटांत वेट उठूं लागले, व त्या योगानें त्या मुलाची लघवी १९ तास बंद झाली. तो मुलगा मरेल किंवा काय अशी भीति वाटत होती. या मुलाच्या सर्वांगास **बाष्पस्नान** दिल्यावर व दंश झालेल्या ठिकाणीं अनेक वेळां वा-फारा दिल्यावर त्यास सडकून घाम आला. त्यानंतर **शीतस्नान** व अनुत्ते-जक आहार याची योजना केल्यावर थोडक्याच वेळांत ह्या मुलाला सडकून

लघवी झाली व भीतीचें सर्व कारण नाहींसें झालें. आतां कोणत्याही प्रकारचें विष रक्तांत गेलें असतां त्याचे परिणाम काय घडतात, हें आपण नीट रीतीनें पाहिलें असतां आपणांस असें कळून येईल कीं, दंशाच्या किंवा जखमेच्या झालेल्या ठिकाणीं थोडीशी सूज येते, व त्या ठिकाणीं बरीच आग व दाह होतो

हा दाह अथवा ज्वर कित्येक वेळां पुढें पसरतो. अशा वेळीं हा ज्वर शांत करणें, हें आपलें पहिलें कर्तव्य आहे व हें कार्य करण्याकरितां दंश झालेला भाग थंड राहील अशी व्यवस्था करणें आवश्यक असतें. विष फार जालीम असेल, तर ती जखम लागलींच थंड करणें फार जरूरीचें असतें, ह्मणून तो जखम झालेला भाग ठेवतां येईल तर थंड पाण्यांत बुडवून ठेवावा. किंवा शक्य असेल तर तो वहात्या पाण्यांत धरावा. तो भाग थंड पाण्यांत धरणें शक्य नसेल, तर थंड पाण्यानें भिजलेल्या तागाचे कापडाची पट्टी वारंवार त्या ठिकाणीं बांधावी. त्याच वेळीं **कुक्षिस्नान** व **मार्जनविधि** आळीपाळीनें करावे.

मधमाशा, गांधीलमाशा वगैरे क्षुद्र प्राण्यांच्या दंशानें थोडीशी सूज येते, परंतु ती फार थोडा वेळ टिकते, व त्यापासून पुढें कांहीं एक परिणाम होत नाहीं. येथें हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, शरीराच्या ज्या भागामध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय विशेष झालेला असतो, त्या भागास सामान्यतः विषारी जंतु दंश करितात. अशा प्रकारच्या दंशास थंड पाण्याच्या पट्ट्या लावल्या असतां उत्तम गुण येतो. कारण रक्तांतील विष बाहेर घालवून देण्याचा प्रकृतीकडून जो प्रयत्न होत असतो, त्यास या थंड पाण्याच्या पट्ट्यापासून चांगली मदत होते. अथवा या पट्ट्यांच्या योगानें रक्तांतील विषाच्या भोंवतीं सूक्ष्म त्वचेचें आवरण पडतें, व त्यामुळें तें विष कांहीं वेळपर्यंत शरीरांत राहिलें, तरी त्यापासून शरीरास अपाय होत नाहीं.

जेव्हां सूज चोहोंकडे पसरूं लागते, तेव्हां विशेष भीतीचें कारण आहे असें समजून क्षणाचा विलंब न करितां ताबडतोब उपाय करण्यास आरंभ

करावा. ज्या भागास दंश झाला असेल तो भाग लागलींच थंड पाण्यामध्यें बुचकळून तसाच ठेवावा. तसें करणें शक्य नसेल तर त्या भागासभोंवतीं थंड पाण्याची पट्टी गुंडाळावी. अशा वेळीं **बाष्पस्नान** व त्यानंतर **शीतस्नान** हें रोग्याकडून करविणें शक्य असेल तर तसें अवश्य करावें. कारण त्या योगानें विषाचा जोर लागलींच कमी पडतो. दोनपासून तीन तासांच्या अंतरानें नुसत्या **शीतस्नाना**चाही स्वतंत्र रीतीनें उपाय केला असतां त्यांपासून फायदा होतो. दंशापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्वराची उष्णता या उपायांनीं शांत केली, ह्मणजे विष उतरण्याचें काम बरेंच हलकें होतें. शरीरांत विष गेलें असतां लंघन करणें फार चांगलें, परंतु तें न होईल तर अल्प आहार करावा. बिन चाळलेल्या पिठाची भाकरी व फळें हीं आहारास उत्तम होत. **शीतस्नान** केल्यानंतर अंगांत फिरून ऊब येण्याकरितां, उन्हांत बसणें किंवा शक्ति असेल तर मोकळ्या हवेंत थोडासा व्यायाम करणें. फार चांगलें. दंश झालेल्या भागास दडसपणा किंवा टणकपणा येईल तर त्यास वाफारा द्यावा. या वाफाऱ्यानंतर **शीतस्नान** करावें लागतें, ही गोष्ट कधींही विसरूं नये. अंगास वाफारा दिल्यानें अंगांतून घाम निघून त्याबरोबर शरीरांतील बरेंच अपायकारक द्रव्य निघून जातें.

दंशामुळें किंवा अन्य कारणानें रक्तांत विष गेलें असतां, ज्वराचीं लक्षणें होतात, हें वरील सर्व हकीकतीवरून वाचकांस कळून आलेंच असेल. या कारणास्तव रक्तांत विष गेलें असतां त्यापासून जो ज्वर उत्पन्न होतो, तो शांत करण्याचे उपाय आपण केले असतां विषाचा जोर कमी पडेल, असें जाणून आपण प्रथम त्या प्रयत्नास लागावें.

एक वीस वर्षांचा तरणा बांड मनुष्य शेतांत फिरत असतां त्याच्या डाव्या हातास एक विषारी किडा चावला. त्या किड्याच्या दंशानें फारशा वेदना झाल्या नाहींत व ज्या ठिकाणीं दंश झाला होता तो भागही विशेष सुजला नाहीं, म्हणून त्याकडे त्या मनुष्यानें विशेष लक्षही दिलें नाहीं. परंतु कांहीं तासांनीं अंगांत कांपरें भरूं लागलें. सर्व डाव्या हातास सूज चढूं ला-

गली. थोडक्याच वेळानें सर्व डावा हात खूप सुजून गेला. यानंतर बोलावणें पाठवून तेथें डाक्टरांना आणलें. डाक्टरांनीं त्या रोग्याचा हात पाहून ठरविलें कीं या रोग्याच्या सर्व हातामध्यें विष भिनलें आहे, यास्तव त्याचा सर्व डावा हात कापून काढल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. परंतु तेथें जमलेल्या मंडळीमध्यें एक डा० कुन्हे यांचा अनुयायी होता, त्यानें डा० कुन्हे यांचा उपाय करावा असें सुचविलें. ज्या अर्थीं हात कापून काढणें कोणासही बरें वाटण्यासारखें नव्हतें, त्या अर्थीं डा० कुन्हे यांच्या उपायाची सूचना लागलींच अमलांत आली. त्याप्रमाणें त्या रोग्याच्या हातास वाफारा दिला व त्यानंतर त्यास **शीतस्नान** घातलें. याप्रमाणें बऱ्याच वेळा केलें. या उपायांनीं सूज वाढण्याची बंद झाली. **बाष्पस्नान** व **शीतस्नान** या दोन स्नानांच्या मध्यंतरीं हातास थंड पाण्याच्या पट्ट्या लावीत असत. अंगांतून घाम काढण्याकरितां त्या रोग्यास मोकळ्या हवेंत व उन्हांत बरेंच फिरावयास लाविलें. या उपायांनीं त्या मनुष्याच्या हाताची सूज लवकरच उतरली व दंशाचे सर्व परिणाम निघून गेले.

भाग २ रा.

स्त्रियांचे रोग.

स्त्रियांच्या शरीरांची रचना फार बिकट व भानगडीची असल्यामुळें जननेंद्रियासंबंधीं अनेक प्रकारचे रोग त्यांना होण्याचा फार संभव असतो. या रोगांपासून पुष्कळ यातना सोसाव्या लागतात.

विटाळशीपण, गर्भारपण.

बाळंतपण वगैरे संबंधाचे विकार सोडून दिले, तरी याशिवाय पुष्कळ अन्य विकार स्त्रियांना होतात. हे सर्व विकार मुख्यतः लोकांचा इष्कबाजीपणा, त्यांची व्यसनाधीनता इत्यादिकांचे परिणाम आहेत. ह्याच गोष्टी स्त्रियांच्या प्रकृतीमध्यें पुष्कळ भयंकर व जीर्ण रोगांचा पाया घालण्यास का-

रणीभूत होतात. शिवाय स्त्रियांनीं खाण्यापिण्यासंबंधानें योग्य नियम न पाळणें, स्वतःच्या आरोग्याबद्दल काळजी न घेणें, मोकळ्या हवेंत नियमानें व्यायाम न घेणें, मलमूत्राचा अवरोध करणें, विषयासक्त राहणें व अशाच प्रकारें एकंदरींत सृष्टीनें घालून दिलेल्या नियमांस सोडून वागणें, या गोष्टी स्त्रियांस होणाऱ्या विकारांचीं अन्य कारणें आहेत.

या सर्व कारणांचा स्त्रियांच्या नाजूक प्रकृतीवर लवकर परिणाम होतो, व त्यांच्या प्रकृतीमधील रोगांचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य तेव्हांच नाहींसें होऊन त्यांचें शरीर अनेक रोगांचें स्थान बनतें.

वर सांगितलेल्या कारणांचा ज्या स्त्रियांना फारसा स्पर्श होत नाहीं, त्यांची प्रकृति किती निरोगी व धडधाकट असते, हें पाहण्यास खेडेगांवामध्यें शेतांत खपणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या बायका व वैदू, कैकाडी, वडार वगैरे लोकांच्या बायका यांच्या प्रकृतीची [illegible]ति पहावी म्हणजे झालें. या बायका व शहरांतील लोकांच्या बायका यांच्या शरीरप्रकृतीमध्यें किती अंतर असतें बरें ? शहरांत डाक्टरांची व वैद्यांची गर्दी असूनही तेथील बायका फिकट व अशक्त दिसतात व त्यांपैकीं पुष्कळांना धुपणी वगैरे विकार झालेले असतात. परंतु खेडेगांवांतील बायका ज्यांना विशेष काबाडकष्ट करावे लागतात, व ज्या आजारी पडल्या तर ज्यांना औषध मिळण्याची देखील मारामार असते, त्यांची प्रकृति शहरांतील बायकांच्या प्रकृतीपेक्षां किती तरी निरोगी व धडधाकट असते.

डा० कुन्हे यांच्या उपायांपासून स्त्रियांच्या रोगांवर उत्तम गुण येत असल्यामुळें, त्यांवर त्यांची फार श्रद्धा बसली आहे. व अन्य देशांत त्यांच्या उपायांवर त्याचप्रमाणें मुखपरीक्षेवरही पुष्कळांची श्रद्धा बसली आहे. हें शास्त्र स्त्रियांना विशेष प्रिय व ग्राह्य वाटण्याचें कारण हें आहे कीं, या शास्त्राच्या योगानें रोगाची परीक्षा तावडतोब व अचूक करितां येत असल्यामुळें रोगाची परीक्षा करविण्याकरितां सर्व लज्जा सोडून शरीराचा लज्जेचा गुह्य भाग डॉक्टरास दाखविण्याचा दुःखकारक प्रसंग त्यांना टाळतां येतो.

रोग कोणता झाला आहे व त्याचें कारण काय आहे, याचा निर्णय करणें ही गोष्ट विशेषतः स्त्रियांच्या प्रकृतीसंबंधानें फार महत्त्वाची आहे. स्त्रियांना आपलें शरीर डाक्टरास दाखविण्याची लाज वाटत असल्यामुळें पुष्कळ स्त्रियांच्या रोगास योग्य उपचार होत नाहीं, व त्यामुळें अनर्थकारक परिणाम घडून येतात.

डा० कुन्हे यांच्या पद्धतीमध्यें गुह्येंद्रियांस यंत्रें किंवा शस्त्रें लावण्याचा प्रसंग कधींही येत नाहीं, यास्तव ही पद्धत स्त्रियांना किती सोईची व सुखावह असली पाहिजे, याचा सुज्ञ मनुष्यांनीं विचार करावा.

जर्मनी व अन्य देशांमध्यें डा० कुन्हे यांच्या उपायांचा स्त्रियांमध्यें विशेष प्रसार झाला आहे, हें या उपायांच्या उपयुक्ततेचें ढळढळीत प्रमाण आहे. स्त्रियांना कोणताही रोग झालेला असो, त्यास या उपायांनीं गुण येतोच.

विटाळ वेळेवर न होणें वगैरे स्त्रियांच्या विटाळासंबंधानें विकार. ऋतुकालीं रजःस्राव (विटाळ) होणें हें शरीर गर्भधारणास योग्य आहे या गोष्टीचें द्योतक आहे. प्रतिमासीं **रजोदर्शनकालीं** स्त्रियांना जो रक्तस्राव होतो, त्याची योजना मुख्यतः स्त्रियांच्या शरीरांतील गर्भाचें पोषण व्हावें याकरितां आहे. जेव्हां पोटांत गर्भ नसतो, तेव्हां या रक्ताचा उपयोग न झाल्यामुळें त्याचा सामान्यतः महिन्यानें स्राव होतो. ज्यांची प्रकृति निरोगी आहे, अशा स्त्रियांना विटाळशीपणीं हा स्राव होतांना कसल्याही वेदना किंवा त्रास होत नाहीं. यास्तव अशा वेळीं जेव्हां वेदना किंवा त्रास होतो, तेव्हां शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय झाला आहे, असें समजावें.

पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवावरून असें सिद्ध झालें आहे कीं, स्त्रियांच्या रजोदर्शनाचा चंद्राच्या कलांशीं संबंध आहे. ज्या स्त्रीची प्रकृति पूर्ण निरोगी आहे, अशा स्त्रीस रजोदर्शन पौर्णिमेच्या आधींच्या तीन चार दिवसांत झालें पाहिजे व विटाळशीपणाची पाळी फिरून बरोबर २९ दिवसांनीं आलीच पाहिजे, वर दिलेल्या कालाच्या सुमारास ज्या स्त्रिया रजस्वला होत नसतील, त्यांच्या पोटामध्यें दोषिक द्रव्याचा संचय झाला आहे असें सम-

जावें, व रजोदर्शनाचा काल पौर्णिमेपासून जितका जास्त दूर असेल तितका शरीरामध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय जास्त झाला आहे असें जाणावें. रजोदर्शन तीन वारांनीं किंवा १५ दिवसांनीं होणें, किंवा रजोदर्शन जाहल्यापासून जास्त दिवस स्राव होत राहणें, हें देखील शरीरांत विजातीय द्रव्य जास्त असल्याचें लक्षण आहे.

सृष्टीमधील प्रत्येक वस्तूमध्यें कांहीं तरी फेरफार सतत होत असतो; व अशा प्रकारची गोष्ट स्त्रियांच्या विटाळासंबंधानेंही आहे. स्त्रियांना विटाळ केव्हां व किती अवधीनें होतो, ही गोष्ट लोकांस वाटते त्यापेक्षां जास्त महत्त्वाची आहे. त्याचप्रमाणें विटाळशीपणामध्यें शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य राखणें व ज्यांच्या योगानें मन क्षुभित किंवा उद्दीपित होईल, अशा गोष्टी वर्ज करणें, या गोष्टी अत्यावशक आहेत. असें न केल्यास स्त्रियांच्या प्रकृतीस अनेक प्रकारें अपाय होण्याचा संभव असतो. गर्भार स्त्रियांना तर ही गोष्ट विशेष लागू आहे, गर्भार स्त्रियांच्या सर्व कृत्यांचा व त्यांच्या मनांतील सर्व विचारांचा गर्भावर परिणाम होतो. स्त्री गर्भार असतांना तिच्या मनांत ज्या वृत्ती उत्पन्न होतील, किंवा जे विचार येतील, त्या सर्वांचा संस्कार गर्भांतील प्राण्यांवर होतो. यास्तव गर्भवती स्त्रीच्या मनाची वृत्ति चांगली ठेवण्याविषयीं फार जपलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें गर्भारपणामध्यें जे विकार होतात, त्यांनाही योग्य उपचार वेळेवर केले पाहिजेत. कारण त्यांची हयगय केल्यानें पुढें फार भयंकर परिणाम होतात.

स्त्रियांच्या शरीरांत ज्या क्रिया चालतात, त्यांच्यापासून सूक्ष्म रीतीनें निरीक्षण करणाऱ्यास पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी कळून येतात. सृष्टीचें सर्व मुख्य नियम एका विशिष्ट तत्त्वास धरून आहेत, या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण या क्रियांच्या अवलोकनापासून आपणांस प्राप्त होतें. या विषयासंबंधानें ज्यांना सविस्तर माहिती पाहिजे असेल, त्यांनीं डा० कुन्हे यांचें **मुखपरीक्षाशास्त्र** हें पुस्तक वाचावें.

पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, विटाळवाजवीपेक्षां जास्त किंवा कमी

अवधीनें अथवा अनियमितपणानें होणें, हें शरीर रोगी असल्याचें लक्षण आहे. आतां हा शरीरांतील दोष कसा काढावा, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. प्रथमतः हा विकार कसा उत्पन्न होतो तें पाहूं. शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय झाल्यानें अन्नपचन बिघडतें व त्यामुळें हा विकार उद्भवतो. त्याचप्रमाणें मलशुद्धि साफ होऊन अन्नपचन सुधारेल व पोटांतील उष्णता किंवा कडकी कमी होईल, असे उपाय आपण केले म्हणजे हा विकार आपोआप नाहींसा होतो.

रोग्याच्या प्रकृतीप्रमाणें व शरीरांतील दोषिक द्रव्याच्या संचयाच्या मानानें फेरफार करून ठरविलेलीं शीतस्नानें, पथ्य आहार व डा० कुन्हे यांचे अन्य उपाय यांनीं स्त्रियांच्या विटाळासंबंधीं सर्व प्रकारचे रोग बरे होतात, असें पुष्कळ रोग्यांविषयींच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे.

स्त्रियांचें रज (विटाळ) हें त्यांच्या शरीरांतील फाजील रक्त आहे. या रक्ताचा स्त्रियांच्या खुद्द शरीरास कांहीं उपयोग नाहीं. त्याचा उपयोग फक्त गर्भाचें पोषण करण्याचे कामीं होतो. या गर्भाची विशेष वाढ पौर्णिमेच्या सुमारास होते, व याच वेळीं सर्व निरोगी, परंतु गरोदर नाहींत, अशा स्त्रियांना रजोदर्शन होतें हें पूर्वींच सांगितलें आहे.

त्याचप्रमाणें अशीहि गोष्ट आहे कीं, ज्या रोगांचा गर्भाशयाशीं संबंध आहे, त्या रोगांचा जोर शुक्ल पक्षामध्यें जास्त होत जातो, व कृष्णपक्षामध्यें कमी होत जातो. यावरून मनुष्याच्या प्रकृतीचा व बाह्यसृष्टींतील गोष्टींचा किती निकट संबंध आहे, हें लक्षांत येईल.

स्त्रिया गर्भवती असतांना ज्या गोष्टी घडतात, त्यांचा गर्भावर कसा परिणाम होतो, याविषयींचीं ३१४ मनोरंजक उदाहरणें डा. कुन्हे यांनीं आपल्या ग्रंथांत दिलीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें आहेत.

एका स्त्रीस उंदराची अतिशय भीति वाटत असे. ही स्त्री गर्भार असतांना तिच्या उघड्या हातावरून एक उंदीर पळत गेला. गर्भार होण्याच्या ज्या वेळेच्या सुमारास ती विटाळशी होत असे, त्या सुमारास एके वेळीं एक

उंदीर तिच्या डाव्या हातावरून पळत गेला या गोष्टीपासून त्या स्त्रीच्या मनास एवढा धक्का बसला कीं, त्या प्रसंगाचा तिला विसर पडेना. ती गोष्ट तिच्या स्वप्नांत देखील येई. परमाश्चर्याची गोष्ट ही कीं, पुढें सहा महिन्यांनीं जेव्हां त्या स्त्रीस मूल झालें, तेव्हां त्या मुलाच्या हातावर एक हुबेहुब उंदराच्या आकाराचा चट्टा होता. त्या आकृतीस उंदरासारखें शेपूट होतें. इतकेंच नव्हे, तर त्या सर्व आकृतीवर उंदराच्या केंसांसारखे केंसही होते.

दुसरें उदाहरण—एक बाई सहाव्यांदां गर्भार होती. तिला पूर्वीं जीं पांच मुलें झालीं होतीं, त्या सर्वांचे केस काळे होते. सहाव्या गर्भारपणामध्यें या बाईच्याबरोबर, जीवर त्या स्त्रीचें फार प्रेम होतें अशी एक मुलगी, त्या बाईच्या सहाव्या गर्भारपणामध्यें तिजबरोबर नित्य असे. या मुलीचे केंस लांबसडक, कुरळे, तुकतुकीत व तांबूस रंगाचे होते. अशा प्रकारचे केंस क्वचितच दृष्टीस पडतात, व ही मुलगी त्या स्त्रीस फार आवडत असल्यामुळें, आपणास तिच्यासारख्या केंसांची मुलगी व्हावी, अशी तिच्या मनांत फार उत्कट इच्छा होती. ही इच्छा ती स्त्री ज्या वेळच्या सुमारास विटाळशी होत असे त्यावेळीं इतकी प्रबल होई कीं; तिला त्या गोष्टीचें स्वप्न पडे. पुढें पांच महिन्यांनीं ती स्त्री प्रसूत होऊन तीस मुलगी झाली. या मुलीचें नाक, डोळे तिच्या आईबापांसारखे होते. परंतु तिचे केंस मात्र हुबेहूब त्या मुलीसारखे होते.

तिसऱ्या एका स्त्रीची हकीकत अशीच चमत्कारिक आहे. एक स्त्री जवळ कुत्रें घेऊन गाडींत बसून चालली होती. गाडी चालली असतांना कांहीं गोष्ट त्या कुत्र्याच्या नजरेस पडून, त्या कुत्र्यानें एकदम गाडीखालीं उडी टाकली; परंतु कांहीं कारणानें तें कुत्रें अशा भलत्या ठिकाणीं पडलें कीं, त्याच्या अंगावरून गाडीचें चाक गेलें व त्याखालीं त्या कुत्र्याचें डोकें चिरडून गेलें. तें पाहून ती स्त्री फार घाबरून गेली. यावेळीं ती स्त्री गर्भार होती. परंतु या वरील अपघाताचा त्या स्त्रीच्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, पुढें तिला सहा महिन्यांनीं जें मूल झालें, तें उपजतांच मेलेलें निघालें व

त्याचें डोक (त्या कुत्र्याच्या डोक्याप्रमाणें) चेपटलेलें-चेंगरलेलें होतें.

आणखी एक चवथें उदाहरण सांगतों. एका बाईस एक मूल झालें, त्याच्या तोंडाची जिवणी एका कानापासून दुसऱ्या कानापर्यंत लांब होती. हें मूल जन्मल्यावर थोड्याच वेळानें मेलें. या मुलाचें तोंड असें विद्रूप होण्याचें कारण हें होतें कीं, त्या मुलाची आई गर्भार असतांना एका बहुरूप्याची लांबच्या लांब तोंडाची जिवणी पाहून तिला फार भीति वाटली होती. या भीतीचा त्या स्त्रिच्या मनावर इतका परिणाम झाला होता कीं, तिजमुळें त्या स्त्रीस कित्येक दिवस स्वस्थपणानें झोंप आली नाहीं. ही गोष्ट निःसंशयपणें त्या स्त्रीच्या विटाळशीपणाच्या वेळेच्या सुमारास घडून आली असावी. एरव्हीं त्या गोष्टीचा गर्भावर इतका परिणाम झाला नसता.

स्त्रिया गर्भार असतांना ज्या वेळेच्या सुमारास स्त्रियांची विटाळशीपणाची पाळी असते, त्या वेळेस त्यांची जी शारीरिक व मानसिक स्थिति असते, तिचा परिणाम मुलावर कसा होतो, हें वरील उदाहरणांवरून चांगलें लक्षांत येईल. यावेळीं त्यांचे मन उदासीन व विरक्त असेल तर गर्भांत असलेल्या मुलाचीही वृत्ति पुढें केव्हां तरी त्याच धोरणावर जाते. मुलाचे अंगांतील रागीटपणा, भित्रेपणा, धैर्य, चोरी करण्याचें वेड, लबाडीपणा, लोभ इत्यादि सर्व प्रकारचे चांगले व वाईट गुण अशाच कारणांनीं उत्पन्न होतात.

यावरून असें अनुमान निघतें कीं, ज्या गोष्टींचा आपल्या मनावर अथवा ज्ञानेंद्रियांवर परिणाम होतो, त्यांचा परिणाम तेथेंच संपत नाहीं, तर ज्ञानतंतूंच्या योगानें त्याचा प्रसार पोटापर्यंत ह्मणजे पोटांतील सर्व इंद्रियांवर होतो. ह्या वेळपर्यंत रोगांच्या मूळकारणाच्या उत्पत्तीविषयीं जें सांगितलें आहे, तें ज्यांच्या ध्यानांत पूर्णपणें उतरलें असेल, त्यांना हें खरें वाटेल कीं, सर्व रोगांची मूळ उत्पत्ति पोटांत होते, व तेथून त्यांचा पुढें प्रसार होतो. डा० कुन्हे यांचे उपाय मुख्यतः शरीराच्या ज्या भागास करावे लागतात, व त्यापासून जो गुण येतो, या गोष्टी वर सांगितलेल्या गोष्टींचें प्रत्यक्ष प्रमाण होत.

गर्भाशयभ्रंश.

गर्भाशयामध्यें विजातीय द्रव्याचा संचय झाल्यानें हा विकार होतो. गर्भाशयामध्यें प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य फार थोडें असल्यामुळें त्यामध्यें सांचलेल्या दोषिक द्रव्यापासून जी उष्णता व जो दाब उत्पन्न होतो, तो गर्भाशयास सहन न होऊन तो पुढें ढकलला जातो, ही गोष्ट पूर्वी तिसऱ्या प्रकरणाच्या १६ व्या भागामध्यें सांगितलेल्या अंतर्गळ या रोगासारखीच आहे.

गर्भाशयाचा स्थानापासून भ्रंश होण्याचें कारण जें वर दिलें आहे, तें डॉक्टरांस माहीत नाहीं. त्यांचे उपाय या विकाराच्या मूळापर्यंत जात नाहींत. अशावेळीं डॉक्टर लोक गर्भ मागें हटवून धरण्याकरितां उपस्थामध्यें रबराची कडी किंवा चाती अथवा पेसरी (सोंगटी) बसवितात. अशा प्रकारच्या उपायानें तेवढ्या वेळेपुरता गुण वाटतो, परंतु विकाराचें मूळकारण नाहींसें होत नाहीं.

या विकारावर डा. कुन्हे यांचे उपाय केल्यानें ज्या दोषिक द्रव्यामुळें गर्भाशय आपल्या स्थानापासून भ्रष्ट होतो, तें कारण नाहींसें होतें, व पेसरी (औषधी सोंगट्या) उपयोग करण्याचें प्रयोजन न राहून, हा विकार पूर्णपणें बरा होतो, व तो फिरून होण्याचा संभवही राहत नाहीं. हीच गोष्ट **गर्भाशय वक्र होणें** या विकारास लागू आहे. दोषिक द्रव्यामुळें पोटांत अतिशय दाब उत्पन्न झाल्यामुळें हा विकार होतो. पोटांत आरोग्यास घातुक असे पदार्थ इतके सांचतात कीं, त्या योगें स्त्रियांचा गर्भाशय नेहमींच्या जागेपासून परावृत्त होऊन वांकतो. याही रोगांस पूर्वी सांगितलेलें औषध द्यावें. उपचार योग्य आहे हें डा० कुन्हे यांच्या औषध देण्याच्या रीतीनें बरे झालेल्या रोग्याच्या हकीकतीवरून सिद्ध होतें. इंद्रियावर शस्त्रक्रिया व हस्तक्रिया यांच्या योगानें केवळ इंद्रियास नेहमींची दुखापत होते, असें अनुभवानें ठरलें आहे.

वांझपण–मुलें न झाल्यामुळें आपलें लग्न निष्फळ झालें असें समजून,

माझ्याकडे पुष्कळ स्त्रिया येतात, व दुःख प्रदर्शित करितात, तरी त्यांना वाटतें आपण निरोगी आहों; ही मोठी चूक आहे. वांझपणा शरीरांत विशेषेंकरून जननेंद्रियाचे भागांत दोषिक द्रव्य सांचल्यानें येतो. कांहीं स्त्रियांच्या शरीरामध्यें दोषिक द्रव्याचा संचय असूनही गर्भधारणा होते. परंतु अशावेळीं दोषिक द्रव्यामुळें पोटांत जी उष्णता व दाह उत्पन्न होतो, त्यामुळें स्त्रिया योग्य वेळेच्या अगोदर प्रसूत होतात. वाखे बहुतेक गर्भधारणेनंतर चार महिन्यांचे आंत होतात. मनास धक्का बसणें किंवा एकदम भीति वाटणें, वगैरे आकस्मिक कारणांनीं शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासूं लागतें व त्यामुळें वाखा होण्यास मदत होते कमर घट्ट आंवळण्यापासूनही वाखा होण्याचा संभव असतो. ..

युरोपांत खेडेगांवांतील बायका शहरांतील बायकांपेक्षां आरोग्यशास्त्रास जास्त अनुसरून राहतात, ह्मणून तेथें वाखे होत नाहींत. येथें कांहीं कांहीं बायका तर ७ व्या महिन्यापर्यंत नाचांत नाचतात, व पुढें त्यांना कांहीं त्रास होत नाहीं, हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे.

विजातीय द्रव्य गर्भाशयांत सांचलें ह्मणजे वाखे होतात, असें सांगितलेंच आहे. हे सांचलेले पदार्थ काढल्यानेंच वाखे बंद होतील.

शस्त्रक्रियेनें व पिचकारीनें औषध घालणें वगैरे उपाय यांच्या योजनेनें कधींही गुण पडत नाहीं व शिवाय ह्या स्त्रियांचे मर्यादेस विघातक होतात. त्यांच्या योगानें शरीरांतील रोग आपोआप बरे करण्याचा प्रकृतिसिद्ध धर्म नाहींसा होतो, व मग माझें औषधही लटपटतें.

येथें मी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट नमूद करितों. अनुभवाअंतीं सिद्ध झालें आहे कीं, पुरुषांनीं वाटेल त्या वेळीं संबंध करूं नये. सृष्टींतील इतर गोष्टीप्रमाणें मनुष्यासही सकाळीं इतर कोणत्याही वेळेपेक्षां ताकद अधिक असते. ह्मणून गर्भधारणेस सकाळ फार चांगली. रात्रीच्या पूर्वभागामध्यें संभोग केल्यानें स्त्रीपुरुषांचे ज्ञानतंतु पहिल्यानें उद्दीपित होतात, नंतर अशक्त हो-

तात. इतकेंच नाहीं, तर गर्भ राहिलाच तर तो सकाळीं संभोग केला असतां जितका जोमदार होतो तितका होत नाहीं.

शरीरांत सांचलेले पदार्थ थोडे असतील व शरीरांत जर जीवनशक्ति थोडी तरी कायम असेल, तर वांझपणा काढतां येईल. माझ्या औषधानें पुष्कळ बायकांचा वांझपणा गेला आहे.

एका स्त्रीस वयांत येऊन ८ वर्षें झालीं, तरी मूल होईना. तिला तर मुलाचा ध्यास लागला होता. मोठमोठे वैद्योपाय केले, पण गुण येईना. शेवटीं ती माझ्याकडे आली. मीं तिला समजावून सांगितलें कीं तुमचा वांझपणा पोटांत विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें आला आहे, व तो अगोदर काढला पाहिजे. तुह्माला बरें करण्याचा हाच एक मार्ग आहे.

मीं तिला रोज दोन तिनदां शीतस्नानें करण्यास, व अनुत्तेजक अन्न खाण्यास व सृष्टिनियमाप्रमाणें एकंदर व्यवस्था ठेवण्यास सांगितलें. याप्रमाणें शरीरांतील दोषिक द्रव्य हळू हळू निघून गेल्यावर कांहीं महिन्यांनीं तिला गर्भधारणा झाली. पुढें कांहीं महिन्यांनीं ती बाई सुखानें बाळंत झाली, व मूल निरोगी निपजलें. या योगानें माझी औषध देण्याची पद्धति गुणावह ठरली.

स्तनांस व्याधि होऊन स्तन दुखणें व त्यामध्यें दूध नसणें— मुलांना अत्यंत उत्तम अन्न ह्मणजे आईच्या स्तनांतील दूध होय. कारण तें देवानें त्यांच्याचकरितां केलेलें असतें. दुधाच्या उत्पत्तिस्थानाचें इंद्रिय (स्तन) हें फार महत्त्वाचें आहे. पण त्याच्या क्रियेसंबंधानें आजकाल लोकांमध्यें अज्ञानानें दुर्लक्ष आहे. यामुळें चांगली प्रजा उत्पन्न होण्याच्या एका साधनाची हेळसांड होत आहे. ज्यांना आपलीं मुलें पाजण्याचें सामर्थ्य मुळींच नाहीं, अशा किती तरी बायका आहेत. या गोष्टीचा नीट विचार केला तर, इतक्या बायका प्रजोत्पत्तीस नालायक आहेत, असें ह्मणतां येईल. असें कधीं तरी जनावरांत दृष्टीस पडतें काय? मादीला पोरें पाजतां येत नाहीं किंवा तिनें पाजलीं तर स्तन दुखूं लागतात, असें आपणांस कधीं

दिसून येतें काय? मुळींच नाहीं. ज्या अर्थी मनुष्यांतच अशी स्थिति आपण पाहतों, त्याअर्थी या गोष्टीस कांहीं विशेष कारणें असलीं पाहिजेत हें उघड होतें.

गर्भधारणेच्या अथवा मुलें पाजण्याच्या पूर्वी स्तन विशेष मोठे होणें, हें त्यांतील एक कारण आहे. ज्यांचे स्तन या रीतीनें मोठे होतात अशा बायकांपैकीं बऱ्याच बायका मुलें पाजण्यास अगदीं असमर्थ व कांहीं बायकांच्या स्तनांचीं बोंडें, मुलें पाजलीं असतां दुखूं लागतात; असें प्रचितीस येतें. गर्भारपणाच्या अगोदर स्तन मोठे असणें हें निरोगीपणाचें लक्षण नव्हें; उलटपक्षीं आंगांत दोषिक द्रव्य सांचल्याचें हें द्योतक आहे.

विशेषेंकरून खेडेगांवांत आपणांस बायका वेदना किंवा त्रास झाल्याशिवाय बाळंत होतांना व तसेंच त्रास झाल्यावांचून मुलें पाजतांना पहाण्यास मिळतें. आणि या बायकांना गर्भधारणेच्या पूर्वी व मुलें पाजतांना अशा दोन्ही वेळां मोठे व पुष्ट स्तन नसतात. स्त्री जर अति कृश असेल तरीही तिला दूध कमीच असलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या स्त्रियांच्या अंगांत दोषिक द्रव्य फार दिवस सांचलेलें असतें. अशा स्त्रीस जर आजकाल ज्यास लोक पौष्टिक अन्न असें ह्मणतात, असें मांस, दारू, अंडीं, दूध वगैरे पदार्थ खाण्यास दिले तर मूल पाजण्यास त्या स्त्रीस थोडें देखील दूध नसतें असें मीं स्वतः पाहिलें आहे.

उलटपक्षीं मीं पुष्कळ वेळां असा अनुभव घेतला आहे कीं, योग्य व अनुत्तेजक असें अन्न दिलें असतां व अशीं **शीतस्नानें** व **बाष्पस्नानें** केलीं असतां, मुलें पाजण्याचें सामर्थ्य स्त्रियांना येतें व रोगयुक्त स्तन बरे होतात.

एक बाई तिसऱ्यानदां बाळंत झाली, व आपलें मूल आपण स्वतःच दुधावर पाजावें अशी जरी तिची इच्छा होती, तरी ती पहिल्या दोन्ही मुलांच्या वेळेस तृप्त झाली नाहीं. बाळंत होण्याचे पूर्वी कांहीं दिवस तिनें आपल्या प्रकृतीस माझे उपाय केले व तिसऱ्या बाळंतपणांत तिला पुष्कळ दूध येऊन मूल स्वतः पाजण्याची तिची इच्छा तृप्त झाली.

माझ्या धंद्यांत मला असले पुष्कळ रोगी आढळले. रोगयुक्त स्तन असलेल्या पुष्कळ बायका या उपायांनीं बऱ्या झाल्या आहेत, त्यांपैकीं एका बाईची हकीकत खालीं दिली आहे. बाळंत झाल्यावर कांहीं दिवसांनीं एका तरुण स्त्रीचे स्तन सुजून तिला वेदना होऊं लागल्या. गृहवैद्यानें शेवटचा उपाय म्हणून दुसरे दिवशीं ते कापावयाचे म्हणून ठरविलें. ते कापून द्यावयाला त्या बाईचा धीर होईना, म्हणून त्याच दिवशीं संध्याकाळीं बराच उशीर झाल्यावर तिनें मला बोलावण पाठविलें. मीं तिला सांगितलें कीं, माझ्यामतें शस्त्रक्रिया केवळ निष्फळ होईल इतकेंच नव्हे, तर ती करणें धोक्याचें आहे; व मला वाटतें मी निराळ्या उपायानें थोडक्या काळांत तुम्हांस बऱ्या करीन. तिनें मोठ्या आनंदानें मीं सांगितल्याप्रमाणें उपाय केले. ९५ डिग्री फॅरन्‌हाईट उष्णतेचें पाणी घेऊन प्रत्येक वेळीं अर्धा तास तिनें दिवसांतून चार वेळां **मार्जनविधि** केला. दुसऱ्या दिवशीं तिची प्रकृति पुष्कळच सुधारली. आणखी थोड्या दिवसांनीं स्तनांतील सर्व ठणकणें गेलें. व आणखी कांहीं दिवसांनीं तिच्या दुखण्याचें कारण जें पोटांत सांठलेलें विजातीय द्रव्य तें नाहींसें झालें आणि तिची प्रकृति ताळ्यावर आली.

डॉक्टरांच्या सर्व शास्त्रीय वादविवादापेक्षां वरील रोगी बरे झाल्यामुळें होणारी शिफारस महत्त्वाची आहे. आणि असल्या आजारांतही माझें औषध लागूं पडतें, त्याचेंही वरील उदाहरण एक प्रत्यक्ष प्रमाण आहे.

बाळंतपणांत येणारा ताप—या भयंकर निर्घृण व सर्वांची आहुति घेणाऱ्या आजारापायीं हजारों सुखी बायका मरतात. आजपर्यंत मनुष्यप्राण्याचे सर्व यत्न निष्फळ झाल्यामुळें तर हा आजार फारच भीतिदायक वाटतो.

या विकाराचा उद्भव, हें शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्याचें एक खातरीचें चिन्ह आहे. हें घातुक द्रव्य शरीरांत असल्याशिवाय व तें नासल्याशिवाय हा भयंकर ताप येत नाहीं. बाळंत असतांना ज्या स्त्रीच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य बऱ्याच प्रमाणानें सांचलें आहे, त्याच स्त्रीला हा विकार होतो. गर्भाशयांत किंवा कातड्याचे थरांत असलेलें रक्त नासून, नंतर त्याचे

योगानें आसपासच्या भागांत असलेलें विजातीय द्रव्य नासल्यामुळेंच हा रोग होतो असें नाहीं. हा रोग बरा करावयाचा असेल तर त्यास कारणीभूत जें शरीरांत सांचलेलें विजातीय द्रव्य तें काढून टाकिलें पाहिजे. हें कार्य **उपस्थस्नानानें** त्वरित घडतें.

सुखानें बाळंत झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं एका स्त्रीस बाळंतपणांत येणाऱ्या तापानें पछाडलें. सुइणीनें पुष्कळ ज्वर उत्पन्न करणारे उपचार केले, परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. शरीरांतील विजातीय द्रव्य नासल्यामुळें शरीरांत उत्पन्न झालेली उष्णता तर थंड उपचार केल्याशिवाय जावयाची नाहीं. "तुह्मी जर मीं सांगितल्याप्रमाणें कराल तर मी तुम्हास खास बऱ्या करीन" असें कुन्हे यांनीं त्या बाईस सांगितलें. त्यावर ती ह्मणाली "तुह्मी वाटेल तें सांगा, मी करण्यास तयार आहें" त्यावर तिला प्रत्येक वेळीं १० पासून १५ मिनिटांपर्यंत अशा प्रकारें दिवसांतून तीन किंवा चार वेळां **मार्जनविधि** करण्यास सांगितलें. हा उपाय रोज करावयाचा होता, व त्याचें पाणी ६४ डिग्री **फॅरन हाईट**चें घ्यावयाचें होतें. वर सांगितलेल्या उष्णतेचें पाणी तयार करणें त्रासदायक असल्यामुळें तिनें तोटींतून आलेलें ५० डिग्रीचेंच पाणी घेतलें. बाकी सर्व उपचार तिनें मीं सांगितल्याप्रमाणें बिनचूक केले. या जास्त थंड पाण्यानें कांहीं नुकसान झालें नाहीं. उलट त्यानें गुण लवकर आला. आतां येवढें खरें आहे कीं, सांगितल्याप्रमाणें पाणी घेतलें असतें तर सुखदायक झालें असतें. ज्यांच्या शरीरांतील रोग आपोआप बरा करण्याची शक्ति विशेष कमी नसते, त्यांना थंड पाण्यानें लवकर गुण येतो. १८ तासांत या स्त्रीचा ताप कमी झाला व त्या बाईच्या दुखण्याची सर्व भीति निघून गेली. एका आठवड्यांत त्या बाईस रोजचें काम करितां येऊं लागलें. हेंही **मार्जनविधी**पासून गुण कसा विलक्षण लवकर येतो, याचें एक ढळढळीत उदाहरण आहे. या विधीनें शरीरांतील दोषिक द्रव्य मलद्वाराकडे ओढलें जातें व त्या योगानें तें नासण्याची क्रिया बंद पडल्यामुळें ज्वर बंद होतो.

हे उपाय आणखी कांहीं दिवस केल्यावर ती बाई पूर्वी जन्मांत कधीं नव्हती इतकी निरोगी झाली. जुन्या डॉक्टरांनीं जे उपचार केले असते, त्यांच्या अगदीं विरुद्ध उपचार मीं केले, हें दिसून येईल. डॉक्टर लोक बहुधा डोक्यावर बर्फाच्या पिशव्या ठेवून तें थंड ठेवतात, आणखी पोट तर ऊन ठेवतात. व या योगानें जो पदार्थ खरोखर नाहींसा केला पाहिजे तो वाढवितात. बर्फाच्या पिशव्या नेहमीं डोक्यावर कां ठेवाव्या हें मला मोठें गूढ आहे. कारण या योगानें तेथें रक्त येऊं लागतें. सर्वांस हें माहीत आहे कीं, शरीरांतील दोषिक द्रव्य काढून टाकण्याचें काम डोक्याचें नाहीं. तें काम मलद्वारांचें आहे. बर्फानें मस्तक थंड होतें इतकेंच नव्हें, तर त्यानें मेंदूमध्यें बधीरपणा येतो. अशा प्रकारें जो थंडावा येतो, तो मोडून टाकण्याकरितां रक्ताचा पुरवठा जास्त करून शरीरांत नेहमींप्रमाणें उष्णता उत्पन्न करण्याचा प्रकृति प्रयत्न करिते. याप्रमाणें डोक्याकडे रक्त येऊं लागलें ह्मणजे साहजिकपणें उष्णता वाढते. मग बाहेर दिसावयाला डोक्यांत थंडपणा व सुस्ती दिसते, परंतु आंत खरोखर भयंकर उष्णता उत्पन्न झालेली असते. या परस्परविरुद्ध अवस्थांचें एकीकरण लवकर झालें नाहीं, तर लवकर मृत्यु येईल.

आणखी एका आजाऱ्याची गोष्ट सांगतों. एक बाई बाळंत झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं या तापानें आजारी पडली, मला बोलावणें आलें. मोठमोठ्या डॉक्टर महाडाक्टरांनीं उपाय केले होते, परंतु गुण नव्हता. दुखणें तर आतां कठिण झालें होतें; इतकेंच नव्हे, तर जीर्ण व कष्टसाध्यही झालें होतें. शेवटीं एका आठवड्यानें मेंदु बिघडून त्या बाईस वायु झाला. व डाक्टरांच्या तोंडचें पाणी पळालें. यावेळीं त्यांनीं मला तार केली, व मी येऊन पाहतों तों बाई या स्थितींत होती. अर्थात् पहिलें काम मुरलेला जीर्णताप बरा करण्याचें होतें व तें मीं केलेंही. प्रत्येक वेळीं एक एक तासपर्यंत, अशा प्रकारें दिवसांतून कित्येक वेळां मार्जनविधि केल्यानंतर पोटांतील उष्णता कमी झाली व मेंदुही ताळ्यावर आला.

एवढ्या थोड्या अवकाशांत ताप आणणारें शरीरांतील घातुक दोषिक द्रव्य

पूर्णपणें नाहींसें झालें नाहीं. पण त्या बाईच्या प्रकृतीसंबंधानें भीतीचें कारण उरलें नाहीं.

तिनें कांहीं दिवस मार्जनविधि व पथ्य आहार चालू ठेवल्यावर तिची प्रकृति पूर्णपणें निरोगी झाली. तेव्हांपासून या वेळपर्यंत या स्त्रीची प्रकृति अगदीं निरोगी राहिली आहे, असें तिचे ' लीप्सिस ' येथें राहणारे नातेवाईक सांगतात.

भाग ३ रा.

स्त्रिया कोणत्या उपायांनीं सुखप्रसूत होतील ?

या सृष्टीच्या राज्यांत, यासारखी घडामोड चालणाऱ्या जगांत, प्रत्येक प्राणिमात्र कधींही न बदलणाऱ्या कायद्यांनीं बांधलेला आहे, हें स्पष्टपणें समजून येण्यासारखें आहे.

जीं जनावरें मनुष्याच्या संपर्कापासून अलिप्त असल्याकारणानें हीनदशेस पोहोंचलीं नाहींत, त्यांच्यामध्यें प्रसूति कशी होते, हें आपण पाहूं.

रानामध्यें स्वतंत्रपणानें हिंडणारें असें एखादें हरीण, मांजर, किंवा ससा, वगैरे कोणत्याही जनावरांची मादी पाहिली, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, प्रसूतीसाठीं तिला दुसऱ्या कोणाचीही मदत लागत नाहीं, व तिला बिलकूल क्लेश होत नाहींत, व पुष्कळ वेळही लागत नाहीं. विण्याचे अगोदर तिला कोणतीही भीति अगर अस्वस्थता झालेली कधींही दिसून येत नाहीं. ज्या प्रसूतीच्या यातना मनुष्यजातींतील स्त्रियांना इतक्या भयंकर वाटतात, त्या प्रसूतीच्या क्रियेपासून जनावरांना विशेष त्रास होऊं नये व त्यांच्या प्रकृतीमध्यें कांहीं बिघाड होऊं नये, ही गोष्ट आश्चर्यकारक नाहीं काय ?

मीं असलीं जनावरें पुष्कळ पाहिलीं आहेत, व मला नेहमीं असें आढ-

कून आलें आहे कीं, त्याल्याबरोबर तीं आपल्या नेहमींच्या उद्योगास लागतात. जणूं काय कांहीं विशेष गोष्ट घडूनच आली नाहीं. तीं आपल्या पोरांबद्दल मात्र फार काळजी घेतात. सर्व निरोगी जनावरांत अशाच प्रकारची स्थिति आढळून येते. मला एक ससाची मादी पाहिलेली आठवतें. ती प्रसूत होत होती व तिचीं दोन पोरें बाहेर आलीं होतीं. इतक्यांत पारध्याची चाहूल ऐकूं आली. त्याबरोबर ती अगदीं नेहमींच्याप्रमाणें पळत सुटली, परंतु मध्यंतरीं गोळी लागून ती मादी मेली. त्यावेळीं तिचें पोट तपासलें, तेव्हां त्यांत पोर आहे, असें आढळून आलें. पोट फाडल्यावर तें पोर बाहेर जिवंत निघालें. पुढें थोडासा शोध केल्यावर लगेच पूर्वीं झालेलीं दोन्ही पोरें सांपडलीं.

इतकी सुलभ प्रसूति बायकांमध्यें क्वचितच घडून येते. कष्टानें बाळंत होणें, वाखे होणें, आणि गरोदरदशेंत होणारे विकार, या सर्व गोष्टी पाहिल्या ह्मणजे या गोष्टींचा लक्ष देऊन विचार करावा लागतो. या काळांत सुइणीशिवाय बाळंत होणें ही गोष्ट जवळ जवळ अशक्य झाली आहे.

अलीकडे प्रसूतीच्या क्रियेमध्यें पुष्कळ कृत्रिमपणा आला आहे. शिवाय वाईट परिणाम टाळण्याकरितां बाळंत झाल्यावर त्या बाईस थोडेबहुत दिवस बिछान्याला धरून रहावें लागतें, तें निराळेंच.

कधीं न बदलणाऱ्या अशा या सृष्टीच्या क्रमांत असे फरक होण्याला कांहींतरी खोल कारण असलें पाहिजे. सृष्टीच्या नियमाच्या अगदीं विरुद्ध वागल्यामुळें हे फरक झाले असले पाहिजेत. सृष्टि स्वतः कधींही असले घोंटाळे उत्पन्न करणार नाहीं; तिच्या कार्यक्रमांत कधींही फरक होत नाहीं. आपण (सुधारलेले लोक) विजातीय धर्मानें बद्ध असलेल्या प्रकृतीच्या स्वाभाविक वृत्तीस व्यत्यय आणतों व त्यामुळें तिला अपाय करतों. म्हणून मनुष्याचें पूर्ण कल्याण न होण्यास सृष्टि व तिचे नियम कारण नव्हत; मनुष्येंच सृष्टीचे नियम सोडून वागत असल्यामुळें त्यांच्या आरोग्याचा ऱ्हास होत आहे. म्हणून याप्रमाणें तिच्या नियमांचें उल्लंघन केल्याबद्दल सृष्टिदेवता

मनुष्यजातीस दिवसेंदिवस निकृष्ट अवस्थेप्रत नेऊन सूड उगवीत आहे, यांत आश्चर्य नाहीं. सृष्टीच्या नियमांचें उल्लंघन करूं लागल्यानंतरच हळू हळू मनुष्याच्या शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचूं लागलें व त्यांना अनेक व्याधींनीं घेरलें. सृष्टिदेवतेच्या नियमांचें उल्लंघन केल्याबद्दल तिनें बाळंतपणांत त्रास देऊन कसा वचपा काढिला आहे, हें त्यांना लवकरच कळलें आहे. सृष्टीप्रमाणें चालून तिच्या नियमांचें उल्लंघन केलें नसतां आपल्या आरोग्याबद्दल दृढ कल्पना असतांना होणारें स्वर्गसुख नाहींसें झालें आहे.

वर जें सांगितलें आहे त्याचा अर्थ इतकाच कीं, ज्या स्त्रिया खरोखर निरोगी आहेत, त्यांना गरोदरस्थितींत त्रास होणार नाहीं; त्या सुखानें प्रसूत होतील, व त्यांचीं मुलेंही निरोगी निपजतील. येथें निरोगी या शब्दाचा अर्थ या पुस्तकांत पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें ज्याचें शरीर दोषिक द्रव्यापासून मुक्त आहे तो, असा घ्यावयाचा.

जेव्हां बापाचें शरीर दोषिक द्रव्यापासून मुक्त असेल, तेव्हांच मुलें खरोखरीं निरोगी निजपतील. गर्भाशयांतील वाढणारा गर्भ आईबापांच्या अंगांतील उत्कृष्ट द्रव्यापासून तयार करण्याचा सृष्टीचा प्रयत्न असतो.

मुलांच्या उत्पत्तीच्या वेळीं आईबापांच्या शरीरांचे जे भाग रोगग्रस्त झाले असतील, किंवा त्यांत दोषिक द्रव्य असेल, ते भाग त्या मुलांच्या शरीरांत व्यंग राहतात. आईबापांपासून रोगाचें बीज प्राप्त होतें तेंही अशा प्रकारानें होतें. शरीर लहानपणींच दोषिक द्रव्यानें व्याप्त असेल (आणि देवी काढल्यानें व अस्वाभाविक अन्न दिल्यानें हें कधींच चुकत नाहीं) तर तें द्रव्य, त्यास ज्या ज्या भागांत अटकाव होणार नाहीं, त्या त्या भागांत पसरेल. या कारणास्तव जे जे अवयव अशक्त किंवा व्यंग राहिले असतील, त्यांमध्येंच दोषिक द्रव्य जाऊन सांचतें, व म्हणून आईबापांचे जे अवयव रोगग्रस्त असतात, तेच अवयव मुलांमध्येंही रोगग्रस्त राहतात. आईबापांस जे रोग असतात, तेच मुलांस होतात, याचें कारण हेंच आहे. स्वाभाविक उपचार व सृष्टिनियमाप्रमाणें वागणें, या उपायांनीं आपल्याला शरीरांतील

सर्व दोषिक द्रव्य काढून टाकतां येईल. आणि याप्रमाणें जे भाग अशक्त असतील, किंवा ज्यांमध्यें विजातीय द्रव्य सांचण्याचा विशेष संभव असेल, ते हळू हळू सुदृढ व निरोगी करितां येतील, त्याप्रमाणें जास्त निरोगी व कंटक लोकांची पिढी आपणांस तयार करितां येणें शक्य आहे. आईबापांचें शरीर विजातीय द्रव्यानें व्याप्त असेल, तर मुलांचेंही शरीर जन्मतः तशाच स्थितींत असतें, असें वारंवार दृष्टीस पडतें "फळावरून झाडाची परीक्षा होते" अशी जी म्हण आहे, ती येथें पूर्णपणें लागू पडते. प्रत्येक पिढीस मनुष्यजातीचें आरोग्य जास्त जास्त हीन दशेप्रत जात आहे, याचें कारण लहानपणीं अस्वाभाविक (सृष्टीच्या नियमास विरुद्ध अशा) रीतीनें जोपासना करणें हें होय. पण आरोग्य बिघडण्यास कारणीभूत दुसऱ्याही कांहीं गोष्टी आहेत. या सृष्टीमध्यें संतति झाल्यानें कोणत्याही प्राण्याची मादी अशक्त किंवा कुरूप होत नाहीं. परंतु मनुष्यजातींत या गोष्टीसंबंधानें कितीतरी फरक आहे. पुष्कळ स्त्रिया पहिलेंच बाळंतपण झाल्याबरोबर फिकट व वयातीत दिसूं लागतात; किंवा मोठें पोट होणें वगैरे फरक त्यांच्या शरीरांत दिसतो, असें आपणांस आढळून येतें. गर्भारपण, बाळंतपण, व मुलें पाजणें या सर्व गोष्टींच्या माथीं हा दोष लोक बसवितात. बायकांचा कामधंदा व खाणें पिणें हें त्यांच्या प्रकृतीस योग्य व अनुकूल असें असलें, तरी त्यांपैकीं बहुतेकांची सतेजता व सौंदर्य दर बाळंतपणास कमी होत जातें, असा आपला अनुभव आहे. असें होण्याचें कारण पुढें सांगितल्याप्रमाणें आहे. जगांत अन्य कोणत्याही प्राण्याच्या मादीस, गर्भ राहिल्यानंतर नरांशीं संबंध असावासा वाटत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्यांना त्यांचा तिटकारा येतो, व नर तसें करूं लागल्यास त्यास प्रतिबंध करितात. ही प्रवृत्ति सृष्टीच्या नियमास अगदीं अनुसरून आहे. संभोग हा मुख्यतः गर्भोत्पत्तीकरितां आहे, केवळ सौख्याकरितां नाहीं; संबंध होत असतां जननेंद्रियाकडे रक्त जास्त येतें, त्यामुळें गर्भाकडे त्याचा प्रवाह कमी पडतो, व त्या कारणानें गर्भाचें पोषण बरोबर होत नाहीं, असें करण्यापासून स्त्रियांच्या प्रकृतीसही अपाय होतो.

या अशा प्रकारें सृष्टीच्या नियमाचें उल्लंघन केल्यानें स्त्रियांच्या शरीरांतील सत्व कमी होतें, व त्यांना हजारों रोग उत्पन्न होतात. गरोदर असतांना स्त्रियांना जे अनेक विकार होतात, ते पुष्कळ वेळां या सृष्टीच्या नियमाचें उल्लंघन केल्याचें फळ असतें. मळमळ, अन्नद्वेष, ओकारी, दांत दुखणें, वर्ण पालटणें; कधीं थंडी वाजणें, व कधीं ताप येणें, उदास वाटणें, रडूं येणें, नेहमींच्या अन्नाचा वीट येणें, पुष्कळ भूक लागणें वगैरे विकार याच कारणानें होतात. हे विकार कांहीं स्त्रियांना त्यांच्या शरीरांत जन्मतः आईबापांपासून प्राप्त झालेल्या दोषिक द्रव्यामुळें होतात. आपला अनुभव असा आहे कीं, प्रत्येक निरोगी स्त्री गर्भधारणेनंतर संबंध करण्यास नाखुष असते. पुरुषांचें शरीर रोगबीजक द्रव्यानें व्याप्त असल्यामुळें त्यांची कामेच्छा त्यांच्या आधीन राहत नाहीं, या कारणानें व कांहीं अंशीं आपल्या चाली रीतींनीं या गोष्टीस प्रतिबंध न केल्यामुळें पुरुषांकडून अशा प्रकारचा सृष्टीच्या नियमास विरुद्ध असा आचार घडतो. कित्येक शेतकऱ्यांस हें माहीत आहे कीं, जनावरांत विशेष कामविकार उत्पन्न झाला व तीं माज करूं लागलीं कीं, कांहीं तरी रोग उत्पन्न झालेला आहे असें समजावें. आणि सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन केल्यास मनुष्यांसंबंधानें तेंच ह्मणतां येईल. उदाहरणार्थ, जे लोक क्षयी असतात, त्यांची कामवासना लवकर जागृत होते व ती त्यांना लवकर आवरतांही येत नाहीं, असा आपला अनुभव आहे. आज काल दृष्टीस पडणाऱ्या लोकांच्या उच्छृंखल कामविकाराहून निरोगी मनुष्याचा कामविकार फार निराळ्या प्रकारचा असतो. त्यांच्या कामेच्छेंत अस्वाभाविक इच्छेचा किंवा विषयासक्तेचा कांहीं भाग नसतो, व ती केवळ प्रजोत्पत्तीकरितांच असते. कामेच्छा तृप्त करणें ही कधींही एक अपरिहार्य गोष्ट होऊन बसूं नये, व ती तृप्त झाली नसतां कधींही असमाधान उत्पन्न होऊं नये. जो कोणी निरोगी असेल, व जो अनुत्तेजक व स्वाभाविक अन्नाचा आहार करीत असेल, त्यालाच या स्थितीविषयीं योग्य कल्पना करितां येईल. आपली इच्छा सृष्टीच्या नियमाच्या विरुद्ध कधींही नसावी व आपलें शरीर आ-

पणास इतकें ताब्यांत ठेवितां यावें कीं, आपल्या कामविकारास कधींही मर्यादेबाहेर जातां येऊं नये, व जी गोष्ट लोकांस अतिशय त्रासदायक वाटेल, ती आपणास सुखावह वाटावी, अशा प्रकारची ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं सृष्टीच्या नियमाप्रमाणें चाललें पाहिजे. या पुस्तकांत सांगितलेल्या आरोग्यरक्षणाच्या नियमाप्रमाणें जो चालेल, व जो डा० कुन्हे यांच्या उपायांनीं आपल्या शरीरांतून दोषिक द्रव्याचा निकाल करील, तो मनुष्य अत्यंत सुखी व समाधानी होईल.

स्त्रियांच्या आरोग्याचा ऱ्हास झाल्याचीं चिन्हें चोहोंकडे आपल्या दृष्टीस पडत आहेत. कित्येक स्त्रियांना वाखे होतात. कित्येकांचीं मुलें (गर्भास) पूर्ण काल होण्याच्या पूर्वींच जन्मास येतात. कित्येक मुलें गर्भांतून पायांकडून निघतात (पायाळू असतात), व कित्येक मुलें आडवीं येतात. कित्येक मुलांचीं डोकीं फार मोठीं असतात, त्यामुळें प्रसूतकाळीं कृत्रिम उपाय केल्यावांचून मुलांची उत्पत्तिद्वारांतून सुटका होत नाहीं. कित्येक स्त्रियांना प्रसूतिकाळीं येणारे वेग जोराचे नसल्यामुळें त्यांची लवकर सुटका होत नाहीं. हे व अशाच प्रकारचे सर्व अन्य विकार प्रसूत होणाऱ्या स्त्रीचें किंवा बालकाचें शरीर दोषिक द्रव्यानें व्याप्त असल्यामुळें होतात.

स्त्रीनें पहिल्या चार पांच महिन्यांत गरोदर स्त्रीस अयोग्य असें काम किंवा श्रम केलें, किंवा तिच्या अंगांत दोषिक द्रव्याचा संचय झाला असला ह्मणजे मूल गर्भाशयामध्यें वेडेंवाकडें होतें. शरीरांत दोषिक द्रव्य सांचल्यानें किंवा अयोग्य श्रम केल्यामुळें पोटावर दाब पडून किंवा पोटास ताण बसून गर्भ नेहमींच्या जागेपासून ढळतो. विजातीय द्रव्य सांचल्यानें जेव्हां जननद्वार आकुंचित होतें, तेव्हां प्रसूतिकाळीं फार त्रास होतो. आईबापांचे शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचल्यामुळें मूलही त्याच प्रकारचें निपजतें. व विशेषेंकरून त्याचें डोकें मोठें असतें. या कारणानेंही बाळंतिणीस त्रास होतो. जननमार्गांत विजातीय द्रव्य सांचलें ह्मणजे तें सर्व आसपासच्या शिरा व स्नायु यांमध्येंही सांचतें. ते फुगलेले दिसतात व त्यांच्यांतील स्थितिस्थापक धर्म पु-

फ्कळसा कमी होतो. सुखानें प्रसूत होण्यास सर्व शरीर खरोखरी निरोगी स्थितींत असलें पाहिजे.

ज्या ज्या स्नायूंमध्यें दोषिक द्रव्य सांचलेलें असतें, त्या त्या स्नायूंकडून त्याची क्रिया योग्य रीतीनें होत नाहीं. आणि अशा स्नायूंचें प्रसूतिकाळीं फार जोरानें किंवा झटक्यानें आकुंचन झालें किंवा तो फार ताणला गेला तर त्यापासून शरीरास फार वेदना होतात. ह्मणूनच ज्यांचें शरीर दोषिक द्रव्यानें व्याप्त आहे, अशा स्त्रियांनाच प्रसूतिकाळीं भयंकर वेदना होतात.

अशी स्थिति जर आहे तर ज्या बायकांच्या शरीरांत विजातीय द्रव्य सांचलें आहे, त्यांना प्रसूतीची विशेष भीति वाटल्यास नवल तें काय? ही भीति स्वाभाविक नाहीं, तर शरीर दोषिक द्रव्यानें व्याप्त असल्या कारणानें उत्पन्न झालेली असते. जी स्त्री खरोखर निरोगी आहे, तिलाही त्रासदायक व्यथा मुळींच माहीत नसते. प्रसूतीसंबंधानें अथवा दुसऱ्या कोणत्याही रोगासंबंधानें भीति वाटणें, हें आपण आपल्या शरीराचा दुरुपयोग केला आहे व त्यामुळें शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय होऊन शरीर रोगास पात्र झालें आहे, या गोष्टीचा आपल्या प्रकृतीकडून आपणांस इषारा आहे ही प्रकृतीची सूचना आपण मानिली नाहीं तरी ती प्रसूति वगैरे प्रसंगाचे वेळीं आपले अपराध आपल्या दृष्टीसमोर स्पष्ट आणिते. परंतु या सूचनेचा अर्थ कोणास समजतो? ह्या वेळपर्यंत केलेलें विवेचन वाचूनही ज्या कोणास अजून असें वाटत असेल कीं वरील ह्मणणें खरें असलें तरी कित्येक प्रसंगीं प्रसवकाळीं शस्त्रक्रियेची व हस्तक्रियेची जरूरी असतेच, त्यांनीं खालील मजकूर वाचावा.

एका ३६ वर्षांच्या स्त्रीस दुसऱ्या मुलाचे वेळीं पोट दुखावयास लागून दोन दिवस व दोन रात्री झाल्या, तरी तिच्या गर्भाशयांतील मूल मुळींच हालचाल करीना. सुइणीस वाटलें कीं डाक्टराला बोलाविल्याशिवाय त्या बाईची सुटका व्हावयाची नाहीं. ह्मणून अडलेली बाळंतिण सोडविण्यांत कुशल अशा एका नामांकित डॉक्टरास बोलाविलें. सर्व तऱ्हेचीं हत्यारें चा-

लवून त्यानें चार तास खटपट केली, आणि शेवटीं असें ठरविलें कीं, मूल गर्भाशयांत भलत्याच बाजूला असल्या कारणानें त्या स्त्रीच्या शरीरास अपाय झाल्यावांचून तें बाहेर यावयाचें नाहीं. त्या बाईला वाटलें कीं, या बाळंतपणाच्या वेदना सोसण्यापेक्षां जीव गेलेला पुरवला. याप्रमाणें डॉक्टराचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं हें मूल बाहेर यावयाचें नाहीं ह्मणून ही बाई मरणार असें सांगून डॉक्टाराची स्वारी चालती झाली. पण या बाईच्या प्रकृतीनें कांहीं निराळीच तजवीज केली होती.

पुढें आणखी २४ तास वेदना सोसल्यावर डॉक्टराच्या साहाय्यावांचून केवळ सुईणीच्या सहाय्यानें ती बाई बाळंत झाली. येथें कोणाचा जास्त उपयोग झाला बरें ? निसर्गाचा कीं डॉक्टराचा ! परंतु सृष्टीच्या विरुद्ध केलेल्या त्या डॉक्टराच्या शस्त्रक्रियेचा शेवटीं वाईट परिणाम झालाच. बाळंत झाल्यावर सव्वा दोन महिने ती बाई आजारी होती आणि ती जगण्याची आशाही राहिली नव्हती. शस्त्रानें केलेल्या प्रयोगानें ती बाई जवळ जवळ लंगडी झाली. आणि तिची प्रकृति मूळची चांगली धडधाकट होती, म्हणूनच त्या दुखण्यांतून ती उठली. मनुष्यप्राण्याचें आरोग्य एकंदरींत हीन दशेला येऊन बरेच दिवस झाल्यामुळे ज्यावर वैद्यांचा किंवा डॉक्टरांचा कांहीं इलाज चालत नाहीं, अशा पुष्कळ भानगडी बाळंतपणीं उत्पन्न होतात. प्रत्यक्ष अनुभवावरून असें ह्मणतां येईल कीं, असल्यावेळीं जें होईल तें होऊं द्यावें.

सृष्टि निसर्ग किंवा प्रकृति यांपेक्षां जास्त मदत करणारे कोणीं नाहीं. बाळंत होतांना होणाऱ्या त्रासांतून सुटका होण्यास मार्जनविधीइतका दुसरा कोणताही चांगला उपाय नाहीं. पोटाभोंवतीं मातीच्या पट्ट्या बांधल्यानें पुष्कळ फायदा होतो, व त्रासही बराच कमी होतो. (पान ११० पहा) ओल्या चिखलाचा मध्यम जाडीचा थर तागाचे कापडावर द्यावा व चिखलाचें आंग पोटाच्या बाजूस करून ती पट्टी बांधावी. व त्या पट्टीच्या वरच्या भागावर लोंकरीच्या फडक्याचा पट्टा गुंडाळावा. दर तासा दोन तासांनीं पट्टी सोडून चिखलाचा नवीन थर द्यावा.

प्रसवकालीं फार लवकर शस्त्रक्रिया केल्यानें हजारों स्त्रिया मृत्युमुखीं पडल्या आहेत. व शस्त्रक्रिया करण्याचें वेड लागलेल्या डाक्टरांना न बोलावतां केवळ सर्वांची काळजी वाहणाऱ्या सृष्टि-मातेवर भिस्त ठेविली, तर कितीतरी स्त्रियांच्या निरर्थक यातना व त्रास वांचेल, व किती तरी कुटुंबांवरचें अरिष्ट टळेल.

शस्त्राच्या साहाय्यावांचून बाळंतपण अशक्य होण्याइतक्या स्थितीला जेव्हां जेव्हां स्त्रिया येऊन पोहोंचतात, तेव्हां तेव्हां तो अपराध त्यांचाच असतो. गरोदर झाल्याबरोबर आपण सुखप्रसूत होण्यास कोणत्या साधनांचा उपयोग केला पाहिजे, याचें ज्ञान स्त्रियांना प्राप्त होणें शक्य असतें. या साधनांचा उपयोग कसा करून घ्यावा, हें व त्यांचा केव्हां उपयोग केला असतां अतिशय फायदा होईल, त्याचीही माहिती स्त्रियांनीं करून घेतली पाहिजे. ज्यांना डा० कुन्हे यांचे उपचार माहीत आहेत, त्यांना प्रसूति सुखानें होण्यास काय केलें पाहिजे, हें समजून येईलच. गेल्या कांहीं वर्षांत पुष्कळ ठिकाणीं या उपचारांचा अनुभव घेतल्यावरून ते फार उपयोगी ठरले आहेत. या उपायांचा गुण आला नाहीं असें कोठेंही घडून आलें नाहीं. ज्या ज्या प्रसंगीं डा० कुन्हे यांचे उपचार योग्य वेळीं झाले आहेत, त्या त्या वेळीं यत्किंचित्‌ही त्रास न होतां स्त्रिया बाळंत झाल्या आहेत डा० कुन्हे यांस आलेल्या आभारप्रदर्शक पत्रांपैकीं प्रत्येकांत डा० कुन्हे यांच्या मार्जनविधीच्या उपयुक्ततेसंबंधानें लिहिलें आहे. एकंदरींत येवढें खरें कीं, सुखप्रसूति होण्याकरितां प्रसूतिकालीं आयत्या वेळीं उपचार करण्यापेक्षां, योग्य वेळीं अगोदरच करणें फार सोईचें आहे. बाळंतपणांत कृत्रिम उपायांची आवश्यकता दिवसेंदिवस जास्त जास्त लागत चालली आहे; यावरून सर्व लोकांच्या शरीरामध्यें जीर्णरोग भयंकर रीतीनें हळुहळू वाढत आहेत, हें स्पष्ट होतें.

ज्यांना ज्यांना ह्मणून आपल्या बायका सुखानें बाळंत व्हाव्या व मुलें निरोगी व्हावीं, असें वाटत असेल, त्यांनीं त्यांनीं स्त्रीशीं संबंध होण्यापूर्वीं

आपल्या शरीरांतील दोषिक द्रव्य काढून टाकून तें विकोप व निरोगी केलें पाहिजे. आणि एकदां शरीरांतील सर्व दोषिक द्रव्य काढून टाकल्यावर या पुस्तकांत सांगितलेल्या नियमांप्रमाणें वागून शरीरांत दोषिक द्रव्याचा संचय होण्याचा संभव जो टाळील तोच मनुष्य निरोगी राहील.

संधिवायु झालेल्या एका बाईस डा० कुन्हे उपचार करीत होते. तिच्या सर्व अंगांत व विशेषेंकरून पोटांत विजातीय द्रव्य फार सांचलें होतें. तिला पांच मुलें झालीं होतीं व प्रत्येकाचे वेळीं तिला अत्यंत क्लेश झाले होते. प्रत्येक बाळंतपणाच्या पर्वी २।३ दिवस प्रसूतीच्या वेदना होत असत. ह्मणून प्रत्येक वेळेस त्या बाईस फार व्यथा होत असे; आणि डाक्टरानें चिमट्याचा उपयोग केल्यावांचून तिची सुटका होत नसे. सहाव्या मुलाच्या वेळीं गरोदर असतांना ती डा० कुन्हे यांचे सांगण्यावरून रोज दोन तीन वेळां मार्जनाविधि करीत असे. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, नेहमींप्रमाणें मुळींच त्रास न होतां ती स्त्री सुखानें प्रसूत झाली. यावेळीं प्रसूतीस एक तास देखील लागला नाहीं. प्रसूतीचे वेग योग्य क्रमानें आले, व त्यांपासून वेदनाही झाल्या नाहींत.

त्या बाईच्या स्थितींत एवढा फरक कां झाला, याचा उलगडा तीस होईना. ती स्त्री बाळंत होण्यापूर्वीं जेव्हां या खेपेस तुमची सुखप्रसूति होईल असें त्या स्त्रीस डा० कुन्हे यांनीं सांगितलें, तेव्हां तिला तें खरें वाटेना. काल्पनिक सुखप्रसुति मानल्यावांचून अशी गोष्ट होणें शक्य नाहीं, असें त्या स्त्रीनें डा० कुन्हे यांस उत्तर दिलें.

पुढें कांहीं दिवसांनंतर ती स्त्री डा० कुन्हे यांस ह्मणाली कीं, माझ्या वयावरून मला यापुढें मूल होण्याची आशा फारशी दिसत नाहीं. परंतु ह्या खेपेचें बाळंतपण त्रासावांचून झाल्यामुळें आणखी मुलें व्हावींत अशी इच्छा मला उत्पन्न झाली आहे. शिवाय यापूर्वीं आपलीं मुलें पाजण्याइतकें तिच्या स्तनामध्यें दूध नसे; परंतु यावेळीं आपल्या मुलांस पाजण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगांत आलें आहे, हें पाहून तिला फार आश्चर्य वाटलें.

आतां असें होणें हें अगदीं स्वाभाविक होतें; कारण डा० कुन्हे यांचे उपचार कळल्यापासून ती बाई सृष्टीच्या नियमांस अनुसरून वागत असे व डा० कुन्हे यांचे उपाय नियमानें करीत असे. यामुळें पूर्वीं विजातीय द्रव्यानें व्याप्त झालेलें शरीर त्या द्रव्यापासून बरेंच मुक्त झालें व तिचें आरोग्य व तरतरी बरीच वाढली.

एका बाईनें डा० कुन्हे यांच्या सांगण्यावरून, गरोदर असतांना त्यांच्या उपायांचा उपयोग करून पाहिला व तिला असाच गुण आला. सात महिने उपचार चालू ठेवल्यावर ती बाई बाळंत झाली. बाळंत होण्यास सुमारें अर्धा तास लागला; त्रास मुळींच झाला नाहीं; व सुईणीचीही गरज लागली नाहीं.

अशाच प्रकारच्या उपायांनीं आणखी एक बाई सुखानें प्रसूत झाली. या बाईनें खालील आभारदर्शक पत्र १८९० च्या सप्टेंबरमध्यें डा. कुन्हे यांस पाठविलें.

' महाराज, मी अठ्ठावीस वर्षांची आहें. मूत्राशय व मूत्रपिंड यांच्या विकारानें मी पंधराव्या वर्षापासून पीडलेली होतें. येथें पहिल्यानें मी दोन महिने टी० या ठिकाणीं औषधोपचाराकरितां गेलें, व या ठिकाणीं येवढाच फायदा झाला कीं, मूत्राशयाचा दाह होऊन त्याच्या वेदना अगदीं असह्य झाल्या. मी सर्व वेळ पडून राहत असें, कारण मला ज्या अत्यंत वेदना होत असत, त्यामुळें उभें राहण्याची किंवा चालण्याची सोयच राहिली नव्हती.

असें एक महिनाभर चालू होतें. पुढें मी एल-रस्त्याच्या दवाखान्यांत गेलें; येथें कांहीं दिवस राहिल्यावर हें क्लेशदायक दुखणें कांहीं दिवस थोडें कमी झालें. परंतु रोगाच्या मूळ कारणावर कांहीं उपाय न केल्यामुळें एक वर्षानें तें दुखणें दुप्पट वाढलें. ह्या वेळीं मी शीमनिट्झ येथें राहत होतें, येथें इस्पितळांत मी ३ महिने राहिलें. या ठिकाणीं मजवर सॅलिसिलीक ॲसिड ल्यूनर कॉस्टीक, पट्ट्या व वीज यांचा उपयोग करून पाहिला, पण सर्व व्यर्थ झालें. ह्मणून १८८० च्या एप्रिलांत मी लेपझिक येथें गेलें, आणि तेथें

मला फिरून इस्पितळांत जावें लागलें. येथें माझा गर्भाशय बिघडला आहे, असें ठरवून मला औषध दिलें, पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. वेदना तर मला इतक्या होत असत कीं, पुष्कळ वेळां इस्पितळांतून घरीं जावयाची देखील पंचाईत पडत असे.

गुण येईना म्हणून इस्पितळ सोडिलें, व पुढें ४ वर्षें लेपझिकचे डॉक्टर एम.—यांचें औषध घेत होतें. त्यांनीं मूत्राशयाचा दाह व गर्भाशयाची सूज हे विकार बरे केले. आणि त्यांच्या सांगण्यावरून मी फ्रानझेन्सबाड येथें तीन वर्षें राहिलें, व तेथील औषधी मृत्तिकेचें अंगास अनुलेपन केलें व तेथील औषधी पाणी प्यालें. परंतु त्या योगानें नेहमीं टिकणारा गुण आला नाहीं. फ्रँ० बाड सोडून जाण्यापूर्वीं तेथील डॉक्टरानें मला येथें परत देखील धाडलें. कारण माझ्या प्रकृतीस शस्त्रक्रियेची जरूर आहे असें त्यांना वाटलें. यानंतर लेपझिकचे डॉक्टर एल—यांनीं मजवर शस्त्रक्रिया केली, आणि तेवढ्या वेळेपर्यंत माझा विकार कांहींसा कमी झालासा दिसला. तरी पण मला माझा जुना आजार अजून आहे असेंच वाटे, व 'माझें दुखणें शस्त्रक्रियेनें दबलें गेलें आहे, परंतु त्याचें निर्मूलन झालें नाहीं,' असें मीं स्पष्टपणें ह्मटलेंही. मला पट्ट्या वगैरे लावाव्या लागत असतच. शेवटीं मला फिरून डॉक्टराकडे जावें लागलें. मी लेपझिकचे डॉक्टर झेड यांचें वर्षभर औषध घेतलें; तरी गुण येईना. शेवटीं डॉक्टर झेड मला ह्मणाले कीं, "तुमच्या मूत्रपिंडास दुर्धर विकार झालेला आहे, तुह्मांस माझ्या हातून जास्त गुण येणें शक्य नाहीं, तरी पण तुह्मीं एकदां येथील प्रोफेसर एस यांस भेटा" ह्या गृहस्थांनीं मला आठवडाभर रोज तपासलें आणि यापुढें उपाय होणें शक्य नाहीं, असें ते ह्मणाले, व मग मी परत आलें.

याप्रमाणें निराश होऊन २ वर्षांपूर्वीं जुलै महिन्यांत तुमच्या उपचारास मीं आरंभ केला. थोडक्याच दिवसांत माझ्या दुःसह वेदना बंद पडल्या, आणि एका महिन्यांत मला काम करितां येऊं लागलें. तुमच्या उपायानें आजपर्यंत मला माझें आरोग्य व शक्ति कायम ठेवतां आलीं आहेत.

ज्या वर्षीं मीं उपाय चालू केले त्याच वर्षी मला उल्हास व शक्ति इतकीं वाटलीं कीं, मीं लग्न केलें. सर्व लोक माझ्या विरुद्ध होते व डॉक्टर ह्मणाले, बाळंतपणांतून तुह्मी जीवंत सुटणार नाहीं. तुमच्या सांगण्यावरून व स्वतःच्या अनुभवावरून मीं त्यांचें ऐकलें नाहीं, आणि तुह्मीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व गोष्टी घडून आल्या. मीं लग्न तर केलेंच, परंतु पुढें (गरोदर असतांना) तुमच्या सांगण्याप्रमाणें वागलें, आणि आश्चर्याची ही गोष्ट कीं, मला मुळींच त्रास न होतां व सुइणीची जरूरी न पडतां मी बाळंत झालें. हें सर्व तुमच्या सुलभ उपायांचें फळ होय."

लेपझिक

लुई. बी.

भाग ४ था.

प्रसूतीनंतर करावयाचे इलाज.

जी स्त्री खरोखर निरोगी आहे, तिला ह्या इलाजांची व या उपदेशाची मुळींच जरूरी नाहीं. जनावरेंच केवळ नव्हेत, तर रानटी स्थितींतल्या लोकांच्या बायका देखील बाळंत झाल्यावर लागलींच हिंडू फिरूं लागतात, व आपलीं रोजचीं कामें करूं लागतात. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील बायकांना मात्र असें क्वचितच करितां येतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यांनां बाळंत झाल्यावर बराच वेळ निजवून ठेवण्याची चाल आहे. पूर्वीं नऊ दिवस पुरत असत, परंतु हल्लीं डॉक्टरांच्या मताप्रमाणें बारा दिवस लागतात. याचें कारण बाळंतिणीची अशक्तता नव्हे, तर जननेंद्रियांना पूर्वस्थितीवर येण्यास लागणारा पुष्कळ वेळ हें होय. पण अशाप्रकारें अंथरुणास खिळून राहिल्यानें पुष्कळ प्रकारें आरोग्यास अपाय होतो. शरीराची हालचाल मुळींच न झाल्यामुळें पचन नीट होत नाहीं. व ह्मणून रुधिराभिसरणही नीट चालत नाहीं. व याकाळीं जो मलावरोध होतो त्याचेंही हेंच कारण आहे. तरी पण

जननेंद्रियें पूर्वस्थितीवर आल्याखेरीज उठणें हेंही घात आहे. कारण त्यानें पोट फार मोठें होतें. व याचें प्रत्यंतर ज्या स्त्रियांस पुष्कळ मुलें झालीं आहेत, त्यांच्यामध्यें दिसून येतें.

बायकांना पुष्कळ वेळ अंथरुणांत रहावें न लागतां प्रसूतीपासून होणारा अनिष्ट परिणाम कसा टाळतां येईल याविषयीं पुष्कळ विचार करून डा० कुन्हे यांनीं एक उपाय शोधून काढिला आहे. व या उपायाचा उपयोग उत्तम प्रकारचा होतो, असें प्रत्यक्ष अनुभवानें ठरलें आहे.

बाळंत झाल्याबरोबर बाळंतिणीनें अवश्य वाटेल तितका वेळपर्यंत विश्रांति घ्यावी. अशा वेळीं बाळंतिणीनें थोडी झोंप घेतली तर ती गोष्ट फार हितावह होते. यानंतर स्त्रीनें अंग स्वच्छ धुऊन काढावें. साध्या स्नानाच्या ऐवजीं मार्जनविधि केला असतां विशेष फायदा होईल. हा विधि करितांना पाणी घडवंचीच्या वर एकपासून तीन इंच असावें. (प्र. दुसरें भाग १ ला पहा.) या विधीनंतर एक पट्टा पोटाभोंवतीं घट्ट गुंडाळावा. तो आंतून प्रवाही पदार्थ जातील अशा तागाच्या कापडाचा असावा. व तो बांधतां यावा ह्मणून त्यास दोऱ्या लावलेल्या असाव्या. हा पट्टा कसा बांधावा हें आकृती नं. २२ पहातां समजून येईल. दोऱ्या प्रथम दाराच्या कोयंड्याला बांधाव्या; नंतर पट्ट्याचें दुसरें टोंक पोटाभोंवतीं गुंडाळून गच्च धरावें. बाळंतिणीनें सबंद पट्टा पोटाभोंवतीं गुंडाळला जाईपर्यंत आपल्या भोंवतीं फिरावें; आणि मग दोऱ्या बांधाव्या. पट्ट्याच्या योगानें पोटांतील इंद्रियांस लागणारा आधार मिळतो. यानंतर आपल्या अंगांत शक्ति आहे असें वाटल्यास बाळंतिणीनें अंथरूण सोडावें. पण तिला बरें न वाटल्यास पट्टा तिसऱ्या किंवा चवथ्या दिवसापर्यंत बांधूं नये. हा पट्टा तीनचार आठवडे वापरावा. बाळंतिणीस दुसरा तिसरा कांहीं विकार होत नसल्यास पट्ट्याशिवाय दुसऱ्या कोणच्याही उपचाराची जरूरी नाहीं. पण जर कणकण वाटेल, तर वर सांगितलेला मार्जनविधि चालू ठेवावा. व मार्जनविधीनंतर प्रत्येक वेळीं चिखलाच्या पट्ट्यांचा उपयोग

करावा. (पान ११० पहा.) असें केल्यानें घाम येऊन ताप उतरेल, व शरीरांतील सर्व आवश्यक क्रिया सुरू होतील.

शक्य असल्यास बाळंतिणीनें मुलास पाजावें. पुष्कळ खाणें व सपाटून मद्य पिणें यांनीं दूध जास्त येणार नाहीं, उलटें कमी होईल. भूक लागेल तेव्हांच जेवावें, व तहान लागल्यासच पाणी प्यावें. हा नियम जसा इतरत्र तसाच या प्रसंगींही पाळला पाहिजे. पूर्वीं सांगितलेलें पथ्य, आहारासंबंधाचे नियम, बाळंतिणींनींही पाळणें अत्यावश्यक आहे. ज्या स्त्रिया निरोगी आहेत, त्यांनीं या नियमांप्रमाणें आहार केला असतां त्यांना उत्तम प्रकारचें व पुष्कळ दूध येईल.

भाग ५ वा.

तान्ह्या मुलांची पहिल्या पहिल्या कांहीं महिन्यांतील जोपासना. लहान मुलें वाढविणें.

जर आपण सूक्ष्म रीतीनें सृष्टीचा क्रम व आई व मूल यांच्यामधला संबंध पाहिला, तर आपल्याला कळून येईल कीं, या दोघांच्या प्रकृतींमध्यें बराच काळ निकट संबंध राहतो. विशेषेंकरून पहिल्या पहिल्या वर्षांत आईचा व मुलाचा संबंध फारच निकट असतो. ज्या गोष्टींची मुलास आईपासून जरूरी असते, त्यांपैकीं पहिली गोष्ट ह्मणजे आईच्या कुशीची ऊब ही होय. तान्ह्या मुलाला आईपासून दूर करणें ही मोठी चूक आहे. कारण तसें केल्यानें त्याच्या आरोग्यास लागणारी ऊब त्याला मिळत नाहीं. पुष्कळ बायका या महत्त्वाच्या बाबीकडे दुर्लक्ष करितात ही दुःखाची गोष्ट आहे.

या विषयासंबंधानें डा० कुन्हे लिहितात—"मला एका घरीं सल्लाकरितां बोलाविलें होतें. त्या घरांतील एक तीन वारांचें तान्हें मूल पाळण्यांत मुळींच निजेनासें झालें. शिवाय त्या मुलाला दूध पचत नसे, ह्मणून तर आईला फारच काळजी वाटत होती. आईच्या कुशीची ऊब व तीन कुक्षिस्ना-

नें यांनीं त्या मुलाला झोंप येऊं लागली; व त्याची प्रकृति पहिल्याप्रमाणें झाली.

मुलें वाढविणें—वर सांगितलेंच आहे कीं, पुष्कळ स्त्रियांना मुळींच दूध नसतें, किंवा असलें तर तें फारच थोडें असतें. असें आहे ह्मणूनच इतकीं अशक्त मुलें दृष्टीस पडतात. आईला दूध नसेल तर दाई ठेवणें उत्तम. परंतु दाई ठेवली तर हटकून मूल चांगलें निरोगी राहील असें सांगतां येत नाहीं, कारण दाई रोगी असल्यास मुलाच्या शरीरांतील तिच्या दोषिक दुधामुळें पूर्वीं आईबापांपासून प्राप्त झालेल्या विजातीय द्रव्यास भर पडते. आतां हें खरें आहे कीं, माझ्या मुखपरीक्षाशास्त्रानें दाईच्या प्रकृतीची परीक्षा करितां येईल. तथापि खरोखर निरोगी दाई मिळणें कठीण आहे. पुष्कळ प्रसंगीं मुलांना अन्नावर वाढवितात. परंतु पुष्कळ वेळां हें अन्न योग्यही नसतें, किंवा नीट तयार केलेलेंही नसतें. गाईचें दूध दिल्यास तें नुसतें ऊन करावें, उकळूं देऊं नये; कारण उकळलेलं दूध पचावयास जड असतें. दुधांतील रोगजंतु मारण्याकरितां दूध उकळलें पाहिजे, ह्मणून जें सांगण्यांत येतें, त्याचें आपणास विशेष महत्त्व नाहीं, हें कां तें पुढें स्पष्ट करून दाखविलें आहे. जें अन्न अतिशय लवकर पचतें तें अत्यंत पौष्टिक असतें. जोंपर्यंत पचनक्रिया चांगली चालते, तोंपर्यंत शरीरास घातुक होणारे पदार्थ शरीरांतून घालवून देण्याची, किंवा नाहींसे करण्याची शक्ति जठरांतील पचनरसांत असते. दूध उकळलें नाहीं, तर तें लवकर पचलें जातें; परंतु तें उकळलें तर तें अन्नमार्गांत फार वेळ रहातें आणि ह्मणून तें नेहमींच्या अन्नापेक्षां नासण्याची क्रिया शरीरांत लवकर उत्पन्न करितें.

मुलांना होणाऱ्या असंख्य रोगांचें व दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या त्यांच्या मृत्युसंख्येचें कारण त्यांची योग्य जोपासना होत नाहीं हें आहे, यांत संशय नाहीं. मुलांकरितां केलेले खाण्याचे पदार्थ किंवा अन्न केवळ अपचनास कारणीभूत होतात. ते दिल्यानें मुलांचे पोटांत वायु होऊन त्यांस तणावा बसतो व पचनक्रिया बिघडून अस्वास्थ्य उत्पन्न होतें. अलीकडे प्रोफेसर **साक्झेल्ट** यांच्या रीतीनें उकळलेल्या दुधाची, व दुधाची साय काढून घेऊन

तें न नासेल अशी कृति करून डब्यांमध्यें भरून ठेवलेल्या दुधाची शिफारस होत असते. पण अशा प्रकारचीं दुधें हीं विस्तवावर उकळलेल्या दुधासारखींच अपायकारक असतात. कारण ज्या पदार्थांच्या योगानें दूध पचण्यास सोपें जातें, ते पदार्थच नाहींसे करण्याचा या प्रोफेसरांचा प्रयत्न असतो. दूध अन्नाशयांत गेल्याबरोबर त्यामध्यें विकार होऊन त्याचें लागलींच रूपांतर व्हावें; ह्मणजेच दूध लवकर पचतें. आईचें जें दूध मुलें पितात, तें मुलांनीं प्यावयाच्या अगोदर त्याचा हवेशीं संबंध घडलेला या सृष्टींत आपणांस कधींच आढळत नाहीं. दूध ह्मणजे एक पौष्टिक रस आहे व त्याचा हवेशीं संपर्क झाल्याशिवाय तें आईच्या स्तनांतून मुलाच्या पोटांत गेलें पाहिजे. हवेशीं संपर्क घडला कीं; त्याच्या रूपामध्यें फरक होतो. अशा प्रकारचें दूध प्याल्यानें त्या मुलाच्या पचनेंद्रियांवर वाईट परिणाम होतो. तें फार वेळ हवेंत उघडें ठेवलें, तर त्यांत फारसा फरक पडत नाहीं. तरी पण ज्या गाईचें दूध आपण मुलास घालतों, तिच्या अंगांत दोषिक द्रव्य आहे किंवा नाहीं, याविषयींची आपणांस चवकशी केली पाहिजे. चांगली पोसलेली लठ्ठ व बारा महिने अठराकाळ गोठ्यांत बांधिलेली गाय उत्तम दूध देईल, अशी कोणाची समजूत असल्यास ती चुकीची आहे. उलट असल्या गाईचें शरीर दोषिक द्रव्याच्या संचयामुळें लठ्ठ झालें असल्यास तिचें दूध रोगट आहे असें समजावें. जगाच्या बहुतेक लोकांच्या नशिबीं रोगट दूध पिण्याचें आहे असें दिसतें. कारण सुधारलेल्या राष्ट्रांत निरोगी गाई क्वचितच सांपडतात. मुलांकरितां गाईचें दूध चांगलें मिळत नसल्यास ओट नांवाच्या धान्याच्या पिठाची अंबील करावी. पीठ किंचित् भरड परंतु चाळलेलें असावें व तें उत्तम प्रकारच्या व ओल्या ओट धान्याचें असावें. अंबिलींत मीठ, तूप किंवा साखर घालूं नये. ओल्या ओट धान्यांचें पीठ लवकर बिघडतें, ह्मणून वाळलेल्या ओटाचें पीठ विकावयास आणतात; करितां ते घेऊं नये. कारण ओट वाळविले असतां ते पचनास जड होतात, व मग तें लहान मुलानां देण्यास निरुपयोगी होतात. ह्मणून वाळलेल्या ओटाचें पीठ मुळींच घेऊं नये. पाहिजे त्या

प्रकारचें पीठ न मिळाल्यास टरफलें असलेलेच ओट घेऊन ते शिजवून त्यांची अंबील करावी. तेंही न मिळाल्यास सबंद ओट घ्यावे व ते वत्त्यानें कुटून अथवा जात्यानें दळून नंतर ते शिजवून त्याची अंबील करावी. अशी केलेली अंबील फार उत्तम, परंतु येवढ्याकरितां ती करण्याचा कोणी कंटाळा करूं नये. कारण कांहीं दिवसांनीं ती करणें सोपें जातें.

मोठी दुःखाची गोष्ट आहे कीं, पुष्कळ आईबापांना मुलें वाढविणें हें फार बिकट व त्रासाचें काम वाटतें. ज्या मुलांची जोपासना लहानपणीं बरोबर होत नाहीं, त्यांच्या आईबापांनीं व शिक्षकांनीं वाटेल तितकी खटपट केली तरी कांहीं मुलें शिकत नाहींत व भलत्याच गोष्टीकडे लक्ष देतात; तीं रागी व चिडखोर असतात, व इतर लोकांशीं कसें वागावें तें त्यांना कळत नाहीं. मुलांस शिक्षण देणें कां कठीण पडतें हें समजणें शक्य नाहीं, असें लोकांस वाटतें व दुसरें कांहीं कारण असेल किंवा नाहीं याचा विचार न करितां या दिवसांत अशीच प्रवृत्ति व्हावयाची असा सिद्धांत ठोकून देतात. जेव्हां जेव्हां लहान मुलांचें शरीर दोषिक द्रव्यानें व्याप्त असतें, तेव्हां तेव्हां मन व शरीर या दोहोंवर नेहमींपेक्षां निराळा परिणाम होऊन त्यांच्यांत फरक पडतो. शरीरांतील दोषिक द्रव्य काढून टाकलें, तर त्यास नेहमींचें आरोग्य प्राप्त होईल. मीं आपला धंदा सुरू केल्यापासून मला आढळून आलें आहे कीं, माझ्या उपचारानें अतिशय खराब मुलें निवळून अतिशय शांत व सभ्य बनतात. जीं मुलें पूर्वींचीं दगड ठरलीं होतीं व जीं तासच्या तास एकच धडा पुढें घेऊन स्वस्थ बसत असत, अशा मुलांच्या शरीरांतील विजातीय द्रव्य काढून टाकल्यावर तीं अगदीं निराळ्या प्रकारचीं झालीं, असें अनुभवास आलें आहे.

यानंतर त्या मुलांना समजूं लागून तीं शिकूं लागलीं, व त्यांचा सुस्तपणा जाऊन तीं आईबापांना फिरून आवडूं लागलीं. योग्य मार्गानें गेलें असतां मुलें निरोगी राहतील; अशा रीतीनें त्यांची जोपासना करणें किती अल्प प्रयासाचें आहे व त्यांत काय सौख्य आहे, हें ज्यास माहीत असेल तो

आपल्या मुलांसाठीं ही तरतूद केल्याशिवाय राहणार नाहीं. माझे उपचार व विशेषेंकरून मुखचर्येवरून रोगपरीक्षा करण्याचें शास्त्र यांविषयीं माहिती करून घेणें प्रत्येक आईबापांचें कर्तव्य आहे. आपल्या मुलांच्या अंगांत दोषिक किंवा रोगमूलक द्रव्य सांचलें आहे किंवा नाहीं, हें त्यांच्या आईबापांना या शास्त्रानें तात्काळ बिनचूक कळून येतें.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. या गोष्टीकडे कोणत्याही सबबीवरून दुर्लक्ष करितां यावयाचें नाहीं. ती कोणती ह्मणाल, तर तरुण मंडळींत दिवसेंदिवस वाढणारा कामविकार व त्यापासून उत्पन्न होणारी मुष्टिमैथुनाची संवय ही होय. या दुष्ट संवयीचें कारण अजून सर्व लोकांस कळलें नाहीं, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे; उलट दांभिक सभ्यपणा आणून लोक या विषयाचा नुसता उल्लेख देखील करूं देत नाहींत. असें करणें अगदीं अप्रशस्त आहे. जर जगाची सुधारणा करावयाची असली, तर त्यांत होणाऱ्या चुकांचा उघड उघड विचार केला पाहिजे. अजूनपर्यंत खेडेगावांतील जनावरें सृष्टीच्या नियमाप्रमाणें वागतात, आणि पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, अशा जनावरांत जास्त कामविकार झाला कीं, त्यांना रोग झाला आहे असें तेथील लोक ओळखितात. सृष्टींतील इतर प्राण्यांना लागू असणारे नियम मनुष्यांस त्यांच्या विशेष स्थितीमुळें लागू पडत नाहींत. अशा प्रकारचे आक्षेप कांहीं लोक आणोत, परंतु मला तें बरोबर वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें जनावरांच्या अंगांत दोषिक द्रव्य सांचल्यानें कामवासना विशेष होतें, त्याप्रमाणेंच मनुष्यांसही झालें पाहिजे. हस्तमैथुनेच्छा ही जननेंद्रियांत विजातीय द्रव्य सांचल्यानें द्योतक आहे. तें द्रव्य त्या इंद्रियांतून काढून टाकिलें, तर ही फाजील कामवासना आपोआप बंद होईल. जननेंद्रिय हातळण्याच्या संवयीबद्दल कांहीं आईबापें मुलांना चोपतात, पण त्यांच्या या करण्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. ही नेहमींची वासना बंद होण्यास, तीस कारणीभूत जें दोषिकद्रव्य तेंच शरीरामधून काढून टाकलें पाहिजे. मुलांची इंद्रियनिग्रह करण्याची शक्ति वाढवून ती संवय बंद करितां येईल, परंतु मूळकारण नाहींसें झाल्याशिवाय त्यां-

ची इच्छा निर्मूळ होणार नाहीं. हस्तमैथुनाची संवय असलेल्या पुष्कळ रोग्यांच्या फार दिवसांच्या अनुभवावरून माझी खातरी झाली आहे कीं, मार्जनविधि हा उपाय, अनुत्तेजक अन्न व सृष्टिनियमांना धरून वागणें, या उपायांनीं जो गुण येईल, तो कशानेंही येणार नाहीं. ह्मणून माझ्या उपचारानें मुलांत नीतिमत्ता वाढेल अशी माझी समजूत आहे. आणि ज्याअर्थीं ही गोष्ट इतक्या महत्त्वाची आहे, त्याअर्थीं माझ्या ह्मणण्याच्या खरेपणाची खातरी करून घेणें हें प्रत्येकानें आपलें कर्तव्यकर्म समजलें पाहिजे.

प्रकरण पाचवें.

भाग पहिला.

बरे झालेल्या रोग्यांचे रिपोर्ट व कृतज्ञतापूर्वक आलेलीं पत्रें.

फार दूर राहणाऱ्या वाचकांना ह्या डा॰ कुन्हे यांच्या प्रयोगापासून रोग्यांना किती विलक्षण तऱ्हेनें गुण येतो, हें दाखविण्याकरितां नानाप्रकारच्या रोगांपासून रोगी बरे झाल्याचीं आलेलीं आभारदर्शक कांहीं पत्रें, मी छापीत आहें.

हीं पत्रें विन मागतां, मानवजातीचें हित व्हावें, याच हेतूनें व औषधावांचून रोग बरे करण्याचें शास्त्र हें किती खरें आहे, हें प्रसिद्ध करण्यासाठीं लोकांनीं पाठविलीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

नंबर १ ज्ञानतंतूंची अशक्तता, निद्रानाश जीर्ण आंत्रदाह व गॉलस्टोन्.-मिसेस आर. या बाईंना फार दिवसांचा आंत्रदाह हा रोग झाला होता. तिला [रेचक] औषधें अथवा बस्ति दिल्यावांचून मलशुद्धि होत नसे. तसाच तिला गॉलस्टोन हा विकारही होताच. तिचें शरीर दिवसेंदिवस जास्त जास्त स्थूल होतां होतां शेवटीं अतिशय अवजड होऊन गेलें, तिला झोंप चांगली लागत नसे; यकृतामध्यें दुखत असे व भूक तर मुळींच लागत नसे. शिवाय तिच्या ज्ञानतंतूंसही अशक्तता आली होती. आतां शस्त्रप्रयोगावांचून दुसरा कांहींएक उपाय राहिला नाहीं, असें या स्त्रीस डाक्टरांनीं सांगितलें. यानंतर ती स्त्री डा॰ कुन्हे यांच्याकडे गेली.

डा॰ कुन्हे यांनीं या स्त्रीस दिवसांतून २ पासून पांच वेळपर्यंत उपविश्यस्नानें आठवड्यांतून एक किंवा दोन बाष्पस्नानें, व मांसवर्ज आहार, हे उपाय करण्यास सांगितलें. पहिल्या आठवड्यांत प्रकृतींत अगदीं सक्ष्म फरक पडत चालला. दुसऱ्या आठवड्यांत भूक व झोंप चांगली लागूं लागली

व मलशुद्धिही साफ होऊं लागली. तिसऱ्या आठवड्यांत ज्ञानतंतूसंबंधीं सर्व विकार नाहींसे झाले. चवथ्या आठवड्यांत शरीरांतील सर्व दुर्गंधीयुक्त काळा मळ पडून गेला. एवढ्या वेळांत त्या स्त्रीचें वजन १९ शेर कमी झालें व पोट स्थूल झालें होतें तें सर्व झडून गेलें. पांच आठवड्यांनीं त्या स्त्रीचा **गॉल-स्टोन** हा विकारही निघून गेला, व सात आठवड्यानंतर ती बाई सडसडीत बरी झाली.

नंबर २ व्रण.--ब्राझीलमधील एका २९ वर्षांच्या वयाच्या मनुष्यास व्रण झाल्यास आठ वर्षे झालीं होतीं. व्रण पसरतां पसरतां त्यानें मानेपासून पोटापर्यंतचा सर्व भाग व्यापून टाकला होता. जवणानंतर त्या व्रणांतून नेहमीं रक्त वाहत असे, व रोग्याच्या घशांतून अशी दुर्गंधी सुटत असे कीं, त्याच्या जवळ कोणाच्यानेंही क्षणभर बसवत नसे. अशी स्थिति असतांना त्या रोग्यास आपण आत्महत्या करावी ह्मणून इच्छा होत असे, यांत आश्चर्य तें काय !

ज्यांना डा० कुन्हे यांच्या उपायापासून गुण आला होता अशांचे सांगण्यावरून, सदरहू रोग्यानें डा० कुन्हे यांचे उपाय केले. हे उपाय प्रथम चालू असतां दोषिक द्रव्याच्या ठिकठिकाणीं ज्या गांठी बनून व्रण झाले होते, त्या गांठी विरघळून जात असतांना ज्या वेदना होत असत, त्यांमुळें त्या रोग्याची प्रकृति जास्त बिघडत चालली आहे असा भास होई. परंतु तेवढ्यानें श्रद्धा कमी न होतां हे उपाय चालू ठेवण्याचा त्या गृहस्थानें निश्चय केला. कांहीं दिवसांनीं त्याला प्रकृतींत सुधारणा दिसूं लागली व एक वर्षपर्यंत उपचार केल्यावर तो पूर्णपणें बरा झाला.

नंबर ३ कांवीळ, अशक्तता, डोकेंदुखी.--लीप्सिक येथील मिसेस एल. यांच्या तेरा वर्षांच्या मुलीस १८८७ सालीं, डोकेंदुखी, अशक्तता, व कोणतेंही काम करण्यास हुषारी व इच्छा न वाटणें, इत्यादि विकार होऊं लागले. कांहीं दिवसांनीं त्या मुलीस कांवीळ होऊन डोळे व सर्व अंग पिंवळें पडलें. त्याच वेळीं त्या मुलीस ज्वर येत असावा असें बाह्य लक्षणांवरून स्पष्ट दिसून येत होतें. या मुलीस डा० कुन्हे यांनीं अनुत्तेजक आहार

व दिवसांतून तीन उपविश्यस्नानें हे उपाय करण्यास सांगितलें. एका पथरवड्यांत त्या मुलीची सर्व कांवीळ निघून गेली.

नंबर ४ हाडीव्रण.--डब्ल्यू० येथाल मिस्टर ए. एच. यांच्या हाडास व्रण झाला होता. त्यावर नऊ महिने डाक्टरी उपाय केले, परंतु कांहीं गुण आला नाहीं. त्याच्या पायावर अनेक वेळां शस्त्रप्रयोग करून हाडांचे कित्येक तुकडे कापून काढले. परंतु त्यानें कांहीं फायदा न होतां उलट तो रोगी पंगू मात्र होऊन गेला होता. अशा स्थितींत त्या रोग्यावर डा० कुन्हे यांनीं आपले उपचार चालू केले. तीन महिन्यांच्या उपचारानंतर त्या रोग्याच्या पायावरील व्रण बरा झाला, व त्यानंतर थोड्या दिवसांनीं त्यास पायांनीं चालतां येऊं लागलें. आणखी तीन महिन्यांनीं तो मनुष्य अगदीं खडखडीत बरा झाला.

नंबर ५. अशक्तता, पाठींतील कळा, सर्द हातपाय, रक्तशोष, सुलभ प्रसूति.—डब्ल्यू येथील मिसेस ई. या बाई गरोदर असताना त्यांना अनेक प्रकारच्या व्याधि जडल्या होत्या. त्यांना डाक्टरांच्या उपचारापासून कांहीं गुण न वाटल्यामुळें त्यांनीं डा० कुन्हे यांचा सल्ला घेतला. डा० कुन्हे यांनीं त्यांना दिवसांतून एक वेळां कुक्षिस्नान व दोन वेळां उपविश्यस्नान करण्यास व त्यानंतर अंगांत ऊब आणण्याकरितां उन्हांत बसण्यास सांगितलें. त्याचप्रमाणें अगदीं अनुत्तेजक व साध्या अन्नाचा आहार करण्याविषयीं तिला समजावून सांगितलें. या उपायांचा त्या स्त्रीच्या प्रकृतीवर इतका परिणाम झाला कीं, तिच्या सर्व व्याधी जाऊन ती सुखानें प्रसूत झाली. तिनें डॉ० कुन्हे यांना सांगितलें कीं, पूर्वीं इतकी सुलभ प्रसूति कधींही झाली नाहीं, व पूर्वीं जो त्रास होई, व जे त्यावेळीं काळें निळें रक्त पडत असे, तशा तऱ्हेचा प्रकार यावेळीं बिलकूल घडून आला नाहीं. शिवाय ज्या तिला पूर्वीं मुलास पुरें इतकें दूध येत नसे, त्या तिला या खेपेस पुष्कळ दूध आलें.

नंबर ६. मांसपिंडावरील गांठ.--ई. के. या नऊ वर्षांच्या एका मुलीच्या मानेंतील एक पिंड सुजून मानेवर गांठ उत्पन्न झाली होती.

ही गांठ वाढतां वाढतां पुढें एका मोठ्या अंड्याएवढी झाली होती. या मुलीस डॉ० कुन्हे यांनीं दर वेळेला अर्धा तासप्रमाणें दिवसांतून कुक्षिस्नान व उपविश्यस्नान, आठवड्यांतून दोनदां मानेस वाफारा देणें व पथ्य आहार हे उपाय करण्यास सांगितलें. कांहीं वेळपर्यंत हे उपाय केल्यावर त्या मुलीचें डोकें मानेवरील गांठीमुळें जरा वांकडें झाल्यामुळें व तिला डोकें फिरवितां येत नसल्यामुळें मानेस वाफारा घेणें जरा त्रासाचें वाटूं लागलें. म्हणून वाफाऱ्याचे ऐवजीं शरीरास सहन होईल इतक्या कढत पाण्याच्या पट्ट्या त्या गांठीस लावण्याचा क्रम सुरू ठेवला. या पट्ट्यांचे योगानें शरीरांतील दोषिक द्रव्य बाहेर पडून जात होतें असें दिसे. कारण जरी गांठीच्या शेजारीं कोठेंही भोंक पडलें नव्हतें, तरी त्वचेंतून पूं पाझरून येऊन त्या पट्टीच्या फडक्यास चिकटून राहिलेला दृष्टीस पडे. पुढें कांहीं वेळानें दोन वाटाण्यांयेवढीं दोन भोंकें त्या जागीं पडून त्यांतून बराच पूं वाहून गेला. त्यानंतर ती गांठ बरीच उतरली. परंतु शेजारीं दुसरी एक गांठ उत्पन्न झाली. परंतु या गांठीतील पूं पूर्वीं उत्पन्न झालेल्या दोन छिद्रांतून वाहून गेल्यावर ही गांठही कमी झाली. याप्रमाणें होतां होतां एका महिन्यानें शाळेंत जाऊं येऊं लागण्यापुरती ती मुलगी बरी झाली. पांच आठवड्यांनीं ती पूर्णपणें बरी झाली व तिला मान व मस्तक वाटेल तिकडे फिरवितां येऊं लागलें.

इतका सर्व फेरफार होतांना त्या मुलीस वेदना बिलकूल झाल्या नाहींत. कारण वाफारा, ऊन पाण्याच्या पट्ट्या व उपविश्यस्नानें यांनीं त्या सर्व वेदना शांत केल्या जात असत, विशेष सांगावयाची गोष्ट ही कीं, या उपायांनीं गांठ झालेल्या ठिकाणीं वण देखील राहिला नाहीं.

नंबर ७. काळिजाचा रोग व डोळ्यांपुढें काजळी दिसणें.— डोळ्यामधील कांचेमध्यें विजातीय द्रव्याचे कण सांचल्यानें त्यांची छाया डोळ्यांच्या रेटिनावर पडते, व त्यामुळें डोळ्यापुढें काजळी दिसूं लागते. शरीरांतील सर्व विजातीय द्रव्य, व तें उत्पन्न होण्याचें कारण, हीं नाहींशीं

केल्यानें हा विकार बरा होतो. यास प्रत्यक्ष प्रमाण पुढील उदाहरण आहे. बी. येथील सालिसिटर मि० एफ्. एच्. हे काळिजाच्या रोगावर या नवीन चिकित्सापद्धतीचे उपाय करीत असतां, त्यांचा तो विकार जाऊन त्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यापुढें काजळ्या दिसत असत त्याही बंद झाल्या.

नंबर ८. वेळेवर विटाळ न होणें व गर्भाशयांतून रक्ताचा स्राव होणें-लीप्सिक येथील मिसेस डब्ल्यू. या बाईंना वरील विकार झाले होते. त्यांनीं प्रथम लीप्सिक येथील डा० एस्. यांचें, व नंतर तेथील स्त्रियांच्या दवाखान्यांत जाऊन त्या ठिकाणचे औषधोपाय केले. पण त्यांना फायदा झाला नाहीं. पुढें रोज उपविश्यस्नानें व अनुत्तेजक अन्नाचा आहार हे उपाय कांहीं महिने केल्यानें त्या स्त्रीचे दोन्ही विकार जाऊन ती चांगली सदृढ झाली.

नंबर ९. नपुंसकत्व.-एस् येथील मि. जी. यांचें पुरुषत्व अगदीं नष्ट झालें होतें. त्यांनीं पूर्वी केलेले सर्व उपाय निरर्थक झाले होते. या गृहस्थान दिवसांतून आळीपाळीनें कुक्षिस्नान व उपविश्यस्नान हे उपाय केल्यानें व मांसाहार वर्ज केल्यानें, सहा आठवड्यांमध्यें त्यांस पुरुषत्व फिरून प्राप्त झालें.

नंबर १०. सायानोसिस-(ज्यामध्यें मनुष्य काळानिळा पडतो असा एक रोग) मि. ई. एच यांच्या बारा वर्षांच्या मुलीस वरील विकार झाला होता. हा विकार बराच जीर्ण असल्यामुळें तो लवकर बरा होण्याची आशा नव्हती. परंतु डा. कुन्हे यांचे उपाय चालू केल्यावर एका आठवड्यांत त्या मुलीचें अन्नपचन बरेंच सुधारल्यामुळें व भूक चांगली लागूं लागल्यामुळें ती लवकर बरी होईल, अशी आशा उत्पन्न झाली; व चार आठवड्यांत त्या मुलीचा विकार पूर्णपणें बरा झाला.

नंबर ११ ओकारी, फुफ्फुससंबंधीं विकार-व क्लोरोसिस-एल येथील मि. एम यांना बारा वर्षें ओकरीचा विकार होता तो कोणत्याही उपायानें बंद होईना. त्यांना आठवड्यांतून एकदां किंवा दोनदां ओकाऱ्यांची पाळी यावयाचीच. व एकदां ओकाऱ्या होऊं लागल्या ह्मणजे त्या सकाळपासून सं-

ध्याकाळपर्यंत चालूं राहत असत. यावर कुक्षिस्नान, उपविश्यस्नान अनुत्तेजक अन्नाचा आहार इत्यादि डा० कुन्हे यांचे उपाय केल्यानें ओकाऱ्या बंद झाल्या. शिवाय त्याचा फुफ्फुसाचा विकार व क्लोरोसिस हा रोगही बरा झाला. एकंदरींत चार आठवड्यांत त्या गृहस्थाचे सर्व विकार निघून गेले.

नंबर १२. अपचन—झेड येथील मि० बी, रसायनिक पदार्थ तयार करणारे एक गृहस्थ, यांना एकसारखीं २० वर्षें भूक चांगली लागत नसे, व अन्नपचन होत नसे. त्यांच्या कारखान्यांत सर्व प्रकारचीं सारक व रेचक औषधें होतीं. परंतु त्यांच्यापासून कांहीं उपयोग झाला नाहीं. एकाद्या औषधापासून थोडा वेळपर्यंत फायदा झाल्यासारखा दिसे, परंतु पुढें त्याचा गुण येत नसे. नेहमीं औषधांचा उपयोग करून त्यांचे दांतही किडून गेले होते. पुढें त्यांच्या नाकांत व श्वासनलिकेंत गांठी उत्पन्न झाल्या व या गांठी कांहीं केल्यानें नाहींशा होईनात या गांठी २६ वेळां कापून काढल्या, परंतु त्या फिरून वाढत असत नंतर डा० कुन्हे यांचे उपाय चालू केले. त्यापासून एका आठवड्यांत जितका गुण आला, तितका पूर्वी २० वर्षांतही आला नाहीं. चार आठवड्यांत तो रोगी पूर्णपणें बरा झाला. डा० कुन्हे यांच्या 'चिकित्सापद्धतीचें' तत्त्व बरोबर आहे, अशी त्या गृहस्थाची पूर्ण खात्री झाली, व त्यानें असें बोलून दाखविलें कीं, ज्याअर्थी पोटांत औषधें घेतल्यानें हितापेक्षां अपाय मात्र जास्त होतो. असा मला अनुभव आला आहे, त्याअर्थी यापुढें लोकांस औषधें विकणें ह्मणजे आपल्या मनोदेवतेच्या विरुद्ध वागण्यासारखें आहे. त्यानंतर तें दुकान दुसऱ्या कोणास विकून टाकावें असा त्या गृहस्थानें निश्चय केला.

नंबर १३. कांपरें व निद्रानाश—एल येथील मिसेस जी० यांच्या पांच वर्षांच्या मुलीस हे विकार झाले होते. तिच्या सर्व अंगास इतकें कांपरें सुटें कीं, त्यामुळें तिला चालतां येत नसे. हातानें कांहीं धरवत नसे व झोंपही येत नसे व खाल्लेलें अन्नही पचत नसे. सर्व प्रकारचे उपाय करून

ते निरर्थक झाल्यावर ही मुलगी तिच्या आईनें डा० कुन्हे यांस दाखविली.

कुक्षिस्नान, बराच वेळपर्यंत टिकणारें उपविश्यस्नान, मोकळ्या हवेंत व्यायाम घेणें व पथ्याहार या उपायांनीं त्या मुलीचा विकार अगदीं निघून गेला.

नंबर १४. स्वप्नावस्था, क्षय, निद्रानाश, पक्षघात—हे विकार झालेले एक गृहस्थ मि. एच. हे डा. कुन्हे यांच्याकडे उपचाराकरितां आले. या गृहस्थास चालण्यापासून फार त्रास होत असे व बसल्यानंतर उठतांनाही त्यास बरेच आयास होत असत. त्या गृहस्थास जरी बायको होती व त्याचें वय जरी ४२ वर्षांचें होतें, तरी त्यास स्वप्नावस्था होत असे. यावरून त्याच्या पाठीमध्यें दोषिक द्रव्याचा संचय बराच झाला होता. व त्याचे ज्ञानतंतु बिघडून गेले होते, असें स्पष्ट दिसत होतें. त्यानें सर्व प्रकारचे उपाय केले, परंतु कांहींएक गुण आला नाहीं. या रोग्यास डा. कुन्हे यांनीं पहिल्या पंधरवड्यांत दिवसांतून दोन वेळां **कुक्षिस्नान** करण्यास व पुढें दिवसांतून एक वेळां **कुक्षिस्नान** व दोन वेळां **मार्जनविधि** करण्यास सांगितलें. थोड्याच दिवसांत त्या गृहस्थाचें अन्नपचन सुधारलें व कांहीं आठवड्यांनीं पक्षघातानें गेलेले पाय फिरून आले. दोन महिन्यांत त्या गृहस्थाचा क्षय व अन्य सर्व विकार साफ बरे झाले.

नंबर १५. मुकेपणा व बहिरेपणा, मेंदूमध्यें रक्तसंचय होणें.—एल. येथील **मिसेस एस्.** यांची चार वर्षांची मुलगी मुकी व बहिरी होती. हे दोष त्या मुलीला देवी टोंचल्यानें उत्पन्न झाले असावे, असें त्या मुलीच्या आईस वाटत असे. डाक्टरांच्या उपायापासून त्या मुलीस कांहीं फायदा झाला नाहीं. मात्र तिला डाक्टरांच्या शस्त्रप्रयोगाची व (दाहक) औषधांची इतकी धास्ती बसली कीं, डाक्टर पाहिला कीं ती मुलगी रडावयास लागे. परीक्षा करितां, त्या मुलीच्या मेंदूमध्यें रक्तसंचय झाला आहे, असें डा० कुन्हे यांस आढळून आलें. त्या मुलीस डा० कुन्हे यांनीं शीतस्नानें घालण्यास व कोरडें व अनुत्तेजक असें अन्न खावयास देण्यास आणि मोक-

ळ्या हवेंत व उन्हांत हिंडवून व्यायाम करविण्यास सांगितलें. निजण्याच्या खोलीचीं दारें रात्रीं उघडीं ठेवावीं ह्मणूनही सांगितलें होतें. दोन आठवड्यांत त्या मुलीची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, त्या मुलीस थोडें ऐकतां येऊं लागलें, व आणखी चार आठवड्यांनीं ती मुलगी पूर्णपणें बरी झाली, त्यानंतर तिला ऐकतां व बोलतां येऊं लागलें व तिचा लाजरा व भितरा स्वभावही निघून गेला.

नंबर १६.–गंडमाळा, क्लोरॉसिस व जवळचा पदार्थ न दिसणें हा नेत्ररोग.–जी. येथील शाळामास्तरीण मिस् एच्. जी. यांना पुष्कळ दिवसपर्यंत क्लोरोसिस् व गंडमाळा हे रोग होते. शिवाय त्यांच्या दृष्टीस कांहीं विकार झाल्यामुळें त्यांना फक्त लांबचा मात्र पदार्थ दिसे, जवळचा दिसत नसे. याकारणास्तव त्यांना त्यांच्याकरितां मुद्दाम केलेला चष्मा लावावा लागत असे, त्यावांचून जवळील माणूस किंवा पदार्थ त्यांना दिसत नसे. त्यांना जे गंडमाळा व क्लोरोसिस हे विकार होते, त्यांवर त्यांनीं बरेच उपाय केले, परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

पुढें एका मित्राच्या सांगण्यावरून या बाईनीं डॉ० कुन्हे यांचे उपाय केले. त्या दिवसांतून दोन वेळां उपविश्यस्नान करीत असत. प्रत्येक स्नानाचा अवधि १५ पासून २० मिनिटांपर्यंत होता. शिवाय इतर आहारविहारही त्यांनीं आरोग्यरक्षणशास्त्राच्या तत्त्वांस अनुसरून ठेवला होता. एका वर्षांत त्या बाईचे गंडमाळा व क्लोरोसिस् हे विकार नाहींसे झाले व जवळचे पदार्थ दिसूं लागल्यामुळें त्यांचा चष्माही सुटला. याप्रमाणें जो नेत्रविकार मोठमोठ्या नेत्रवैद्यांच्यानें बरा झाला नाहीं, तो डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं बरा झाला.

आभारदर्शक पत्रें.

नंबर १७. दुखरा घसा, मूत्राशय व मूत्रपिंड, यासंबंधीं विकार, जननेंद्रियासंबंधी रोग.

(ब्रामवर्ग).

डा० कुन्हे महाराज,

आपण आपल्या पत्रांत जे उपचार करण्याविषयीं मला सांगितलें, त्य उपायांपासून मला उत्तम गुण आला आहे. मूत्राशय व मूत्रपिंड यांसंबंधाचे विकार बरे झाले आहेत, व जननेंद्रियासंबंधीं जो एक रोग मल झाला होता, तोही आतां बरा होत आला आहे. शिवाय घशामध्ये पिंवळें गळूं झाल्यामुळें जो ठणका लागत असे, तोही बंद पडला आहे. एकंदरींत पूर्वीपेक्षां मला पुष्कळ हुषारी वाटते. आपल्या पत्रांत जो सल्ला आपण मला दिला, त्यापासून मला फार फायदा झाला आहे. व त्यायोगानें मजवर फार उपकार झाले आहेत.

इ. एम.

नंबर १८. गुडघ्याचा सांधा सुजणें, मेंदूमध्यें रक्तसंचय होणें, यकृतासंबंधीं विकार इत्यादि.

(टॉटेनॉ बोहेमिया).

महाराज,

कांहीं दिवसांपूर्वीं माझ्या उजव्या पायाचा गुडघा सुजल्यामुळें मं आपल्या चिकित्सालयांत उपचाराकरितां गेलों. व १८ दिवस उपचार केल्यावर मी बरा होऊन परत घरीं आलों आहे. प्रथम माझा गुडघ सुजला, त्या वेळीं त्याचा घेर २२ इंच होता. परंतु कुक्षिस्नान, पथ्याहार उजेडांत व मोकळ्या हवेंत फिरणें इत्यादि आपल्या उपायांनीं गुडघ्याची सूज उतरून त्याचा घेर १७ इंच झाला आहे. मला जें आरोग्य सध्य

प्राप्त झालें आहे त्याचें सर्व श्रेय कांहीं दिव पूर्वीं मीं आपलें "**नवीन चिकित्साशास्त्र**" नांवाचें जें पुस्तक विकत घेतलें त्यास आहे. आपल्या चिकित्सालयांतून घरीं आल्यावर मीं आपण सांगितल्याप्रमाणें **उपविश्य-स्नान** व पथ्याहार इत्यादि उपाय चालू ठेवले, व त्यांच्या योगानें पूर्वीं डाक्टरांनीं असाध्य मानलेले, **ज्ञानतंतूंची अशक्तता, मेंदूमधील रक्तसंचय, काळजांत मेदोवृद्धि होणें.** हे विकार व यकृत् आणि मूत्रपिंड यांसंबंधीं कांहीं विकार बरे झाले आहेत. मध्यंतरीं आंतड्यांसंबंधीं कांहीं विकार उद्भवला होता, परंतु तो लवकरच नाहींसा झाला.

वरील दाखला आपण मला मागितल्यावांचून मीं आपल्या खुषीनें आपणांस दिला आहे. याचा आपण खासगी अथवा सरकारी दरबारीं वाटेल त्या कामाकरितां उपयोग करावा. आपण केलेल्या उपकारावद्दल मी आपले मनापासून आभार मानतों.

आपला,
कार्ल एच.

नंबर १९. भयंकर अर्धशिशी.

(बीलफेल).

डा० कुन्हे महाराज,

आपणांस आभारांचें प्रदर्शक पत्र पाठवावें असें आज पुष्कळ दिवस माझ्या मनांत आहे. परंतु कांहींना कांहीं तरी अडथळा मध्यें उत्पन्न होत असल्यामुळें ही गोष्ट ह्या वेळपर्यंत लांबणीवर पडली आहे. असो. आपणांस कदाचित् माझी आठवण असेलच. गेल्या आगस्ट महिन्यांत मिसेस एन. यांनीं माझा व माझ्या मुलीचा आपल्याशीं परिचय करून दिल्यावर माझ्या अर्धशिशीवर उपाय करण्याकरितां मीं आपणांजवळ गोष्ट काढली. मी आपणाकडे आलें. त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं अर्धशिशीचा जबर ठणका उठला. त्यावर आपण आपल्या अमोल्य वेळेपैकीं एक तास खर्च करून उपाय केल्यावर अर्धशिशी तावडतोब कमी झाली. त्या वेळेपासून आजपर्यंत मला अर्ध-

शिशी कधींही झाली नाहीं, याबद्दल मी ईश्वराचे व आपले फार आभार मानतें. तारुण्यांत जो उत्साह व जी उमेद मला वाटत असे, ती मला सध्यां वाटते व त्यामुळें आपल्या नियमाप्रमाणें पथ्य आहार करण्यास मला बिलकूल त्रास वाटत नाहीं. आपण जे **स्नानविधि** सांगितले आहेत. त्यांपासून प्रकृतीस अतिशय फायदा वाटतो, व त्यामुळें स्नान करण्याची वेळ टाळण्याची इच्छा कोणासही होणें अशक्य आहे असें मला वाटतें. मात्र आपण तयार केलेलीं **बाष्पस्नानाचीं** साधनें माझ्याजवळ नसल्यामुळें **बाष्पस्नानाची** तयारी करण्यास मला जरा त्रास पडतो. करितां आपण तयार केलेलीं **बाष्पस्नानाचीं** सर्व उपकरणें पाठवून द्यावीं.

माझ्या मुलीचा आपणास साष्टांग नमस्कार. आपल्या उपकाराबद्दल मी आपले आभार फिरून फार फार मानतें.

मिसेस इ. एच.

नंबर २०. संधिवात, पक्षघात, सायाटिका व नेत्ररोग.

(लिप्सिक्).

१८९२ च्या पावसाळ्यांत मला वर लिहिलेले विकार झाले व त्यांवर मीं अनेक प्रकारच्या चिकित्सापद्धतीचे उपाय साडे तीन वर्षेपर्यंत करून पाहिले. परंतु त्यांपैकीं एकापासूनही मला गुण आला नाहीं. या शहरांतील प्रसिद्ध डाक्तर व प्रोफेसर मिळून बाराजणांनीं मजवर उपाय केले. त्यांपैकीं कोणासही यश आलें नाहीं. सरते शेवटीं एका प्रोफेसराच्या व एका डाक्टराच्या सांगण्यावरून मी डा० कुन्हे यांच्याकडे गेलों. साडे तीन वर्षेपर्यंत जरी मजवर मोठमोठ्या नामांकित डाक्टरांनीं उपाय केले होते, तरी माझी प्रकृति दिवसेंदिवस जास्त खराब व त्रासदायक होत चालली होती. परंतु आश्चर्य हें कीं, डा० कुन्हे यांनीं मजवर फक्त तीन आठवडे उपाय केल्यानें माझी प्रकृति सर्व रोगांपासून मुक्त झाली आहे व कामधंदा करण्याची शक्ति माझ्या अंगात पूर्णपणें आली आहे.

एच. के.

नंबर २१. क्षय, हाडास झालेला व्रण, अंतर्दाह, मूळव्याध व लघवीबरोबर रक्त जाणें इत्यादि विकार.

(ग्रोस हिलिग्ज फेल्ड).

कुन्हे महाराज.

सुमारें दोन वर्षांपूर्वी माझे चिरंजीव रे० ह०—यांनीं आपलें नवीन चिकित्साशास्त्र हें पुस्तक आणविलें. त्यानंतर गेल्या जुलै महिन्याचे अखेरीस मी अगदीं मरणोन्मुख होऊन पडलें. मजसंबंधीं सर्व डाक्टरांनीं आशा सोडून दिली होती. या वेळीं माझ्या मुलानें मला आपल्या चिकित्साशास्त्रांतील उपाय करण्यास सुचविलें. ज्याप्रमाणें पाण्यांत बुडणारा मनुष्य शेजारीं तरंगत असलेल्या गवताच्या काडीचा देखील आश्रय घेण्याचा प्रयत्न करतो, त्याप्रमाणें, माझी इतर सर्व आशा खुंटल्यामुळें, मीं माझ्या मुलाच्या सांगण्याप्रमाणें उपाय करण्याचा निश्चय केला. आपण सांगितलेलीं स्नानें व पथ्य आहार यांचा माझ्या प्रकृतीवर विलक्षण परिणाम झाला. पांच महिन्यांतच शौचावाटें रक्त पडणें, फुफ्फुसासंबंधी विकार, मूत्राबरोबर रक्त जाणें, व आंतड्यांचा दाह वगैरे विकार पूर्णपणें बरे झाले. जे विकार बारा वर्षांच्या उपायांनींही डाक्टरांना बरे झाले नाहींत एवढेंच नव्हे, तर जे विकार डाक्टरांचे उपाय चालू असतांही वाढत चालले होते, ते आपल्या उपायांनीं पांच महिन्यांत बरे झाले.

माझ्या शिफारशीवरून मि० एफ् यांनीं आपलें पुस्तक आणविलें व त्यांत सांगितल्याप्रमाणें उपाय केल्यावर त्यांच्या काळिजास असलेला कांहीं विकार पूर्णपणें बरा झाला. याशिवाय इतर पुष्कळ रोगी मीं आपल्या उपायांनीं बरे केले आहेत व आपल्या उपायांचा मीं येथें पुष्कळ प्रसार केला आहे.

उदाहरणार्थ, एका सोळा वर्षांच्या मुलीस सहा वर्षें कॅरिज (हाडास व्रण होणें) हा रोग होता. तीस कोठेंही योग्य औषधोपचार मिळेना. तिची पाठ, पाय, व बाहू यांमधून कित्येक हाडांचे तुकडे गळून पडले होते.

या मुलीस दोनदां **बाष्पस्नान**, दिवसांतून तीन वेळां **उपविश्यस्नान** आणि पथ्यआहार हे उपाय केले. जी मुलगी कांहीं दिवसांपूर्वीं केवळ जीवंत प्रेत दिसत होती, ती आपल्या उपायांनीं सदृढ, निरोगी व सुंदर झालेली पाहून मला अतिशय आनंद वाटला.

आपणासंबंधानें माझी जी कृतज्ञताबुद्धि आहे ती प्रदर्शित करण्याकरितां मीं आपणाकडे हा लेख पाठविला आहे.

मि० एम्. डी. यांची पत्नी.

नंबर २२. पक्षघात, मलावरोध, गंडमाळा.

बर्ग विंढीम

महाराज,

कांहीं दिवसांपूर्वीं मी आजारी असतांना, आपण मला जो सल्ला दिला व जी मदत केली, त्याबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार मानणें, हें मी आपलें कर्तव्यकर्म समजून हें पत्र पाठवीत आहें. १८९२ सालापासून गंडमाळांनीं मी पीडलों आहे. व आज कित्येक वर्षें माझें अन्नपचन बरोबर होत नाहीं. मी आजपर्यंत अनेक प्रकारचे उपाय करून दमलों, परंतु त्यांपासून कांहींएक फायदा न होतां उलट माझी प्रकृति जास्त बिघडल्यामुळें, डाक्टरावरील माझा सर्व विश्वास उडून गेला. अशा निराशेंत असतांना आपल्या चिकित्सापद्धतीसंबंधानें ऐकून मी लीप्सिक येथें येण्यास निघालों ज्या मला पूर्वीं कुबडी व काठी घेतल्यावांचून चालवत नसे, तो मीं थोडके दिवस आपले उपाय केल्यावर कुबडीच्या अथवा काठीच्या मदतीवांचून चालूं लागलों. आपले उपाय चालू असतां मला फार आराम वाटत असे. मी आपणांकडे जरा लवकर आलों असतों, तर गंडमाळांमुळें माझ्या मानेवर जे वण राहिले आहेत, ते राहिले नसते, व अर्थात् मान विद्रूप दिसली नसती.

डा० कुन्हे महाराज, आपल्या उपकाराबद्दल मी आपला सदैव ऋणी राहीन, व मी जेथें जेथें जाईन, तेथें तेथें आपल्या नवीन चिकित्साशास्त्राच्या तत्त्वांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न करीन. (सही) **बी.**

नंबर २३. गरमी, निद्रानाश, शिरोरोग.

लीप्सिक्.

डा० कुन्हे महाराज,

नामांकित डाक्टरांनीं असाध्य मानलेल्या माझ्या गरमी रोगावर आपल्या उपायांपासून मला जो फायदा झाला, त्याबद्दल आपणांस लिहून कळविणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे, अशी माझी समजूत आहे.

पाण्याचे अनेक प्रकारचे प्रयोग व **गंधकस्नानें** (गंधाचा वाफरा घेणें किंवा गंधक अंगास मर्दन करणें) हे उपाय मीं ७।८ वर्षे माझ्या रोगावर केले. या उपायांपासून मल फायदा झाल्यासारखा वाटे, परंतु वास्तविकपणें या उपायांनीं रोग शरीरांत जास्त दबून मात्र जाई. त्यामुळें दिवसेंदिवस मला अशक्तता येत चालली होती, व काम करण्याची हुषारीही कमी होत होती. शेवटीं डोकेंदुखीचा आजार मला झाला, व त्या विकाराच्या वेदनांनीं मी अगदीं वेडा होऊन गेलों. पुढें कित्येक महिनेपर्यंत मला झोंप येईनाशी झाली. या वेळीं माझ्या पूर्वीच्या डाक्टरानें मला सांगितलें कीं, तुह्मी **गंधकस्नानें** करा; नाहींतर तुमच्या मेंदूस मोठा विकार होईल.

शेवटीं डाक्टरांचीं औषधें घेणें ह्मणजे केवळ विष घेण्यासारखें आहे, अशी माझी खातरी झाली. व इतर सर्व इलाज खुंटल्यामुळें आपले उपाय करून पाहण्याचा मीं निश्चय केला. आपल्या उपायांपासून इतका विलक्षण गुण वाटला कीं, फक्त तीन स्नानें कारितांच मला सुखकर निद्रा येऊं लागली.

आपल्या सुखकर उपायांचें अवलंबन सर्व लोक करतील तर त्यांचा किती तरी त्रास टळेल. आपल्या उपायांची स्तुति करावी तेवढी थोडी आहे. गरमी हा रोग पूर्णपणें बरा होणें शक्य नाहीं, असें डाक्टरांचें म्हणणें आहे. तें अगदीं चुकीचें आहे, अशी या रोगानें पीडलेल्या सर्व रोग्यांच्या फायद्याकरितां स्वतःच्या अनुभवावरून मी माझी साक्ष देतों.

आपले उपाय कांहीं दिवस चालू ठेवल्यानें माझे सर्व विकार नाहींसे

झाले आहेत, व माझ्या अंगांत हुषारी येऊन माझ्या शरीरावर निरोगीपणाची कांति आली आहे.

या सर्व गोष्टींबद्दल मी आपला आभारी आहें, व यापुढें मी सदैव आपला ऋणी राहीन.

एफ् इ.

नंबर २४. मुतखडा, मूत्रपिंडदाह, मूळव्याध, जलोदर.

लीप्सिक.

महराज,

कांहीं वर्षांपूर्वीं मला मूत्रपिंडदाह, मलावष्टंभ व निद्रानाश हे विकार झाले, व त्यांपासून मला फार त्रास सोसावा लागला.

तीन वर्षांनंतर माझी प्रकृति अतिशय बिघडून मी अगदीं क्षीण होऊन गेल्यामुळें, मला गाडींत घालून दवाखान्यांत नेलें. परीक्षेअंतीं मला मूत्रपिंडदाह, मूतखडा, मूळव्याध व जलोदराची पूर्वावस्था हे विकार झाले आहेत, असें आढळून आलें. मजवर पुष्कळ औषधांचा प्रयोग केला, परंतु त्यांपासून कांहीं गुण आला नाहीं. पुढें मीं आपले उपाय करण्यास आरंभ केल्यावर माझी प्रकृति सुधारूं लागली. माझ्या हल्लींच्या स्थितीवरून माझी पूर्वस्थिति काय होती हें मी कोणास सांगितलें, तर तें खरें देखील वाटणार नाहीं. पूर्वींची स्थिति चालू राहती, तर मला केव्हांच हा लोक सोडून जावें लागलें असतें. माझें सध्यांचें आरोग्य हें आपल्या उपायांचें फळ आहे, असें कृतज्ञताबुद्धीनें मी आपणांस कळवीत आहें.

आपला,

जी. एच्.

नंबर २५. दाढ दुखणें, अंग ठेंचणें व ज्वर.

वॉम्बॅड्, केपकॉलोनी, आफ्रिका.

डा० कुन्हे महाराज,

आपल्या उपदेशाप्रमाणें आपल्या उपायांचा मजवर व इतर लोकांवर

प्रयोग करण्याचे पुष्कळ प्रसंग मला आले. विशिष्ट हवेमध्यें येणारा ज्वर, व दाढ दुखणें, या रोगांवर स्थानिक बाष्पस्नान व कुक्षिस्नान यांपासून पुष्कळ फायदा होतो, असें मला आढळून आलें आहे. त्याचप्रमाणें एक इसमाचा उजवा हात ठेंचला होता, त्यावर आपल्या स्नानांचे प्रयोग केल्यानें हातांतील सर्व ठणका बंद पडला. येथील हाटेंटॉट लोकांमध्येंही पुष्कळांचे रोग आपल्या उपायांनीं मीं बरे केले आहेत, मिशनरींनीं परदेशीं जाण्याच्या पूर्वीं आपल्या चिकित्सालयांत राहून तेथें आपल्या चिकित्साशास्त्राचें ज्ञान संपादन करावें अशी मिशनच्या मुख्य चालकांना कित्येक वेळां सूचनाही करण्यांत आली आहे.

आणखी कांहीं रोगी बरे केल्याची हकीकत आपणांस कळविण्याचा मला लवकरच प्रसंग येईल अशी आशा आहे."

आपला पूर्ण अनुयायी,

सी. डब्ल्यू. मिशनरी.

नंबर २६ काळपुळी व निद्रानाश.

एच. येथील **मि. एस्** लिहितात " एप्रिलमध्यें माझ्या मानेवर एक गांठ उठली व ती हळू हळू वाढत चालली. त्यावेळीं माझी एकंदर प्रकृतिही बिघडली होती. भूक चांगली लागत नसे व पाठीमध्यें कळ करीत असल्यामुळें झोंपही चांगली येत नसे. मानेवरील गांठ वाढतां वाढतां शेवटीं अंड्याएवढी मोठी झाली. तिजमधील ठणक्यामुळें माझी झोंप क्षुधा मला अगदीं सोडून गल्या. व त्यांच्या ऐवजी मोठ्या ज्वरानें शरीरांत ठाणें बसविलें. यानंतर मीं आपले उपाय करण्यास आरंभ केला. जेव्हां जेव्हां वेदना असह्य होत असत, तेव्हां तेव्हा मी वाफारा घेत असें व त्यापासून मला तात्काल आराम वाटत असे. दोन स्नानांच्या मध्यंतरीं गांठ आलेल्या भागावर, त्यावर मळ सांचू नये व तो खरचटला जाऊं नये, ह्मणून थंडपाण्याची पट्टी बांधून त्यावर लोकरीचा पट्टा बांधीत असे. ही गांठ (काळपुळी) प्रथम अस्मानी रंगाची होती, व प्रथम घट्ट होती. या गांठींत वरचेवर

वेदना उत्पन्न होत असत. पुढें ४।५ दिवसांनीं टांचणीच्या आकाराचीं लहान लहान भोंकें ठिकठिकाणीं पडलीं व हीं भोंकें वाढतां वाढतां त्यांची संख्या विसापर्यंत येऊन ठेपली. त्या भोंकांतून रक्त व रक्तासारखें पाणी वाहूं लागलें. इतका वेळपर्यंत ती गांठ कठिणच राहिली होती. आणखी चार दिवसांनीं तीं सर्व भोंकें एक होऊन त्यांचें एक मोठें भोंक बनलें व त्यामधून पूं वाहूं लागला. शेवटीं गांठीजवळचा सर्व भाग एकाएकीं खालीं गेला, व त्याठिकाणीं एक मोठें थोरलें छिद्र पडलें, व त्यांतून रक्त व पूं वाहूं लागला. त्यायोगानें मला बराच आराम वाटला. त्या ठिकाणच्या वेदना नाहींशा झाल्या, व थोड्या दिवसांनंतर काळपुळी हा विकार पूर्णपणें बरा झाला. माझी प्रकृति पूर्वींपेक्षां मला आतां पुष्कळ बरी वाटते. माझ्या डोक्यावरचें मोठें थोरलें ओझें खालीं झालें आहे, असें आतां मला वाटतें, व माझ्या अंगांत सध्यां जितकी ताकद आली आहे तितकी पूर्वीं कधींही नव्हती. ''

नंबर २७. स्मृतिदौर्बल्य, वातुळपणा–मेदोवृद्धि, फुफ्फुसासंबंधीं विकार, बहिरेपणा, ग्रशासंबंधीं रोग, ज्वर.

डा० कुन्हे महाराज,

पूर्वीं मी तालिमीचा व्यायाम करीत असें, तरी माझ्या वातुळ शरीरामुळें मला यत्किंचित्‌ही श्रम सोसत नसत. परंतु सध्यां माझा वात झडून गेल्यामुळें मी न दमतां तासच्या तास बागेंत काम करीत असतों. पूर्वीं माझीं फुफ्फुसें अशक्त असल्यामुळें, हवा खाण्याकरितां फिरत असतांना मला दम लागून तोंड उघडें ठेवावें लागत असे. परंतु आतां तोंड मिटून मला सहज श्वासोच्छ्वास करितां येतो. त्याचप्रमाणें पूर्वीं मला कित्येक वर्षेपर्यंत डाव्या कानानें मुळींच ऐकूं येत नसे, परंतु आतां मला घड्याळ कानाशीं धरल्यास त्याचें टकटकणें व रस्त्यावरून जाणाऱ्या गाड्यांच्या चाकांचा गडगडाट ऐकूं येतो. व त्यांतून विशेष आनंदाची गोष्ट ही कीं, जरासें मोठ्यानें बोलल्यास मला मनुष्यांचें भाषणही ऐकतां येतें. हे सर्व परिणाम आपल्या उपायामुळें घडून आले आहेत त्याचप्रमाणें पूर्वीं माझी स्मृति बिघडली होती, व

माझ्या घशास वरचेवर विकार होत असे, आणि माझे मज्जातंतु अगदीं निर्बल होते. परंतु हे सर्व विकार आपल्या उपायांनीं साफ बरे झाले आहेत.

त्याचप्रमाणें मजबरोबर मीं एक कुणबीण घेतली होती. तीस एकदां अतिशय ज्वर आला, व तिचें डोकें अतिशय दुखूं लागलें. त्याचप्रमाणें तिचे पायही सुजले होते. या बाईस आपले उपाय करतांच तिची प्रकृति तेव्हांच ताळ्यावर आली. तीन दिवसांत ती बाई अगदीं खडखडीत बरी झाली.

सेंटपीटर्सबर्ग. मिसेस ऑगस्ट बी.

नंबर २८. डोकें दुखणें.

डॉ० कुन्हे महाराज,

कित्येक वर्षे मला हा डोकेंदुखीचा आजार होता व तो शेवटीं दुःसह झाल्यावर मीं आपले उपाय केल्यानें या आजारांतून मुक्त झालें आहें. माझा आजार घालविण्याचें सर्व श्रेय आपल्या उपायांकडे आहे. मी याच उपायाचा शेवटपर्यंत उपयोग करीन. रुग्णजनांना रोगाच्या यातनांतून सोडविण्याकरितां प्रयत्न करण्याचें आपलें काम निर्विघ्नपणें चालो अशी माझी मनःपूर्वक इच्छा आहे.

लीप्सिक. मिसेस एम डब्ल्यु.

नंबर २९.—डॉ० कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें विशिष्ट आहार व स्नानें यांच्या योगानें माझे **फॅरिंजिअल कॅटार्‍ह** व तोंडावरील पुरळ हे रोग पूर्णपणें बरे झाले आहेत.

याविषयींची सविस्तर माहिती मी वाटेल तेव्हां मोठ्या आनंदानें देईन.

लीप्सिक. एमिल. पी.

नंबर ३०. अपस्मार, भोंवळ, रक्तशोष.

महाराज,

प्रकृतीसंबंधानें सर्वांची आशा नाहींशी झाली होती, अशा माझ्या मुलीवर आपण जे उपकार केले, त्याबद्दल माझी कृतज्ञताबुद्धि प्रदर्शित करण्याची मला आपण परवानगी द्यावी.

माझ्या मुलीस नवव्या वर्षी अपस्माराचे झटके येऊं लागले. या मुलीची प्रकृति आह्मीं एका डाक्टरास दाखविली. त्यानें सांगितलें कीं, या मुलीस रक्तशोष व ज्ञानतंतूसंबंधी अशक्तता हे विकार झाले आहेत. या डाक्टरानें कांहीं औषधोपचार केले, परंतु त्यांनीं विकार कमी न होतां उलट अपस्माराचे झटके जास्त येऊं लागले. त्यानंतर इतर पुष्कळ डाक्टरांना त्या मुलीची प्रकृति दाखविली. त्या सर्वांनीं तीस तींच तींच औषधें द्यावीं.

शेवटीं एका डाक्टरानें सांगितलें कीं, या मुलीचा विकार असाध्य आहे, यास्तव या मुलीच्या प्रकृतीस फक्त **पॉटेशिअम् ब्रोमाइड्**वांचून इतर सर्व औषधें रद्द आहेत. डाक्टराच्या या सांगण्यानें आमचीही खातरी झाली कीं, यावांचून दुसरें औषध राहिलें नाहीं. परंतु मध्यंतरीं आपली गांठ पडून आपण मला माझ्या मुलीच्या प्रकृतीची वास्तविक स्थिति काय होती हें सांगितलें. आपल्या उपायांनीं माझी मुलगी रोगांतून पूर्णपणें मुक्त झाली आहे. आपण आमचे रक्षणकर्ते व हितकर्ते आहात, अशी माझी व माझ्या कुटुंबांतील सर्व माणसांची आपणासंबंधानें समजूत आहे, व आह्मी सर्व आपणांस अतिशय पूज्य मानतों. फिरून आपली परवानगी घेऊन आपणासंबंधानें माझी कृतज्ञताबुद्धि प्रदर्शित करितों. आपला,

गॅब्लोंझ बोहेमिया. एम्. एच.

नंबर ३९. पडसें, ताप.

डा० कुन्हे महाराज.

आपण मजवर व माझ्या आईवर जे उपकार केले आहेत त्याबद्दल आपले आभार मानावे तेवढे थोडे आहेत. मोठ्या जोराचें पडसें व सणसणीत ताप यांनीं मीं पछाडलों गेल्यामुळें आपले उपाय करून पाहण्याची मला इच्छा झाली. आपल्या उपायांनीं जो विलक्षण गुण मला आला, त्यानें मला आश्चर्यचकित करून सोडलें आहे. पुढें सर्व लोक आपल्याच उपायांचा उपयोग करूं लागतील अशी माझी पूर्ण खातरी आहे.

हॅमबर्ग. Chr. R. W. पी. एच. डी.

नंबर ३२. हाडावर होणारे विस्फोट.

डा० कुन्हे महाराज,

शस्त्रक्रियेवांचून चिकित्सा करण्याच्या आपल्या शास्त्राचा जो फायदा माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवास आला आहे, त्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार मानतों.

डाक्टरांचे उपाय करीत असताना माझ्या पायावर आठ वेळां शस्त्रप्रयोग करण्यांत आला. प्रथम माझा आंगठा कापला, व नंतर माझा सबंध पाय कापून काढला. यामुळें आतां मला कुबड्या घेऊन हिंडावें लागतें.

परंतु इतके शस्त्रप्रयोग करूनही माझ्या पायास पूर्वीच्याएवढी नवीन गांठ उत्पन्न झाली. मला भीति पडली कीं, फिरून पायावर शस्त्रप्रयोग करावा लागतो कीं काय. पुढें आपल्या नवीन चिकित्सापद्धतीसंबंधानें मला माहिती लागली, व मार्चच्या आरंभीं मी आपणाकडे उपचाराकरितां आलें. आपल्या सांगण्याप्रमाणें शीतस्नानें व कांहीं अन्य उपाय चार आठवडे केल्यावर हाडांवरील गांठ पार नाहींशी झाली व फिरून एक शस्त्रप्रयोग करून घेण्याचा प्रसंग टळला.

रोगास प्रारंभ होतांक्षणींच मीं आपले उपचार चालू केले असते, तर शस्त्रप्रयोग करून घेण्याचा प्रसंग खातरीनें मला मुळींच आला नसता, व माझे सर्व अवयव (पाय) धड राहिले असते.

आपण मला जें साहाय्य केलें त्याबद्दल मी आपले फिरून आभार मानतें.

रुइनिझ. सोफिक डब्ल्यू.

नंबर ३३. गर्भाशयास झालेला व्रण आणि रक्तस्राव.

डा० कुन्हे महाराज,

डिसेंबरमध्यें, रक्तस्रावानें माझें कुटुंब अतिशय आजारी पडलें, व त्या वेळीं मीं डा० के० यांना तावडतोब (रात्रीं अकरा वाजतां) बोलावणें पाठविलें. अतिशय उत्तम पिंजलेला कापूस घालून तो रक्तस्राव त्या डाक्टरांनीं बंद केला, परंतु दुसऱ्या दिवशीं पहिल्यापेक्षां जास्तच रक्तस्राव

होऊं लागला. यानंतर दुसरे एक डा० डॉ० डी० बोलाविले. या डाक्टरांनीं सांगितलें कीं, रोग्यावर शस्त्रप्रयोग केला पाहिजे. पुढें मीं प्रोफे० एच. यांना बोलावून त्यांचा सल्ला घेतला. त्यांनींही सांगितलें कीं, शस्त्रप्रयोग केलाच पाहिजे, नाहींतर ही स्त्री प्राणास मुकेल. कारण या स्त्रिच्या गर्भास व्रण झाला आहे.

शस्त्रप्रयोगावांचून दुसरा कोणताही इलाज नाहीं, असें या डाक्टरांचें मत पडल्यावर मी आपणाकडे आलों. आपण माझ्या कुटुंबास शीतस्नानें व विशिष्ट प्रकारचा आहार करण्यास सांगितलें. आपल्या सल्ल्याप्रमाणें उपचार सुरू केल्यावर माझ्या कुटुंबाची प्रकृति सुधारत चालली. माझी बायको सध्यां सकाळचे पांच वाजल्यापासून रात्रींचे दहा वाजेतोंपर्यंत आपल्या कामकाजाकरितां हिंडत फिरत असते; तरी तिला थकल्यासारखें वाटत नाहीं. तिची प्रकृति आतां जितकी निरोगी आहे इतकी पूर्वीं कधींही नव्हती.

आमच्या मनःपूर्वक दिलेल्या आभारांचा आपण स्वीकार करावा. सर्व रोग्यांना आपल्या उपायांची शिफारस करण्यास मी कधींही चुकणार नाहीं. आपल्या उपायांवांचून माझी बायको कधींही आज जिवंत राहिली नसती.

लीप्सिक्. आलबर्ट डब्ल्यू.

नंबर ३४. डांग्या खोकला.

डा० कुन्हे महाराज,

आमच्या ३।४ महिन्यांच्या मुलास कांहीं दिवसांपूर्वीं डांग्या खोकला झाला. या मुलास आह्मीं कुक्षिस्नान घातलें. मात्र तें मूल रडत असल्याकारणानें हें स्नान थोड्या वेळांत आटपून घेतलें. एवढ्यानें त्या मुलास शौचास थोडेंसें साफ झालें व तिसऱ्या दिवशीं ढांस जरा कमी पडली. याच दिवशीं आपलें पत्र आल्यावरून त्यांत लिहिल्याप्रमाणें माझी बायको तें मूल कुशींत घेऊन त्यास पुष्कळ घाम येईतोंपर्यंत अंथरुणावर निजून राहिली. नंतर जें नित्य स्नान त्या मुलास आह्मी दोन प्रहरीं घालीत होतों, तें बंद केलें, व बारा दिवसांनीं त्या मुलाचा खोकला पार निघून गेला. डांग्या खो-

कल्याविषयीं जें आपण आपल्या पुस्तकांत लिहिलें आहे तें खरें आहे, अशी माझी खातरी झाली आहे.

फिरून मी स्वतःच्या व माझ्या कुटुंबाच्या वतीनें आपले फार फार आभार मानतों; कारण मला असें वाटतें कीं, आमचें मूल आजारांतून लवकर उठलें, याचें श्रेय ईश्वराच्या खालोखाल आपणांस व आपल्या चिकित्सापद्धतीस आहे.

हार्झबर्ग. ई. के.

नंबर ३५. शिरोरोग, अपस्मार.

डा० कुन्हे महाराज,

मी शिरोरोग व अपस्मार या रोगानें पिडलों होतों. ड्रेस्डेन येथील दोन प्रख्यात वैद्यांनीं मजवर उपचार करून माझी प्रकृति असाध्य आहे, असें सांगितल्यावर मीं आपले उपाय केले, व त्या योगानें माझी प्रकृति रोगमुक्त झाली आहे.

वरील विकारांनीं माझी प्रकृति इतकी बिघडून गेली होती कीं, तीन महिनेपर्यंत मी घरांत आजारी पडून राहिलों होतों. या कारणानें सरकारास मला जबरीनें पलटणींत घालतां येईना.

ड्रेस्डेन. हान्स बी.

नंबर ३६. कानांनीं चांगलें ऐकूं न येणें, पाठ दुखणें, खोकला, श्वास कोंडून जीव गुदमरल्यासारखा होणें.

डा० कुन्हे महाराज,

आपणांसंबंधानें आह्मी येथें रोज गोष्ट काढतों, आणि आपल्या अमूल्य उपायांनीं माझे मुलाचा फार दिवसांचा बहिरटपणा गेला याबद्दल आह्मी प्रत्यहीं परमेश्वराचे आभार मानतों. माझें मूल पूर्वी फार अशक्त व रडकें होतें, परंतु आपले उपाय करूं लागल्यापासून तें दिवसेंदिवस सदृढ व आनंदी होत चाललें आहे, व तें आतां इतर मुलांमध्यें मिसळूं लागलें आहे. या मुलाचा आपल्या उपायांनीं खोकला जो एकदा निघून गेला, त्यावर तो फि-

रून आलाच नाहीं. मुलाची प्रकृति दिवसेंदिवस कशी सुधारत चालली आहे, याचें प्रमाण प्रत्यहीं आह्मांस पाहण्यास मिळतें, व आह्मी आपली स्तुति नेहमीं गात असतों. डा० कुन्हे महाराज, मी आमच्या यजमानांच्या व माझ्या स्वतःच्या वतीनें आपले मनःपूर्वक आभार मानितें.

आपल्या उपायांनीं माझी प्रकृतिही पूर्वीपेक्षां पुष्कळ सुधारली आहे. विशेषतः माझ्या पाठींत ज्या कळा करीत असत, त्या आपल्या **उपविश्यस्नानानें** अगदीं बंद होतात असें माझ्या अनुभवास आलें आहे. .

रेव्ह. एम. यांची पत्नी.

नंबर ३७. गर्भाशयापासून रक्तस्राव होणें.

महाराज,

फ्लोरिका शेॅलरियम् या नावांची एक बाई चार आठवडे एकसारखा रक्तस्राव होत असल्यानें आजारी झाली होती. आपल्या सांगण्याप्रमाणें तिनें आठवड्यांतून दोन वेळां **कुक्षिस्नान** एक वेळां **बाष्पस्नान**, व दिवसांतून २ किंवा तीन **उपविश्यस्नानें** व अनुत्तेजक अन्नाचा आहार हे उपाय केले. सहाव्या दिवशीं त्या स्त्रीची प्रकृति बरीच सुधारली. व आज (पंधरा दिवस) ती अगदीं खडखडीत बरी झाली आहे. या स्त्रीच्या व अन्य रोगपीडित जनांच्या वतीनें मी आपलें आभार मानतों. ईश्वर आपलें सदैव कल्याण करो.

झेड हंगेरी. **थिऑडोअर डी.**

ग्रीक कॅथॉलिक पाद्री.

नंबर ३८. ज्ञानतंतूसंबंधीं अशक्तता, स्मृतिदौर्बल्य.

माझ्या कुटुंबास ज्ञानतंतूची अशक्तता हा रोग झाला होता. त्यावर हरतऱ्हेचे उपाय करून पाहिले. परंतु कशानेंही विशेष फायदा झाला नाहीं. पुढें १८९० च्या एप्रिलमध्यें डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सालयामध्यें कांहीं दिवस उपचार करून पाहिले, परंतु त्यांपासून प्रकृति जास्तच बिघडत चालली आहे असें दिसलें. तथापि सात आठवड्यानंतर फरक दिसूं लागला. व ११ महिने डा० कुन्हे यांच्या स्नानांचा सतत उपयोग केल्यानें प्रकृति उत्तम सुधार-

ली. माझ्या बायकोची स्मृति व विचारशक्ति पूर्वी नष्ट झाल्यासारखी झाली होती, परंतु डा० कुन्हे यांचे उपाय केल्यावर या दोन्हीही शक्ती फिरून प्राप्त झाल्या. डा० कुन्हे यांचे उपाय सुरू केले, तेव्हां प्रथम माझ्या कुटुंबास २ मैल देखील मध्यें विश्रांति घेतल्यावाचून चालतां येत नसे. परंतु दहा महिन्यांनंतर तिला १२ मैल देखील न थांबतां चालतां येऊं लागलें. तिची प्रकृति एकंदरींत इतकी सुधारली कीं, तिला फिरून नवीन देह प्राप्त झाला आहे असें वाटे.

डा० कुन्हे यांनीं आह्मांस उत्तम सल्ला दिल्याबद्दल ईश्वराच्या खालोखाल त्यांचेच आह्मी ऋणी आहों. आपल्या बांधवांच्या कल्याणार्थ श्रम करण्यास डा० कुन्हे यांस ईश्वर दीर्घायुष्य देवो.

बर्लिन. सी. एस.

नंबर ३९. शिरोरोग, नेत्ररोग, रक्तशोष, क्षीणता व दम लागणें.

लहानपणीं व विशेषतः मी शाळेंत विद्यार्थी असतांना माझें डोकें मधून मधून दुखत असें. पुढें पुढें तर तें बऱ्याच वेळां दुखूं लागलें.

पुढें १९ व्या वर्षीं मी कांहीं कारणानें पडलों, व त्यामुळें माझ्या पायाचें स्नायुबंधन ताणलें गेलें. या कारणानें मला चालतां येईनासें झालें. यावर डाक्टरांचा कांहींही इलाज चालेना, व पांच वर्षेपर्यंत मला बऱ्याच यातना सोसाव्या लागल्या.

कांहीं दिवसांनीं माझे डोळे बिघडले. शिवाय मला नेहमीं ताप येत असे व श्वासोच्छ्वास करण्यासही जड पडत असे. मध्यंतरीं शिरोरोग व रक्तशोष हे विकार बरेच वाढल्यामुळें मला दवाखान्यांत नेलें, तेथें प्रकृतींत कांहींएक सुधारणा न होतां मी दवाखाना सोडून आलें.

शेवटीं दुसऱ्या कोणाच्या उपायापासून फायदा होत नाहीं, असें पाहून या वर्षाच्या सप्टंबर महिन्यांत मी डा० कुन्हे यांच्याकडे गेलें.

डा० कुन्हे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें एकदां स्नान केल्याबरोबर मला पुष्कळच आराम वाटला. पुढें सुमारें पांच महिने हे उपाय चालू ठेवल्यानंतर

माझे सर्व विकार नाहींसे झाले या उपायांचा माझ्या कुटुंबांत बराच प्रसार झाला आहे, व त्यांचा सर्व प्रसंगीं चांगला उपयोग होतो, असें आढळून आलें आहे.

आपले उपाय करण्याची सर्व रोग्यांना बुद्धि होवो अशी मी इच्छा कारितें.

लीप्सिक्. मिसेस मेरी आर.

नंबर संधिवात.

डा० कुन्हे महाराजः—

मी अजारी असतांना मला सल्ला देऊन आपण मजविषयीं जी सहानुभूति दाखविली, त्याबद्दल माझी कृतज्ञताबुद्धि आपणापुढें व्यक्त करणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे, असें मी समजतों. गेल्या वर्षाच्या मे महिन्यांत माझे सांधे बरेच दिवस एकसारखे वातानें दुखत होते. व टेप्लिझ् येथें औषध घेऊन माझा सांधिवात गेल्यासारखें जरी मला वाटत होतें, तरी पुढील नोव्हेंबरमध्यें माझे सांधे फिरून वातानें धरले. यावेळीं डाक्टरांचे उपाय सर्व संपल्यासारखे झाले होते असें दिसतें, कारण त्या सद्गृहस्थानें कित्येक आठवडेपर्यंत मला दर्शनही दिलें नाहीं. व शेवटीं जर्मनीच्या दक्षिण भागामध्यें कांहीं दिवस राहणें एवढाच काय तो उपाय उरला आहे, ह्मणून मला सांगितलें. हें ऐकून माझें कुटुंब फार काळजींत पडलें व त्यांनीं आपला सल्ला विचारला व आपण मेहेरबानगी करून पत्रद्वारें आपला सल्ला कळविला त्याप्रमाणें आपले उपाय चालू केल्यावर मध्यंतरीं माझ्या विकाराचीं लक्षणें जास्त वाटूं लागलीं, परंतु पुढें लवकरच प्रकृतींत सुधारणा दिसूं लागली. १४ दिवस उपाय केल्यानें माझें नेहमींचें काम करण्याइतकी माझी प्रकृति सुधारली.

आपल्या शास्त्राचा प्रसार दिवसेंदिवस जास्त होवो अशी माझी मनःपूर्वक इच्छा आहे.

ज़ुलियस् एस्. (सर्टिफाईड शिक्षक).

नंबर ४१. पोटदुखी, क्षुधाभाव, चक्कर करणें, रक्तस्राव, फुफ्फुसासंबंधीं विकार, अशक्तता

माझी बायको (वय ६१ वर्षें) कित्येक वर्षेपर्यंत व विशेषतः १८९० सालापासून मस्तकांत चक्कर करणें, पोटदुखी, भूक न लागणें व अशक्तता इत्यादि विकारांनीं पीडलेली होती.

१८९० सालीं मी आपल्या कुटुंबास रॉयल युनिव्हर्सिटी हॉस्पिटल्-मध्यें घेऊन गेलों. तेथील डाक्टरांनीं तिच्या जठरास व मूत्रपिंडास विकार झाला आहे असें आपलें मत दिलें, व अनेक प्रकारचीं औषधें खरडून दिलीं. परंतु या औषधांनीं माझ्या कुटुंबाची प्रकृति सुधारण्याऐवजीं जास्तच बिघडली.

पुढें १८९१ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत माझ्या कुटुंबाची प्रकृति अगदीं घाईस आली त्यावेळीं डाक्टर एच् यांस बोलावणें पाठविलें, परंतु तिचा रोग असाध्य आहे, असें सांगून त्या डाक्टरानें पुढें येण्याचें सोडून दिलें.

याच वर्षाच्या एप्रिलमध्यें माझ्या कुटुंबाचा पोटदुखीचा आजार इतका वाढला कीं, तीस थोडेंसें देखील अन्न पचनासें झालें. पुढें छातींत कळा करूं लागल्या व श्वास घेतांना दमही लागूं लागला.

नंतर मीं होमिओपॅथिक औषधांचा उपयोग करून पाहिला. परंतु होमिओपॅथिक डाक्टरानें विकार असाध्य आहे असें सांगितल्यावर, मी आपल्या कुटुंबास डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सालयांत घेऊन गेलों.

तेथें डा० कुन्हे यांनीं माझ्या कुटुंबाच्या प्रकृतीस हितावह होईल अशा प्रकारचा विशिष्ट आहार व दिवसांतून दोन वेळां उपविश्यस्नान हे उपाय करण्यास सांगितलें या उपायांनीं माझ्या कुटुंबाचे वर सांगितलेले सर्व विकार नाहींसे झाले व तिची दृष्टि हे विकार होण्याच्या पूर्वीं जशी होती, त्यापेक्षां पुष्कळच सुधारली. याप्रमाणें जें कार्य डाक्टरांच्या हातून दोन वर्षांत झालें नाहीं, तें डा० कुन्हे यांनीं ८ आठवड्यांतच केलें.

याबद्दल डा० कुन्हे यांचें आह्मीं सदैव ऋणी असावें हें साहजिक आहे. रोगपीडित जनांच्या कल्याणार्थ डा० कुन्हे यांणीं जें काम चालविलें आहे, त्यामध्यें त्यांना ईश्वरानें साहाय्य व यश द्यावें, अशी आमची इच्छा आहे. सर्व रोगांची चिकित्सा करून लोकांना साहाय्य करण्यास खरोखरीं समर्थ असे डाक्टर फक्त डा० कुन्हे हेच आहेत.

लीप्सिक. गस्टव्ह पी.

नंबर ४२. असाध्य नेत्ररोग, मस्तकाच्या ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग, मूत्रपिंड दाह, पाठींत व कुशींत कळा करणें.

डा० कुन्हे महाराजः—

लहानपणीं देवी आल्यानें माझे डोळे बिघडले होते मीं पुष्कळ डाक्टरांना आपली प्रकृति दाखविली, व **कॅलोमेल**, पाऱ्याचें मलम, **झिंक लोशन** वगैरे अनेक उपाय केले. या कामीं मीं एकंदरींत दहा डाक्टरांचा सल्ला घेतला; परंतु कोणाच्याही सल्ल्यानें मला फायदा झाला नाहीं.

पुढें माझे डोळे बरेच बिघडले, व त्यांना **इजिप्शियन आय डिसीज** नांवाचा रोग झाला. त्यावर मी **व्हिएन्ना** येथील नेत्ररोगाच्या दवाखान्यांत गेलों. तेथें मीं ६ महिने उपाय केले, परंतु कांहीं फायदा झाला नाहीं. तेथील डॉक्टरांनीं माझ्या डोळ्यावर २ वेळां शस्त्रप्रयोग केला. त्यापासून मला निरर्थक त्रास मात्र झाला.

शेवटीं आपला कांहीं इलाज चालत नाहीं असें पाहून, त्या डाक्टरांनीं दवाखाना सोडून जाण्यास मला सांगितलें. यानंतर मीं आपले उपाय केले नसते, तर मला जन्मभर अंध रहावें लागलें असतें.

आपले उपाय केल्यानें माझ्या डोळ्यांचा विकार पार निघून गेला; एवढेंच नव्हे, तर माझे पूर्वींचे **फॅरिंजायटीस मूत्राशयाचा अशक्तपणा** हे जीर्ण विकारही साफ बरे झाले. आपल्या उपायांनीं माझी प्रकृतिही एकंदरींत बरीच सुधारली आहे. सध्यां इतकी तरतरी माझ्या डोळ्यास पूर्वीं कधींही वाटली नाहीं.

आपणांकडे सर्व रोगी लोक येऊन रोगमुक्त होवोत, व आपल्या उपायांचा लोकांमध्यें दिवसेंदिवस जास्त प्रसार होवो अशी मी इच्छा करितों.

एस (ट्रॅन्सिल्व्हॅनिया) यूजिन के.

नंबर ४३. फुफ्फुसांचा दाह, घटसर्प.

डा० कुन्हे महाराज, आपल्या उपचारांपासून माझ्या नऊ वर्षांच्या मुलीस जो विलक्षण गुण आला, त्याबद्दल आपले जाहीर रीतीनें आभार मानल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.

आमच्या कुटुंबवैद्यांनीं या मुलीस फुफ्फुसांचा दाह हा विकार झाला आहे अशी परीक्षा केली. व त्या विकारावर दोन महिने औषधोपाय केले. परंतु कांहीं गुण आला नाहीं. ही मुलगी आपणांस लाभत नाहीं अशी माझी व माझ्या कुटुंबाची समजूत झाली, व अशा निराशेंत असतांना मी आपणाकडे आलों. आपले उपाय चालू केल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं मुलीच्या प्रकृतींत सुधारणा दिसूं लागली व एका आठवड्यानंतर तिची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, आमची मुलगी या रोगांतून खास जगणार अशी आमची खातरी झाली. आज ती मुलगी अगदीं निरोगी आहे व खुशाल हंसत व इकडे तिकडे धांवत आणि खेळत आहे. माझा असा पक्का ग्रह आहे कीं, आपलें साहाय्य मिळालें नसतें, तर मुलगी हातची गेली असती.

त्याचप्रमाणें माझ्या मुलांना घटसर्प हा रोग झाला असतां, मीं आपले उपाय केले, व त्यांपासून उत्तम गुण येतो, असें मला आढळून आलें.

आपला,

लिप्सिक. कार्ल. ई.

नंबर ४४. जठरदाह व आंत्रदाह, ज्ञानतंतूंची अशक्तता, स्मृतिदौर्बल्य.

डा० कुन्हे महाराज,

आपल्या उपायांपासून मला उत्तम गुण आला आहे, हें कळविण्याचा मला सुदैवानें प्रसंग आला आहे.—

अयोग्य आहारामुळें माझे ज्ञानतंतु अगदीं बिघडून गेले होते व त्यामुळें मला अतिशय अस्वस्थ वाटून पुष्कळ वेळां आत्महत्या करावी अशी इच्छा होई. शिवाय माझी स्मृतिही अगदीं निर्बळ होऊन गेली होती. परंतु आपल्या उपायानें सहा महिन्यांमध्यें माझे सर्व विकार कमी झाले आहेत.

माझ्यासारखे अन्य रोगानें पीडलेले लोक आपल्या चिकित्सालयांत जाऊन रोगमुक्त होवोत, अशी मी मनापासून इच्छा करतों. आपणांस नेहमीं यशप्राप्ति होऊन आपली संस्था नेहमीं भरभराटींत राहो.

एसटी (मोरेव्हिया).

आपला

ह्यगो. बी.

(आस्ट्रियांतील एक पोष्टमास्तर).

नंबर ४५. स्त्रियांचा विटाळ बंद पडणें.

डा० कुन्हे महाराज,

गेल्या आगष्ट महिन्यापासून माझ्या कुटुंबाचा विटाळ कांहीं विकारामुळें बंद झाला. त्यावर मीं आपणांस पत्र लिहून आपला सल्ला विचारला. आपल्या सांगण्याप्रमाणें उपाय केल्यावर थोड्याच वेळानें कुटुंब विटाळशी झालें. मध्यंतरीं नऊ महिनेपर्यंत कुटुंबास विटाळ मुळींच झाला नव्हता.

आपल्या उपायांनीं जसा गुण आला तसा इतर उपायांनीं क्वचितच येतो; ह्मणून त्यामुळें मला जो आनंद वाटला तो मीं आपणास मुद्दाम कळविला आहे.

आपला

कील. एच. एच.

नंबर ४६. संधिवात यकृत्संबंधीं रोग व मूळव्याध.

डा० कुन्हे महाराज,

आपल्या उपायांनीं रोगमुक्त झाल्यास आज दोन वर्षे झालीं. इतक्या अवधींत मला कसलाही विकार झाला नाहीं. माझ्या पूर्वींच्या व हल्लींच्या

स्थितींतील अंतर पाहून मला व इतर सर्वांना अतिशय चमत्कार वाटत आहे. मी आपणांकडे प्रथम आलों, तेव्हां माझ्या प्रकृतीची काय स्थिति होती हें आपणांस माहित आहेच. पूर्वी मला कधीं कांहीं विकार नाहीं, असें क्वचितच होत असे. संधिवात, शैत्य व इतर अनेक प्रकारचे रोग यांची एका पाठीमागून एक अशी सारखी मालिका लागलेली असे. पुढें मूळव्याध व यकृत्संबंधी रोग जडल्यामुळें दहा वर्षेपर्यंत मी निरनिराळ्या डाक्टरांच्या हातांत होतों. अगदीं शेवटीं **बोन युनिव्हर्सिटींतील** एका प्रसिद्ध प्रोफेसरांचेंही औषध कांहीं दिवस घेतलें. परंतु इतकें सर्व करून कांहीं फायदा झाला नाहीं. माझी प्रकृति दिवसेंदिवस जास्त अशक्त होऊन माझ्यानें माझा कामधंदाही करवेना. त्यानंतर मीं आपले उपाय केले व त्यांपासून मला अत्युत्तम गुण आला. हें पाहून पुष्कळ रोगी आपणांकडे उपचाराकरितां आले व त्या सर्वांचे हेतु सफल झाले. आपण मजवर जे उपकार केले आहेत त्याबद्दल मी व माझ्या कुटुंबांतील सर्व माणसें आपलीं नेहमीं ऋणी राहतील. मी बरा झाल्याबद्दल जी हकीकत कळविली आहे, तिचा इतर रोग्यांच्या फायद्याकरितां व आपल्या सत्कार्यास मदत करण्याकरितां होईल तितका प्रसार करवावा, अशी विनंति करण्याच्या मुख्य हेतूनें मी हें पत्र पाठवीत आहें. इतर रोग्यांवर आपले उपाय करून मला जें यश आलें आहे, त्याविषयीं बरेंच लिहितां येईल, परंतु विस्तारभयास्तव मला तसें करितां कामा नये. मला सध्यां ५१ वें वर्ष आहे व १ लक्ष १५ हजार वस्तीच्या शहरामध्यें आज १६ वर्षें **इव्हँजेलिकल** मिशनच्या सुपरिंटेंडेंटचें काम करीत आहें. कांहीं अन्य माहिती आपणांस हवी असल्यास ती वाटेल तेव्हां मजकडून मिळण्यासारखी आहे.

आपला कृतज्ञ मित्र.

बार्मेन. **अन्स्ट एफ.**

नंबर ४७. पोटांतील विकार, मलावष्टंभ, ज्ञानतंतूंची अशक्तता.

सहा वर्षेपर्यंत मी ज्ञानतंतूसंबंधीं व जठरसंबंधीं कांहीं विकारानें पीडलों

असतांना आपल्या नवीन चिकित्सापद्धतीनें मला जो गुण आला त्याबद्दल मी आपला अतिशय ऋणी आहें.

शौचास साफ होण्याकरितां मला पूर्वी नेहमीं बस्तीचा उपयोग करावा लागत असे. शौचासंबंधाचा जो विकार नामांकित डाक्टरांकडून सर्व प्रकारच्या औषधांनींही हटला नाहीं, तो आपल्या उपायांनीं पांच दिवसांत बंद झाला.

व्ही वेस्ट प्रशिया. **झेड्** (शाळामास्तर).

नंबर ४८. ज्ञानतंतूसंबंधीं विकार.

डा० कुन्हे महाराज,

माझे विचार व्यक्त करावेत अशी मला मनांतून प्रेरणा होत असल्यावरून मी हें पत्र लिहीत आहें. खरोखर ज्या इतर चिकित्सापद्धतींमध्यें औषधांचा उपयोग करतात, त्या सर्व पद्धतींपेक्षां आपली चिकित्सापद्धति अत्यंत उपयुक्त आहे. माझी अशी पक्की खात्री आहे कीं, आपण जे उपाय शोधून काढले आहेत, ते आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचेंच फळ आहे. मी असें बिन दिक्कत सांगतें कीं, आपणांमुळेंच माझ्या बहिणीचे प्राण वांचले आहेत. त्याचप्रमाणें माझ्या मुलांच्या ज्या अनेक व्याधि आपण अगदीं अल्प कालांत बऱ्या केल्या आहेत, त्यांवरून माझी अशी समजूत झाली आहे कीं, **लीप्सिक्** येथें राहण्यापासून मला जे अत्युत्तम फायदे झाले आहेत, त्यांपैकीं आपला परिचय हा एक आहे. मी जगांत कोठेंही असों, मी आपणांसंबंधानें नेहमीं कृतज्ञताबुद्धि राखीन, व आपल्या तत्त्वांचें मी नेहमीं समर्थन करीन.

व्हिएन्ना. **मिसेस ओल्गा एल.**

नंबर ४९. संधिवात.

महाराज,

बाष्पस्नान व **कुक्षिस्नान** यांचा वारंवार उपयोग केल्यानें माझा दुर्धर संधिवात रोग थोड्या वेळांत बरा झाला आहे हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. आपलें स्नान दुसऱ्यांदां करतांक्षणींच मला दुसऱ्याच्या मदतीवांचून

चालतां येऊं लागलें. अशा प्रकारचे विकार ज्यांना ज्यांना असतील त्यांनीं त्यांनीं आपले उपाय करून पहावेत अशी त्यांना माझी शिफारस आहे.

लीप्सिक्.   जी. ई.

नंबर ५०. लुला हात.

महाराज,

माझा मुलगा ऑगस्ट व्हॉन बी. हा १२ वर्षांचा असतांना त्याचा उजवा हात दुखूं लागला. ही गोष्ट १८८६ च्या डिसेंबर महिन्यांत झाली. पुढें तो हात इतका बिघडून गेला कीं, तो इकडे तिकडे हालवितां येईना, व यास्तव त्यास नेहमीं कापडाच्या झोळींत ठेवावें लागत असे. त्या हातास पुष्कळ उपाय केले, परंतु ते सर्व व्यर्थ गेले.

नंतर आह्मीं डा० कुन्हे यांचे उपाय करण्याचा निश्चय केला. **कुक्षिस्नान व उपविश्यस्नान** व अनुत्तेजक आहार यांच्या योगानें माझ्या मुलाचा हात बरा झाला; एवढेंच नव्हे तर त्याची पूर्वीं नष्ट झालेली पचनशक्तिही चांगली सुधारली.

ड्रेस्डेन.   एडल् के. (लेफ्टेनन्ट कर्नल
                                                    के. यांच्या पत्नी).

नंबर ५१. पोटांतील कांहीं दुर्धर विकार, श्वेत प्रदर (धुपणी).

महाराज,

माझ्या विकारावर मीं कित्येक वर्षेंपर्यंत उत्तम उत्तम डाक्टरांचे उपचार केले; परंतु त्यापासून मला गुणापेक्षां अपाय मात्र जास्त झाला. मजवर **शस्त्रप्रयोग** केला पाहिजे असें डाक्टरांचें मत पडलें. परंतु आपले उपाय केल्यानें शस्त्रप्रयोगाची सर्व अवश्यकता टळून मी सर्व विकारांतून मुक्त झालें आहे

लीप्सिक्.   **मिसेस इ. एल.**

नंबर ५२. वात.

महाराज,

आपण मजवर आपले उपाय केले, हे आपले मजवर फार उपकार

झाले आहेत. माझा रोग फार दिवसांचा होता व तो बरा होईल अशी मला क्वचितच आशा होती. वातानें माझ्या पावलाचे व हाताचे सांधे इतके दडस होऊन गेले होते कीं, मला या अवयवांचा उपयोग करितां येत नसे. कोणत्याही डाक्टराच्या उपायांपासून मला गुण वाटला नाहीं.

सहा महिन्यांपूर्वीं मीं आपले उपचार सुरू केल्यावर वातविकार कमी होण्यास प्रारंभ झाला. दोन तीन आठवड्यांमध्यें पावलें व हात यांचे सांधे वळूं लागले, व मला चालतां येऊं लागलें. आतां दिवसेंदिवस हातांतील वात कमी होऊन बोटें पूर्वीप्रमाणें चांगलीं होत चालली आहेत.

लीप्सिक.　　　　　　　　　　　　एमिल डब्ल्यू.

नंबर ९३. मस्तक दुखणें, मूर्च्छा येणें, घशासंबंधीं रोग.

डा० कुन्हे महाराज,

आपल्या उपायामुळें मीं मस्तकदुखी, मूर्च्छा येणें व घशासंबंधीं विकार यांतून मुक्त झालें आहे, यास्तव आपले आभार मानणें हें माझें कर्तव्य कर्म आहे, असें मी समजतें. व्याधीनें पीडिलेल्या जनांच्या कल्याणार्थ श्रम करण्याकरितां ईश्वरानें आपणांस दीर्घायु करावें, अशी मी इच्छा करितें.

लीप्सिक.　　　　　　　　　　　　कॅरोलिन के.

नंबर ५४. अपस्मार—फेंपरें.

लीप्सिक येथील चिकित्सालयाचे मालक मि० लुई डा० कुन्हे यांनीं गोल या मुलाचा अपस्मार हा रोग पूर्णपणें बरा केला आहे, याबद्दल खालीं सही करणार खात्रीपूर्वक कळवितात.

या मुलास दिवसांतून कित्येक वेळां अपस्माराचे झटके येत असत, व त्यावरून त्याचा मेंदू अगदीं बिघडून गेला आहे, असें लोकांस वाटूं लागलें होतें. परंतु डा० कुन्हे यांनीं हा रोग बरा केल्यापासून त्या मुलास आज-

पर्यंत एकदां देखील अपस्माराचा झटका आला नाहीं, व त्या मुलाचे अंगावर निरोगीपणाची कांति आली आहे.

शिवाय डा० कुन्हे यांची तशी इच्छा नसली, तरी मला हेंही येथें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे कीं, या मुलाचा विकार पूर्णपणें जाण्यास जरी चाराहून अधिक महिने लागले, तरी डा० कुन्हे यांनीं त्यापासून फी देखील घेतली नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्या मुलाच्या गरीब आईस तिला आपल्या पोट भरण्याचा धंदा सोडून मुलाची शुश्रूषा करितां यावी ह्मणून पैशानेंही साहाय्य केलें. ही गोष्ट या वेळपर्यंत खालीं सही करणार व गोल या मुलाची आई यांवांचून इतर कोणासही माहीत नाहीं.

जो गृहस्थ याप्रमाणें आपल्या पदरास झीज लावून रोग्यास उपचार करतो, त्यापासूनच रोग्यांचें खरें कल्याण होईल.

लीप्सिक. ई. एच.

नंबर ५५. पाठीचा कणा वांकणें, ज्ञानतंतूसंबंधीं रोग.

डा० कुन्हे महाराज,

आपल्या उपायांपासून मला व माझ्या मुलाला जो गुण आला, त्यापासून मला जो आनंद झाला आहे, तो मोठ्या खुषीनें मी आपणांस कळवीत आहें. माझ्या ज्ञानतंतूस कांहीं विकार झाला होता, व माझ्या मुलाच्या पाठीचा कणा वांकला होता.

सहा महिन्यांच्या अनुभवावरून आपल्या उपायांवर आमची श्रद्धा बसल्यामुळें ते आह्मीं चालू ठेवले आहेत. मला कोणींही व केव्हांही विचारलें, तरी वर लिहिल्याप्रमाणें मी बिनदिक्कत उत्तर देईन.

या लेखाचा आपणांस वाटेल तो उपयोग आपण करून घ्यावा.

वीमर. बी. ॲडमिरल (आरमारावरील मुख्य अधिकारी).

नंबर ५६. इनफ्ल्युएंझा, मेंदू बिघडणें, भ्रांति, चित्तक्षोभ, निद्रानाश.

डा० कुन्हे महाराज—

माझे पति आजारी असतांना आपण जें साहाय्य केलें, त्या योगानें मी

आपली ऋणी झालें आहे, व आपल्या उपायांपासून जो उत्तम गुण आला आहे, त्याबद्दल माहिती आपणांस कळविणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे.

१८९३ च्या डिसेंबर महिन्याच्या मध्याच्या सुमारास माझे यजमान इन्फ्लुएंझा या विकारानें आजारी पडले. त्यावेळीं त्यांना वायुही झाला होता, व त्यांची अत्यवस्था होईल अशी भीति वाटत होती त्यांना ज्या डाक्टराचें औषध चालू होतें, त्यानें आपले सर्व उपाय खुंटले आहेत ह्मणून सांगितलें यानंतर कांहीं मित्रांच्या सांगण्यावरून आपले उपाय सुरू केले.

आपल्या सांगण्याप्रमाणें दोनदां स्नान केल्यावर त्यांना चांगली झोंप आली. व चार दिवस उपाय केल्यावर मेंदु अगदीं साफ झाला व पूर्ण शुद्धि आली. आपल्या उपायांच्या उपयुक्ततेसंबंधानें माझें मन पूर्वी साशंक असे, परंतु आतां मला कबूल केलें पाहिजे कीं, आपल्या उपायांपासून अद्भुत विलक्षण गुण येतो. आपण त्यांचे प्राण वांचविले आहेत असें माझे यजमान समजतात. व मजप्रमाणेंच त्यांचीही आपणांसंबंधानें व आपल्या चिकित्सापद्धतीसंबंधानें आदरबुद्धि आहे.—

ड्रेसडन. कोथिल्ड डब्ल्यू.

नंबर ५७. दमा, मूळव्याध, घसा सुजणें, इत्यादि विकार.

कुन्हे महाराज—

माझ्या कुटुंबानें **उपविश्यस्नानांचा** दर दिवसांतून तीन वेळां याप्रमाणें सहा महिने प्रयोग केला; व त्याचप्रमाणें आळीपाळीनें **कुक्षिस्नान व बाष्पस्नान** यांचाही उपयोग केला आहे. बिन चाळलेल्या पिठाची भाकर, फळें व मधून मधून भाजीपाला यांवांचून दुसरे पदार्थ क्वचितच तिच्या खाण्यांत येतात. आपले उपाय चालू केल्यावर कांहीं दिवसांनीं जननेंद्रियाजवळच्या भागांत फोड उत्पन्न झाले, व त्यांमधून बराच पूं वाहिला. त्याचप्रमाणें पोटावर एक मोठा फोड येऊन त्यांतून बरेंच दुर्गंधीयुक्त पाणी वाहून गेलें आहे. सध्यां दमा व मूळव्याध हे रोग जवळ जवळ अ-

गर्दी नाहींसे झाले आहेत. आतां तिला चालण्यापासून विशेष त्रास होत नाहीं. तिच्या कांतींत व चर्येतही बराच फरक पडला आहे व ती जें अन्न खाते तें तिच्या अंगीं लागतें. आपल्या उपायांवर माझी चांगली श्रद्धा आहे, व या उपायांपासून गुण सावकाश येतो खरा, पण तो कायमचा येतो असें जें ह्मणतात, त्याविषयीं मलाही अनुभव आला आहे. त्याचप्रमाणें हे उपचार चालू असतां, पूर्वी शरीरांत दबलेले रोग फिरून उद्भवतात. परंतु ते लवकर बरे होतात, असेंही माझ्या प्रत्ययास आलें आहे.

माझ्या ३।४ वर्षांच्या मुलाचा घसा सुजला होता, तेव्हां त्यास मीं उपविश्यस्नान व बाष्पस्नान हे उपाय केले व त्यांपासून त्यास उत्तम गुण आला. आपली चिकित्सापद्धति हीच फक्त खरी चिकित्सापद्धति आहे, याविषयीं माझी पूर्ण खात्री झाली आहे.

आपला कृतज्ञ मित्र,

हॉमर्स डॉर्फ. पी. एल. शाळामास्तर.

नंबर ५८. गर्भाशयांतील गांठ, धुपणी.

एके दिवशीं एम येथील मिसेस एच या बाई डा. कुन्हे यांच्याकडे येऊन ह्मणाल्या, " आज कित्येक वर्षें मी व्याधीनें पीडलेली आहें. मीं जेव्हां डाक्टरास प्रकृति दाखविली, तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, ' तुमच्या गर्भाशयांत एक गांठ उत्पन्न झाली आहे व ती हळुहळू वाढत आहे. आणि या विकारावर शस्त्रप्रयोग करणें आवश्यक आहे. ' शस्त्रप्रयोग सहन करण्याची माझ्या अंगांत शक्ति नसल्यामुळें, जर या रोगापासून आपणास मरण येणार असेल, तर शस्त्रप्रयोगाचे हाल तरी कां सोसावे ' असा विचार करून मीं आपले उपाय माझ्या एका नातेवाईकांच्या सांगण्यावरहुकूम सुरू केले. लागलींच दुसऱ्या दिवसापासून पोटांतील मळाचा खडा मोडून शौचास साफ व पुष्कळ होऊं लागलें. त्याचप्रमाणें मला पूर्वीपेक्षां तिप्पट किंवा चौपट वेळां जास्त पाय धुण्यास (मोरीवर) जावें लागूं लागलें. यावेळीं शरीरांतून इतकें मळमूत्र

पडत होत कीं, त्यावरून शरीरांतील दोषिक द्रव्याचा निकाल होत होता, असें दिसत होतें. दिवसेंदिवस पोट झडूं लागलें. शिवाय रोज रात्रीं खूप घाम येत असे, व एकंदरींत दिवसेंदिवस माझ्या अंगांतील हुषारी व ताकद वाढत चालली होती. परंतु मला विशेष आश्चर्य वाटण्यास असें कारण झालें कीं, प्रत्येक **उपविश्यस्नाना**नंतर मला पांढरा स्राव होत असे. अशा प्रकारचा स्राव मला त्यापूर्वीं कधींही झाला नव्हता. हा स्राव दिवसांतून एकदां किंवा दोनदां याप्रमाणें सुमारें चार आठवडेपर्यंत होत होता. पुढें कांहीं दिवस **उपविश्यस्नान** व **पथ्याहार** केल्यानें माझी प्रकृति सर्व विकारांतून मुक्त झाली आहे. ''

नंबर ५९. पाय आंखूड असल्यामुळें आलेला लंगडेपणा.

मिसेस एच. या डा० कुन्हे यांस पाठविलेल्या एका आभारप्रदर्शक पत्रांत लिहितात.

'' माझ्या **एलसा** नांवाच्या साडेचार वर्षांच्या मुलीच्या ढुंगणाजवळच्या भागास कांहीं विकार झाला. त्यास डॉक्टरी उपाय केले, परंतु तो पाय शेवटीं आंखडून जाऊन तो दुसऱ्या पायापेक्षां लहान झाला. त्यामुळें त्या मुलीस चालतां येईना. त्यानंतर त्या मुलीच्या पायास कांहीं नामांकित डॉक्टरांकडून उपाय करविले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. त्यानंतर माझ्या **एलसास** आपल्या शुश्रूषेखालीं ठेवलें. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, तीन वेळां स्नान केल्यावर **एलसाचें** पूर्वीचें सर्व औदासीन्य निघून गेलें व तिला आपल्या पायावर उभें राहतां येऊं लागलें; तीन दिवसांनीं तिला चालतां येऊं लागलें, व एका पंधरवड्यांत तिची प्रकृति इतकी सुधारली कीं, कोणाच्याही साहाय्यावांचून रस्त्यापासून चार जिने चढून ती माझ्या राहण्याच्या जागेंत येऊं लागली. आज तीन महिन्यांनंतर तिच्या पायाचा सर्व विकार पूर्णपणें बरा झाला आहे. तिचे दोन्ही पाय आतां अगदीं सारख्या लांबीचे झाले आहेत, व तिला दोन्ही पायांनीं अगदीं साफ चालतां येतें.

लीप्सिक. **मिसेस् मिना एच.**

नंबर ६०. संधिवात, मलावष्टंभ, मूळव्याध, टायफस् ज्वर, गर्भाशयभ्रंश, डांग्या खोकला, शेंदऱ्या ताप.

महाराज,

१८९१ सालीं मला आपलें ‘ नवीन चिकित्साशास्त्र ’ या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीची एक प्रत मला मिळाली. या पुस्तकाच्या वाचनापासून माझा इतका फायदा झाला आहे कीं, आपणांस मीं कृतज्ञताबुद्धिप्रदर्शक पत्र पाठविणें हें माझें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे असें मला आज पुष्कळ दिवस वाटत आहे.

मीं आपलें पुस्तक वाचलें, तेव्हां माझें वय ५२ वर्षांचें होतें. त्या वेळीं माझ्या पूर्वींच्या अनियमित वर्तनामुळें मला संधिवात हा विकार जडला होता व त्याचप्रमाणें माझें मज्जामंडळही अगदीं निर्बळ होऊन गेलें होतें. आपले उपाय केल्यानें माझी प्रकृति आतां अगदीं रोगमुक्त झाली आहे. माझी वृत्ति पूर्वीं स्वाभाविकपणें तामसी असे, परंतु आपले उपाय केल्यापासून मजमध्यें बराच शांतपणा आला आहे. माझ्या वृत्तीमध्यें फरक पडल्यामुळें आमचें दांपत्यसुख वाढलें आहे. व आमच्या घरामध्यें पूर्ण शांतता वास करूं लागली आहे.

पूर्वीं माझ्या कुटुंबास गर्भाशयभ्रंश हा विकार झाला असतां त्यावर आह्मीं दीड वर्षपर्यंत डॉक्टरी उपाय केले, परंतु त्यांनीं कांहीं गुण वाटला नाहीं. नंतर तिनें दिवसांतून तीन वेळां उपविश्यस्नानें व इतर पथ्य आहारविहार करण्याचा क्रम चालू केला. त्या योगानें तिचा वरील विकार जाऊन शिवाय पूर्वीं असलेले तिचे मूळव्याध व मलावष्टंभ हे विकारही नाहींसे झाले. त्यानंतर ती प्रसूत होऊन तिला जो मुलगा झाला, त्याचें संगोपन आह्मीं आपल्या तत्त्वाप्रमाणें केलें, त्यामुळें हा मुलगा त्याच्या वयाच्या इतर पुष्कळ मुलांपेक्षां फारच निरोगी व आनंदी झाला आहे. त्याचा आहार पाहिला, तर तो इतर मुलांना जें अन्न विनाकारण कोंबून भरवितात, त्याचा तिसरा हिस्सा आहे.

बाळंतपणांतील ताप, स्तनास विद्रधि होणें वगैरे विकार माझ्या कुटुंबास मुळींच झाले नाहींत. (हें सर्व आपल्या उपायांचें फल आहे.)

माझ्या ४।९ वर्षांच्या सहावा मुलगा शेंदऱ्या तापानें आजारी असतां त्यास तीन दिवस वायु झाला होता. त्याचा ताप बराच भडकला कीं, आह्मी त्यास १९ मिनिटांचें **कुक्षिस्नान** घालीत होतों, व त्या योगानें त्याचा वायु उतरून त्यास शुद्ध येत असे. तापाच्या अगदीं कहराच्या दिवशीं आह्मीं त्यास पांच **कुक्षिस्नानें** घातलीं; व पुढील रात्रीं दोन घातलीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वायु उतरला, व प्रकृति लवकर बरी होत चालली. तापाच्या प्रारंभीं त्या मुलास ऊन पाण्याच्या बाटल्यांनीं शेकून आह्मीं घाम आणविला. पुढें त्या मुलास डांग्या खोकला झाला, परंतु प्रत्येक स्नान पंधरा पंधरा मिनिटांपर्यंत याप्रमाणें दिवसांतून दोन वेळां **कुक्षिस्नान** कांहीं दिवस घातल्यानें तो खोकलाही पार निघून गेला.

वरील प्रसंगीं मी डॉक्टराकडे गेलों असतों, तर मला पुष्कळ खर्च पडला असता, व शिवाय गुण आला असता किंवा नाहीं याची शंकाच आहे आपलें सदैव कल्याण व्हावें अशी मी इच्छा करितों.

आपला,

एल्बर फील्ड. **बी. एच.**

नंबर ६१. मूतखडा.

डा० कुन्हे महाराजः—

आपल्या उपायानें मला जो अद्भुत गुण आला त्याची हकीगत मी आपणांस कळवीत आहें. मला मूतखडा हा विकार झाला होता, व त्यावर मीं आपले उपाय सुरू केले. लागोपाठ दोन दिवस सकाळीं मला लघवी करतांना बराच त्रास झाला, व ढुंगणाच्या डाव्या बाजूमध्यें बराच वेळपर्यंत कळा निघत होत्या. दुसरे दिवशीं तिसरे प्रहरीं लघवी करतांना लघवीवाटें एक लहानसा खडा पडला, व पुढें बरेच दिवसपर्यंत गढूळ लघवी होऊं लागली. यावरून आपण आपल्या पुस्तकांत जें लिहिलें आहे कीं,

या उपायांनीं मूतखडा विरघळून त्याचे कण लघवीबरोबर बाहेर पडतात, त्याचा अनुभव मला आला.

आपला.

ब्रेडस्टेड. ए.

नंबर ६२. फार दिवसांचा मलावष्टंभ विकार, मूळव्याध.

डा० कुन्हे महाराजः--

मला आपणांस कळविण्यास अत्यानंद वाटतो कीं, जो माझा मलावष्टंभाचा विकार आज चाळीस वर्षें अनेक उपाय करून गेला नाहीं, तो आपण आपल्या पत्रांत लिहिलेले उपाय केल्यावर पूर्णपणें नाहींसा झाला आहे. सध्यां मला दिवसांतून दोन वेळां चांगली मलशुद्धि होते, व मूळ पूर्वीं शौचास साफ होत नसे, तेव्हां जो मूळव्याधीचा रोग मला झाला होता, तो आतां कमी होत चालला आहे.

त्याचप्रमाणें, माझें यकृत् वाढलें होतें तें, व माझ्या पोटाच्या उजव्या भागांत कळ करीत असे ती, हे दोन्ही विकार बंद झाले आहेत. आपल्या उपायांचा फायदा मला प्रत्यहीं दिसून येत आहे. कारण जे विकार आज चाळीस वर्षें होमिओपॉथिक व ॲलोपॅथिक औषधांनीं बरे झाले नाहींत, ते आपल्या औषधांनीं बरे झाले आहेत.

आपला.

ऐब्लिग. एफ. सी. कॅपटन्.

नंबर ६३. ज्ञानतंतूंची अशक्तता, दाढ दुखणें, डोकेंदुखी, निद्रानाश व घसा बसणें.

डा० कुन्हे महाराजः--

आपल्या चिकित्साशास्त्राची माहिती मला प्रथम १८८७ सालीं झाली, व त्याच्या सहाय्यानें मीं आपल्या मज्जातंतूंची अशक्तता हा विकार घालविला. त्यानंतर आपल्या उपायांचा अनुभव घेण्यास पुष्कळ प्रसंग मला

आले, व त्या सर्व प्रसंगीं आपल्या उपायांच्या उपयुक्ततेचा अनुभव मला आला आहे, कांहीं दिवसांपूर्वी माझ्या दाढेंत भयंकर ठणका उत्पन्न झाला. दाढ इतकी सुजून गेली होती कीं, तोंडाचा उजवा भाग सुजलेला स्पष्ट दिसून येत होता. प्रथम मीं **उपविश्यस्नानें** केलीं व त्या योगानें ठणका कांहीं कमी पडला, परंतु विशेष फायदा झाला नाहीं. पुढें आपल्या सांगण्याप्रमाणें **बाष्पस्नान** करून त्यानंतर **उपविश्यस्नान** केल्यावर क्षुभित ज्ञानतंतु शांत झाले, व दाढेचा ठणका बंद पडला. आलीकडे डोकें दुखणें, डोळे ठणकणें या विकारांवर मी **बाष्पस्नानाचा** उपयोग करितों, व त्यापासून चांगला फायदा होतो, असें माझ्या अनुभवास आलें आहे.

पुढील हकीकत वाचून आपल्यास अतिशय आश्चर्य वाटेल. कांहीं दिवसांपूर्वी मला थंडी झाली व त्यायोगानें माझा घसा बसून अगदीं घोगरा झाला. तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं ८॥ वाजतां मीं **उपविश्यस्नान** केलें. त्या स्नानापासून मला इतका फायदा वाटला कीं, पातेल्यांतील पाणी ऊन होईतोंपर्यंत मीं **मार्जनविधि** चालविला व पाहिलें पाणी ओतून टाकून नवीन पाणी घेतलें. याप्रमाणें दोनवेळां पाणी बदललें. या रीतीनें २॥ तासपर्यंत स्नान केल्यावर माझा बसलेला घसा एकदम इतका सुधारला कीं, मला लागलींच अतिशयच मोठ्या सुरांत गातां आलें.

वरील हकीकत वाचून कित्येक लोकांचा फायदा होण्याचा संभव आहे, यास्तव या लेखाचा वाटेल तो योग्य उपयोग करण्याचा पूर्ण अधिकार मीं आपणांस दिला आहे.

आपला

लिप्सिक. **कार्ल. एल.**

नंबर ६४. कान वाहणें व ठणकणें, ताप.

डॉ० कुन्हे महाराजः--

आपण पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें उपाय केल्यावर तीन आठवड्यांत माझा ज्वर व फार दिवसांचे कानांतून पू वाहणें--व कान ठणकणें, हे विकार नाहीं-

से झाले. आपण मला जें साहाय्य केलें त्याबद्दल मी आपल्या परवानगीनें आपले मनःपूर्वक आभार मानतों.

पेर्दो कॅवेलो. **कार्लो एल्, बी.**

व्हेनेझुएला, दक्षिण अमेरिका.

नंबर ६५. यकृतामध्यें दुखणें, उन्माद.

डॉ० कुन्हे महाराजः—

माझ्या यकृतामध्यें कित्येक दिवस दुखत होतें. त्यानंतर कित्येक दिवस मला कारणावांचून एकाएकी रडूं येत असे, व त्यापासून मनास फार त्रास होत असे. परंतु आपले उपाय केल्यानें माझ्या प्रकृतींमधील वरील विकार नाहींसे झाले. आज वीस वर्षांमध्यें मीं तीस डाक्टरांचा निरनिराळ्या वेळीं सल्ला घेतला. या डाक्टरांच्या पायीं जो पैसा मी व्यर्थ घालविला, तो खर्च झाला नसता तर माझ्याजवळ बरीच मोठी रक्कम शिल्लक राहिली असती.

बिलफिल. **एम्. एच्.**

नंबर ६६. घटसर्प, मलावष्टंभ. पाठींतील कळा, वेळेवर विटाळ न होणें, डोकें दुखणें, डोळे दुखणें, हे विकार.

डॉ० कुन्हे महाराज,

गेल्या पावसाळ्यांत माझ्या मुलास घटसर्प हा रोग झाला होता, तो मीं केवळ आपले उपाय करून बरा केला. डाक्टरानें दिलेल्या औषधास मीं बेलाशक मोरी दाखविली. मला पूर्वीं मलावष्टंभ, विटाळ वेळेवर न होणें, पाठींत कळा करणें, मस्तक दुखणें, डोळे ठणकणें, हे विकार होते. परंतु आपल्या उपायांनीं ते सर्व बरे झाले आहेत. आपण आपल्या पुस्तकांत लिहिल्याप्रमाणेंच पहिल्या स्नानानेंच मला चांगली मलशुद्धि झाली. केवळ आकस्मिक कारणानें मला आपलें पुस्तक वाचावयास मिळालें. याबद्दल मी ईश्वराची फार आभारी आहें.

सीले. **मिसेस. ई. एच.**

नंबर ६७. अपस्मार.

डॉ० कुन्हे महाराज,–

आपल्या उपायांनीं माझ्या मुलास तात्काळ गुण आला याबद्दल आपणां-संबंधानें माझी कृतज्ञताबुद्धि प्रदर्शित करणें, माझें कर्तव्यकर्म आहे असें मी समजतें. माझ्या मुलास अपस्मार झाला होता. त्यावर आमच्या डाक्टराचे सर्व उपाय थकल्यावर त्यानें मला प्रोफेसर यांना प्रकृति दाखविण्यास सांगितलें. आम्हीं आपल्या सांगण्याप्रमाणें स्नानें व पथ्याहार घालतांच मुलाची प्रकृति सुधारत चालली. एका आठवड्यांत त्या अशक्त मुलाचा मेंदु इतका सुधारला, कीं त्यास आपले शाळेंतील धडे तयार करण्याचें सामर्थ्य आलें.

आपला,

शीनफील्ड. फ्रॅन्स अॅटन. बी.

नंबर ६८. पृष्ठवंशस्थ मज्जारज्जूचा दाह, ज्ञानतंतूची अशक्तता.

डॉ० कुन्हे महाराज,–

माझें वय सध्यां २८ वर्षांचें आहे. मला पृष्ठवंशस्थ मज्जातंतूचा दाह व ज्ञानतंतूची अशक्तता हे विकार फार दिवस असल्यामुळें मला चालण्याची किंवा वसण्याचीही शक्ति राहिली नव्हती. शेवटीं माझे विकार असाध्य आहेत असेंही मला डाक्टरांनीं सांगितलें. परंतु आपले उपाय ३ महिने केल्यावर माझी प्रकृति इतकी सुधारली का, मला काठीवांचून हिंडतां फिरतां येऊं लागलें. आणि आज तर एक तासाहून अधिक वेळपर्यंत काठीवांचून हिंडण्याची ताकद माझ्या अंगांत आली आहे, याबद्दल मी आपले अत्यंत आभार मानतों.

आपला

बर्केस् डार्फ. गस्टव्ह एस.

नंबर ६९. जठरदाह, यकृत्, पांथरी, मूत्राशयविकार व मलावष्टंभ.

डा. कुन्हे महाराज,

आपण सांगितल्याप्रमाणें कुक्षिस्नान व इतर पथ्य केल्यानें माझे खालीं

लिहिलेले विकार बरे झाले आहेत. कित्येक दिवसपर्यंत मी जठरदाह या रोगानें आजारी होतों. पुढें हा रोग जठरव्रणावर जाईल, अशी भीति वाटूं लागली. याशिवाय मला यकृतासंबंधीं कांहीं विकार, पांथरी, मूत्रपिंड व मूत्राशय यांसंबंधी कांहीं विकार व मलावष्टंभ या व्याधि होत्याच. मोठमोठाल्या प्रोफेसरांच्या औषधांनींही माझा मलावष्टंभ हा विकार नाहींसा झाला नाहीं, मग इतर विकारांची गोष्ट कशाला. परंतु आपले उपाय सुरू केल्यापासून माझी प्रकृति चांगली झाली आहे, याबद्दल मी आपले अत्यंत आभार मानतों.

आपला,

टेटशेन् डब्ल्यु. ए.

कस्टमहाऊसवरील एक अधिकारी.

नंबर ७०. क्षय.

डा. कुन्हे महाराज--

माझें मूल बऱ्याच विकोपास गेलेल्या क्षयानें आजारी होतें. त्याची प्रकृति बरी होणें अशक्य आहे, असें डाक्टरानें आपलें मत दिलें. त्यानंतर मीं आपल्या पुस्तकांत लिहिल्याप्रमाणें पथ्य आहार व अन्य उपाय मुलास केले. त्या योगानें तें मूल क्षयरोगांतून उठलें आहे. हें पाहून प्रत्येकास आश्चर्य वाटत आहे.

डलविग् स्लट मिसेस बी. ई.

नंबर ७१. अंग भाजणें.

डा. कुन्हे महाराज–

माझा मुलगा ऑगस्ट याचा उजवा हात आधणाच्या पाण्यानें भाजला. त्यावर मीं आपल्या पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणें उपाय केला, व आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, एका आठवड्यांत तो भाजलेला हात अगदीं बरा झाला व त्यावर भाजल्याचा कांहींएक वण राहिला नाहीं. कांहीं दिवसांपूर्वीं माझें अंग भाजलें होतें, त्यावेळीं मला आपले उपायांसंबंधानें माहिती नसल्यामुळें मीं

डाक्टराचा सल्ला घेतला. प्रत्यक्ष अनुभवावरून मला आतां असें कळून आलें आहे कीं, रात्र व दिवस यांमध्यें जितकें अंतर आहे, तितकें अंतर डाक्टराचे उपचार व आपले उपचार यांमध्यें आहे.

आपला,

टॅंजर्न हेनरी बी.

नंबर ७२. पोटांतील विकार, छातींतील अशक्तता व फुफ्फुसाचा विकार.

" डा. कुन्हे यांच्या उपायांनीं मला आरोग्य प्राप्त झालें आहे, यास्तव जाहीर रीतीनें त्यांचे आभार मानणें हें माझें कर्तव्य आहे असें मी समजतों. चौदा वर्षेपर्यंत माझ्या पोटांत कांहींएक रोग होता. रेचकावांचून मला शौचास कधींही साफ होत नसे. व आलीकडे ४।५ वर्षे मला लघवी साफ होईनाशी झाली होती. त्याचप्रमाणें छाती फार अशक्त होती व मला फुफ्फुसदाह हा विकार होता. मीं फ्रीबर्ग, बर्न, व जिनीव्हा येथील पुष्कळ डाक्टरांचीं औषधें घेतलीं, परंतु कोणाच्याही औषधापासून मला गुण वाटला नाहीं. परंतु डा. कुन्हे यांनीं मला मुद्दाम सांगितल्याप्रमाणें उपाय केल्यावर माझी प्रकृति इतकी सुधारली आहे कीं, माझ्या हॉटेलसंबंधानें पत्रव्यवहार, हिशेब व सर्व अन्य प्रकारचे व्यवस्थेसंबंधाचें काम करण्याची शक्ति सध्यां माझ्या अंगांत आली आहे. "

श्वॉर्झीबाद स्विट्झरलंड. इ. डब्ल्यू. एस.

नंबर ७३. कानांतून पू वाहणें, डोकें दुखणें, कानांतील व घशांतील गांठी.

डा० कुन्हे महाराज,—

माझ्या मुलाच्या कानास व घशास ७ वर्षेपर्यंत कांहीं विकार होता. त्यावर पुष्कळ उपाय केले, परंतु ते व्यर्थ गेले. नंतर पुढें या मुलाच्या नाकांत व कानांत गांठी उठल्या कांहीं. दिवसांनीं त्याच्या कानाच्या हाडांतून पू वाहूं लागला. या मुलास आपण मुद्दाम सांगितल्याप्रमाणें उपचार के-

ल्यावर पांच आठवड्यांनीं तो अगदीं बरा झाला. यास्तव आपणांस पत्रद्वारें माझे आभार कळविणें हें माझें कर्तव्यकर्म आहे असें मी समजतों. खरो-खर आपलें पुस्तक हा अत्यंत मूल्यवान ठेवा आहे, व तें प्रत्येकाच्या घरीं असणें ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे.

व्हॉलमॉर्शेन्. बर्नो एस्.

नंबर ७४. नेत्ररोग, तोंडावरील त्वचा उतूं येणें, घशासंबंधीं रोग, घटसर्प, गोंवर व शेंदऱ्या ताप.

डा० कुन्हे महाराज,--

आपले मजवर जे उपकार झाले आहेत, त्यांचें माझ्यानें शब्दानें वर्णन करवत नाहीं. लहानपणीं माझ्या डोळ्यास कांहीं विकार झाला होता, परंतु तो पुढें कांहीं दिवसांनीं मावळला, त्यावेळेपासून मला तोंडावरील त्वचे-वर पुरळ उठणें, घसा दुखणें, घटसर्प, गोंवर, शेंदऱ्या ताप वगैरे रोग दर-वर्षी होत असत, व ते इतके विकोपास जात कीं, त्यांतून मी जगेन किंवा नाहीं, याबद्दल शंका उत्पन्न होई. आपण आपल्या पत्रांत सांगितल्या-प्रमाणें उपाय केल्यानें माझी प्रकृति पुष्कळ सुधारली आहे. प्रत्येक प्रसंगीं मजकडून आपल्या उपायांची लोकांस शिफारस करण्यांत येते.

ओटिंगेन. लिना. एम.

नंबर ७५. व्रण झालेला गुडघा.

डा० कुन्हे महाराज,—

आपण मजवर जे उपकार केले आहेत त्याबद्दल आपले कोणत्या श-ब्दांनीं व कसे आभार मानावे हें मला समजत नाहीं.

पूर्वी माझ्या गुडघ्यास व्रण झाला असतां डाक्टरांनीं जे उपाय केले त्यां-ची आठवण होऊन माझ्या अंगावर शहारे उभे राहतात. थोडक्यां-त एवढेंच सांगतों कीं, पांच वर्षेपर्यंत डाक्टरांनीं उपाय करून शेवटीं शस्त्र-प्रयोगही केला. व तुमचा रोग बरा झाला आहे ह्मणून जरी मला त्या-नीं सांगितलें, तरी माझ्या प्रकृतीस स्वास्थ्य वाटत नव्हतें. डाक्टरांनीं मला

गुडघ्याभोंवतीं गुंडाळण्यास १० यार्ड लांब पट्टा दिला होता. हा पट्टा मी पांच वर्षेपर्यंत जरी वापरीत होतों, तरी शेवटीं माझा गुडघा फिरून सुजलाच व पूर्वीं ज्या ठिकाणीं शस्त्रप्रयोग केला होता, त्या ठिकाणीं गुडघ्यास भोंक पडलें. यानंतर आपले उपाय एक दिवस केल्यावर लागलीच पट्टयाची आवश्यकता नाहींशी झाली. कांहीं दिवसांनीं गुडघ्याची सूज उतरली व त्याचें भोंक लहान होतां होतां शेवटीं अगदीं भरून आलें.

मनुष्यांच्या कल्याणार्थ श्रम करण्याकरितां ईश्वर आपणास दीर्घायु करो, अशी मी इच्छा करितों.

आपला

झानो विट्झ — स्टीफन् एस्.

नंबर ७६. पाठीच्या कण्याचा मणका सुजणें, सुलभप्रसूति.

कुन्हे महाराज--

माझ्या कुटुंबाच्या पाठीच्या कण्याचा एक मणका सुजला होता. त्यावर उपाय केले, परंतु कांहीं फायदा झाला नाहीं. या ठिकाणीं विद्रधि उत्पन्न होइल असें त्या डाक्टरास वाटलें होतें, ह्मणून उपाय करण्याचें बंद केलें. त्यानंतर आपले पुस्तकांत लिहिल्याप्रमाणें तिनें उपाय केले. त्यानें तिचा विकार बरा होऊन ती कोणाच्याही मदतीवांचून हिंडूं फिरूं लागली. आह्मी दोघे-जण आपले अतिशय आभारी आहोंत. ईश्वर आपलें सदैव कल्याण करो.

झूरिच. — एम्. हॉन् एस्.

नंबर ७७ क्षय.

डा० कुन्हे महाराज,-

दोन वर्षांपूर्वीं मला आपलें पुस्तक मिळालें, व त्यांत सांगितल्याप्रमाणें उपाय केल्यानें माझा क्षयरोग बरा झाला आहे. याबद्दल जीवांत जीव राहीतोंपर्यंत मी आपला ऋणी राहीन.

आपला,

ऑवरस्टिनॅक, बव्हेरिया. — जोसेफ एच.

नंबर ७८. जलोदर, सुजलेले हातपाय, मस्तक दुखणें, मलावरोध.

महाराज,

माझ्या कुटुंबास लहानपणापासून मलावष्टंभ व डोकें दुखणें हे विकार होते. आज तिला २२ वें वर्ष आहे व आजपर्यंत तिनें जरी पुष्कळ औषधें घेतलीं आहेत, तरी त्यांपासून तिला कांहींएक फायदा झाला नाहीं. आपले उपाय केल्यापासून हे सर्व विकार व शिवाय अलीकडे झालेलें जलोदर व सुजलेले पाय हेहीं विकार बरे झाले आहेत. मला स्वतः शौचास साफ होत नसे, त्यावर आपले उपाय केल्यानें मलाही गुण आला आहे.

आपला,

बालकेनहेन सायलेशिया. **कार्ले के.**

नंबर ७९. यकृत्संबंधीं रोग, मलावष्टंभ.

महाराज,

मिस्टर **बी.** या गृहस्थाच्या यकृतास अत्यंत दुर्धर विकार झाला होता, व त्यास आपले उपाय केल्यानें तो विकार बरा झाला आहे, हें पाहून येथील सर्व मित्रमंडळीस अत्यंत चमत्कार वाटत आहे. मला स्वतः पुष्कळ दिवस मलशुद्धि साफ होत नसे, ती आपले उपाय केल्यामुळें होऊं लागली आहे.

आपली चिकित्सापद्धति काय आहे, याविषयीं माहिती विचारण्याकरितां आह्मांकडे पुष्कळ लोक येतात. यास्तव आपल्या नवीन चिकित्साशास्त्रसंबंधानें **डॅनिश** व **स्वीडिश** भाषांमध्यें लिहिलेलीं हस्तपत्रकें पाठवावींत ह्मणजे मी तीं **नार्वे, स्वीडन** व **डेन्मार्क** या देशांत वांटीन. या योगानें लोकांमध्यें आपणांविषयीं विश्वास उत्पन्न करण्यास व आपल्या पुस्तकांचा प्रसार करण्यास मला सोपें जाईल.

मॉडुपगार्ड डेन्मार्क. **मिसेस् एच. बी.**

नंबर ८०. जलोदर, प्ल्युरिसि, कफक्षय, फुफ्फुसक्षय.

कुन्हे महाराज,

दोन वर्षें मी प्ल्युरिसि या रोगानें आजारी पडून अंथरुणास खि-

ळल होतें; त्यानंतर मला जलोदर झालें. डाक्टरांनीं माझे विकार बरे करण्याकरितां अनेक उपाय केले, परंतु ते निष्फळ झाले. शेवटीं मला सर्व डाक्टरांचा अगदीं तिटकारा व कंटाळा वाटूं लागला. आज मी जी बरी झालें आहे, ती केवळ आपल्या उपायांमुळेंच आहे मला आरोग्य प्राप्त झाल्यावर मी आपले फिरून मनापासून आभार मानतें.

बिंझिकॉन् स्विट्झरलंड्. **मिस ऐडा एस.**

नंबर ८१. भगंदर व आंत्रव्रण.

महाराज,

आपले पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें उपाय केल्यानें माझे भगंदर व आंत्रव्रण हे विकार बरे झाले आहेत, हें कळविण्यास मला फार आनंद वाटतो. मी रोज दोन किंवा तीन वेळां **मार्जनविधि** करीत असें, व आपण सांगितल्याप्रमाणें पथ्य आहार करीत असें.

आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथांचा पुष्कळ प्रसार होवो अशी माझी इच्छा आहे.

होल्द्-डेन्मार्क. **जूलिया एल्.**

नंबर ८२. वीर्यपात करण्याची संवय.

कुन्हे यांनीं मजवर जे उपकार केले आहेत, त्यांबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहें. माझ्या मुलास जननेंद्रिय हाताळण्याची संवय होती. त्याबद्दल त्यास पुष्कळ वेळां धाक दाखवून व मार देऊनही पाहिलें, परंतु उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं **मार्जनविधि** व पथ्य आहार या योगानें त्या मुलाची ती संवय अगदीं निघून गेली आहे. सर्व लोकांपुढें **कुन्हे** यांच्या उपायांची शिफारस मजकडून नेहमीं करण्यांत येते.

लीप्सिक, **एच. एस.**

नंबर ८३. जलोदर, जुनाट दमा.

महाराज,—

तीन वर्षे मला जलोदर व दमा हे रोग होते. मीं आजपर्यंत पुष्कळ डाक्टरांचे व विशेषतः **क्राको** येथील प्रसिद्ध प्रोफेसर **एच.** यांचेही उपाय

केले, परंतु गुण आला नाहीं. आपले उपाय मीं सहा महिने केले व त्या योगानें माझा दुर्धर व्याधि बरा झाला आहे. याबद्दल मी मनापासून आपले आभार मानतों.

झेसझो, ग्लालिशिया.

एम्. ए.

कारकून जिल्हा कोर्ट आफिस.

नंबर ८४. संधिवात, काळजासंबंधीं विकार, गर्भाशयास झालेला व्रण, मूळव्याध, अपचन, पाठींत व कुशींत कळा करणें हे विकार.

कुन्हे महाराज,—

जिचे सभासद ३०० हून अधिक आहेत, अशा येथील कुन्हे सोसायटीचा अध्यक्ष या नात्यानें, व विशेषतः आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेबद्दल माझी पूज्यबुद्धि असल्यामुळें, आपल्या उपायानें मरणोन्मुख रोगीही कसे निरोगी बनले आहेत, याविषयींची आपणांस हकीकत कळविणें, हें माझें कर्तव्य-कर्म आहे, असें मी समजतों. एका रोग्यास संधिवात होऊन तो काळिजापर्यंत जाऊन भिडला होता. परंतु आपल्या उपायानें तो बरा झाला आहे. त्याचप्रमाणें एका स्त्रीच्या गर्भाशयास व्रण झाला होता. त्यावर तिनें दहा प्रसिद्ध डाक्टरांचीं औषधें घेतलीं. परंतु त्यांपासून काहीं उपयोग झाला नाहीं. या डाक्टरांमध्यें येथील दवाखान्यावरील एक मुख्य डाक्टर होता. या डाक्टरानें त्या स्त्रीवर शस्त्रप्रयोग करून पोट फाडलें, व पुढें तो प्रयोग सहन करण्याची शक्ति त्या स्त्रीच्या अंगांत नाहीं, म्हणून तो प्रयोग शेवटास नेला नाहीं. या स्त्रीचा विकार इतका विकोपास गेला होता कीं, ती पुढें फार झालें तर तीन महिन्यांहून जास्त दिवस वांचणार नाहीं, असें डाक्टरांचें मत पडलें. आपले उपाय या स्त्रीस केल्यानें तिचा विकार नाहींसा झाला आहे व आज सहा महिने झाले तरी ती अद्याप जिवंत आहे. मला स्वतःस मूळव्याध व अपचन हे विकार होते व या विकारांमुळें माझ्या पाठींत व कुशींत कळा करीत असत. परंतु एक वर्षभर आपले उपाय केल्यानें माझे

वरील विकार बहुतेक जात चालले आहेत. या सर्व गोष्टींबद्दल मी आले अत्यंत आभार मानतों.

ब्यूनॉसैरीज, दक्षिण अमेरिका,

व्हिन्सेंट डी.

कुन्हे नेचरक्युअर संस्थेचा अध्यक्ष.

नंबर ८५. नेत्ररोग.

डा० कुन्हे महाराजः—

माझ्या मुलाचे डोळ्यास विकार झाला असतां माझ्या विनंतीवरून आपण पत्रद्वारें मला जो सल्ला दिलात, त्याप्रमाणें तीन आठवडेपर्यंत उपाय केल्यानें माझ्या मुलाच्या डोळ्याचा विकार बहुतेक नाहींसा झाला, व आणखी एक आठवडाभर उपाय केल्यावर तो साफ बरा झाला जो विकार डाक्टरांच्यानें तीन वर्षांत बरा करवला नाहीं, तो आपल्या उपायांनीं फक्त चार आठवड्यांत बरा झाला. आपले आह्मवांर फार उपकार आहेत.

रेमशी हास्टन. जी. एफ्.

नंबर ८६. मूत्रमार्गाचा संकोच.

महाराज,

आपण पत्रांत लिहिलेल्या माहितीप्रमाणें उपाय केल्यानें मला आरोग्य प्राप्त झाले आहे, हें आपणांस कळविण्यास मला आनंद वाटतो.

आपले उपाय चालू केल्यावर दुसऱ्या आठवड्यामध्यें मूत्रमार्गाचा दाह व सूज बंद झाली, व त्याबरोबर लघवी साफ होऊं लागली. मला आतां लघवी पूर्वीपेक्षांही जास्त साफ होते. याबद्दल मी आपले मनापासून आभार मानतों. ईश्वर आपलें कल्याण करो, व आपल्या चिकित्सापद्धतीचा सर्व जगभर प्रसार होवो.

आपला.

जे. एच.

अल्ट्सोहोल हंगेरी. कारखान्याचा मालक.

नंबर ८७. सार्वजनिक रीतीनें मानलेले आभार

डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीनें मला जो विलक्षण गुण आला आहे, त्याबद्दल, **लीप्सिक** हें शहर सोडण्यापूर्वी, डा० कुन्हे यांचे आपण होऊन आभार मानणें, हें एक अत्यावश्यक कार्य आहे असें मी समजतों.

माझें वय सध्यां ६६ वर्षांचें आहे. मला आज पुष्कळ दिवस मधुमेहाचा विकार झाला होता. व त्यावर मीं अनेक डाक्टरांचे उपाय केले, पण ते सर्व निरर्थक झाले. पुढें **बार्मेन** येथील कांहीं मित्रांच्या सांगण्यावरून. मी **लीप्सिक** येथें आलें, व डा० कुन्हे यांच्या सांगण्याबरहुकूम उपाय चालू केले.

पंधरा दिवस उपाय केल्यावर मूत्रांतील साखरेचें प्रमाण १·८५ पासून १·१० पर्यंत उतरलें व आणखी एक आठवड्यानंतर साखर मुळींच बंद झाली. चार पांच आठवड्यानंतर मूत्राची अन्य ठिकाणीं परीक्षा करितां त्यांत साखरेचा कांहीं अंश नाहीं असें आढळून आलें. याविषयीं, **लीप्सिक लॉ कोर्टाकडे** जे डॉ. रोरिग, डॉ० एल्स्नर, डॉ. बॅक. व **डॉ. प्रेगर** आदिकरून* ॲनॅलिस्ट आहेत, त्यापैकीं प्रत्येकानें स्वतंत्ररीतीनें (मूत्राची) परीक्षा करून मत दिलें आहे.

माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून, व विशेषतः या ठिकाणचे व **बार्मेन** येथील माझ्या ओळखीचे बरेच लोक डा० कुन्हे यांनीं बरे केले आहेत, यास्तव, डा० कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीचें सर्वांनीं अवलंबन करावें, अशी कसलीही शंका मनांत न आणतां मी सर्व रोग्यांना शिफारस करितों.

लीप्सिक ८ आगष्ट १८९८ इ. एल. बी.

बार्मेन येथील कारखानदार.

आह्मांस आलेलीं पत्रें.

आह्मी डा० कुन्हे यांचे तत्त्वानुसार बरेच रोग्यांवर उपचार करून, **नेत्रविकार, प्लेग, विषमज्वर, हिंवताप, कालरा, दांत दुखणें, गाळगुंड, सरदी, गर्भारपणांतील विकार, धुपणी, संधिवात, ताप, परमा,**

*पदार्थांचें पृथक्करण करून त्यामध्यें कोणकोणतीं द्रव्यें आहेत त्यांची परीक्षा करणारे लोक.

खर पडणें, मुळव्याध, गरमी, उन्हाळे, आदि रोगांवर गुण आले त्यां-
पैकीं कांहींजणांकडून आह्मांस पत्रें आले आहेत तीं:—

नंबर ८८. तोंडांतील विकार, गालगुंड, गर्भारपणीं आलेली सूज.

रा० रा० आपाजी विनायक जोशी यांसः—

सा० न० वि० वि० " मीं आपलें रोगी का निरोगी हें पुस्तक पाहि-
ल्यापासून जेव्हां कोणी रोगी (मी) वैद्य असल्यामुळें आपले (वैद्यकाप्र-
माणें) त्याचा रोग असाध्य वाटला ह्मणजे डा० कुन्हे यांचे प्रयोग केले
व यांपासून गुण आला त्यांपैकीं दोन रोग्यांची हकीकत येणेंप्रमाणें. रा. रा.
सुभराव मंजपा शानभोग वय वर्षे ३६ यांस सात आठ दिवसांपासून कांहीं
रोग होऊन सर्व दांत दुखूं लागले. तोंडही सुजलें व तोंडांत आंवळ्याएव्हढे
फोड उठून त्यास चैन पडेना, झोंप नाहीं, अन्न जाण्याची पंचाईत पडूं
लागली. आह्मीं औषधोपचार केले परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं शेवटीं
निराश होऊन शेवटचे उपाय म्हणून डा० कुन्हे यांचे प्रयोगास सुरवात
केली व त्यापासून जो गुण आला तो काय वर्णन करूं. प्रयोग केल्यानंतर
एक तासानें रोग्यास आराम वाटूं लागला. चार तासांनीं खाऊं लागला.
रात्रीं चांगली झोंप आली. दोन दिवसांत चांगलाच गुण आला.थोडीशी क-
सर राहिली तीही याच प्रयोगानें जाईल अशी रोग्याचीही खात्री जाहली.
चांगला दुरुस्त झाल्यानंतर मागाहून कळवीन.

दुसरा रोगी रा. वामन दासाप्पा दामोदरकर राहणार बिळगी वय २९
वर्षांचें याचा ५।१०।१९०० रोजीं कानाजवळ गाल सुजूं लागला. आमची
समजूत गालगुंड आहे अशी झाली; पण ६।१०।१९०० पासून अन्न गिळ-
ण्याची पंचाईत पडूं लागली. तिसरे दिवशीं तर पाणीही पिण्याची पंचाईत
पडली. आह्मीं त्यास आमचीं औषधें व होमिओपॉथी औषधें दिलीं; परंतु
कांहींएक गुण न आल्यामुळें रोग्याची आशा सुटली. नंतर अखेर डा. कुन्हे
यांचे प्रयोग केले. पहिल्याच प्रयोगानंतर चार तासांत अन्न खाऊं लागला.
रात्रीं झोंप येऊं लागली. याप्रमाणें तीन दिवसांचे प्रयोगानें रोगी रोगमुक्त
होऊन हल्लीं त्याची प्रकृति फारच उत्तम आहे.

अशाचप्रकारें पूर्वींही मजला या प्रयोगाची माहिती असल्यामुळें मी सन १८८० सालीं एका बाईवर प्रयोग केला होता, त्याची हकीकत येणेंप्रमाणें:- ती बाई वय वर्षें २५ ची त्यावेळीं होती. ती आठ महिन्यांची गरोदर असतां तिचें सर्वांग सुजलें. व आजउद्यां मरणार असें सर्वांनीं निदान केलें. औषधोपचारापासून कांहीं उपयोगी झाला नाहीं. अखेर आह्मीं डा. कुन्हे यांनीं उपयोगांत आणलेल्या प्रयोगाचाच तिच्यावर प्रयोग केला. प्रयोग सुरूं केल्यावर दुसरे दिवशीं तिचे जननेंद्रियावर लिंबायेवढे फोड उठले परंतु तिसरे दिवशीं ते फोड फुटून ती दुरुस्त होत चालली व थोडक्यांच दिवसांत तिची प्रकृति चांगली जाहली व आह्मांसही त्याबद्दल चांगलें बक्षीस मिळालें. ती बाई हल्लीं हयात आहे

असो. याप्रमाणें माझी अशी समजूत आहे कीं, कोणत्याही रोगावर या डा० कुन्हे यांचें प्रयोगासारखे दुसरे कोणतेहीं रामबाणप्रयोग नाहींत. तेव्हां सर्व लोकांस या प्रयोगाबद्दल माहिती आपण द्याल अशी आशा आहे. ”
कळावें लोभ असावा हे विनंती.

बिळगी — रामकृष्ण पांडूरंग
जिल्हा उत्तरकानडा — राजवैद्य.

नंबर ८९ मुळव्याध, अपचन, अशक्तता.

रा. रा. अपाजी विनायक जोशी यांस.

सा. न. वि. वि. मजला २५ वर्षें मुळव्याध होती व मुतखडाही झाला. डाक्टराकडून आपरेशन करविलें, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं मुळव्याध फिरून उमटे, मुतखड्याच्या ऐवजी सिस्टिटीज रोग झाला. अन्न जात नसे, नेहमी पथ्यावर राहवे लागत असे. कधीं कधीं लघवी बंद होत असे सळईचा रोज तीनवेळ उपयोग करून मूत्र काढावें लागत असे. मैल दोन मैल मिनतवारीनें चालवत असे. दूध सोसत नसे. हल्लीं आपण सांगितल्याप्रमाणें बाष्पस्नान, व पाण्यांत बसण्याचा क्रम १।१०।१९०० पासून तीन महिने सारखा चालू ठेविला, त्यापासून मुळव्याध मुळींच उमठली

नाहीं. लघवीचा आजार पुष्कळ कमी होत चालला आहे. दोन शेर पर्यंत दूध पचतें पूर्वीं शौचास एरंडेल किंवा बस्तीवांचून होत नसे परंतु आतां दोन वेळ शौचास साफ होतें सात कोस चाललें असतां थकवा वाटत नाहीं एकंदरींत हे प्रयोग फार चांगले आहेत परंतु अभरंवशानें क्रम सोडतां कामानये. मजला ५० सावें वर्ष असून डोळ्यांनीं जास्त दिसूं लागलें. दिव्याजवळ मुळींच वाचतां येत नसे. तें आतां (उत्तम नाहीं) वाचूं लागलों. पुढें आणखी जसा प्रकार होईल तसा कळवीन कळावें हे विनंती.

शेडाणी **रामचंद्र गणेश भागवत.**

४।१।१९०१ माजी सुपरवाइझर प. व. खातें.

नंबर. ९० प्लेग.

श्रीमंत रा. रा. आपाजी विनायक जोशी यांस—

सा० न. वि. वि. आपण सांगितल्यापासून आह्मांस किंवा आमचे कुटुंबांतील कोणाही मनुष्यास कांहीं आजार जाहला असतां आह्मी डा० कुन्हे यांचे प्रयोग करीत असतो. त्या प्रयोगांनीं आह्मास आजपर्यंत नेहमी गुण आले. शिवाय आमचे शेतांत आमचा गडी धोंडी यास २९।९।१९०० रोजी प्लेग जाहला होता. ताप व मांडीचे सांध्यांत गांठ आली होती. त्यास ओटी पोटावर व गांठीवर मातीच्या पट्ट्या लावीत असत त्यायोगानें तो नेहमी शुध्धीवर असे व सहा दिवसांत तो चांगला होऊन हिंडू फिरूं लागला. पुढें त्याचा मुलगा व बायको प्लेगनें अजारी झाली. त्यांनाही तसेच उपचार सुरूं होते. मुलगा तीन दिवसांत बरा जाहला. व बायकोसही नऊ दिवसांत आराम वाटला. हल्लीं तीं गरीब मनुष्यें आपले मोठे उपकार मानीत आहेत व आनंदांत आहेत. असो याप्रमाणें जसा अवांतर रोगांवर डा. कुन्हे यांच्या प्रयोगाचा उपयोग होतो तसा प्लेगासारख्या रोगावरही त्यांच्या प्रयोगापासून गुण येतो अशी माझी खात्री आहे.

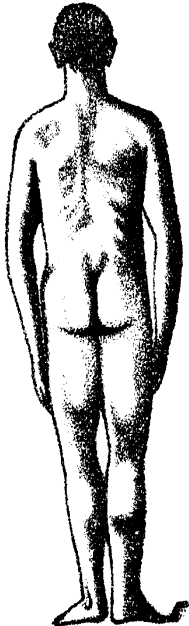
पुणें, पेठ नारायण, ता० ९।१।१९०१. **नारायण रामचंद्र ठाकूर.**

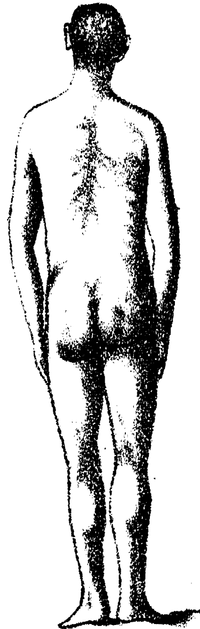
आकृति १

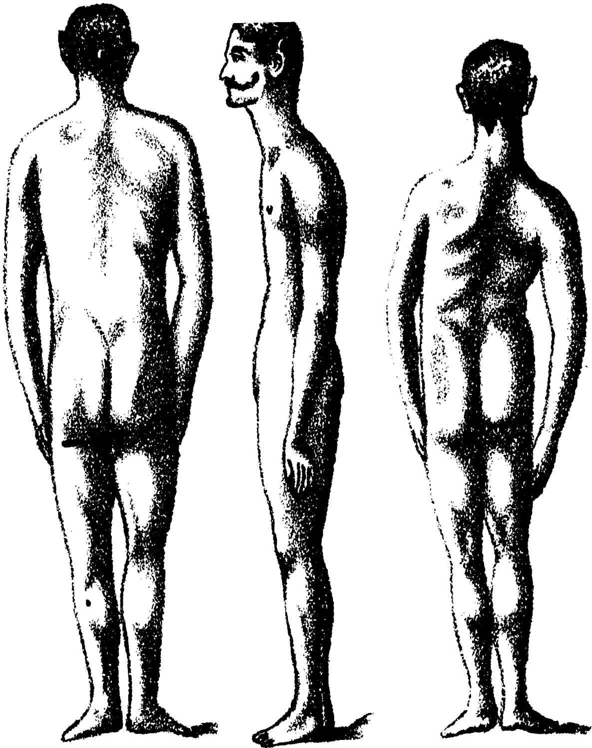
आकृति २

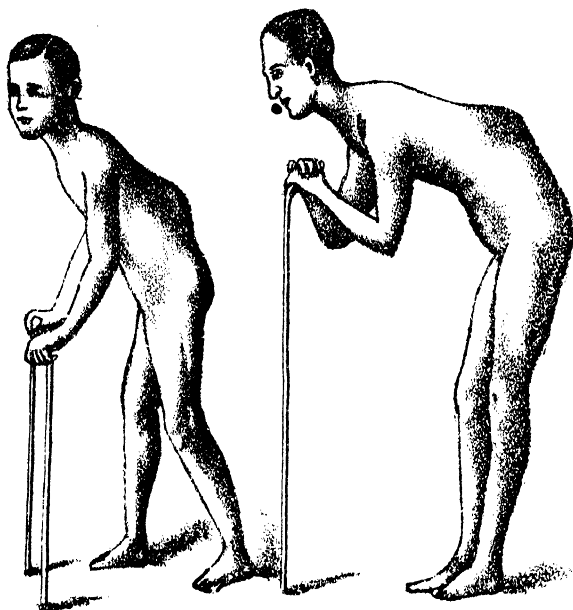
तिं३

आकृति ४

आकृति ५ आकृति ६ आकृति ७

आकृति

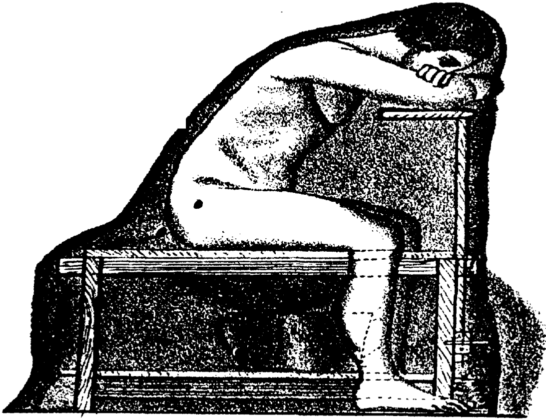
आकृति८

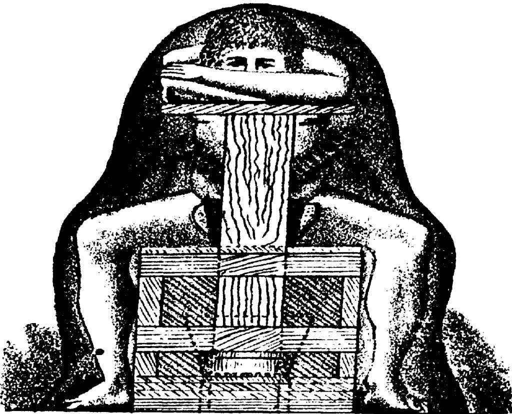
आकृति १०

आकृति ११

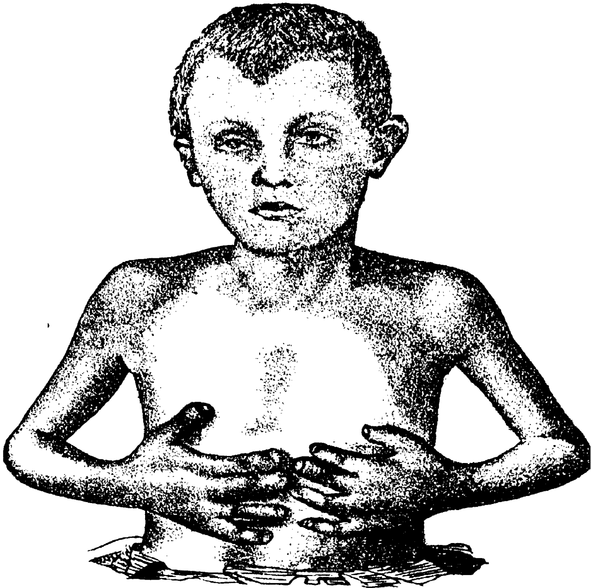
आकृति १२.

आकृति १३

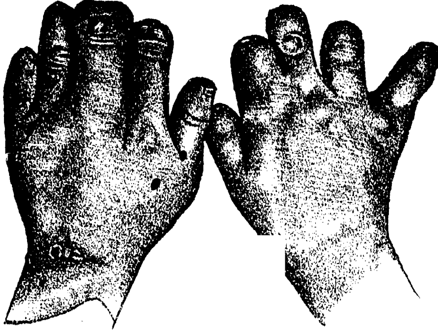
आकृति १४.

आकृति १५.
पंधरा वर्षांच्या मुलाची)

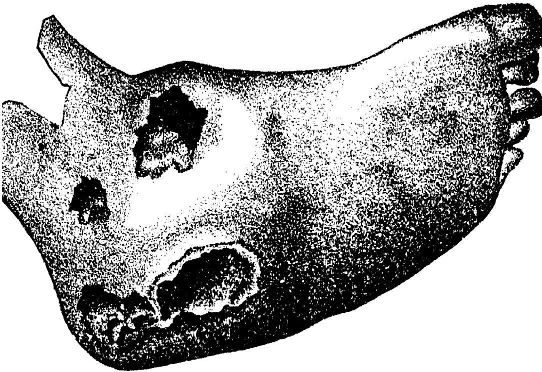

आकृति १६
(तेरा वर्षांच्या मुलाची.)

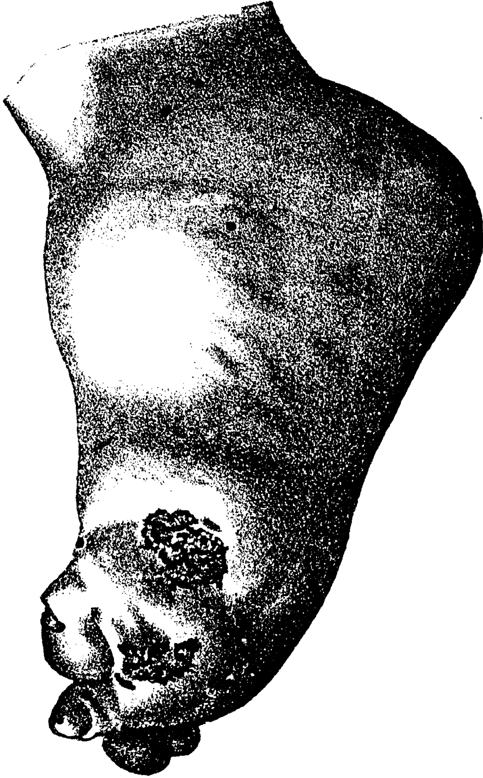
आकृति १९.

(तेरा वर्षांच्या मुलाचा हात अ० १८ मधील.)

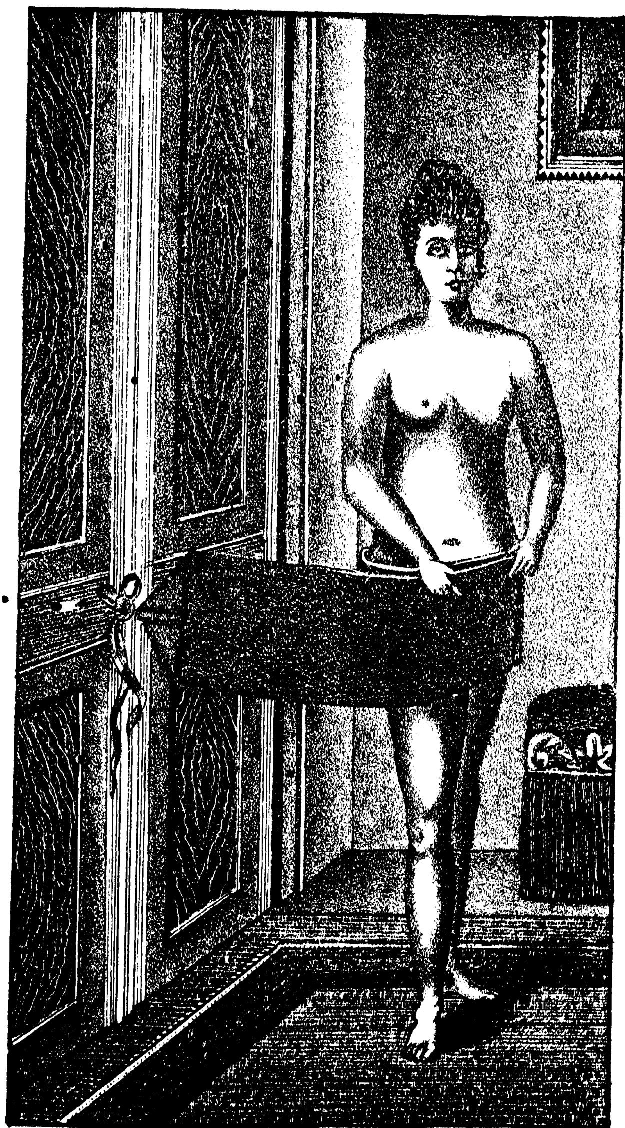
आकृति २०.

(पंधरा वर्षांच्या मुलाचा पाय अ० १५ मधील.)

आकृति २१.

(तेरावर्षांचे मुलाचा पाय आ० १६ मधील.)

(मुखपरीक्षा
शास्त्राचीं कांहीं उदाहरणें दाखविण्याकरितां)

आकृति २३.
(विजातीय द्रव्य पुढें आलेलें)

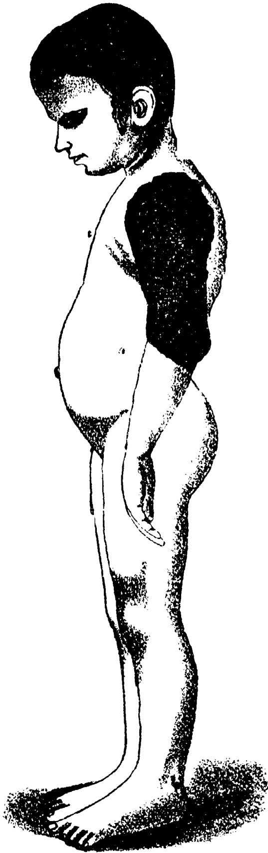
आकृति २४

केवळ पाठीमागचें विजातीयद्रव्य

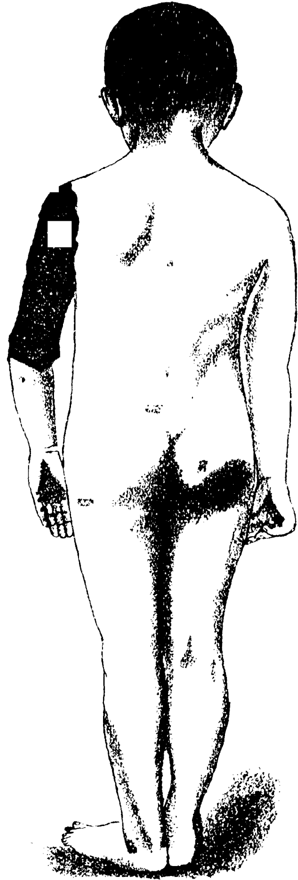

आकृती २५

पाठीमागचे व पुढचे विजातीयद्रव्य

आकृति २६.

आकृति २७.

पंचेचाळीस वेळा स्थूर स्यूलीने देवी काढलेलें मूल.
आणि परिणाम एकसारखाच.

आकृति २८

डाकतर कुन्हे यांचे चित्र

वर्णानुक्रमवार सूचीपत्राचें कोष्टक.

परिशिष्ट अ.

कठिण शब्दांचा व पारिभाषिक शब्दांचा कोश.

१ उपविश्यस्नान-फ्रि० सिटिंग् बाथ् नं. १८ पहा.

२ उपस्थमार्जन-नंबर १८ पहा.

३ उपस्थस्नान-नंबर १८ पहा.

४ कटिस्नान-फ्रिक्शन् हिप् बाथ् नं. १९ पहा.

५ कॅरीज-ज्यामध्यें हाडास व्रण होतो असा रोग.

६ क्रिओसोट-शरीराचा कोणताही भाग नासून किंवा कुजून जाण्याचा संभव असेल तेव्हां तसें होऊं नये ह्मणून ज्यांचा डाक्टर लोक उपयोग करतात असें एक औषध.

७ कुक्षिस्नान-फ्रि० हिप् बाथ् नं. १९ पहा.

८ क्लोरोसिस्-एक प्रकारचा रोग. हा झाला असतां शरीरांतील रक्त कमी होऊन अंगांत क्षीणता येते व त्वचेस हिरवा किंवा काळसर वर्ण येतो.

९ गॅलपिंग क्षय-क्षयाचा एक प्रकार. यामध्यें क्षयाची वाढ मोठ्या झपाट्यानें होते व रोगी लवकर अत्यावस्थ होतो.

१० गॉलस्टोन-ज्यामध्यें पित्ताशयामध्यें गांठी बनतात असा एक रोग.

११ घर्षण कटिस्नान-फ्रि० हिप् बाथ् नं. १९ पहा.

१२ घर्षणोपवेशन स्नान-फ्रि० सिटिंग् बाथ् नं. १८ पहा.

१२ A. टन्यफस्-एक प्रकारचा भयंकर ज्वर-याची मुदत २ पासून ३ आठवड्यापर्यंत असते.

१३ ट्युबरकल्-फुफ्फुस वगैरे एखादें इंद्रिय कुजून त्यावर कुजलेल्या मांसाची जी गांठ बनते ती.

१४ ट्युबर क्युलिन-क्षयामध्यें फुफ्फुस कुजलें असतां त्यांत जे जंतु होतात

त्यांचा नाश करून क्षयाचा विकार बरा करण्याकरितां तयार केलेली एक प्रकारची लस.

१५ पेल्हिस्-कमरेंतील एक हाड. या हाडाचा मूत्रपिंड वगैरे इंद्रियांना आधार असतो.

१६ प्ल्युरिसि-एक प्रकारचा रोग. यामध्यें फुफ्फुसाच्या भोंवतीं प्ल्यूरा ह्मणून जें पातळ त्वचेचें वेष्टण असतें तें सुजून त्याचा दाह होतो.

१७ फॅरन् हैट्-(अथवा हाइट्) एक प्रकारचें उष्णतामापक यंत्र. उकळूं लागलेल्या पाण्यांत हें यंत्र ठेवलें ह्मणजे यामध्यें पारा २१२ डिग्रीपर्यंत चढतो व पाणी गोंठेल इतकी हवेंत थंडी असते तेव्हां यांतील पारा ३२ डिग्रीवर असतो.

१७ A. फॅरिंजियलकढाह—ज्यामध्यें नाकाचीं दोन्हीं द्वारें व घशाचें भोंक एकत्र मिळतात असा जो फॅरिंक्स नांवाचा अन्न नलिकेचा भाग त्यास शैत्यामुळें होणारे दाह.आदिकरून विकार.

१८ फ्रिक्शन्-सिटिंग बाथ्, घर्षणोपवेशन स्नान, उपविश्य स्नान, मार्जनविधि, उपस्थमार्जन, उपस्थस्नान, हे सर्व शब्द एकाच अर्थानें योजिले आहेत.

१९ फ्रिक्शन-हिप् बाथ्, कटिस्नान, कुक्षिस्नान, घर्षण कटिस्नान, हे सर्व शब्द एकाच अर्थी योजिले आहेत.

२० मॅलेरिया-जेथें वरेंच पाणी मुरतें किंवा जेथें माती, झाडांचा पाला वगैरे पदार्थ पाण्यामध्यें कुजत असतात अशा अथवा दलदलीच्या प्रदेशांत जी एक प्रकारची ज्वर उत्पन्न करणारी विषारी हवा उत्पन्न होते ती.

२१ मार्जनविधि-नंबर १८ पहा.

२२ **युरीमिया**–एक प्रकारचा रोग. हा झाला असतां शरीरांतील रक्तामध्यें मूत्राचा भाग मिसळलेला आढळतो.

२२ A. **रेटिना**—मेंदूपासून निघणारे दृष्टीसंबंधीं ज्ञानतंतू ज्यामध्यें एकत्र झालेले असतात असा डोळ्याच्या बाहुलीच्या पाठीमागें असतो.

२३ ल्यूपस्–एक प्रकारचा व्रण.

२४ **शीतस्नानें**–यांमध्यें फ्रिक्शन् हिप् बाथ् व फ्रिक्शन् सिटिंग् बाथ् हे दोन्ही प्रकार येतात.

२४ A. **सायाटिका**—वातानें कमर धरणें. (ज्यामध्यें कमरेचा सांधा वातानें धरला जातो असा रोग)

२५ **सिंपथोटिक नर्व्ह**. पान १०६ टीप.

२६ हर्पीझ्–एक प्रकारचा त्वचेचा रोग. या रोगामध्यें त्वचेवर पुरळ उठतो.

ग्रंथाचें शुद्धिपत्र

पृष्ठ.	पंक्ती.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५	१	यणार	येणार
५	८	नाहतिंच	नाहींतच
१०	१४	तयार करणे	निवडून काढणें
१२	२१	करण्याकरि	करण्याकरितां
१७	१९	रानांन	रानांत
१८	१०	३–त्यास	त्यास
२०	१७	त्यांच्या	त्याच्या
२२	२६	(मांसदि	(मांसादि)
४२	२६	पर्वी	पूर्वी
४८	१७	फुप्पसावर	फुफ्फुसावर
५१	२६	भागात	भागांत
५२	२	डाकें	डोकें
७०	२०	औषध	औषधं
७८	२	हाऊन	होऊन
७९	६	भागात	भागांत
८२	१४	मुनें	मुळें
८२	२४	प्रठव	पाठीवर
८५	१६	कोठ्या	काळ्या
८८	३	अशीं	अंशीं
९३	१३	प्रसाणें	प्रमाणें
९३	२०	पातलें	पातेलें
९४	१०	विशेप	विशेष
९४	२०	निघून	निघून

९७	५	बाष्पस्नानें	बाष्पस्नानानें
९७	२६	वाकारा	वाफारा
९८	५	वाफार	वाफारा
१०१	१	हवा	हवा (वायु)
१०३	१०	भांड्यांच्या	भांड्याच्या
१०५	१	(अग्रावरील)	(अग्रावरील) चर्म
१०५	१८	दुसऱ्या	तिसऱ्या
१०९	१	डतो	पडतो
११०	६	मजातंतूमध्यें	मज्जातंतूमध्यें
११६	५	आहे.	आहेत:
१२०	२४	यते	येते
१२१	२५	आंडतयाचे	आंतड्याचे
१२४	६	पासून	पासून कांहीं लोकांची
१२९	४	कुत्रीं	कुत्रीं
१३१	१४	असत	असतें
१३३	२२	त्यांच	त्यांचे
१३३	२४	पदाथ	पदार्थ
१३४	७	त्यार्चे	त्यांचें
१३६	१०	ज्या	त्या
१४२	२५	गोष्ट	गोड
१५१	१२	मुखपरीक्षास्त्राच्या	मुखपरीक्षा शास्त्राच्या
१५२	१७	व त्यांचा	नियमांचा
१५३	१	शरीरामध्य	शरीरामध्यें

१६६ भाग ३ रा यापुढें जो मजकूर आहे तो कुन्हे यांच्या शब्दांनीं सांगितला आहे. यास्तव त्यांत ' मी माझा, ' वगैरे शब्दांचा संबंध कुन्हे यांच्याकडे लावावा.

१६६	१	बाजस	बाजूस
१६६	७	प्ल्यरिसी	प्ल्यूरिसी
१६८	१२	होण	होणें
१७१	१२	उपयागे	उपयोग
१७७	४	हाडे आणि व्रंण यांचा क्षय	अस्थिगत व्रण
१८१		सहा ओळींच्या पुढें भा. ४ था असें वाचावें.	
१८५	२४	औषधांना	औषधांनीं
१८७	१	" भाग ४ था " हे शब्द नको आहेत.	
१८९	२४	सरथार	सरदार
१९१	७	दॆण्यात	देण्यांत
१९१	१७	शरीरात	शरीरांत
१९२	४	लोकांना	लोकांनीं
१९४	१३	मूत्राचा अवरोध	मूत्राचा व मलाचा अवरोध
२०९	११	रोगांतून	जलोदर रोगांतून
२१३	१६	डाटरांच्या	डाक्टरांच्या
२१३	२२	जातत	जातात
२१५	२	वरूव	वरून
२१६	३०	ड. कुन्हे	डा. कुन्हे
२१८	२१	रोगाचे	या रोगाचे
२१९	५	ओळखितां	ओळखितां
२१९	८	त्यांतन	त्यांतून
२१९	१४	नाहीं	नाहींत
२२०	५	सांगितलेलें	सांगितलेलीं
२२१	२५	परं	परंतु
२२२	४	पोटां न	पोटांतून
२२२	१४	वाटळ	वाटलें

२२२	१४	राग्यास	रोग्यास
२२३	४	समजत	समजूत
२२९	१९	हातो	होतो
२४२	६	डाव्या डोळ्यानें आंधळा	कानानें ऐकूं न येणें
२५२	२६	कित्येकर्ची	कित्येकाची
२५३	१	डोक	डोकें
२५३	७	कन्हे	कुन्हे
२५३	२०	ा० कुन्हे	डा० कुन्हे
२५८	९	मखपरीक्षा	मुखपरीक्षा
२६०	१	हवे ा	हवेचा
२६३	२४	स्वभाविकपणें	स्वाभाविकपणें
२६८	१३	पाठीमागन	पाठी मागून
२६९	१	पर्वी	पूर्वी
२७०	१	आवधानें	औषधानें
२७५	१५	कोटच्यवधि	कोटच्यावधि
२८१	११	प्रमाणें चया	प्रमाणेंच र
२८३	१३	समजल्या.	न समजल्या
३०२	११	जाड	जाड असावीं .
३०८	१	त्यांपेकीं	त्यांपैकीं
३११	९	वहतेक	बहुतेक
३१२	२६	नाहींसा होतो.	होत नाहीं.
३१३	६	नसाव,	नसावें,
३१३	१९	पर्णपणें	पूर्णपणें
३१८	४	जा	जो
३१९	१७	आह	आहे
३२४	१	पर्णपणें	पूर्णपणें

३२४	२०	पर्वी	पूर्वी
३२५	१	रिणाम	परिणाम
३२५	६	रक्तार	रक्तावर
३२६	१९	जं	जंतु
३२८	१७	रीरांची	शरीरांची
३२८	१८	अनक	अनेक
३२८	२१	सोडन	सोडून
३२८	२२	सव	सर्व
३३०	२२	पर्ण	पूर्ण
३३४	१	डोक	डोकें
३३५	२०	गर्भाय	गर्भाशय
३३८		या पानापासून ८१२ पानांतील मजकूर कुन्हे यांच्या शब्दांनीं दिला आहे. यास्तव तेथें 'मी' हा शब्द कुन्हे याअर्थी आहे असें समजावें	
३३७	८७	त्यामयें	त्यामध्यें
३४२	९	लिप्सिस	लिप्सिक
३४३	२४	नव्हत	नव्हेत
३४४	१६	रागग्रस्त	रोगग्रस्त
३४७	२६	पुष्कळसा	पुष्कळसा
३४८	२५	वाईची	बाईची
३४९	१	आाण	आणि
३५१	१	विकोप	निकोप
३५५	१	घात	घातक
३५७	२	दध	दूध
३५७	१२	उकळले	उकळलेलें
३५७	२३	अक	अन्न

३६१	२	रोग्यच्या	रोग्याच्या
३६२	९	वर	वरें
३६४	३	येथाल	येथील
३६४	२५	बरील	वरील
३६७	३	वदं	बंद
३६९	१०	याप्रमाण	याप्रमाणें
३७०	६	त्य	त्या
३७१	१	दिवस	दिवसा
३७१	२४	दसऱ्याच	दुसऱ्याच
३७६	६	मूत्रपिंडद	मूत्रपिंडदाह
३८०	१८	नंर	नंबर
३८२	१२	पर्वी	पूर्वी
३९४	१९	अपस्पार	अपस्मार
३९८	१	होत	होतें
४००	३	माझ्या	माझा
४००	३	वर्षांच्या	वर्षांचा
४०४	१८	का	कीं
४०६	२५	उठल्या कांहीं.	उठल्या. कांहीं
४१०	१	खिळल	खिळलें
४१२	१	आले	आपले
४१२	१३	आज्ञवार	आज्ञावर